

ЎЮБАЎЛАШУВ: БАЎЛИЙ ТАЎҚИН, ЗАМОН ВА ҚАҲРАМОН

881
Д-57

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

-1845-

ГЛОБАЛЛАШУВ: БАДИИЙ
ТАҲҚИҚ,
ЗАМОН ВА ҚАХРАМОН

Сканер

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«ФАН» нашриёти
Тошкент – 2018

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА О'РТА МАХСУС ТА'ЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ VILOYATI ИЛМИЙ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

УЎК 821:005.44:801.73
КБК 83.3(5Ў)
Г 57

Тахрир хайъати:

ф.ф.д., акад. Б. Назаров, ф.ф.д., проф. Н. Махмудов, ф.ф.д., акад. Т. Мирзаев, ф.ф.д., акад. Н. Каримов, ф.ф.д. Қ. Қахрамонов, ф.ф.н. Суворон Мели, ф.ф.н. Э. Очилов, ф.ф.н. Г. Сатторова, ф.ф.н. М. Кўчкова, кич.и.х. М. Ҳақимов.

Мавсул муҳаррир:

ф.ф.д., академик Т. Мирзаев

Тақризчилар:

ф.ф.д. И. Ёкубов, ф.ф.н. С. Тўлаганова

Бадий адабиёт инсоншунослик экан, ушбу ўзгариётган замонда инсон ўзини қандай тутмоқда, унинг бу ҳолати адабиётда қандай талқин қилинмоқда ҳамда глобаллашув илмий-бадий талқинлар микёси кенгайишига қандай таъсир кўрсатишмоқда ва глобал талқинлар қандай бўлади, каби масалалар ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги учун долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Китоб ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти «Адабий алоқалар ва адабиёт назарияси» бўлими томонидан амалга оширилган ОТ – Ф1-80 «Глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образи» номи фундаментал лойиҳа доирасида чоп этилмоқда.

Мазкур монография ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Илмий кенгаши қарорига (2018 йил 13 июнь 3-сон) асосан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-19-486-1

© Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
«Фан» нashриёти, 2018

КИРИШ

Ҳозирги дунёнинг ялпи ҳолат ва вазиятини бир сўз билан ifodalash зарур бўлса, шу сўзни глобаллашув, деб аташ мумкин. Инсоният билиб-бигмай, кўриб-кўрмай ушбу жараёнга тортилмоқда, унинг аччиқ ва ширин медаларини беихтиёр таътиб кўрмоқда. Академик Б. Назаров ёзганидек, “Глобаллашув таъсирида замон ўзгаришмоқда, унинг билан бирга инсон ўзгаришмоқда”. Бадий адабиёт инсоншунослик экан, ушбу ўзгаришган замонда инсон қандай тутмоқда, унинг бу ҳолати адабиётда қандай талқин қилинмоқда ҳамда глобаллашув илмий-бадий талқинлар микёси кенгайишига қандай таъсир кўрсатишмоқда ва глобал талқинлар қандай бўлади, каби масалалар ҳозирги истиқлол адабиётшунослиги учун долзарб деб ҳисоблаймиз.

Ижодий жамоамиз савъ-ҳаракати билан 2018 йил 9-10 август кунлари “Глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образи” мавзусида таъкил этилган Халқаро илмий конференцияда мазкур масалалар ҳар тарафлама муҳокама қилинди ва мавзу таъкикида лойиҳа аъзоларига муайян тўхтамларга келиш имконини берди.

Шундай қилиб, лойиҳа иштирокчилари дастлабки таъкикот натижаларини “Глобаллашув: бадий талқин, замон ва қаҳармон” номи остида нашр этишни лозим топди. Монография тўрт боб ва уларни таъкил этувчи бир неча фасллардан иборат бўлиб, ҳар бирида глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образининг муайян қирралари ўзбек адабиёти намуналари таълили орқали очиб берилди. Асосий

¹“Глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образи” мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. 2-китоб. Т.: Mublat, 2018. 6-б.

эътибор янги даврда яратилган адабий асарларга қаратилади. Биринчи бооб “Глобаллашув ва бадий адабиёт” деб номланиб, унда ҳодиса моҳияти, унинг етакчи белгилари, бадий адабиётда намён бўлиш йўли ва усуллари, муайян асарлардаги замондош образининг белги хусусиятлари, ўзбек аёли қисматининг глобал тасвири каби масалалар қамраб олинади.

“Глобаллашув – ижтимоий-бадий муаммо” деб аталган иккинчи бооб глобаллашув муаммолари ўзбек адабиётида XX асрнинг 60-йиллариданок юз кўрсатгани Фафур Ғуломнинг “Ҳасан Кайфий”, П. Қодировнинг “Жон ширин”, Ш. Ҳолмирзаевнинг “Ўзбек характери”, “Қадимда бўлган экан” ҳикояларида давр фожиясининг глобал муаммога айланиши мисолида таҳлиллар билан асосланади. Э. Воҳидовнинг кўпчиликала маълум бўлмаган “Икки тумор” трагикомедиясида инсоннинг фикрсилик, илмий эксперимент воситасида қобилиятсиз одамдан раҳбар яшаш каби тоталитаризмга хос иллатлар кино-явий кулгу йўли билан фош этилади. Э. Азамнинг “Танҳо кай” драматизда Орол фожияси глобал офат сифатида талкин этилгани урғуланади. Бобда шунингдек Ч. Айтматовнинг “Қасандра тамғаси” ва “Қулаётган тоғлар” романларини илмий-бадий таҳлил этиш орқали буюк адибнинг глобаллашув башоратчиси сифатидати феномени ойдинлаштирилади.

Учинчи бооб “Глобаллашув ва глобал илмий-бадий талкинлар” фундаментад лойиҳа мавзуси учун бирмунча янги бўлиб, унда глобал илмий-бадий талкин тушунчасининг моҳияти, белги-хусусиятлари, глобаллашув киёсий типологик таҳлил учун кент имкониятлар яратиши ҳамда бадий адабиётни чуқур ва самовий ўлачмада ўрганиш, яъни адабиёт фалсафаси моҳиятан глобал талкин бўлиб, бадий асарни илмий-бадий жихатдан таҳлил қилишнинг самарали йўли экани тасдиқ ва талқик этилади.

Маълумки, лойиҳа доирасида ҳал қилиниши зарур бўлган вазифалардан бири “глобаллашув муаммоларининг бадий талқини асосида жанрлар ва бадий асарлар поэтикасида

рўй бераётган янгиланиш жараёнларини аниқлаш”² тарзида белгиланган эди. Шунга мувофиқ тўртинчи бооб “Глобаллашув ва адабий жанрлар поэтикаси” деб аталди ва у Ғарб ва ўзбек модерн ҳикоялари орасидаги ўхшаш ва ўзига хос жихатлар, яъни икки ҳодисанинг киёсий таҳлиллари, янги давр ўзбек драматургиясида замондош образининг белгилари ҳамда глобаллашув даври ўзбек шеъротида поэтик идрок микёси ҳамда глобаллашув ва сатирик ифода каби илмий-масалаларни қамрайди.

Монография глобаллашув ҳақидаги яхлит илмий концепция асосида қурилган эса-да, унда ҳар бир иштирокчининг индивидуал нуқтаи назари ва услубини сақлашга ҳаракат қилинди. Бу махсус амалга оширилди, зеро, ягона ғоя доирасидати фикрлар ранг-баранглиги китобнинг ўқишлигини оширади, деб умид қиламиз.

Монография қуйидаги муаллифлар томонидан яратилди. Лойиҳа раҳбари: академик Бахтиёр Назаров (2-бооб); лойиҳа иштирокчилари: филология фанлари доктори Қурдош Қаҳрамонов (1-бооб), филология фанлари номзоди Сувон Мели (кириш, 3-бооб, ҳулюса), филология фанлари номзоди Гўлноз Сатторова (4-бооб 1-2-фасл), кичик илмий ходим Мунисжон Ҳақимов (4-бооб 3-4-фасл).

Илк бора амалга оширилаётган ушбу илмий талқикотда айрим қамчилликлар бўлиши табиий. Билдирилган тақлиф ва мулоҳазаларни муаллифлар самимият билан қабул қилади.

² “Глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образи” мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. 2-китоб. Т.: Миллат, 2018. 13-б.

I БОБ

ГЛОБАЛЛАШУВ ВА БАҲДИЙ АДАБИЁТ

Глобаллашув тушунчаси ва унинг етакчи белгилари

Кейинги чорак асрдан бери оммавий ахборот воситаларида, барча соҳата оид илмий-назарий тадқиқотлар-у, чоп этилаётган тўплам ва кўлланимларда “глобал”, “глобаллашув”, “глобал хавфсизлик”, “глобал муаммолар” каби асосини глобал тушунчаси ташкил этувчи масала энг долзарб мавзулардан бири бўлиб қолмоқда. Илм-фаннинг қайси бир йўналишига қарамаи, у аниқ фанларми ёки табиий, ижтимоий-гуманитар соҳалар бўладими, ундан қатъий назар барчасида глобаллашувга оид муаммолар ҳусусидаги у ёки бу тарзида кузатишларта дуч келамиз. Шу ўринда қонуний саволнинг туғилиши табиийдир: хўш, асосини “глобал” сўзи ташкил этувчи муаммо нима ўзи? Нета бу ҳодиса сўнгги пайтларда бутун дунё бўйлаб олам ва одамга алоқадор барча масалалар муҳокамасида етакчи ўринга кўтарилмоқда?

Мавлўмқи, “глобал” терминини французча “умумий”, лотинча “глобус – шар” маъносида келиб, ер юзига оид, бутун ер шарини қамраб олувчи, деган мазмунни ифодалайди. Кўчма маънода эса умумбашарий, кенг миқёсдаги, жаҳоншумул, жаҳон аҳамиятига молик маъноларида келади.¹

Шунга кўра глобаллашув халқларнинг жаҳон миқёсида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳада ўзаро яқинлашуви, бирлашуви; воқеа-ҳодисаларнинг бир мамлакат доирасидан чиқиб умуминсоний миқёсга эга бўлиши, бутун Ер шарини қамраб олиши мўмкин бўлган муаммолар мажмуи сифатида талқин этилади. (Ўша маъно, 507 бет.)

Глобаллашув жараёни инсоният тарихининг барча давра-рида ҳам у ёки бу тарзда намоён бўлиб туриши қонуният эканини таъкидлаган ҳолда, сўнгги ярим асрлик кечмиши давомида

бутун жаҳоний кўлами билан юқори босқичта кўтарилганини таъкидлаш жоиз. Олиmlарнинг таъкидлашича, XX аср бошларида бўлиб ўтган биринчи жаҳон урушидан то бутунги кўнгача инсоният тарихи учта катта эврилиш босқичини бошдан кечирди. Дастлабки босқич модернизм даври ҳисобланиб, биринчи жаҳон урушидан кейин кейинги ижтимоий, сиёсий ва маънавий ўзгаришлар туфайли вужудга келган ва асосан Ғарбда бўй кўрсатган кенг миқийёсли инкироздир. Иккинчи босқич эса фашизмга қарши кечган жаҳон урушидан кейин, олтиминчи йилларда бўй кўрса-та бошлаган ва постмодерн деб аталган йўналиш бўлиб, мазму-нан модериан кейинги ҳолат, ўзига хос жараён, деган маънони ифодалайди. Постмодерн даврда мазкур кўламнинг кенгайиб бо-риши ва умумбашарий моҳият касб этиши кўзга ташланади. Ўт-ган асрнинг тўқсонинчи йилларига келиб дастлабки ҳар иккита тушунчанинг инкор этила бошлаши ва глобаллашув ғоясининг оммалашши даври бошланди. “Америкалик сиёсатшунос М. Уо-терс айтганидек, “80-йилларнинг асосий тушунчаси постмодер-низм эди, 90-йилларнинг асосий ғояси эса глобализм бўлди”.¹

Глобаллашув ўз мазмун-моҳиятига кўра бутун ер кураси-даги инсоният қисматида даҳл қилувчи кенг қамровли муаммо-ларни ўзида мужассамлаштирган ҳодиса сифатида қарор топа бошлади. Таъкидлаш жоизки, ушбу жараённинг бутун олам ва одам қисматида бирдек даҳлдор муаммога айланишида кей-инги ярим аср давомида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий эврилишлар билан бир қаторда илм-фан-даги беқийёс ривож, техника ва технология ҳамда ахборот ком-муникатив тармоқларнинг тезкор тараққий этиши, айниқса, компьютернинг қашф этилиши, интернет орқали жаҳоннинг турли минтақалар рўй бераётган воқеа-ҳодисаларининг яшн тезлигида бутун ер юзига тарқалиши қабилар глобал муаммо-ларнинг асосини ташкил этмоқда.

Юқорида тилга олинган масалалар ҳақида кузатишлар олиб

¹ Бу ҳақда қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 5 жилди, 1- жилд. – Тош-кент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 507.

¹ Қобитов Ш. Глобаллашув ва хавфсизлик. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2006. – Б. 25

Ботан Шахноза Қаххорова глобаллашув муаммолари билан шуғулланаётган ғарб олимларининг фикрларига таниб ёзишча, табора жадал ривожланаётган технологияларнинг кулига айланиб қолаётган одамзод антропологик инкирозни бошидан кечирмоқда. Натижанда у инсоният жамиятидан "пост-инсоният" жамиятига ўтиш хавфи билан юзма-юз турибди.⁵

Дарҳақиқат, сўнгги қарийиб чорак асрдан эиёдрок вақтда бутун ер юзида рўй бераётган сиёсий-иқтисодий инкирозлар, айрим минтакалардаги қонли мажора, терроризм ва диний экстримизмининг авж олиши, экологик инкироз, ирқчиллик, майда миллатларга нисбатан геноцид ёндашувлар, миграция ва одам савдоси ҳамда маънавий инкирознинг яққол намунаси сифатида буй кўрсатаётган биологик кризислар - бир жинсли никоҳ, ўз табиий жинсини ўзгартиришдек иллатларнинг авж олиши, булар барчаси бутун ер юзига тарқалаётган ва қайтмас фожияга айланиб бораётган глобал муаммоларидир.

Ш.Қаххорова юқоридати тилга олинган муаммоларнинг талқинидан келиб чиқиб, бутунги кунда бутун инсониятта хавф солаётган маънавий инкирозна асос яратётган хатарларни кўйилдагича белгилайди:

1) Иқтисодий хатар (2008 йилда рўй берган жаҳон микёсидаги иқтисодий инкироз);

2) Ижтимоий хатар;

3) Информация (ахборот) хатари;

4) Мафкуравий хатар. Бу хатар ахборот хатари билан ўзвий алоқада намоён бўлади;

5) Фан ва техника тараққиёти билан боғлиқ хатар;

6) Миллийликка таҳдид.⁶

Ш. Қаххорова ўз тадқиқотида мазкур хатарларнинг шарҳи ва етакчи хусусиятларини Ник Бостром, В.Степин, А.Суббо-

⁵ Қаххорова Ш. Глобал маънавият - глобаллашувнинг говий асоси. - Тошкент: Тафаккур, 2009. - Б. 14. ("пост-инсоният", "кейинги инсоният, анти инсоният, техниканинг кулига айланиш, иқтиёрини техника ривожига бериб кўйган, деган маънода кўйилган)

⁶ Ўша манба, 38 бет.

тун, В.Порус, У.Саидов, О.Отмиразев каби соҳа олимларининг глобаллашув муаммоларига оид қарашлари билан асослайди. Бинобарин, глобаллашув ўз табиатида кўра одамзод қисматига дахлдор бўлган сиёсий, ижтимоий, маънавий-маърифий масалаларнинг бекиёс даражада умумлашма моҳият қасб этиши, ҳар қандай ҳудудий чегара ва тўсиқларни назар писанд қилмай бутун инсониятта дахлдор муаммага айланишига, бир сўз билан айтганда, интеграциялашувига асос яратувчи воқеалик сифатида намоён бўлмоқда.

"Глобаллашувга берилган таърифлар жуда кўп. Лекин француз тадқиқотчиси Б.Бандиннинг мазкур жараёнининг хусусиятларини нисбатан тўла қамраб олган таърифини келтириш ўринлидир:

а) глобаллашув - муттасил давом этаётган тарихий жараён;

б) глобаллашув - жаҳоннинг томоғенлашуви (юн. Хонко-денс тарқиб, келиб чиқиб жихатдан бир хиллик, бир жинслик) ва универсаллашуви жараёни;

в) глобаллашув - миллий четараларнинг "ювилиб кетиши" жараёни.⁷

Бинобарин, глобаллашув, энг аввало, инсонни унинг билими, дунёқараши, онги ва маънавиятига дахлдор бўлган барча жихатларини интеграциялаши билан ажралиб туради. Зеро, мутахассисларнинг таъкидлашича, инсон билимининг назарий босқич(ментал)дан юксак даражадаги интеллектуаллик ва эстетик интуиция босқичига ўтиши (суперменталлик) унинг моҳиятини тубдан янгилаштиришга олиб келади.⁸ Бундай жараён ўз навбатида илмий муаммолар билан бир қаторда маънавий эврилишларга эътиборнинг қучайишига, миллатларнинг ўз-литини намоён қилувчи миллий қадриятларни асраб-авайлаш ва юксалтиришга олиб келмоқда. "Инсоният тарихида, хусусан, глобаллашиб бораётган бутунги дунёда содир бўлаётган воқеаларни диққат билан кузатар эканмиз, жаҳондаги барча

⁷ Умаров В. Жаёборов Ш. Глобаллашув шароитида маънавий тарбия муаммолари. - Т. "Академия", 2011. - Б.23

⁸ Қаххорова Ш. Глобал маънавият - глобаллашувнинг говий асоси. - Тошкент: Тафаккур, 2009. - Б.19

воқеликни яратувчиси сифатида маънавият ва ахлоқнинг бир-ламчи омил эканлигини хис қилиш кийин эмас”.⁹

Дарҳақиқат, маънавий-ахлоқий муаммолар ҳар доим ҳам даврнинг энг глобал муаммоларидан бири бўлиб, бутун инсониятга дахлдор масалалардан ҳисобланади. Биргина Ер қуррагининг турли соҳаларида рўй бераётган қирғин-борот урушлари ёки террористик ва экстремистик қучлар томонидан амалга оширилаётган қўпурувчилик ҳаракатлари оқибатида содир бўлаётган қонхўрликлар ҳақида яшин тезлигида тарқатган хабарларнинг инсон психикаси ва дунёқарашига кўрсатаётган салбий таъсирини ёлға олиш қийин. Бу ҳунрезликлар тафсилотларини интернет тармоқлари орқали кўрган ёки хабардор бўлган ҳар бир одамда ноҳуш асорат пайдо бўлади, айниқса, ёшларнинг руҳиятида тузалмас қайфият, стресс ҳолатларини келтириб чиқаради. Бу ҳол улар табиатида тажавузкорлик иллатларининг шаклланишида асосий омил бўлмоқда. Шунингдек, бу типдаги ваҳшийлик ва ҳунрезликларни оммавий равишда тарғиб қилаётган кинофильм ва “оммавий маданият” намуналари ҳам одамларнинг, айниқса, ёшларнинг маънавий дунёсини захарлашга замин яратмоқда.

Шу боис ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш кийинчиликлари даврида ўтган асрда айрим тараккий тошпан давлатларда қарор тошган ва бир ҳовуҷ экстремистик қучлар томонидан кенг тарғиб қилинаётган ёки сингдирилаётган “оммавий маданият” ғояларининг ёшлар оғлига кўрсатаётган зарарли таъсири, оқибатларидан асраб-авайлаш глобал масалалардан биридир.

Н. Қосимов, Ш. Жумаев, Т. Тоғайқуловлар қаламига мансуб “Глобаллашу: оғил ва фарзанд тарбияси” (Тошкент, 2016) номли ота-оналар учун чиқарилган кўлланмада “оммавий маданият”нинг “ахлоқсизлик, зўравонлик, индивидуализм ва этноцентризм ғояларини” тарғиб қилувчи кўринишлари бир неча бўлимларга бўлиб кўрсатилади. Жумладан, ахлоқсиз-

лик кўринишлари ўн саккиз пунктдан иборат, зўравонлик олти пунктда, индивидуализм олти пунктда ва этноцентризм кўринишлари уч пунктда ёритилади. Муаллифлар ҳар бир бўлимдаги пунктларни шарҳлар экан, уларнинг ёшларимиз маънавиятини зарарлашдаги ҳусусиятларини кўйидегича кўрсатишди:

“Шундай қилиб, “оммавий маданият” ҳодисаси асосида бир неча ноинсоний қусурларнинг чапишуви ётади. Улардан биринчиси – ймонсизлик, ўз инсоний бўғчи ва масъулиятини тан олишни истамаслик, бефарқлик ва лоқайдлик. Иккинчиси – санаб ўтилган қусурларни оқлашга хизмат қилувчи: “дунёни манфаат бошқаради, демак, бу дунёда ҳар қим ўз фойдаси учун қўлидан келган ҳаракатини қилса, бўлаверай”, - деган худбинона қоида асосида яшаш. Учинчиси: “Дунёда азалий ва абадий қатъий ахлоқий меъёрлар мавжуд эмас, қўпчилик ўзини қандай тутаётган бўлса, биз ҳам шунга қараб кетаверамиз”, - деган ўй-сизлик, фикрий дангасалик тамойили қиради. Никхот, тўртинчиси – бутунги аҳборот воситаларининг чексиз имкониётлари шароитида бефарқлик ва лоқайдлик ботқоғига ботган қимсаларнинг дунёни бошқаришга интилаётган гурӯҳ қўлида кўтирчоққа айланиб, ўзларининг энг тубан хайвоний хоҳиш ва истакларини очикдан-очик намоён қилишни “умуминсоний ахлоқий меъёрлар” даражасига кўтарилганга уринишлар”.¹⁰

Шунингдек, кўлланмада гиёҳвандлик, диний экстремизм, фоҳишалар ва бир жинсли никоҳлар, кўпхотинлик ва кўп эрликка фатво бериб, бутун ер юзига намоён этилаётган минтакаларнинг чиркин қиёфаси ҳам бутунги маънавий никирозга етадигани глобал муаммо сифатида очиб берилган. Энг муҳими мана шундай фожиали ҳақиқатларнинг интеграциялашуви оқибатида бутун инсониятга дахлдор ҳодисага айланаётгани, никирозли маънавий бузуқликлар ўзининг миллий менталите-

⁹ Умаров Б, Жабборов Ш. Глобаллашу шароитида маънавий тарбия муаммолари. – Т. Академйи, 2011. – Б.21.

¹⁰ Қосимов Н, Жумаев Ш, Тоғайқулов Т. Глобаллашу: оғил ва фарзанд тарбияси. (Ота-оналар учун илмий-адабий кўлланма). – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси, 2016. – Б. 31.

тини сақлаб келаятган миллатларга ҳам салбий таъсир кўрсатаётганлигидан огоҳ этади. Дарҳақиқат, бу масалалар инсонларни ўзининг ўзлигидан чекланиб, умумглобал жараёнга қўшилишига олиб келмоқда. Бунинг яққол исботи сифатида яқинда интернет тармоқларида берилган бир хабарни мисол келтириш мумкин. Унда хоразмлик бир хонанданинг дубайлик кора танли йигитга турмушга чиқкани ёзилган бўлиб, уларга бахт тиланган. Бу хабарга глобал ҳодиса сифатида икки хил баҳо бериш мумкин: биринчидан, онла куришга мутлақо шахсий, кўнгил иши сифатида ёндашиб, урф бўлган “Севги ёш ёки миллат танламайди”, деган ақидага биноан уларга бахт тилаб дуо қилиш, иккинчидан эса, яқин-яқингача ўзбек кизларининг бошқа миллат қишисига турмушга чиқилиши хатто тасаввурга ҳам сиймайдиган ҳодиса саналиб келиши-ю, бугунги кунда хатто дини бошқа бўлган давлат фуқароларига ҳам эрта тегиб кетаётган хотин-қизларимизнинг хатти-ҳаракатларини олдигаги ҳол сифатида бепарво қабул қилишининг мумкин бўлиб қолганлигидир. Бундай воқеалар ҳам аслида ОАВ ва бошқа воситалар орқали сезилмай ўзгусиз равишда олиб борилаётган “ахлоқий тарбоя”нинг натижаси эмасмикин? Ҳар ҳолда булар қишнини хушёрликка чорлаши, халқимизни миллатсизликнинг ўзанига тушиб қолтирдан асраб авайлаш лозимлигини кўрсатади.

Айни пайтда глобаллашув инсониятни бутун бориликка дахлдор бўлган глобал муаммоларни биргаликда бартараф этишга ундаши, умуминсоният учун мавжуд бўлган глобал хавфлардан огоҳликка чақиритиш, адабиёт ва санъатдаги умумбашарий қадриятларни мустаҳкамлашга хизмат қилиши билан муҳим ижобий аҳамиятга ҳам эгадир. Шу нуктадан зардан умумбашарий глобал юксалиш ва инкироз нукталарини билдириш, уларни яратилаётган бадий асарлар моҳиятини сингдириш, умумбашарий ва миллий қадриятларни бир бутун ҳодисага айлантириш бугунги адабиёт олдигаги долзарб масалалардан биридир.

Мана шундай ҳаётий сабоқлар маънавиятнинг асоси бўлган адабиёт ва санъат олдига жуда катта тарбиявий вазифалар

қўйилиши лозимлигини кўрсатмоқда. Шу боис глобаллашув муаммолари ва адабиёт ўртасидаги муносабатлар масаласини талқин этиш долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Адабиётда глобаллашув ҳодисасининг намоён бўлиши

Сўнгги пайтларда глобаллашув муаммолари ва унинг тараккиёт тамойилларига таъсири масаласи илм-фаннинг кўпгина соҳаларида ёритилга бошлади. Жумладан, иктисодиёт, сиёсат, фалсафа ва социологияга оид талқиқотларда бу масала у ёки бу жиҳатдан ўрганилган бошлади. Бундан ташқари ижтимоий-сиёсий ҳаётда кечаётган жараёнлар, айниқса, “оммавий маданият” билан боғлиқ баҳс-мунозараларда ҳам глобаллашув муаммоларига у ёки бу тарафда муносабат билдирилмоқда. Бирок, глобаллашув жараёнининг бадий асарларда намоён бўлиш усуллари деярли ўрганилмаган соҳалардан бири бўлиб турибди. Фақат ўзбек адабиётшунослигида эмас, балки жаҳон ва рус адабиётшунослигида ҳам бу муаммога бағишланган мақолалар жуда кам. Борлари ҳам кўпроқ маданий-матрифий, илм-фан ва технологиялар тараккиёти окибатида бўй кўрсатаётган глобал муаммолар билан боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Сўнгги пайтлардагина адабиётшуносликда ҳам бу масаланинг у ёки бу жиҳатларига эътибор қаратила бошлади. Хусусан, 2018 йил август ойида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ва ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти томонидан ташкил этилган халқаро конференциядагина бу масаланинг у ёки бу томони камраб олинди, ҳолос.

Жумладан, конференция материаллари асосида чоп этилган “Глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образи” (Тошкент, 2018) номли тўпламдаги айрим мақолаларда бевосита глобаллашув муаммоларининг бадий адабиётдаги талқинлари масалаларига эътибор қаратилади.¹¹

¹¹ Бу ҳақда қаранг: Глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образи. — Тошкент: Мухаррир, 2018. — Б. 400.

Хўш, бу масала ўзбек адабиётида қандай намоён бўлагити? Яратилган бадний асарларда глобаллашув муаммолари қайси қирралари билан ақс этмоқда? Бундай саволлар жавобини сўнги даврда яратилган насрий асарларни кузатиш асносида топиш мумкин: уларда, энг аввало, миллий-маънавий қадриятларимиз билан боғлиқ муаммолар, ҳалқимизнинг асарлар давомида шаклланган урф-одатлари ва тарихий кечмиши тасвири ақс этишига эътибор қаратилганлини таъкидлаш жоиз. Зеро, адабиёт шундай санъат ҳодисасики, у бир томондан, жамиятнинг одамзотга тааллуқли бўлган бarchа қирраларини бирдай қамраб олиши, ҳаётнинг буткул кўз илғамас жиҳатларига ақс эттириши, талқин қилиши билан характерлана, иккинчи томондан инсоннинг маънавий-руҳий олами ва, ҳатто ақл-тафаккур даҳли қилогмайдиған онг ости қатламларига бўлган жараёنларни идрок этиши, тасвирлаши билан ажралиб туради. Шу жиҳати билан адабиёт ижтимоий-маънавий муаммоларнинг барчасига бирдек дахлдор ҳодисадир. Сўнги даврларда яратилган асарларда айни масалалар у ёки бу тарзда ўз аксини топаётганлигини янгилашни ҳодисаси сифатида баҳолаш лозим. Чунончи, жаҳон миқёсида кечаётган ижтимоий-иқсолий ва маънавий эврилишлар, экологик муаммолар, қирғинбарот уруш ва қон тўкишлар — булар барчаси инсон деган тушунча билан, унинг маънавий қиёфаси билан бир бутунлиқда тасвирлана бошлади. Жамият ва табиатта дахлдор бўлган ҳодисалар инсонга алоқадор, унинг фаолиятига боғлиқ бўлган муаммо сифатида ақс эта этилиши бошлади. Зеро, инкирознинг аввали инсонда, унинг дунёқараши ва маънавийлигидаги эврилишлар билан боғлиқ масаладир. Сўнги даврларга келиб одамзот табиатида, дунёқараши ва руҳиятида рўй бера бошлаган “истеъмогчилик” психологияси барча соҳаларга бирдек даҳл қиладиган ҳодисага айланиб бормоқда. Бутунли кунда одамзотнинг ташқи муҳитга алоқадор ҳолда кечаётган истеъмогчилиги ҳалдан зиёд ортиб, табиатнинг ер ости ва устки бойлиқларини зўр бериб тасарруф қила бошлаши жамият ва табиатда қатта инкирозларга йўл очиб, ҳам ижтимоий,

ҳам экологик кризисларни вужудга келтирмоқда.

Ундан ҳам даҳшатлиси, маънавий истеъмогчиликда кўзга ташланмоқда. Инсон табиат қонуनларини назар-писанд қилмай, қирғинбарот урушлар уюштириб, одамзотнинг маҳкумлигига сабаб бўлмоқда; шунингдек, оила, деб аталмиш муқаддас кўронга ҳам даҳл қилиб, Олгоҳ яратган жинсидан воз кечиб, бошқа жинсга айланишни, ўз жинсдоши билан қовушишдек таъришуурий амалларга ружу қўйишга интилиб яшаши глобал муаммо сифатида қун тартибига чиқишга асос яратмоқда. Афсуски, бундай айрим минтакаларнинг чиркин ҳаётига хос бўлган иллатлар сўнги даврда миллийдошларимиз тарбияси билан ҳам салбий таъсир қилиши, маънавий инкироз сари етаклагани мумкин. Бир вақтлар адабиётда вафо ва садоқат тимсоли сифатида тасвирланган аёлнинг сўнги пайтларда ўз номига номуғаносиб тарзда фоҳишабозлик, фирибгарлик, одам савдоси, гиёҳвандлик ва бошқа маънавий таназзулга олиб келувчи иллатларга алоқадор қимса сифатида намоён бўлиши афсусланарли ҳолдир. Бундай ҳодисаларнинг бадний асарларда глобал муаммо сифатида ақс этиши, унинг руҳий-психологик жиҳатларининг очиб берилиши, энг муҳими, ижодкорнинг бу борадаги қатъий позицияси, фаол муносабати қитобсевар ёшларимиз тарбиясидаги муҳим бўғинлардан биридир. Афсуски, бу ҳол адабиётда ҳали ўзининг бутун қўлами билан бадний ифодасини тошганича йўқ. Ташқаридан кириб келаётган ва қадриятларимизга даҳл қила бошлаган “оммавий маданият”га қарши ғовий-эстетик иммунитетни шакллантириш ижодкорлар зиммасидаги ўта долзарб масала бўлиб турибди. Аксинча, баъзи бир адибларимиз асарларида тасвирланаётган аёллар образи кўпрок яланғоч тасвирлари, беҳаё қилиқлари ва маънавий чиркин хатти-ҳаракатлари билан қитобхонларимизга, қатта ҳаёт бўсағасига энди қадам ташлаётган ўсмирлар психологиясига бузғунчи таъсир кўрсатмоқда. Бундай асарларнинг салбий таъсири, бошқа соҳаларга нисбатан тез сингиши, ёшларимизни маънавий қашшоқликка етаклаши мум-

кингитини унутмаслик даркор. Шу боис бу типдаги асарларга қарши қурашиш ҳам адабиётшунослик олдидagi ўта долзарб муаммолардан бирига айланмоқда.

80-йилларнинг охири 90-йиллар адабий жараёнига назар ташласак, глобал муаммо сифатида баъдий концепцияни янгилаш зарурлиги ҳақида кўплаб мулоҳаза ва тақлифлар, фикрлар, қузатишу мушоҳадалар баён этилганини кўрамиз. Бу мушоҳадаю мулоҳазалар ғоят ранг-баранг бўлиб, баъзан бир-бирини тўлдирса, баъзан инкор этади. Шунга қарамай, уларни ўзаро боғлаб турадиган бир муштарак ҳуусият бор эди. У ҳам бўлса, давр учун ниҳоятда характерли бўлган адабиётда тоталитар тузум зўравонлиги асосига қурилган сохта тамойиллардан қутилиш, уларнинг ўрнига ижод қонуниятларини ўзида мужассамлаштирган, цензурадан холи баъдий юксак намуналарни, эстетик олам яратадиган принципларни таъбиқ этиш истагидир.

Адабиёт концепциясини янгилаш глобал масала бўлиб, кўплаб муҳим масалаларни ҳал этиш билан юзага чиқадиган жараён эди. Жумладан, шўро даврида адабиёт оламида ҳукм сўрган концепциянинг асл моҳиятини англаб олиш, унинг асосий жиҳатларини тўғри тафтиш қилиш, қолаверса, адабиётнинг, баъдий асар концепциясининг янгиланиши, янгича баъдий тафаккурни қарор топтириш зарурлигини асослаш каби муаммолар ташкил этар эди. Бу муаммолар 80-90-йиллардаёқ адабиётдаги бош масалалардан бири сифатида кун тартибига чиқди.

Зеро, етмиш йилдан зиёроқ вақт мобойида адабиётда ҳукмронлик қилган марксча-ленинча мафкура ва унинг ижодий принциплари ҳам илмий, ҳам баъдий ижоднинг ягона, бирдан-бир тўғри йўли эмаслиги барчага кундай равшан бўлиб қолди. Шу боис, мустақиллик арафаларида бўлиб ўтган баҳс-мунозараларда янгича эстетик тамойиллар ҳуусида фикр юритилди. Бу изланишлар адабий муаммоларини Шарк ва Ғарб фалсафаси ҳамда эстетикасидаги етакчи методологик

тамойиллар билан изчил боғлаб талқини таҳлил қилиш бирдан бир тўғри йўл эканлигидан далолат бермоқда.

Шу жиҳатдан академик Б. Назаровнинг истиқлолдан бир йил олдин «Ўқитувчилар газетаси»да (ҳозирги «Маврифат») чоп этилган «Замон ва адабиёт»¹² сарлавҳали мақоласида илгари сўрган қарашлар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Муаллиф адабиётшуносликда долзарб бўлиб турган учта муҳим масалага диққатни жалб қилди. Шулардан биринчиси, жамиятда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар асосида адабий жараён ва конкрет асарларга янгича илмий-назарий ва методологик ёндашувлардан ташқари, уларни саралаш ва қайта баҳолаш, янгича муносабат масаласи. Иккинчиси, шу пайтгача мавжуд бўлган илмий-назарий қарашларни ёки ижодкорларимиз яратган баъдий мукамал асарларни саралаб, иборатли жиҳатларини тарихийлик мезонлари асосида қайта баҳолаш масаласидир. Олим фикрича, машҳур шоир, ёзувчиларимизнинг адабиётимизда катта рол ўйнаган, бироқ давр тақозоси туфайли қамчиликлардан холи бўлмаган асарларини баҳолашда батамом инкор этувчи принциплар тўғри мезон бўлмайди. Бундай асарларнинг қамчилиги ҳам, фазилати ҳам тарихан тўғри баҳолалиши, сабаблари очик-ойдин кўрсатилиши зарур. Учинчидан эса, «эскирган материаллардан, қарашлардан, нуктаи назарлардан воз кечиниш, уларни шунчаки сўзсиз итқитиб ташлаш; бўлажак янги дарсликларга уларни шунчаки киритмай қўя қолдиш; инкор этиладиган қарашларни бошдан-оёқ қоралаш, чаплаш асносида эмас, балки улар нега эскирганини, нега дарсликдан чиқариб ташланиши ва нима сабабдан улар танкид қилинаётганини, янгича қарашлар нима асосларга кўра илгари сурлаётганлигини чуқур ва етарлича тушунтириш эвазига олиб борилиши лозим». (Ўша манба, 22 сентябрь)

Олим ана шу учта принципал масаладан келиб чиқиб,

¹² Назаров Б. Замон ва адабиёт // Ўқитувчилар газетаси. 1990-й. 6-октябрь. сонлари.

шўро таълимотининг етакчи илмий-назарий асослари ва таъмойлари, уларнинг адабиёт ривожига етказган зарари моҳиятини таҳлил қилар экан, янгича ёндашув ва мезонлар қандай бўлиши керак, деган масалаларга ўз муносабатини билдиради.

Мана шундай муаммолардан биттаси адабиётнинг синфийлиги ва партиявийлиги ҳақидаги таълимотдир. Олим шўро даврида адабиётнинг синфийлиги ва партиявийлиги қонуният даражасига кўтарилгани ва ҳар бир яратилган асардан шулар талаб этилганини жиддий ҳато сифатида таъкидлайди. Мунаққид фикрича, «Энди партиявийлик ва синфийлик эмас, балки, энг аввало, умуминсоний қадриятлар, умуминсоний мезонлар баъдий асар олдида кўйилувчи асосий талаблар деб ҳисобланмоқда». (Ўша манабда, 22 сентябрь)

Мақолада эътибор қаратилган яна бир масала баъдий асарни сўз санъати сифатида ҳис қилиш ва баҳо бериш таъмойлари. Мунаққид фикрича, адабиётда сиёсатнинг ҳам, мафкуранинг ҳам муайян маънода ўрни бор. Шу билан бирга, мунаққид таъкидлаганидек, «адабиёт дегани бу аслида сўз санъатидир, сеҳр санъатидир. Биз «Ўтган кунлар»дан партиявийликни қанчалик талаб қилмайлик, унда синфий қураш озлиги, саёзлиги учун асарни қанчалик танқид қилмайлик, ўқувчиларимиз ойдин кечаларда мижжа қокмай романни ўқийверадилар, Отабек ва Қумуш ҳиссиётларининг ҳажжониди тулни тонгга улайверадилар, бу бахтсиз муҳаббат тимиолида муҳаббатда бахтни бўлмок йўлларини излайверадилар». Олим шу мезон билан шўро даврида Э. Воҳидовнинг «Ўзбегим», А. Ориповнинг «Ўзбекистон» шеърлари ҳам Ватанга муҳаббат, душманга нафрат, социализмни улуғлаш, капитализмни қоралаш руҳида тарбиялайди, деб баҳолаб келинганини айтар экан, энди баъдий адабиётга баҳо берганда сўзнинг сеҳрини, тўзаллигини, баъдий асар қатига яширинган жозибасини ҳис қилиш, бир сўз билан айтганда, ҳақиқий баъдий қашфиётни излаш зарурлигини таъкидлайди.

Мунаққид фикрича, адабиётдаги муаммолардан яна бири адабий мутелик, қарамликдан қутулиш, фикрий эркинлик ма-

салиқидир. Ўзок йиллар адабиётшунослик ва танқидчиликдагина эмас, ҳатто адабиёт дарсликларида ҳам фикрий қарамлик, мутелик ҳукмронлик қилди. Бу қарамлик, мутелик, олим фикрича, кўпроқ халқлар дўстлиги, ҳамжиҳатлик, биродарлик ва бошқа умуминсоний тушунчалар билан пардаланиб келинган. Аслида эса, барча баъдий, илмий-эстетик изланишлар ҳоким мафкура қояларига бўйсиндирилди.

Мунаққид XX аср ўзбек адабиёти ҳақидаги дарслик ўзбек ижодкорлари Қодирий ёки Ҳамза билан эмас, балки, М. Горькийнинг монография портрети билан очилганга эътиборни қўйиб, бунинг сабабини изохлаб беради. Дарҳақиқат, шўро даврида ўзбек адабиёти кўп миллатли совет адабиётининг бир қисми ва бу адабиётнинг асосчиси М. Горький саналарди. Бундан ташқари, у ўзбек ёзувчиларининг ҳам устози ҳисобланарди. Шу боис, ўзбек адабиётига онд дарсликнинг М. Горький ҳаёти ва ижоди билан очилиши табиий, деб тушунтириларди. Б. Назаровнинг таъкидлашича, «Бундай тушунтиришлар қанчалик асосли, мантиққа яқин бўлиб кўринмасин, барибир, истаъимизми-истаъимизми, у қатта маънодаги мутелашувга иштиёқ, деб аталмиш сиёсий лаганбардорликнинг адабиётдаги, илмдаги, педагогика соҳасидаги кўриниши бўлиб келган эди. Чунки бирдан-бир тўғри гап шунки, қанчалик ўраб-чирмаб исботламайлик, М. Горький буюк рус ёзувчисидаир».

Мақолада илгари сурилган яна бир глобал масала шўро даври адабиётига, унда яратилган ҳар бир асарга тарихан тўғри баҳо бериш масаласидир. Мунаққид фикрича, «Ўзок йиллар давомида шўро даври адабиётига бир ёклама шаблонлар асосида ёндашиб келдик. Масалан, «Ўтган кунлар» романида Юсуфбек ҳожи ва Отабек тимиолида ўзбек халқининг феодализмга қарши норозилиги чуқур акс эттирилмаган, улар ўз синфий, туб манфаатларидан ташқари чика олмаган, шу боис ҳам ёзувчи дунёқараш чекланган деган баҳоларни бериб келдик». Шу боис, бугунги кайта баҳолаш жараёнида бир хатодан қутилиб, иккинчига йўл кўймаслик керак. Ўз вақтида

классик ҳисобланган асарларга ҳам умуминсоний кадритлар мезони билан ёндашиш лозим. Уйғуннинг «Назир отанинг ғазаби», «Бригадир Карим», Ҳ. Олимжоннинг «Бахтар водийси», «Шодликни қўйлаганимнинг сабаби» каби шеърларига баҳо берганда ҳам шу мезонларни асос қилиб олиш зарур. Масалан, Уйғуннинг юкоридати шеърларини шунчаки, тилга олмаслик билан иш битмайди. Аксинча, тарихийлик принципларидан келиб чиқиб, бу типдаги ғоялар ақс этишининг обьектив сабабларини ҳам чуқур таҳлиллар билан асослаб, кўрсатиб бериш зарур.

Мақолада, айни пайтда, жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб, кескин танқидий фикр ва инкорлар айтилаётган социалистик реализм методи ҳақида ҳам характерли қарашлар ўртага ташланади. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, социалистик реализм ҳақидаги қарашлар 90-йиллар танқидчилигида жиддий мунозараларга айланган ва унда кўплаб олимлар иштирок этган эди. А. Отабой ва У. Норматов мунозаралари билан бошланиб, қарийб бир йил давом этган баҳс мазкур метод ҳақидаги танқид тафаккурининг янгилинишига катта таъсир ўтказганини таъкидлаш зарур. Айни чоғда социалистик реализм методини инкор қилиш, қоралаш ўз-ўзидан мазкур метод ҳужумронлиги даврида яратилган кўплаб бадий адабийёт намуналарининг тақдирини ҳам ҳавотир остига олади, айтايлик, унинг гўзал намунаси деб баҳолаб келинган «Қутлуғ қон» типдаги асарларга муносабатда қандай ёндашулар зарур, деган ғоят муҳим масалани кун тартибига чиқарди. Ўша пайтда социалистик реализмнинг «ўлмас намуналари» борлигини исботлашга ҳаракат қилиб ёзилган мақолалар ҳам кўплаб чоп этилаётган эди. Мана шундай мураккаб вазиятда социалистик реализм методининг узок йиллар давомида адабийетимизга кўрсатган мислсиз зарари ҳақидаги ҳақиқатни айтиш баробарида, ҳар қандай тазйик ва чекловларга қарамайдан, ўша даврда бадий мукамал асарлар ҳам яратилганлигини асослаш, умуман, мазкур метод ҳақидаги туғри методологик ёндашувга зарурат бор эди.

Мунажжид фикрича, социалистик реализмдан воз кечиб, унинг принциплари зўрма-зўракиликка асосланганини фож килиш каби ҳаракатлар яхши, албатта, лекин бу масаланинг нихотда нозик бир томони ҳам бор. Модомики, бадий асар талқинида социалистик реализм принципининг ўрнига умуминсоний кадритлар мезони асос қилиб олинар экан, шу методда яратилган, деб қаралаётган асарларга муносабатни белгилаш ғоят муҳим аҳамиятга эга. Зотан, умуминсоний мезонлар ва бадийлик тамойиллари шўро даврида яратилган ва социалистик реализм намунаси деб эътироф этилган кўплаб асарларга, жумладан, «Навойи», «Мирзо Улугбек» каби асарларга ҳам ёки бу методдан ташқарида деб ҳисобланган Қодирий, Чўлпон асарларига баҳо берганда ҳам бирдек назарда тутилмоғи керак, деб ҳисоблайди мақола муаллифи. «Демак, социалистик реализм методи дейилганда, унинг мажбурийликдан ташқари бўлган принциплари қатламида умуминсоний мезонларга асос бўлган фазилатлар ҳам мавжуд эканини унутмаслик керак бўлади».

Юкоридати кузатишлардан аён бўлаётирки, мунажжид илтари сураётган қарашлар даврнинг глобал муаммолари бўлиб, адабийёт илмида юзага кела бошлаган янгича концепция ва тамойилларнинг етакчи кўринишларидир.

Ҳ. Дўстмуҳаммад «Концепцияни янгилаш учун...»¹³ номли мақоласида бу ишни аввало «...ҳаётни бадий идрок этиш борасидаги шаклланган кадритларимизни очик-ойдин тафтиш қилишдан, ёзувчиларимиз концепцияларини ўрганишдан бошлаш керак», деган мезондан келиб чиқиб, Қодирийнинг «Ўткан кунлар», «Обид кетмон», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» асарлардаги етакчи концепцияларни аниқлашдан бошлаш кераклиги айтилади.

Олим «Ўткан кунлар» романининг бош концепциясини инсоний муносабатлар тасвири ташкил этади, деган ҳулосани

¹³ Дўстмуҳаммад Ҳ. Концепцияни янгилаш учун... // Ўзбекистон адабийёти ва санъати. 1990, 16 февраль.

беради. «Обид кетмон» романида эса, кўпроқ ижтимоий муносабатларни тасвирлаш етакчилик қилишини таъкидлайди. «Ижтимоий ҳаёт тарихи, сиёсий қарашлар зиддияти ҳақида гап борганда синфий тушунчалар, синфий қадриятлар ҳал қилувчи омил ҳисобланади». Х. Дўстмухаммаднинг фикрича, шўро даври адабиётининг концепциясини, асосан, ижтимоий муносабатлар тасвири орқали юзата келадиган синфийлик ва партиявийликка таъанган ғоя ва мафкура ташкил этади. Танкидчи ҳулосасига кўра ижтимоий муносабатлар тасвирига асосланган синфий ва партиявий мафкурага таъинланган эски концепциядан воз кечиш зарур ва унинг ўрнига инсоний муносабатларга асосланган концепция бўйича ижод қилиш лозим. Шундагина қаҳрамонларни жамиятда тутган мавқееларига, яъни бой ёки камбағаллигига, ишчи ёки чўпонлигига қараб эмас, балки уларнинг ички оламига, рухий-маънавий дунёсига, феъл-атворида асосланиб таърифлаш, тавсифлаш мумкин бўлади. Бундай асарларни яратиш учун ижодкор дунёқарашини, бадиий тафаккурни янгилаш зарур.

Хўш, Х. Дўстмухаммад назарда тутган шўро даври адабиёти, хусусан, ўша даврда ижод қилган ёзувчиларнинг концепцияларини қай тарзда тафтиш қилган, баҳолаган маъқул? Уларнинг қайси жиҳатларидан воз кечиш, қайсиларини адабий жараёнга хизмат қилдириш лозим? Айни шу саволлар 90-йиллар бошидаги баҳс-мунозараларда долзарб масала бўлиб турганди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида уюштирилган «Тавбадан тозаришгача...»¹⁴ деб номланган давра суҳбатига юқоридаги сингари саволларга жавоб топишга ҳаракат қилинган. Давра суҳбатига иштирок этган адиб ва олимлар О. Ёкубов, М. Кўшонов, Шукрулло ва Тоҳир Малик шахса ситганиш даври илгарикининг ҳаёти ва адабиётга етказган салбий оқибатлари, А.Қодирий, Чўпон, Фитрат, У. Носир каби улғў истеъдод соҳибларини ҳам мустабид тузум

заматганини айтишган, уларнинг ҳаёти ва ижодига оид барча маълумотларни, материалларни ўрганиш ва халққа рўй-роҳ етказиш зарурлигини таъкидлаган. Шунингдек суҳбатда иштирок этган Б.Қосимов ва У.Қўчқор эътиборни тоталитар тузумни юзата келтирган омилларнинг тўб моҳиятини очиқ ташлаш лозимлигига қаратишган.

Давра суҳбатининг «Тавбадан тозаришгача...» деб номланганида ҳам ўзига хос рамзий маъно бор. Зеро, етмиш йил давомида кўплаб беғунох инсонларнинг, биринчи гада, ижодкор, зиёли, олим ва давлат арбобларининг қатағонга дучор бўлишида воситачилик қилиб, биллиб-билмай мустабид тузум тегиримонига сув кўйганлар ҳам бўлдики, эндиликда улар ўша гуноҳлар учун тавба-тазарру қилишлари лозим, деган фикр давра суҳбатига дадил айтилди. «Энг улғў иш-ўтмиш хато-ларидан буткул воз кечишимиз, шунинг бараварида тавба-тазарру қилиш ҳали ўз юксак мақомида адо этилганича йўқ. Ҳолбуки, тозаришнинг, поктаганининг мувоорак йўли тавбадан бошланади. Албатта, у ғоят машаққатли, лекин келажак ҳаётни-тоза ҳаётни усиз тасаввур қилиб бўлмайди» (И.Гафуров). Мустақиллик арафасида айтила бошланган бундай фикрлар янгича дунёқараш, янгича концепциянинг илк кураклариди. Бу кураклар мустақиллиكنинг дастлабки йилларидаёқ гунчалаб, адабиёт ва санъат, адабий танкиддаги янгиланаётган концепциянинг етакчи тамойилларини белгилашда муҳим роль ўйнади. Шунга алоҳида таъкидлаш жоизки, юқорида қузатилганидек, ёзувчи ва шoirлар, адабиётшуносу танкидчиларнинг илгор қисми мустақилликгача бўлган даврдаёқ янги типдаги адабиётнинг ўзига хос шакл-шамойили ҳақида фикр юрита бошлаган экан, бу ҳол уларнинг янги даврга ҳам рухий-сихологик жиҳатдан, ҳам ақлий-амалий томондан маълум тайёрларлик босқичини ўтаганини билдиради. Шунинг учун ҳам истислолнинг дастлабки пайтларидаёқ «Истиклол адабиёти қандай бўлиши керак?», «Янги адабиётнинг асосий мезонлари нимадан иборат?», «У кимни ва нимани тадқиқ этади, кимга ва нимага хизмат

¹⁴ Тавбадан тозаришгача...// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. 13 март.

килади, кай йўллардан юриб, кай манзиллар сари боради?» килиди.

Мазкур масала юзасидан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси мустақиллигимизнинг икки йиллиги арафасида ташкил этган «Истиклол ва адабиёт»¹⁵ мавзусидаги давра суҳбатига характерли фикрлар ўртага ташланди.

Суҳбатда иштирок этган О. Ёқубов, А. Орипов, О. Шарафиддинов, Т. Малик, Т. Қаҳҳор ва Х. Дўсмухаммадлар яратилган асарларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида фикр-мулоҳаза-ларини баён этишди. Мустақиллик даври адабиёти синфийлик ва партиявийликдан холи, ҳалқимизнинг азалий озулари, турмуш тарзи, урф-одатлари, анъаналари билан ҳамбарчас боғланган миллий ва умуминсоний ғоялар билан суғорилган адабиёт бўлиши ҳусусидаги қарашлар илгари сурилди. Жумладан, О. Ёқубов мустақиллик даври ижодкорининг асосий вазифаларидан бири «миллатимиз учун, она юртимиз учун, фарзандларимиз бахт-саодати учун бутун иқтидорини бағишлашдан иборат бўлмоғи керак», деб ҳисобласа, О. Шарафиддинов ва Т. Малик адабиётнинг вазифаси ҳақида сўз юритиб, адабиёт мустақиллигини мустаҳкамлаш, мустақиллик ғояларини ифодалаш орқали миллат оғирлигини тарбиялаш, унинг маънавий дунёсини янгилаш йўлида хизмат қилиши зарур, деган фикрни ўртага ташлашди. Т. Қаҳҳор аслида адабиётдаги мафкура миллий замин билан боғлиқлигини, энг қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам миллат ва давлат, ватан турмушчалари зикр этилгани ҳақида таъкидлаб, «Бугунги адабиёт ўша эски тамаг тошлар устида турар экан, демакки, бугунги миллий мафкура ҳам боёларимиз қурган давлатлардаги мафкура тажрибаларига таянмоғи табиийдир», деган хулосага келди.

Дарҳақиқат, адабиётдагина эмас, балки жамиятнинг барча жаҳадларида ҳам, ҳусусан, давлатчиликни барпо этишда ҳам мафкура муҳим роль ўйнашини кейинги чорак асрдан зиёд тарих исботлади.

Замондош образ талқини

Етмиш йиллик шўро даври адабиётига назар ташласак, асосан, даврнинг ижтимоий ҳаёти бош мавзу бўлганлигини кузатамиз. Инсон маънавияти билан боғлиқ бўлган ҳар қандай масалалар ҳам (масалан, севги-муҳаббат ёки бунёдкорлик мавзулари) энг аввало ижтимоий мотив асосида тасвирланар эди. Албатта, истиснолар йўқ эмасди. А. Қодирий, Чўпон, Фитрат, О. Ёқубов, А. Орипов, Э. Воҳидов ва бошқа кўплаб истеъдод соҳибларининг асарларида инсон маънавий олами бор драматизми билан тасвирланувчи саҳифалар борлигини таъкидлаш зурур. Бироқ, шунга қарамайдан, кенг маънода бу давр адабиётининг етакчи мавзуси мавжуд давр ғояларини қўйлашдан иборат бўлгани ҳеч қимга сир эмас. Фақат етмишинчи йилларнинг охири, саксонингчи йилларнинг бошларида келибгина ўзбек насрида баъзи бир сифат ўзгаришлари кўзга ташлана бошлади.

Айни пайтда бундан глобал масалалар адабиётимизни буткул четлаб ўтилган эди, деб ўйлаш ҳам хато бўлар эди. Ижодкорларимиз сўнгги пайтларда тобора яққолроқ намоён бўла бошлаган миллий, маънавий-маърифий, ижтимоий, экологик муаммоларни яратилаётган замондошларимиз киёфсида у ёки бу тарзда қаламга олмақдалар, муаммо сифатида қўн тартибига қўймоқдалар. Жумладан, кейинги пайтларда қўн тартибига қўйлашнинг чуқурлашуви кузатишмоқда. Бадний асарнинг фалсафий асосларини ифодалашда реализм билан бир қаторда диний ва мифология мотивларга катта эътибор қаратилаётганлигини таъкидлаш зарур. Айни пайтда Ғарб ва Шарқ фалсафасини, дунёқарашини, диний ва дунёвий қарашларни синтезлаштиришга, Ғарб маданиятига хос бўлган ифода йўсинларини адабиётимизга олиб киришга, бадний экскериментларга интилишлар юзата чиқмоқда. Бу жараён адабиётда яратилаётган қаҳрамонлар — замондош образида кўринади. Бугунги кунда яратилаётган замондош образи ўзининг инте-

¹⁵ Истиклол ва адабиёт // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. 6 август.

лектуал дунёси билан, рухий кечинмаларидаги мураккабликлари билан, оламни ва одамни идрок этишдаги янгилинишлари билан бундан ўттиз-кирк йил аввалги қаҳрамонлардан тубдан фарқ қилади. Истиқлол йилларида Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўткир Ҳошимов, Шукр Ҳолмирзаев Тоҳир Малик, Омон Мухтор каби катта авлод вакиллари билан бир каторда Мурод Мухаммад Дўст, Хуршид Дўстмуҳаммад, Асад Дилмурод, Нурали Қобул, Эркин Аъзам, Тоғай Мурод, Абусаид Қўчимов, Шойим Бўтаев, Нормурод Норқобилов, Собир Ўнар, Назар Эшонқул, Улуғбек Ҳамдам, Саломат Вафо, Исажон Султон каби ёзувчилар яратган ва яратадиган асарларида давр руҳи ва замондош образининг ижтимоий-маънавий оламини очинишга эътибор қаратилди. Истеъдодли ёзувчиларимиз томонидан истиқлолнинг дастлабки йилларида яратилган асарларда қаҳрамон маънавий оламга хос зеригилишлар тасвири бош омилга айлана борди. Давр ва шахс фожиаси бош мавзу бўлди.

Маълумки, адабиётнинг бош объекти инсондир. Инсонни бадиий кашф қилиш, уни ўраб турган ички ва ташқи муҳити билан боғлиқ ҳолда тасвирлаш адабиётнинг асосий вазифасидир. Бинобарин, адабиётдаги глобал муаммо инсон билан боғлиқ ҳолда, кенгрок тарзда ёндашганимизда эса бугун инсониятга дахлдор муаммолар фониди ифода этилади. Шунга кўра, адабиётдаги энг глобал муаммо - бу инсон муаммосидир. Инсон муаммоси кенг тушунча. У ҳаётнинг барча томонларини - ижтимоий-сиёсий, маънавий, диний, миллий, рухий жиҳатларининг барчасини қамраб оладиган, бир сўз билан айтганда, одам ва оламни бир бутун ҳодиса сифатида ифода-лайдиган тушунчадир. Бу масаланинг битта томони бўлса, иккинчи томондан адабиёт санъатта алоқадор ҳодиса сифатида инсонни фақат социологик, физиологик, биологик ёндашувлар нуктаи назаридан эмас, бадиий сўз воситасида нафосат оламига алоқадор тарзда тасвирлаши такозо этилади. Шунга нуктаи назардан қарайдиган бўлсак, инсон бадиий асарда барча қиррагари билан бирдек намоён бўлиши лозим. Зеро, ин-

сон ўз яшаш тарзи ва мавжудлигига кўра, ҳам табиат, ҳам жамият билан мустаҳкам алоқада, айни пайтда энг аввало шахс сифатида ўзинга хошлиги, руҳияти, қалб кечинмалари, орзу-умидлари билан бошқалардан фарқ қилувчи индивид сифатида ўзлигини намоён қиладиган ҳилқатдир. Демак, бадиий асарда кўтарилган барча глобал муаммолар унда тасвирланаётган инсон билан, унинг маънавий олами билан у ёки бу тарзда уйғун келиши, шу орқали ўз моҳиятини намоён этиши зарур. Шу маънода глобал муаммолар бадиий асарда кўпроқ қуйидагича намоён бўлаётгандек кўринади.

Бу аввало, бадиий асарда ифодаланаётган мавзу қўламининг умуминсониятга дахлдор глобал муаммолар билан кандай боғланганлигига кўра, иккинчидан, асарда тасвирланаётган қаҳрамон маънавий оламнинг умумийкиёста эга глобал масалаларни ўзида қай даражада мужассамлаштиратганига қараб, ва ниҳоят учинчидан, бадиий асарда бўй кўрсатаётган глобал ҳодисалар жаҳон адабиётига хос, айни пайтда миллий анъаналар билан қай даражада узвий боғланган ва поэтик ифодани қандай интилади, деган масалаларда ўзлигини намоён қилади.

Бу даврда адабиёт оламга кириб келган бир гуруҳ ёшлар адабиётдаги концепцияларни янгилашга киришдилар. Улар даврнинг глобал муаммоси бўлган СССР деб аталмиш геъмон тузум исканжасида қолган миллатнинг ўзлигини, дини ва тилини, урф-одатларини сақлаб қолишга қаратилган курашда адабиётни ўзлари учун асосий восита деб билдилар. Тоғай Мурод, Мурод Мухаммад Дўст, Эркин Аъзам, Хайриддин Султон, Аҳмад Аъзам, Шойим Бўтаев каби кўплаб истеъдодлар ижодиди айни шу хусусият устувор йўналиш сифатида шакллана бошлади.

Т. Муроднинг “Юлдузлар мангу ёнади”, “От қипнаган оқшом”, “Ойдинда юрган одамлар”, “Момо ер кўшиги”, М.М. Дўстнинг “Ғалапепага қайтиш”, “Истеъфо”, Э.Аъзамнинг “Байрамдан бошқа кунлар”, А.Аъзамнинг “Аскартоғ томонларида” каби қиссаларида шўро даври қоллиларини бўзишга

интилиши, яратган қаҳрамонлар тимсолида халқимиз маънавиятига дахлдор бўлган ғурур, ор-номус, иймон ва эътиқод, буюрча ва диният каби масалаларни бош леймотивга айлантиришга кучли иштиёқни кузатамиз. Улар мавжуд ифода шакллариини ҳам ўз услублари билан янгилашга киришдилар.

Тоғай Муроднинг бу даврда яратган қиссаларида халқимизнинг асрлар давомида амал қилиб келинган яшаш тарзи, урф-одатлари, маросимлари тасвирига катта эътибор қаратилади. Хусусан, тўй маросими тасвири орқали Сурхон воҳасига хос урф-одатлар, боғларнинг яшилмасчоқ, оқсуяк каби ўйинлари талқини, баковулнинг тўйга келадиган меҳмонларни кутиш ва уларни ёши, мавқеига яраша хонадонларга жойлаштиришдаги ҳаётий тажрибалари катта маҳорат билан ифодаланган. Қиссалардаги тўй жараёни тасвирлари, айниқса халқимиз азалидан улутлаб келган полвонларнинг кураш тушиб олишув лавҳалари асарга жонли манзара бағишлаши билан бир қаторда, ҳар бир китобхон қалбига ғурур ва фخر ҳиссини ўйготган. Аслида, ижодкорнинг асар яратишдан кўзланган ғоявий-бадний ниятларидан бири ҳам шунда кўринади. Бирок асарларнинг бадний қиммати бу билангина чекланмайди. Ёзувчининг асосий мақсади тўйларда полвонларнинг олиш-шаш, улоқ чопиш каби улуғлари орқали миллиятнинг ор-номуси ҳисобланган ҳалоллик, эзгулик, буюрча ва масъулият каби маънавий юксакликни ҳиёнат, қасамхўрлик ва алдов каби иллатларга қарама қарши қўйиб, ибрат даражасига кўратишида ҳам кўзга ташланади.

“Юлдузлар мангу ёнади” қиссасида воқеалар тизими, адибнинг ғоявий-эстетик нияти бўри полвоннинг тўйдаги полвонлар олишувини даврабоши сифатида бошқариш жараёнидаги тизгинсиз ўй-хаёллари фониди кечди.

Асарда Бўри полвон характери ҳар томонлама мукаммал очилган. Бўри полвон миллий улуғларимиздан келиб чиқиб, олишувни қичқинтой боғларини олиштириш билан бошлайди. Аста-секинлик билан давралари олишув мактаб ёшидаги бо-

лаларга, ундан эса катталарга ўтади. Мухими шундаки, ёзувчи мана шу кураш жараёнидаги олишувлардан ўзига хос тарзда миллият, ватан тақдирига оид бўлган катта маъно чиқаради.

“Ор-номус учун кураш боғалиқдан бошланади:

Кишлоқ одамлари уруғ-аймоқларга бўлиниб олишади. Кишлоқда уруғлар кўп: олчин, тоғчи, паритўй, қовчин, тўрқов, юз, эшбадал, кашка... Барчаси ҳам полвон аймоқлар. Бордию четдан полвонлар келган бўлса-чи? Унда кишлоқнинг жами уруғлари бирлашиб, улар билан курашади. Одамлар киндик қонлари томан ер шон-шарафи, орияти учун олишадилар.

Ватан — киндик қон томан ердан бошланади!”¹⁶

Ушбу кўчирмадаги фикрлар дастлаб гўёки кураш эпизоди билан айтилаётгандек кўринса-да, аслида моҳиятида Ватан, миллият, эл-юрт озодлиги учун ҳар бир ор-номусли киши курашади, фидойи бўлиш керак, деган маънунини ҳам англаймиз. Бунинг учун қиссда кўплаб асослар топилади. Ёзувчи полвонларнинг олишувини тасвирлар экан, ҳалоллик ҳам, гиромлик ҳам аслида инсон табиатига хос ҳодиса эканини ботинда ифода этган. Асарда ўзбек кураши бошқа жаҳон чемпионатига киритилган (самбо, дзюдо) курашлар билан қиёсланган ва миллий курашнинг афзал томонлари кўрсатилади. Қиссда даврабоши Бўри полвоннинг ўғли Тиловерди билан иккинда самбо бўйича чемпион бўлган Максим полвон ўртасиди олишув томошабинларнинг ана шундай фикр-мулоҳазаларига сабаб бўлади. Ушбу кураш жараёни томошабинлар томонидан қўйидагича баҳоланади:

“— Шу, Максим полвон жуда совуқ олишар экан, нима дингиз?”

— Спортчи-да. Секцияда тарбия топган. Улар китобда нима ёзилган бўлса, шунини қилади.”¹⁷

¹⁶ Мурод Т. Юлдузлар мангу ёнади. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. — Б. 13.

¹⁷ Мурод Т. Юлдузлар мангу ёнади. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. — Б. 66 (Китобдан олинган кейинги кўчирмалар саҳифаси кавс ичига берилган).

Ёзувчи томошабинларнинг диологини давом эттирар экан, уларда юксак ватанпарлик ва миллатсеварлик туйғулари табора кучайиб боришини ва охир-окибат адибнинг асл максадини ифода этишини кўради.

— Ота-бобамизнинг хунарини маҳкам ушлаб, жажоннинг энг зўр полвонни биз бўламизку-я, нима дедингиз, шўро бова?

— Кўп ношукурлик қила берманглар, халиям зўримиз. Ана, жажон чемпионлари Сайфиддин, Собир Курбонов...

— Э-э, бўтам, улар ўзимизнинг олишдан чиқгани минан, самбо бўйича чемпион бўлган-да.

— Сизга кандай керак?

— Шу, ўзимизнинг олиш бўйича жажон чемпиони бўлса экан.

— Гапнингизга тушулмадим, Нурмат тоқчи.

— Нима бағло, қалланг шамолда қолгани дейман. Масалан, дунёда кўпгина халқлар ўзарининг ҳеч бўлмаганда битта спортини жажон микёсига кўтарган. Биздан эса жажонга кўтарилган биттама спорт тўри йўқ.

— Бу ўзимизга боғлиқ... (67-68-бетлар)

Ёзувчининг маҳорати шундаки, асарда гўёки самбачи Максим полвон билан миллий курашимиз вакили Тилоберди ўртасидаги олиш-шарафни муҳокамасида айтилаётгандек кўрилган ушбу фикрларда ўзининг оруз-нигларини тўқима моҳиятига сингдириб юборади. Айни шу эпизодлар, Максим полвон, "шўро бова" каби атамаларнинг қўлланилиши ва ният курашимизнинг жажон чемпионатида киритилиши ҳақидаги оруз-умидларнинг "— Бу ўзимизга боғлиқ", дея кўп нукта билан ифодаланиши ёзувчининг асл максадини тўқалтириб бериб беради. Тавқидлаш жоизки, Тоғай Муроднинг ушбу орузлари мустақилликка эришганимиздан кейин тўла рўёбга чиқди. Бугунги кунда жажон олимпиадаларида ўзбек кураши билан бирга халқимизнинг турури, ор-номусини ифодаловчи "халол", "ғиром" каби сўзлар ҳам дунё микёсига янграй бошлади. Демак, Тоғай Мурод саксонинчи йилларда ёк ўз асарларида янгича поэтик ифода — маросим удумлари

воситасида давр учун энг глобал муаммо бўлган ватан, миллат тақдир, халқимиз мустақиллиги масаласини бош концепция қилиб қўя олган экан.

Тоғай Мурод асарда Бўри полвон воситасида полвонларнинг кураш эпизодлари тасвири орқали ватан ва миллат тақдир ҳақидаги ўша даврда айтилиши гоёт қаттиб бўлган асл максадини моҳирлик билан сингдириб юборади. Ўзбек курашнинг факат полвонларгагина маълум бўлган ўзига хос яширин сирлари ҳақида ўз-ўзича мулоҳаза қоритаётган Бўри полвон фикрлари ҳаёлан қуйидагича давом этади:

"Халқ нимаси билан халқ? Ўзининг урф-одатлари билан халқ! Ота-бобосидан қолган миллий анъаналари билан халқ! Кўпчилигини бировлар... бировлар... бировлар ўзиники қилиб олди. Биз кўлимизни бурнимизга тикиб қолдик. Шундай кета берсак ҳадемай ўзимизни ҳам бой бериб қўямиз. Уёғи камдай, не-не нималаримизни эскилик сарқини деб йўқ қилдик. Сал қолди — халқнинг ўзиям эскилик сарқитига чиқариб юборимизга. Бугун буни, эртага уни йўқота берсак адирлатишдан нима фарқимиз қолади". (Ўша манба, 45-бет).

Ушбу бонг урилаётган мулоҳазалар нафақат Бўри полвон ҳаёлидан ўтаётган, балки ёзувчининг кўнгилдан фарёд бўлиб отилаётган, халқнинг миллат сифатида ўзлтидан мосуво бўлишдек фожиядан отоҳ этаётган ижодкорнинг ижтимоий-эстетик позицияси ҳамдир.

Шу тарика ёзувчи асардаги Бўри полвон зиммасига ҳам ижтимоий, ҳам эстетик қимматга эга бўлган қатта бадийий юк юқтайди. Бўри полвон даври айланиб полвонларни кўздан кечирар экан, бирдан боғалиқда тўн қийишиб қиёматли дўст тутинган, кейинчалик эса унинг хиёнатига дучор бўлган Насимни кўриб қолади. Ёзувчи буни қуйидагича тасвирлайди. "Ўша юзни аниқ кўрди. "Ё, тавба, — деди пичирлаб. — Худди Насимга ўхшайди-я. Ё чини минан Насиммикан? Йў-э, у кўпқарида отдан йиқилиб бир кўзи ожиз бўп қолган, деб эшитиб эдим. Бунинг икки кўзим... Тагин бир қарайчи..."

Ҳа, бу Насим полвон эди". (Ўша манба. 15-бет).

Ёзувчи қиссада Бўри полвон ва Насим полвон муносабатлари талқини орқали дўстлик, садоқат ва хиёнат, қасам ва унинг оқибатларини ифодаловчи кечинмалар чуқур драматизм билан тасвирлайди. Бўри билан Насим боғлиқликдан тўнқийиб дўст тутинишган. Насим Бўри билан Момокизнинг пок тўйгуларига оғу солади.

Бўри Момокизга бўлган тўйгуларини ўзи айтишга журъат қилолмай, дўсти Насимдан нажот кутади. Қалб ихорини қизга билдиришни дўсти Насимдан илтимос қилади. Насим уларнинг ҳар иккаласига ҳам хиёнат қилади. Иккаласини ҳам алдаб, бир-биридан жудо қилади. Ҳар иккаласига ҳам "Алдасам кўр бўлайин", деб қасам ичади.

Қачонки, Бўри Момокизнинг олдига бориб вазиятни аниқлаштиримоқчи бўлганда уларни алданганини айтиб ростига кўчади:

"— Бўри жўра, Момокиз менга ҳам ёқди..."

Шу тарика хиёнатга дуч келган Бўри полвон ўгли Тиловбердини даврада Насим билан Момокиздан бино бўлган Аброр полвон билан олиштиришга мажбур бўлади. Афсуски, ўғлини ҳам ҳалол олиштираман, деб сентилишга сабаб бўлади.

Ёзувчи "От қишнаган оқшом" қиссасида ҳам воқеалар тизмини тўй тасвири орқали ақс эттиради. Тўйлардаги кўпқари чопиш удуми орқали халқимизнинг асрлар давомида шаклланган минталитетига ҳос ор-номус, ҳалоллик, диёнат каби масалаларини бош мавзу қилиб олади. Халқ орасида Зиёдулла Чавандоз деган ном қозongan қаҳрамоннинг отта бўлган ишқи, жониворнинг эса инсонга кўрсатган меҳр-оқибати ўзига ҳос тасвирларда ақс этганини кўрамиз. Бу асарнинг ўқ томирини ҳам маънавий олам эврилишлари ташкил этади. Асарда шўро вақиллари бўлган ҳокимлар-у ички ишлар ходимлари, яъни шўро даврининг "адолат посбонлари" ўз манфатларини ўйлаб босқинчи зўравонларни қай даражада ҳимоя қилишлари жонли бўёқларда фош этилади. Уларга Тарлон отнинг ўз этасига

бўлган садоқати қарама-қарши қўйилади. Тарлоннинг хўжасига бўлган садоқати унинг ёвуз кучлар қўлидан қутқаришига оид жонли давҳаларда яққол намоён бўлади. Тоғай Мурод асарларининг қисқача талқинидан маълум бўлаётирки, Ватан, миллат тақдири, инсоннинг маънавий олами эврилишлари етакчи ғоявий мотивга айланмоқда.

Адибнинг "Момо ер кўшини" қиссасида ҳам миллат қисмати, ўзлиги, Она заминга қай даражада боғланганлиги каби масалалар қаламга олинади. Ёзувчи бу асарда ҳам ўз услубига содиқ қолиб, уни янада мукаммаллаштиради ва янги ифода йўсини яратишга эришади. Бу асар худди сочма шеър каби ҳар бир мисраси ўзига ҳос сюжетта, воқеликнинг маълум бир ифодасига айланади. Қисса тасвиридаги яна бир ўзига ҳослик шунда кўринадики, ёзувчи зарур ўринларда воқеаларни хатлаб-хатлаб, баъзи жойларда эса ёйилтириб тасвирлайди. Асарнинг бош қисмидаги сержант Орузкуловга тегишли қисми худди шундай ифодаланган. ("Боши иккита бўлди. Кетма-кет иккита қиз кўрди". Ёки "Шунда ... уруш бошланди. Сержант Орузкулов урушга кетди. Урушдан омон-эсон қайтди." ва ҳ.к.) Қиссадаги кейинги — унинг ўғли Турсунга алоқадор саҳифалар кенг камровлиги, катта маънони ихчам сатрларда ифодалаш билан услубий ўзига ҳосликни намоён қилади. Асар ниҳоятда миллий колоритга бой, жонли тилда ёзилган. Қисса Хумор момонинг ёлғиз ўғли Орузкулнинг армиядан қайтаётгани хабари билан бошланади. Асарда халқимизга ҳос бўлган суянчи олиш эпизоди "қалиш йўқолди" удуми тасвирлари билан янада миллийлаштирилади. Ўғлининг истикболига ошиққан Хумор момо даҳлизда қалишини топа олмайди. Яланг оёқ чиқшини эса ўзига эп билмайди. Бу суянчи сўраб, дарвозани берkitиб турган Мардон жувозакшининг иши эканлигини биллиб, қулиб-қулиб турган момо охири йўқчиликка ҳам қарамай отида турган қисир ситирини унга ҳада қилиб юборади. Кейинги саҳналарда она-боланинг дийдорлашуви қуйдагича тасвирлайди:

“Момо ўзини ўгли бағрига ташлади. Юзини ўгли бағрига босди.

Аскар момони кўчоқлаб олди. Бир-икки марта ердан кўтариб олди.

— Раз - раз - раз! Ты похудела, мамашка, да! Ну старость — не радость! — деди.

Момо бели зиркираб кетди. Аммо теварақлагиларга сир бермади. Дарди ичида бўлди.”¹⁸

Аскар йигитнинг шу тарика сўзлашуви отаси билан сўрашганда ҳам, бошқа қариндошлар билан муомаласида ҳам давом этади. Кечкурун мол боқиб қайтган отаси ўғлидаги бу ҳолатни кўриб нима қиларини билмай хайрон бўлиб қолади. Зардаси қайнаб бир пайтлар ўзи ҳам Термиз, Денов томонларда қизил аскар сафида хизмат қилганлигини, душманларига қарши қурашиб ўқ етанглигини айтган экан, хатто қўйлагини шимариб чап биқинидаги ўқ изини ҳам кўрсатади. Бироқ, бу илдиолар ҳам аскар йигитга қор қилмайди.

— “Я узбекский язык не понимаю!” деб тураверади. Хуноб бўлган ота у деди, бу деди, хуллас бўлмади. Охири бундай беподлиқка чидай олмаган ота ўғлининг “қулоқ-чаққасига тарс этказиб бир солди”.

“Аскар бундай зарбни қутмаган эдим, ё, эски қизил аскар мушти ўзи шундай бўладими, ишқилиб, ёнбошига туپ этиб тушди. Унсиз, жингак бўлиб ётди.

Отаси аскарни ёқасидан ушлаб тургизди. Энди бу чақасига солмоқчи бўлди.

Аскар отаси ниятини пайкади шекилли, ховлини айланиб қочди.

— Вой энэжон, ўлдим-е! — дея бақирди”. (160 бет.)

Асарнинг кейинги саҳифаларида қўча-қуйда сержант Орузкулов бўлиб танилган ўғлининг қисмати хикоя қилинади. У отасининг ишини давом эттириб чўпон бўлиши, уруш бош-

ланганда эса фронтга бориб қилиб келиши ва уйланганидан кейин уч қиз кўриб, қизлари турматани учун, тўртинчи бўлиб тутилганлигига Турсув деб ном қўйишгани ва уни авайлаб, напалаб воёга етказганликлари хикоя қилинади. Момо иккаласининг келин тушириб, невага кўриш орузлари ихчам-ичкам сағрларда, рухий кечинмаларга бой тарзда ифодаланади. Асарнинг кейинги воқеалари асосан ўғил бўлмиш Турсув қисмати билан боғлиқ. У мактабда ўқиб юрган пайтлардаёқ шеврлар ёзиб, ўзига хос характерга эга, тортинчоқ, нидамас бола бўлиб ўсаётганлиги хикоя қилинса, мактабни тугатгач, шаҳарда ўқиши, ёзган айрим шеврларининг матбуотда эълон қилиниши, бироқ, шаҳарда қолиш орузи руёбга ошмасдан, қишлоққа қайтиб ўқитувчилик қилишлари ўзига хос бўёқларда тасвирлана.

Ёзувчи Турсувбой характерини давр учун муҳим бўлган қишлоқ-шаҳар-қишлоқ хронотопи орқали тасвирлайди. Турсувбой образи орқали шўро даврида миллатимизнинг қисмати учун глобал моҳият касб этувчи жиҳатларини асар замирида сингдириб юборади. Унинг қишлоқда ўқитувчи бўлиб юрган кезлари тасвирида мактаб ўқувчиларининг эрта-ю кеч пахта донларига олиб чиқилиши, дориланган пайкалларга теримга туширилиши, порахўрлик, бюрократлик илгалари ўткир қинов билан фол қилинади.

Кетма-кет икки-уч фарзандли бўлганда Турсувбой шаҳарга отланади. Шаҳарда ўзининг истеъдодини намойён этиб, шеврийт оламини забот этмоқчи бўлади. Шу мақсадда ўзининг Турсувбой Орузкулов деган исм-шарифини ўзгартириб, Пахлавон Даҳо деб тахаллус танлайди.

Ёзувчи қаҳрамоннинг шаҳардаги ҳаёти тасвири орқали етмишинчи-саксонинчи йиллар адабий жараёнда юз бераётган ўзгаришларга ўзининг киновий муносабатини билдирилади. Пахлавон Даҳо тимсолида бир гуруҳ ижодкорларнинг ўз истеъдодсизлигини ҳаспўстлаш мақсадида Жойс, Пруст каби Европ модернистларининг номларини тилдан қўймай би-

¹⁸ Мурул Т. От киншанган оқшом. — Тошкент: Шарк, 1994. — Б. 357 (шу манбадан олинган кейинги қўчирмалар саҳифаси қавс ичида берилган).

лагонлик қилишлари, тақлидий мисралар битиб ўзини даҳо санашлари шафқатсиз тасвирлар билан фош этилади. Ёзувчи Даҳонинг бир даврада ўқиган шеърдан парча келтириб ўзига хос бўлган сахна яратди. Шеър даврадаги тингловчиларнинг пичинг-у қултиларига сабаб бўлиши, Иброҳим деган йигитнинг "модернизм" деб айтган заҳархандаси, шеърингизни тушунтириб беринг ёки бўлмаса ёқтириб беринг, деган раддияларини келтириш орқали адабиётдаги глобал муаммолардан бири — Фарбга қараб эврилиш, тақлидчилик ўша давр адабиётининг хос хусусиятларинидан бири бўлганлигини бадий даяиллаштиради. Бунни ёзувчи Паҳлавон Даҳонинг кечинмага-ри орқали характери жиҳатдан ёритиб беради. "Даҳо ақл-хуши-да Фарб бўлди, ишонч-этикоди-да Фарб бўлди.

Даҳо гандирақлаб-гандирақлаб кўзголдди. Суюмиш суянчикларидан бўлмиш Марк Делуэ китобини олди. Ўнг келмиш бетини очди. Бетда "Мен қандай қичқара оламан" шеърини кўрди.

Энди ўз китобини олди. Биринчи бетини очди. Марк Делуэ шеъри билан Паҳлавон Даҳо шеърини солиштирди.

Ўзини... ўзини Марк Делуэдан кам кўрмади! ... Мана ... бир-бировимизга жуда ўхшаймиз. Айнан ўхшаймиз! Марк Делуэ ким, Паҳлавон Даҳо ким, билиб бўлмайди! Фарқимиз, Делуэ француз, мен ўзбекман". (Ўша манба, 404-бет)

Кўриниб турибдики, ёзувчи ушбу манзараларда саксонинчи йиллар ўзбек шеъритада урчйй бошлаган иллатлардан бири — нафақат тақлидчилик, ҳатто ўзига хос шаклларда кўчирмачилик иллатлари ҳам авж олаётганлигини, тарчи қаҳрамонлари, манзаралари ўзбекча бўлса ҳам моҳиятда, шеър руҳида ўзбек қалби акс этмаётганлигини шафқатсизлик билан очиб беради. Ўзининг мана шундай ожизлигини хис қилган Даҳо кофирлик даражасигача кўтарилади. Истеъдодсизлиги учун худони айблайди. Худонинг қаломи бўлган Курьонни оловга отади. Мазкур жаваблар, ўзини улуг даҳо деб хисобловчи "бир гуруҳ" ижодкорларнинг номатлуб хатти-ҳаракат-

лари тасвири бегона эмас. Бу тасвирлар бизга 80-90 йиллар алдоби жараёнда кечаётган кураш жараёнларини, гуруҳбозлик билан олиб боришган баҳс-мунозараларни эса солади. Буларнинг барчаси ёзувчининг ўз давридаёқ ижтимоий ва маънавий ҳаётда кечаётган инкирозларни, "оммавий маданият" сари юз бўрган бир гуруҳ ижодкорларнинг қилмишларини теран аниқлаб қалам тебратганидан далолат беради. Ёзувчи танлаган қаҳрамони орқали ўша даврнинг ҳам ижтимоий, ҳам маданий ҳаётига оид бўлган фожеликларини қаламга олади.

Ёзувчи Даҳони турли ҳил ҳолатларда кўрсатади. Бир сафар сохта ватанпарвар тимсолида ўша пайтда авж олган Оролни кутқариш компаниябозлигида оташин маърузалар ўқиган ватанпарвар сифатида, бир сафар эса қишлоғидаги қамчиликларини бартараф этиш учун фронтчи отаси номидан ёзилган ариабозликлар муаллифи сифатида намоён бўлади. Адаб-оқибат эса отасининг ижрокум раисидан дақиқ еб ўсал бўлганича ўнгаришмай оғамдан ўтишига сабабчи бўлади. Ўсал бўлиб қасаланган ота фарзандига сўнгги бўйруқни, яъни чўпон таёғини олиб кўрадага молларни подага ҳайдашга амр қилади.

Қиссда халқимизнинг 70-80-йиллардаги фожеавий ҳаёти, янаш тарзидаги отриқли манзаралар ўзининг ҳаққоний инфодасини топлди. Бир умр пахта далаларида туну кун меҳнат қилиб, ювиниб-артинишга бир дон атирсовунга-ю сочқикка зор бўлган меҳнатқаш халқ тимсоли асарда ёрқин тасвирланади.

Тотай Мурод ижодида бўй кўрсатаётган ҳаётнинг фожали тасвирлари 80-90-йиллар ўзбек насаида янгича тенденция сифатида қарор топлди. Бу даврда ижод қилган истеъдодли ёшлар шўро мафкуравий қопилларини ёриб чиқишга, қулликка қарши чинакамита миллий озодлик мотивларини илгари суриб, бадий тафаккурни янгилашга қиршидилар. Бу даврда яратилган қиссаларда миллитнинг ўзига хос руҳий олами, характерри, кўнгил кечинмалари-ю, хис-туйғуларини акс эттиришда бадий мукамалликка интилиш асосий тамойиллардан бирига айланаётганини, бу қоби изланишлар ижобий натижаларга

олиб келатганлигини кузатиш мумкин. Яратилаётган асарлар бадиий тафаккурни у ёки бу тарзда янгилаб, адабий жароёнда янги-янги тенденциялар юзата келишида муҳим аҳамият касб этди.

М.М. Дўст яратган Ғайбатов, ("Талатепага қайтиш"), Муштафо, Эламонов, Эркин Аъзам яратган Бакир ("Байрамдан бошқа кунлар") каби қаҳрамонларнинг маънавий оламидаги ўзига хосликлар яққол кўзга ташланади. Бу қаҳрамонлар кие-фасида чорасизлик, вазиятта қараб маълум даражада ўзгариш таъйинларини кўрамин.

Эркин Аъзам яратган Бакир образи ҳам томоман янги қаҳрамонлар сирасига қиради. Бу қаҳрамоннинг чорасизлиги ёзувчи томонидан бир неча йўналишда, параллел чизиқларда ёритилади. Энг аввало, у ўзининг ижтимоий фаолиятида чорасизликка маҳкум. Бакир маршрутдаги автобус хайдовчиси. Яқиндагина уйланган Бакир автобусни фақат белгиланган йўналиш ва бекатлар бўйича ҳайдашга, ҳар бир бекатта яқинлашганда номини эълон қилиш ва тўхтаб йўловчиларни тушириб-чиқаришга, шу ишини ҳар куни такрорлашга маҳкум. У бавзи-бавзида автобус йўналишини ўзгартириб, шаҳар марказига қараб ҳайдаб кетишни, одатдаги иш тартибини бузишни ҳам хоҳлайди. Ҳатто бир маротаба шундай ишга жазм ҳам қилади. Лекин қаҳрамондаги ушбу исён узокка чўзилмайдиган яна одатдаги турмуш тарзига бўйсинади. Унинг шахсий ҳаётида ҳам худди шундай чорасизлик бор. Яқинда уйланган аёли Баргида билан унаштирилган кезлари шундай бир вазият рўй берадики, у икки йўл орасида қолади ва ўзининг ўша пайтда ожизлик қилганидан кўп бора пуншаймонлик хис қилади. Воқеа аслида бундай бўлган эди. Бир куни иккаласи айланб юришганда уч-тўртта барзангига дуч келади. Шунда Бакир Баргидани ташлаб кетган эди. Бакир ўзининг ожизлиги туфайли унга қарши чиқолмайдиган кўнглида қолиб кетган саволларга ҳам жавоб ололмайди. Кейинги чорасизлик эса уйлангандан сўнг рўй беради. У ҳар сафар Баргиданга яқинлашганда

ўзининг ожизлигини хис қилади ва бундан азоб чекади. Бир куни ичиб, қайфи ошиб муроди ҳосил бўлганда эса кўнглидан тугилган шубҳалар унга армон бўлиб қолади. Мана шундан армон-у шубҳа гумонлар орасидаги чорасизлик, ожизлик кейинчалик ҳам муносабатига доимий соя солиб туради. Чунотчи, янги йил кечасида ака-укаларининг байрамни бирга ўтказайлик, деган таклифини бажо келтиролмай чорасиз ҳолда, Баргиданинг истати билан унинг доимий уйфатлари билан ресторанта боради. Таниш барзанги йитит Баргидани ўтиран жойидан қолиб олиб қоронги бурчагидати ўз даврасига олиб кетади ва кеча охиригача кўйиб юбормайди. Ёнида олиб ўтиради. Бакир кеча охирида қайтиб келган Баргиданинг ҳеч нарсаси бўлмагандек мулоҳим муносабатда бўлганида ҳам рафикасига нисбатан катъий ҳаракат билан алоқани ўзишга ўзида журъат тополмайди. Бакир узок вақт ўзидаги ожизликдан азобланиб яшайди. Катъий ҳаракат қила олмаганидан эзилади. Ўзида Баргидани оқлаш учун турли ваз-қорсонлар излайди.

Асарда тасвирланган Сапура образи ҳам фожиавий қаҳрамонлардан бири. У одамлар кўз ўнгиде шўх-шодон, қувноқ, ҳеч қандай ғам ташвишларни писанд қилмайдиган аёл сифатида гавдаланади. Унинг ҳам бошқаларга сездирмайдиган дардлари бор. Маълум бўлишича, Бакирнинг божаси Чиннибекни Баширага Сапура таништирган. Таништирган ҳамон иккаласи оғиз-бурин ўпишиб, ахлу паймон қилиб бўлишган. Бир куни Бакирни олиб шаҳардан ташқаридаги ховлига борганда унинг хақиқий киефаси намён бўлади. У бутун дард-дунёсини, фарзанди борлигини Бакирга тўқиб солади; у буларни одатдаги русча-ўзбекча сўзларни аралаштириб сўзлашганда хилоф равишда соф ўзбек тилида айтади. Атар асарда тасвирланаётган қаҳрамонлар кечмишига назар ташласак, уларнинг ҳар бирида маънавий инкироз – айрим гуруҳларида тўқинкака шўхлик қилиб, ўйин-кулгу ва хиёнатта мойиллик билан яшашга қучли бўлса, бавзипарида чорасизлик, ожизлик туфайли маънавий тубанликка юз тутганлигини кўрамин. Бу ҳол саксонининг йилларда яратган

лаётган асарларда жаҳон адабиётига хос бўлган умумбашарий муаммолар глобал тус ола бошлаганидан далолат бўлади.

Бу типдаги асарларда янгилиниш тамойилларини ўргатар экан, адабиётшунос олим Ғиловоли Жўраев уни онг оқими билан боғлаб таҳлил қилади. О.Отахонов, М.М.Дўст қиссала-рида характер яратиш ва янгича ифода йўналишларини тадқиқ қилганда уни жаҳон адабиётининг кўрсатган ижобий таъсири сифатида баҳолайди: “XX аср жаҳон адабиёти классикларининг жаҳон халқлари адабиётига, жумладан ўзбек адабиётига салмоқли ижобий таъсиридир, бироқ бундан кўз юммаган ҳолда, айтиш лозимки, ўзбек романи онг оқими йўналиши ғарб онг оқими адабиётини асло қайтарётгани йўқ, балки ижодий ривожлантирмоқда.

Ўзбек онг оқими насрида таъсирланаётган дунё бутунлай ўзгача ғоявий-бадий принципларга асослანадикки, унда “янги психологик материя” қилириш, борлиқни миф, афсона-лар асосида англаш, ташки олам ва инсонни схемалаштириш, ҳаётнинг моҳиятини туб “ички истак” сингари руҳий ғайришуурийликлар билан ўлчаш тенденциялари йўқ, балки унда романнинг асл моҳияти – шахснинг жамият ва тарих билан юзма-юз тўқнашуви “ярк” этиб кўриниб турибди.”¹⁹

Олимнинг бу фикрлари ғарчи Мурад Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор” романи муносабати билан ёзилган бўлса-да, аслида тилга олинган барча ёзувчилар ижодида хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири эди. Лекин бу жараён бошланиши эди. Кези келганда айтиш жоизки, бу ижодкорлардан кейин адабиётга кириб келган Назар Эшонкул, Улугбек Ҳамдам, Абдукаюм Йўлдош, Исажон Султон, Луқмон Бўрихон каби бир катор ёзувчиларнинг ижодида айни шу хусусият – миф ва афсоналар, ривоятлар, туш, халқ отаки ижодининг бошқа мотивларига кенг мувожаат қилиш, тилнинг эмоционаллитини, образли-литини таъминлаш ва таъмаъно қатламларини ифодалаш учун рамзий ва мажозий образларга кенг ўрин ажратиш, метофо-

рик бирикмаларни қўллаш, қаҳрамон руҳий оламини очишда онг ости қатламларига эврилиш етакчи ўринга кўтарилди. Бу орқали ёзувчилар нафақат чорасизлик, балки, глобал муаммолардан бири бўлган исёнкорлик билан ўзлитини англаш мотивларини ҳам етакчи концепцияга айлантиратганини кўришимиз мумкин. Мазкур ижодкорлар яратаётган қаҳрамонлар ўзини ўзи тафтиш этиш орқали яшайдан максад нима, деган саволга жавоб излаётгани билан ҳам глобал моҳият касб этади. Улар ижодида давр ва шахс фожиаси нафақат миллий қадриятлар билан, балки умуминсоний инкироз билан боғланиб кетганлигини кўришимиз мумкин.

Ш.Бўтаевнинг “Эски арава қиссаси” ҳам ўзига хос усулда ёзилган, давр ва миллат фожиасини бор кўлами билан очинишга йўналтирилган асарлардан биридир. Ёзувчи асарда давр фожиасини очиниш учун ўзига хос бадий усулни қўллайди. Голонинг “Ўлик жонлар” романи қаҳрамони Чичиков ва унинг мулозимлари “қайта тирилиб”, шўро замонида пайдо бўлиши, эски аравада ўзбекистонга қилган саёҳати ва бу ердати саргузаштлари ўткир киновий йўсинда хикоя қилинади. Уларни марказдан келган мулозимлар деб билган маҳаллий амалдорлар Нишонбой Хурамонович тимсолида мутеликнинг ўзига хос тип сифатида ёритилади. Маҳаллий амалдорларнинг улар атрофида гирдиқаламак бўлиб кўнглини овлашлари, бири тогдан келса, бири боғдан келиб “хўп, бажарамиз” дея қулдук қилиб ватда беришлари – булар барчаси давр фожиасини очинишга қаратилганга гувоҳ бўламиз. Бу асарда ёзувчининг асосий концепцияси мустақиллик ғоялари билан уйғунлашиб кетган. Қисса хотимасида Чичиков ўз мулозимларининг китоб мутолаа қилишларини кўриб, қандай китоб ўқийтгани билан қизикади ва унинг “Ўлик жонлар” эканлигини билгандан сўнг шоша-пиша эски аравасини кўштириб, жон жаҳди билан бу жойлардан жуфтакни ростлайди. Ушбу таъсирлар асарга рамзий маъно бағишлайди. Голонинг “Ўлик жонлар” романи қаҳрамонлари тимсолида кезиб юрган бу кимсалар асли-

¹⁹ Жўраев Т. онг оқими молери. –Фарғона: фарғона, 2009. –Б. 159.

да шўро даври мулозимлари экани, улар хар доим юртимизга келганда, худди “Ўлик жонлар” да тасвирлаганидек, ўз манфатлари эвазига халқ бошига турли офатлар ёғдириб, эзишлари баён этилган. Асарнинг “Эски арава кисаси” деб номланиши ҳам, аслида, моҳитни очишга қаратилган рамзий ифода сифатида намоён бўлади. Бу типлагат асарларнинг концепцияси ва тасвирлаётган қаҳрамонлари шўро давридаги замондошларидан тубдан фарқ қилади. Улар қандайдир ижтимоий муаммоларни байроқ қилиб ўзларини фидойи қаҳрамон сифатида намоён этишмайди. Бирок уларнинг бошқалардан фарқ қилувчи дунёқарashi, шахсияти ва муносабати бор. Мана шу муносабат ўзлгини намоён қилувчи асосий жиҳатларидан биридир. Бу адиблар адабиётни нафақат, янгича концепция ёки қаҳрамонлари билан, балки янгича ёндашув ва баъдий ифода усуллари билан ҳам янгилашга ҳаракат қила бошладилар.

Истиқлолнинг дастлабки йилларида яратилган О.Ёкубовнинг “Адолат манзили”, Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар”, Тоҳир Маликнинг “Сўнги ўқ”, “Шайтанат” О. Мухторнинг “Минг бир киефа” каби кисса ва романларининг бош пафосини, айтиш жоизки, инсоннинг руҳий олами, даради, ўзига хос фожиаси, энг аввало эътиқоди, иймони, ҳаёти, яшашга бўлган муносабати билан белгиланади, деган тоғани ифода этиши билан характерланади. Иккинчи бир муштарак жиҳати, фожеликнинг туб сабабчиси етмиш йиллик кечган ижтимоий тузум, деган фикр у ёки бу тарзда хар бир асарда ўз ифодасини топади. О.Ёкубовнинг “Адолат манзили” романида яқин кечмиш, собиқ империянинг сўнги кунларида рўй берган фожа - машъум “пахта иши” билан боғлиқ бўлган қаҳрамонликлар қаламга олинади. О.Ёкубов бу асарда ҳам ўзининг тағонликлар қаламга олинадиган, асосий эътиборни диёнат, ижодий принципларидан келиб чиқиб, асосий эътиборни диёнат, эътиқод, инсоний буюр каби инсон маънавий оламининг белгиловчи муаммоларга қаратади. Айни чоғда биз адиб ижодида муайян бир эпизодларда кўзга ташланадиган бир хусусият - асарни бошдан оёқ тугтиб турадиган ички лиризм билан сўғорилган маҳзун

бир оҳанг, куйни ҳам хис қиламиз. Асардаги шайқатсиз реализм ҳам мана шу лирик - маҳзун куй оҳанглари фониди берилади. Бу романнинг тезкор тарзда хорижда ҳам нашр этилгани қувончли бўлди. Чунки ўша кезлари собиқ шўролар ҳаётининг сўнги пайтларида кечган қатағонлик сиёсатининг бутун даҳшатини жаҳон китобхонлари мана шу типлагат китоблар орқали билишлари жуда-жуда зарур эди.

Асарда тасвир этилган Суюн бургут, Маржаной, Лочин, Олтиний ва бошқалар хар қандай шароитда ҳам иймон-эътиқодини сотмаган, халқига, ҳақиқатга ҳиёнат қилмаган инсонлар сифатида китобхон қалбидида жой олишади. Лекин улар мана шу ҳислатлари билан фожеликка маҳзун. Ҳаётнинг шайқатсиз ҳақиқати бу асарда ўзининг реалистик ифодасини топади.

Бу даврга келиб истеъдодли ёзувчилар Т.Малик ва О.Мухторлар ижодида ҳам янгича йўналиш кўзга ташлана бошладди. Т.Маликда бу изланиш олдинроқ, 80-йилларда яратилган “Алвидо, боғалик” киссасидеяк ёрқин кўрина бошлаган эди. Мана шу изланишлар айниқса “Сўнги ўқ”, “Шайтанат” асарларида ўзини тўла намоён қилди. Бу асарларнинг асосида ҳам энг аввало маънавий муаммоси туради.

“Шайтанат” асарда бир-бирига боғланиб келган учта инсон, учта тақдир ҳикоя қилинади. Асарнинг мавзуси ҳам адабиётимиз учун бир қадар янги бўлди. Бир қарашда жамият, инсоният доим қоралаб келадиган жиноятчилар асарнинг етакчи қаҳрамони, уларнинг тақдири, қисмати асарнинг бош мавзуси. Лекин уларнинг шундай қисматни танлашга сабаб нима? Мана шу сабабни кўрсатиш асарнинг бош пафосини ташкил этади. Асадбекни шу йўлга бошлаган нарсаяйлиқда, отасини ноҳақ қамоққа олиб кетиш пайтида тугтилган қасос туйғуси. Элчинни шу йўлга бошлаган ҳам қасос туйғуси. Уларни бирлаштириб турувчи асосий нуқта қасос туйғусидир. Асарда Анвар образи ҳам муҳим ғовий-эстетик мақсадни ифодалайди. Уни ҳам Асадбек ва Элчинга боғлаб турадиган сабаб ҳам ҳақиқатни айтиш истаги. У ҳам ўзига хос қасос туйғусидир.

Асарда касос туйғусини хосил қилувчи ёвуз куч — бу мавжуд жамият етиштирган чиркин иллатлардир. Мана асардан келиб чиқадиган муҳим маъно.

“Сўнги ўк” киссасидagi Жаҳонгир киммати ҳам Асадбек кимсатидан қолишмайди. Такдир бегуноҳ Жаҳонгирни бир умр турмада яшашга маҳкум этади. Битта инсон такдири бир умрлик турмада ўтса... Зеро, етмиш йиллик ҳаётнинг ўзи турма эканлиги асар моҳиятидан сизиб чиқади. Жаҳонгирда ҳам касос туйғуси мавжуд. Бойлик учун тасодифан отасининг қотилига айланган акаси Оламгирга бўлган касос туйғуси... Охир-оқибат қалбида асраб юрган сўнги ўк акасининг қотили Муродиллага отилади. Жаҳонгирнинг такдиридаги яна бир фожиавий ҳолат — хотини Ҳадича, ўғли Йўлчиvoyларга ҳам ўз меҳрини ифода этолмаганлигидир. Асарда Жаҳонгир фожиасини келтириб чиқарувчи омиллар асли акаси Оламгир ҳам эмас, мавжуд жамият экани моҳиятда ётадиган асл ҳақиқатдир. Ёзувчи мана шу ҳақиқатни бадиий маҳорат билан тасвир эта олган.

О. Муҳтор яратган романи “Минг бир қиёфа” деб номланган. Аслида инсоннинг ташқи қиёфаси битта. Лекин инсонда яна бошқача қиёфа ҳам бор. У доимо товланиб, ўзгариб турадиган маънавий қиёфадир. Асарнинг ёзилыш услуби, композицияси ҳам ўзига хос. Асар учта ҳикоятдан ташкил топган. Хар учтада ҳикоятни бир-бирига боғлаб турадиган етакчи образ — доимо ҳақиқат учун курашиб келадиган Бурхон Шарифдек таассурот қолади, дастлаб. Биринчи ҳикоятда Бурхон Шариф билан бирга ишлашадиган, укасидай бўлиб қолган, сиртдан эгизакдай бир-бирига ўхшайдиган хаваскор шоир Абдулла Ҳаким киммати ҳикоя қилинади. Уни Бурхон Шариф деб ўйлаган душманлар кўлга олиб мақсадига эришолмагач, ўлдириб юборади. Абдулла Ҳаким жасадини барча Бурхон Шариф деб дафн этишади. Ёлғиз Бурхон Шарифгина бу сирдан хабардор. Хатто хотини, бир пайтлар Абдулла Ҳаким чин юракдан сев-

ган, ҳамон қалбида ардоқлаб юрган Ҳалима ҳам танимайди. Биринчи ҳикояда Абдулла Ҳаким руҳи етакчи образга айланади. Иккинчи ҳикояда Садиржон ва Ғулҳумор муносабатлари, шаҳар марказида жойлашган тўққиз қаватли бинодаги “Тарих ва Маданият” маркази, унга Ғулҳуморнинг ишга жойлашиши ва Самандаржоннинг бинога кўшиб Ғулҳуморни ҳам йўқотиш воқеалари қаламга олинади. Аслида бу ҳикояда ҳам Абдулла Ҳаким шеърлари унинг руҳи бўлиб ёзувчи концепциясини ифода қилади. Учинчи ҳикояда Абдулла Ҳакимнинг Насриддин афанди ҳақидаги шеъри ва ўзининг ўйлари қаламга олинади. Раҳим иккинчидининг золимлиги, бироқ бу золимликни олиҳимматлик даражасига кўтарган сартарош Ғулҳуморнинг Мулла Ғуломга айланыш жараёни, унинг тақрибасини ўрганиб, янгича концепция, фол қилувчи тигта айлантирган Насриддин афанди... Сиртдан қараганда шундай... Аслида эса ҳақиқатни излаб, курашиб юрган Бурхон Шариф фожиасига умр бўйи ҳақиқий қиёфасини яшириб яшашга маҳкум фожиавий қаҳрамонга дуч келамиз. Хатто фариштадай бўлган Абдулла Ҳаким ҳам ўзининг ҳақиқий қиёфасини — яъни чинакам шоирлик ис-теъдодини фақат кўлёмаларда қолдириб, халқ назарида оддий хизматчи, хаваскор шоир сифатида намоён бўлади. Асар чинакамгина рамзий бўёқлар билан ёзилган.

А. Кўчимовнинг “Бинафша” (Ғафур Ғулом номидаги напри-ёт-матбаа ижодий уйи, 2017) тўпламидан жой олган қисса ва ҳикояларида ҳам иктимой-маънавий муаммолар инсон такдири, киммати билан боғлиқ ҳолда ёритилади. Уларда ўтиш даврига хос бўлган иктимой-психологик мураккабликлар, зиддиятчи жараёнлар инсон кечинмалари, руҳий ҳолатлар фонида тасвирланган. Аддибнинг “Бинафша”, “Тўй” каби ҳикояларида бу ҳолат бўғлиб кўзга ташланади. “Бинафша” ҳикоясида ёзувчи Бинафша ва Ботир муносабатлари тасвири орқали инсоннинг иктимой ҳаётдаги ўрни, маънавий дунёсидаги эврипишларни ифода этади. Авваллари фақат интим муносабатлар туфайли бир-бири

билан боғланган бу қаҳрамонлар бир неча йиллик танаффусдан кейин Бинафшанинг чорлови билан яна алоқаларини тиклашади. Ҳикояда мана шу учрашув жараёнидаги ўзаро мулоқот тасвири асарнинг асосини ташкил этади.

Бинафшанинг чорловига ҳар хил иккиланишлар ва тахминлар билан келган Ботир Бинафшадати ўзағаришларни кўриб хайратга тушади. У энди олдингидан факат хуштор сифатида қаралагидан Бинафша эмас, балки яна-да гўзаллашган, яна-да дадиллашган ва, энг муҳими, ҳаётда муайян мақсад саринтиляётган билимдон, ишчан бир талбиркорга айланган замонавий аёл тимсолида намён бўлади. Ҳаётнинг минг бир чигиритидан ўтиб, таниқли актрисага айланган, ўзининг хусусий студиясини очган Бинафшанинг Ботирни ёнига чорлашдан мақсади ҳам эски муносабатларини тиклаш эмас, балки уни истеъдодли ижодкор сифатида ўзи яратмоқчи бўлаётган фильмита ҳамкорлик тақлиф қилишдан ҳам иборат эди. Шу тарика улар ўртасидаги суҳбат энг аввало, бутунги адабиёт ва санъат соҳасида кечаётган яхши-ёмон жараёнлар, кино оламидаги муаммолар, бу борадаги турли-туман кингир-кийишлар ҳақидаги талқинларга айлана боради. Ёзувчи Бинафша тимсолида бутунги кино санъатидаги энг оғрикли нукталарни бартараф қилишга жазм этган қаҳрамонни яратади. У бир идеал образ сифатида эмас, балки шу жараённинг ичида юрган, ундаги фожияларни ўз бошида синаган, лекин ўзлигини сақлаб қолган образ киффасида намён бўлади. Унинг бирдан-бир мақсади ҳалқимизнинг миллий ўзлигини намён қилувчи фильмлар яратиш. Шу мақсад йўлида Ботирни ёнига чорлайди. Адибнинг “Тўй” номли ҳикоясида ҳам ҳаётимизнинг оғрикли нуқталаридан бири қаламга олинади. Ҳалқимизнинг тўйларда ҳолига қарамасдан ортқиса дабдабабозлик, сохта обрў учун чираниш ҳолатлари фош этилади. Ёзувчи ҳикоя қаҳрамони Акангқарағайнинг имконияти кўтармаса-да, пойтахтдан катта-катта номдор санъаткорларни тўйга олиб

келиб, ҳаммани дол қолдирмоқчи бўлиши, шу мақсадда кўш-нилари, қариндош-уруғларини маслаҳат ошита чорлаши ва тўй маслаҳати тасвири орқали бутун кишлоқ аҳлининг, қариндош-уруғларнинг ўзига хос характер хусусиятларини ёрқин даталлар ёрдамида ёритади. Ҳикояда тўй маслаҳати жараёнидаги диологлар, ўзаро мулоқатлар орқали кишлоқ одамларига хос бўлган характерларни бирма-бир фош этиши билан жо-зибдорлик касб этади. Бу шунчаки тўй маслаҳатигина эмас, одамларнинг турмуш-тарзи, ўй-хаёллари ва оруз-умидларини намён қилувчи манзарага айланади. Чунончи, шу кишлоқнинг энг бой одами ҳисобланувчи бозорқўмининг истахзолини энг орқали дастурхоннинг ноқорлиги, ҳар-ҳар жойита ташиланган тўртта нон ва сочилиган олдий канд-курс, қачонлардир панжакаш сомон билан сувук қилинган, вассажуфт уйнинг ноқор кўриниши мақорат билан тасвирланади. Бу тасвирлар Акангқарағайнинг имкониятларини яққол намён қилади. Тўй ҳақидаги маслаҳатлар ҳам шунга яраша. Бирови ҳолинга қараб, мундайроқ қилиб ўтказиб қуявер, део маслаҳат берса, бошқаси пойтахтдан “юлдуз” артисларни олиб келмайсанми, део пичинг қилади. Қайси бирови эса, кишлоқдан чиқкан ва пойтахтда фалон вазирликда катта лавозимда ишлайдиган тоғанинг ёрдамига умид боғлаб, унга учрашишни маслаҳат беради. Лекин Акангқарағай ҳамсоғларига вазирликдаги тоғанинг хизмат сафарига эканини айтиб алдайди. Аслида, эса у тоғата учрашган, тоға эса унинг чиранма тўй қилишга қарши чиқиб, насихат қилиб жуғнатган эди. Ҳозир эса маслаҳатда тўй режаси белгилангандан унинг умидларини пучга чиқариб кўни-кўшнilarининг биронтаси ўзларининг тўйга қўшажақ ҳиссалари ҳақида лом-лим дейишмайди. Кўшнilar тарқатчи, рафикаси билан ёлғиз қолган Акангқарағай руҳий кечинмасини асарнинг қўлминацияси деса бўлади. Ҳикоя қимларгадир адиб қилиб, ниманидир кўрсатиб кўйиш истагида ёнаётган адибзада Акангқарағайнинг:

“ - Қиламан! Кафангадо бўлсам ҳам! - муштини фалакка дўшайтириб тубсиз қудуққа дўк уриш”²⁰ ида кишлоқ одамлари табиғатига нихотда хос бўлган кўтармали хислатларни кўрамыз.

Китобдан жой олган қисса “Пешона” деб номланди. Албатта, бу тап замирида катта маъно мужассам. Пешона билан боғлиқ қисматлар икки хил талқин этилади. Ҳаётда иши юришган, бахти қулган кишиларни одағда, “пешонаси яркирабди”, дейилса, омадсиз, начор қимсаларга нисбатан, “пешонаси шўр экан” каби иборалар қўлланилади. Қисса қаҳрамони Расул Қодир мана шундай “пешонаси шўр”лардан. Бир вақтлар истеъдодли журналист бўлган, катор-катор мақолалар ва “Дуонинг кўчи” номли китобини чоп эттирган Расул бутун-ти кунда қариялар уйини макон тутган ва ўзининг истеъдоди, билими, бор қуч-қувватини сотиб кун кечираётган ғариб қимсалардан бири. Қисса ўзаро мулоқот-у муносабатлар асосига қурилган. Асар воқеаси Расулнинг чорловига кўра қариялар уйига уни излаб борган қурдоши Элбек ўртасидаги мулоқот асосида шакллантиради. Бу хил усул асар ифодасидаги ўзига хосликни таъминлайди.

Асарда тасвирланган қариялар уйи ҳам ўз маъносидан ташқари маълум даражада рамзий маънога эга. У ташқи оламдан темир панжаралар билан ажратилган, бир қарашда тинч-осуда, турмуш ғала-ғовурларидан томоман холи бир жой сифатида таассурот қолдиради. Лекин ёзувчи шу жойнинг ҳам ўз ҳаёти, “ўғри-ю юлғучлари”, “талон-тарож” қилувчилари борлигини ўрни-ўрни билан мулоқот жараёнида хикоя қилиб кетади. Асарда Расул фожияси ўз иқрофлари орқали бутун драматизми билан намоён бўлади. Унинг шундай ҳолатга тушиб, қариялар уйига келиб қолишга энг аввало хотини Мадина сабабчи. Расулнинг айтишича, бир вақтлар наشريётда тушпа-тузук муҳаррирлик қилиб юрган Мадина кейинчалик

мутаассиблик йўлига ўтиб, диний қарашлар таъсирида таоман ўзгаради. Расул бир-иккита қурдош дўстларини уйга олиб борганда, уларнинг олдига нафсониятга тегиб, шайнани ҳақорат қилади. Шу тарика уйдан бош олиб чиқиб кетган Расул йитирма йилдирки, тўғри келган жойларда яшаб юради ва охир – оқибат отайниси, раҳматли Саид Мурод ёрдамида шу қариялар уйида кўним топади. Қариялар уйида директор бўлиб ишлаган Саид Мурод Расулга мижозлар топиб келар, иккаласи ижодий ҳамкорлик қилиб, баъзан илмий, баъзан бадий асарлар ёзиб, уларни пуллашарди. Улар яратган асарлар бошқа муаллифлар номидан чоп этилаверарди. Элбек Расулнинг олдига келган вақтда Саид Мурод вафот этган ва Расул чорасиз ҳолатга тушиб, қолган бир пайт эди. Қариялар уйининг пуллик бўлимига жойлашган Расулнинг нафақаси тўловни тўлиқ қопламас, шу боис кўшимчасини ўзи ишлаб топишга маҳкум эди. Элбекнинг келиши учун айни муддао бўлиб, мижозлар топиб келишини ундан илтимос қилади.

Асарда Расул қиёфаси хилма-хил ҳолатларда намоён бўлади. У ғайб оламига ишонувчи, ўзи яратиб олган ҳаёлот гирдобиди яшовчи қаҳрамон. Унинг тасаввурда яратиб олган ўз олами ва шу оламда яшаб ижод қилувчи қаҳрамони бор. ...Кўм-қўқ арчаларга бурканган тоғ этагида, шарқираб оқувчи сой бўйида жойлашган сўлим кишлоқ, кўлида челақ ушлаб сой бўйига тушган, атлас кўйлак кийган дилбоз қиз... Сўлим кечки соқинлик кўйида найда “чўли ирок”ни чалаётган ошиқ йитит. Улар ўртасидаги ажиб бир илоҳий муносабат ва тасаввурда кетган севги изтироблари, ишқий сарғузаштлари... Расул ҳаёлида яратган ушбу воқеаларни ўзининг ҳақиқий ҳаётидан-да устун қўйди. Энг ёрқин хис-туйғуларини, кечинмаларини мана шу оламда рўй-рост намоён қилади.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, Расул кечмиши орқали дилбўй ва санъат, илм-фан соҳасида баъзи-баъзи учраб турадиган кингирликларни моҳирлик билан асар моҳиятида фож қилиб боради. Жумладан, қулоққа чалинадиган мин-минлар

²⁰ Қўчмон А. Винафша. Қисса ва хикоялар – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 2017. – Ғ. 70

— илмий ва баъдий асарларни ёзиб бериш, ёзувчи-шоирлар, санъаткорлар орасида тез-тез содир бўлиб турадиган турли-туман гийбат убаднолар, қасдлашиллар ва бошқа иллатлар киноа билан асар тўқимасига сингдириб юборилadi. Асар воқеалари, шитироқ этаётган қаҳрамонлар, уларнинг портретлари, номланишларидаги ўзгартишлар, айримларининг эса аслиятдаги сакланиб қолишлари асарга хужжатчилиик рухини сингдирадиди. Бу хол айрим ҳолларда асардаги баъдий тасвир билан публицистик рухнинг уйғунлашувиға олиб келган.

Чунончи, курсдош табаларнинг Низомий номидати педагогика институтининг кечки бўлимида бир йил ўқиб, кейин кундизга бўлимга ўтиб ўқишни давом эттиришлари воқеасини олайлик. Кундузга бўлимга ўтолмай, кечкида қолган Расул армияга кетади. Армиядан қайтиб келгандан кейин эса янги курсдошларга кўникролмай ўқишни ташлаб кетади ва 63 ёшида ҳам собиқ талабалигича қолиб кетади. Бу воқеалар тасвиридаги аниқлик ва ҳаётий фактлар ёзувчи тасвирлаётган воқеа ва қаҳрамонлар ўз прототипига эга эканидан даҳлат беради. Асарда ифодаланаётган Саид Муҳрод, Раҳмат Сафо, Узоқбек, Робиябону, Маҳмуд Салим, Эргаш Муҳрод, Тоҳир Фалак, Исмоил Файз, Ҳожӣ қаби исмли қаҳрамонлар ҳам қимдларга дийр ишора қилади, айни пайтда ўша кезлари институтда маърузалар ўқиган, “Антик адабиёт тарихи” дарслиги муаллифи Абдурахмон Алимӯҳамедов, саксонинчи йилларда “Фан ва турмуш” журналида Рустам Обид қатор мақолалари билан машҳур қилган эстрадасанс Мирзақарим Норбеков қабиладар, шунингдек, “Сирли олам”, “Фан ва турмуш” қаби нашрларнинг асл номи билан тилга олинishi, Жуна ҳақидаги китоб таржимаси ҳақидаги фикрлар бунинг ёркин далилидир. Таъкидлаш жоизки, ёзувчи қаламга олаётган манбаларни чуқур ўрганган, яхши билади. Шу боис ҳам асарда адабиёт, санъат, илм-фан, диний масалалар ҳақидаги кўлдан кўп фикрлар тиник баён этилган.

Асарда Расул қисматидаш ташқари Салим Султон қисма-

ти ҳам беришган. Тағабалик даврида энг билимдон, келажаги шароқ истеъдод сифатида ёркин таассурот қолдиришган, аммо ўқиниши тугатиб, туғилган юрти Нуруболда кетиб қолган Са-
лим Султоннинг кейинчалик анчайин ўртамиёна кимсага ай-
ланиб қолиши ҳам кизикарли ҳаётий эпизодлар орқали очиб
беришди.

Талабалик йиллари қалин дўст бўлган иккови орадан ўн йиллар ўтгач, Элбек пойтахтда ёшлар тазетасида бош муҳаррир бўлиб ишлаб юрган кезлари учрашишди. Куреслоши Тоҳир Тешабоевнинг тақлифи билан бир автобус бўлиб Ну-рободга "маёвка"га борган Элбек Айдарқул бўйида Салим Султон билан учрашди. Дўстини кўриб хурсанд бўлганидан ўзининг ишларини суриштиради, район газетасида бош муҳар-рир эканидан, туман раҳбарлари орасида обрўси баландлиги-дан хурсанд бўлади. Кейин эса кутилмаган воқеа рўй беради. Николаси кўл бўйида, газак билан битта шишани майдалаша-ётганида, Элбекнинг "Тошкентни соғинадингизми, бормай-сизми?" қабилидаги саволига авзойи бирдан ўзгариб, газак ва шишани майдалап билан куйидагича жавоб беради:

“ — Мен ҳазиллашётганим йўқ. Тошкентга боришимни
роҳатдан ҳам истайсизми? — Кўзларини лўқ қилиб саволини
қилганди у. — Ичимлик тавсирيدا, албатта, ялтиллаб турган
икки кўзида иккита шайтон иржайиб тургандек туюлиб кет-
ди. — Ичингизда: Тошкент тарафларда корантгни кўрмай, деб
тўрибсиз-у...”²¹

...⁴⁴ – Кайрим ҳам, ақлим ҳам жой-жойида. Ясама гапларни кўлинг. Мен барисини билман! – Елкасини силкийтиб кўлинг олиб ташлади у. – Сиз мени ёмон кўрасиз, кўролмайсиз. Йўқ, де-манг. Сиздан устун, сиздан қобилиятли бўлганим учун ёқтирмайсиз, шахрингизга боришимни мутлақо хоҳламайсиз!⁴⁵

Алмезадалик билан эшитганда илон пўст ташловчи гаплар-

²¹ *Sūtra mānḍa*, 41 bṛt.

²² Кучеров А. Винарфия Кисеа ва хикоятар – Тошкент: Адабиёт ва санъат нashриоти, 2017. – 5, 41.

дан анча-мунчасини тапириб ташлаган Салим Султон Элбекнинг астойдил жаҳли чикиб, масалани жиддий кўя бошлаганида, бирдан тусини ўзгартириб, хо-холаб кулганича хазиллашётганини айтиб, тапни буриб кетади. Лекин унинг алам ва ҳасаддан бўғилиб кетаётганини Элбек хис қилиб туради.

Ёзувчи одамзоднинг ичига ўрнашиб олган ҳасадгуйлик деб аталувчи шайтоний иллатларни асарда ғоят жонли ва ҳаққоний тасвирлар орқали фош қилади. Асарда Салим Султоннинг кейинги тақдири ҳам ўзига хос. У ҳақиқатдан ҳам нафақага чиқиш арафасида кўч-кўрони билан Тошкентга келади. Туман газетасида босилган мақолаларини жамлаб, бир-иккита китоб чиқаради. Бу соҳада иши юришмагач, охири бошига дўппи кийиб, кўлида тасбех — мўлла Салимга айланиб, вавзхонликни ўзига касб қилиб олади.

Бир томонда Расул Қодир тақдири, бир томонда Салим Султон қисмати. Ёзувчи одамзод табиатидаги ҳислат-у иллатларни ана шундай кўплаб қаҳрамонлар ҳақидаги хикоялари билан баён этади. Уларнинг айримлари ўзи тўвоҳ бўлган ҳаётини, айримлари тўқима бўлиши мумкин, лекин айни воқеалар фонидида инсон қисматининг ғоят чигал, ғоят шарафсиз эканига амин бўламиз.

Энг муҳими, асарда тасвиранаётган курсдош-у ҳамкасблар муносабатлари, худо берган истевдодини намён қилган ёхуд қилолмай, пулга чакаётган, пешонасига битилганини кечирётганлар тақдири ҳеч бир китобхонни бефарқ қолдирмайди, улар ҳақида мушоҳада қоритиш, муайян ҳулосалар чиқаришга ундайди.

Истевдодли ёзувчи Нормурод Норқобилов ижодининг етакчи мавзусини ҳам глобаллашувнинг тўб асоси бўлган маънавий-миллий қадриятлар ташкил этади. Зеро, унинг ижодида хос муштарак жиҳатлардан бири она заминимиз табиати билан бағрикент, дўлвор, мард, танги, ор-номусли халқимизни, унинг миллий-маънавий сиймосини, қалб кечинамаларини бир бўтув уйғунлик билан тасвирлашида кўзга ташланади.

“Қорақуён” ёзувчининг дастлабки романи. Асарнинг номланишида ҳам ўзига хос рамзий маъно бордек. Қорақуён ёвузлик тимсоли сифатида йўлда учраган барча нарсани ўраб-чирмаб ҳалокатга маҳкум этувчи қучдир. Асар мана шундай ёвуз қуч — қорақуённи вужудга келтирувчи маънавий асослар ҳақида ёзилган.

Таъкидлаш жоизки, роман адиб ижодида янги босқич сифатида эътиборга молик. Ёзувчи бу асарда ҳам ўзининг ижодий-эстетик принципларига содиқ қолиб унинг моҳиятига ор-номус, дийнат, маънавий гўзаллик қаби миллийлик либоси билан безатишган умуминсоний фазилатларни кўяди. Бироқ романнинг ифода йўсинида, конфликт ҳосил қилиш, бадиий унсурлар орқали манзара яратиш, рамزلарга, халқ оғзаки ижоди мотивларига кесг мурожаат қилиши билан олдинги асарларига нисбатан бир қадар илгари кетганлигини таъкидлаш жоиз.

Асар тоғ этагида истикомат қилувчи ажлодларимиз ҳаётини бир лавҳа сифатида тақлим этилади.

Роман тасодифан бошқа қабилага кўлига тушиб кул қилиб ишлатилган Эрманнинг у ердан қочиб келиши воқеалари билан бошланади. Эрман тутқинликда бўлган кезлари қабила бошлиғи Итолмаснинг гўлда сакланиб ваҳшийлашган итларни ўли қаби тақдирдошларга олқишлаб, ажал рўйрасида дахшатли кўрсувдан ақлдан озар даражада тиртаб-қакшашларидан хушурланишини кўриб, ўз танаси ва онгу шурурида синиб кўрар экан, бир неча бор онани ўртага қўйиб ундан ўч олишга қасам ичди. Шу тарика асар конфликтни қуллик ва озодлик, қасам ва қасос қаби маънавий оламнинг жон томирлари ўртасидати эцилат асосига қурилади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, ушбу эцилатни асарнинг бошидан охиригача таранг тортилган қамон ипидек драматик ҳолатда тасвирлашга эришади.

Қасам ва қасос ўтидан жигар-бағри қовурилган Эрман тутқинликдан қочар чоғида қабила бошлиғининг оқ тулпори ва чакмонини ўлка қилиб олиб кетади. Шу босе у Итолмаснинг, албатта, орқасидан излаб келишига ишонар ва шунга

тайёрларлик кўрар эди. Итолмаста нисбатан пайдо бўлган аёв-сиз касос ўти Эрманни мувозанатдан чиқариб, кечирилмас хатотлик сари бошлайди. Ёзувчи маҳорат билан касам ва касос инсонни фожеага маҳкум этишини бадиий бўёқларда асослаб беради. Тап шундаки, кулликда чеккан азаблари учун касос ўтида ёнаётган Эрман ўз мақсади йўлида билиб-билмай бошқа бир жонворни - итти (Қорақуюн) тутқунликда (тулда) саклаб, ғанимининг чакмонини хид олсин дея унинг оёқлари остига ташлайди ва душманига нисбатан касос туйғусини шакллантиришга ҳаракат қилади. Асар хотимасида итти тулдан бўшатишдаги эҳтиётсизлиги оқибатида унинг ғазабини кўзатган Эрманнинг ўзи унинг қурбонига айланади. Тулдан бўшатишган ит ғазаб билан Эрманни ғажиб ташлаб бепаён кенгликлар сари отилиб озошлик нашидасини сурлади.

Асарда ёзувчи ижодида онда-сонда бўй кўрсатадиган бадиий параллелизмнинг ўзига хос намунасини кўрамиз. Адиб худди Жек Лондон, Чингиз Айтматов асарларидаги синтари инсон билан итнинг қалб кечинмаларини параллел равишда маҳорат билан тасвирлайди. Бу ўринда тулдаги итнинг кечинмалари мажзийлашмайди, балки ит хайвон сифатида намоён бўлади. Ки-тобхон унинг кечинмаларини табиий ҳол сифатида қабул қилади. Ёзувчи Эрманнинг тутқунликдаги ҳаётини бор драмаси, фожиялари билан тасвирлайди. Унинг чоҳга ташлангандан кейин ўзига ўхшатан тўрт-бешта тутқунлар билан биргаликда қум ўйиб олтин излашлари, қабила бошлиғи Итолмаснинг тулдаги итларни тутқунлар устига гиж-гижлаб ваҳшат солиб кўрқитишлари, Итолмаснинг бекаси, бошқа қабилалик Ойбеканинг асирларга хайрихоҳлиги, имкониёт пайдо бўлганда Эрманнинг қочини ёрдам бериши, ёрдам берар экан, бу ерларга ўч олиш мақсадида бошқа қайтиб келмасликка ваъдасини олиши психологик жиҳатдан асосланганлигини кўрамиз. Эрман тутқунликда яшганда озошлик ҳақида канча орзу қилган, қўмсаган бўлса, айни шу ҳолат у тулда саклаётган Қорақуюнда ҳам рўй беради. Хар кунни бўри эти билан боки-

либ, кафасдаги пишик новдаларни тиши билан ғажиб, оёқлари остидаги Итолмаснинг чакмонини ғажиб ёвузлашётган итнинг димоғига ахён-ахёнда шамол билан ўзоқ-ўзоқлардаги алоқларининг хили урилади, онтининг қайсибир бир бурчақларида кенг кир-далаларда елиб юрганлари ярк этиб нишон бериб қолади. Шунда у тор кафасга ситмай, бутун гавдаси билан ваҳшат солиб тўсиқларга ўзини уради. Ёзувчи Эрман билан Қорақуюннинг қалб кечинмаларининг параллел равишда тасвирлар экан, кечинма сифатида эрк, озошлик ҳақидаги ўй-хаёпларини асосий ўринга қўяди. Шу тарика Эрман билан унинг тутқуни бўлган Қорақуюн қисматдош қаҳрамонларга айланади.

Романда Эрмандан ташқари бир қатор образлар ёритилган-ки, ёзувчи уларнинг ҳар бирининг индивидуал жиҳатларини кўрсатишга ҳаракат қилади. Қабила оқсақоли Окбўта, Эрманнинг акаси Қалайбек, ҳар замонда бир келиб душманнинг келишини башорат қилиб айтиб кетадиган Бибисора кампир, Итолмаснинг бошқа қабиладан олиб қочиб келиб уйлланган иёли Ойбекча, дўсти Омонтой ва бошқа қабиладошлар шулар жумласидандир.

Юкорида таъкидланганидек, асарда бир қатор рамзий маънони ифодаловчи образлар ҳам учрайди. Чунончи Қалайбек томонидан тарашланган ва сағриси қолга ёпишиб турган от дестади, қоя ва дараларнинг номланишлари (Қўшқунмас гори, Дониш ота, Ажина қоя) даги рамзий мазмунлар асар поэтикасини янгича маъно билан бойити.

Атоқли шоир А. Орипов Собир ўннинг "Бибисора" китобига сўнгу ўрнида ёзган "Умидимиз катта" номли мух-тасаргина иншосида адиб ижодининг бир қатор ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб ўтади. Жумладан, адиб асарларида санимийлик, чин эҳтирос, табиийлик ва миллий рух устиворлик қилиши, ифода йўсинида "ҳалқона, ўзбекона иборалар" ишлатилишини эътиборни жалб қилади.

"Собир ўнар асарларида миллийлик, колорит жуда табиий

йўсинда ифодаланади, - деб ёзди аллома шоир. Ҳок хикоя, ҳок қиссасида бўлсин, у бир қизил чизик – леймотивни топиб олади. Узоқларга ўтлаб улоқиб кетмайди. Мен унинг “Бибисора” қиссасини қизиқиб ўқиганман. Чингиз Айтматовдай буюк ёзувчининг издошидек таассурот уйғонади”²³.

Дарҳақиқат, А.Орипов таъкидлаётган жиҳатлар бугунги ўзбек насри учун тобора қамғоб бўлиб, “ажнабийлашиб” бораётган нукталар экани ҳеч қимга сир эмас. Шу боис ҳам адиб қиссаларидаги миллий, соф ўзбекона руҳ китобхонларга маънавий озуқа бўлиб, эстетик завқ бағишлашда жуда қадрлидир. Адиб қиссаларида тоҳ қишлоқ ҳаёти тасвири бўлсин, тоҳ шаҳар, тоҳида эса талабалик даврининг пахта пайкалларидати саргузаштлари эслансин, барибир уларнинг марказида инсон образи туради. Инсоннинг тақдир, унинг қисмати асар қаҳрамонларининг бир-бирига бўлган муносабатлари орқали намён бўлади.

Адиб қиссаларидан бири “Бибисора” деб номланса-да, асар мактаб ўқувчиси Жонибеков аталмиш ўсмир тилидан хикоя қилинади ва унинг қисматига бевосита ёки билвосита дахлдор бўлган воқеалар акс этади. Асарнинг бундай номланиши кўпроқ рамзий мазмунга эга бўлиб, поклик, садоқат тимсолида келади. Қисса қаҳрамони, олдинги мақтаб ўқувчиси нафақат хикоячи, балки асар воқеаларини ҳаракатга келтирувчи, драматик руҳ бағишловчи куч ҳамдир. Асардаги барча воқеа-ҳодисалар, персонажлар ушбу образ атрофида бирлашади, муносабатга киришади. Қиссада шўро даври олдий қишлоқ одамларининг ҳаёт тарзи, феъл-атвори, хис-туйғулари ўзининг реалистик талқинига эга. Ёзувчининг маҳорати шундаки, бир қарашда соддагина, ҳар қандай конфликт-у фожиалардан ҳолидек туюлган соқин қишлоқ ҳаётидан ўзига хос драматик нукталарини топади, унинг моҳиятини бадий бўёқлар билан жонлантиради. Энг муҳими, ушбу говийн-эстетик мазмунни-

ни фақат ташқи муҳит билангина эмас, балки инсон қисмати, маънавий дунёси ва руҳий олами билан ҳамбарас боғлиқ ҳолда ифода этади.

Юқорида таъкидланганидек, қисса қаҳрамони кузатувчи, фаол муносабатга киришувчи бола. У Султон амакисига бўлажак янғаси Тўлғонидан почтани келтирган хатларни ташийд. Кейинчалик яқиндагина келин бўлиб тушган янғасига меҳр кўяди. Янға унинг назарида дунёдаги энг сулув парияш, энг покиза, садоқатли ёр тимсоли бўлиб гавдаланади. Қиссада олдий қишлоқ ҳаёти манзаралари гоёт жозибаали тасвирланади. Почтачининг ҳар сафар марказдан сўмкасини тўлдириб олиб келган газета-журнал, хат-хабарларни мактабда тарқатиши, болаларнинг ўзок ўлкаларда хизмат қилаётган акалари ёзган хат ва хатга кўшиб жўнатган аскар қийимидати суратларни бир-бирига кўрсатиб мактанишлари, қишлоққа электр чирок энди-энди келган кезларда кечқурунлари ёшу қари бариси тўп-тўп бўлиб яқкам-дуқкам телевизорли хонадонларга босириб боришлари ўтган асрнинг олтиминчи-етиминчи йиллари ҳалқимиз турмуш тарзининг гоёт ҳаётли давралардир.

Бирок бу давралар асарга шунчаки киритилган эмас. Ёзувчи, шоир айтганидек, ушбу эпизодлардан “қизил чизик – леймотив”ни, яъни ижодкор концепциясини бадий асослаш учун фойдаланади. Мальумки, реалистик асарларда, айниқса насрда сюжет ва характер мутаносиблиги бир ҳолатдан бошқа бир ҳолатга ўтувчи нуқтадан бошланади. Асардаги ўтиш жараёнига хизмат қилувчи воқеалар тизими ёзувчи томонидан бадий асосланиши ва қаҳрамон характерининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этиши лозим. “Сюжет ва умуман асар мазмунининг ишончли бўлиши, асарнинг бадий таъсирдорлигида асосланиши аҳамияти катта. Асосланмаган қилиқ, воқеа ва фикр (қиши томонидан айтилган сўз) – тасвирнинг ҳаққонийлигини бўзади”²⁴. Қиссада ёзувчи бола характерининг янги босқичга ўтишига асос бўлувчи воқеаларни “хат”

²³ Ўсар С. Бибисора. – Тошкент: “O‘ZBEKISTON”, 2011. – Б. 301-д. Китобдан олдинги кейинги кўчиралар сарҳадан кассе ичига кўрсатилган).

²⁴ Султон Н. Адибнинг назарияси. Т.: 1980. –Б. 191.

детали оркали бадий дилиллайди. Мазкур деталь оркали амалики Султоннинг қўтилмаганда тезкор уйланишга жазм қилиши ва асарга янга ҳамда четгачи чол образларининг кириб келишига асос бўлиши баробарида боланинг кейинги тақдирини ҳам янги даврни бошлаб беради.

Бир қарашда бир-бирига ҳеч қандай алоқаси йўқдай туюлган бу образлар асар силсиласида давр фожияси ва ижодкор концепциясини ифодалашга асос бўлади. Таъбир жоиз бўлса, асар концепцияси етакчи қаҳрамоннинг бир томонида Янга=Бибисора, иккинчи томонида четгачи чол=Фахриддин йўналиши асосида очила боради. Янга образи қаҳрамоннинг "тўр ва дағал" қалбини нафосат оламига бошлайди, меҳр-мухаббат туйғулари билан тўлдирлади. Бола янга туфайли Бибисорага интилади, ўсмир қалбида севгининг романтик ҳисларини туйди. Четгачи чол ва унинг ўғли Фахриддин орқали эса ёвузлик ва адолатсизликлар билан тўқнаш келади, уларга бўлган муносабатни орқали дунёқарашни шаклланди, ҳаёт ок-қора ва турфа хил ранглардан иборат мураккаб жараён эканини аниқлай бошлайди.

Бирок, таъкидлаш зарурки, қисса қаҳрамони ҳар доим ҳам воқеликнинг ўзини ҳикоя қилавермайди, балки унга фаол муносабатини ифода этади. Шу боис асарни муносабатлар асосига қурилган асар, деб баҳолаш мумкин. Бу ҳол қиссанинг ифода йўсинида ўзинга ҳосликни юзга келтириб, асарнинг оригиналлиги ва ёзувчи маҳорати сифатида намойён бўлади. Айни пайтда бадий асар ҳаётнинг қўчирилган нусхаси эмаслигини таъкидлаш жоиз. Ундаги кечмиш жараёни бадийликнинг муҳим хусусияти бўлган шартлилик асосида зуҳур бўлади. "Яъни шу туфайлигина бадий воқелик реаллик билан чалқаштирилмайди, бадий асар матн даражасидагина қолиб кетмасдан эстетик объект сифатида қайта яралайди".

Шу нуқтаи назардан қаралганда, асарда "хат" детали муҳим ғойий-бадий мазмунни ифодалайди. Почтачи бир сафар болага иккита хат беради. Хатнинг биттаси Султон амаки-

онига эди. Унинг адресига биров ўқиёлмайдиган қилиб, Таняни деб "ажу-бужу" имзо қўйилган. Почтачи яна "четгачи чолга бериб кўрсан", деб болага қалин конвертни ҳам тутқазади. Бола Султон амакисига хатни олиб бориб беради. Дастлаб онаси билан ўрис келинигиздан хат келибди, деб хазил-хўзил қилиб турган Султон олти бетлик хатни ўқигандан кейин "дуя қизариб бўриқиб кетди". Онасининг товушининг чиқариб ўқи, деган илловасига "Ўрмачани тушунмайсида", деб хатни яна бир марта ўқиб чиқади. Ёзувчи Султондаги ўзгаришларни қуйидагича тасвирлайди.

"Амаким эътибор бермай олти бетлик хатни охиригача ўқиб чиқди. Сўнг беихтиёр уни яхшилаб қатлади-да қўйини чўнтагига тикди.

- Ҳайит қачон? — деди ўшандай паршон ҳолда.

- Олти кундан кейин, — деди онаси.

- Олти кундан кейин Суюндик билан янгангикига хайитлик юборасизлар, — деди менга амаким". (9-бет)

Олти бетлик хатда нималар ёзилган—у, нега Султон амакиси тўйини тезлаштириб юборди. Бу томонига ёзувчи изох бериб ўтирмайди. Бунинг жавобини тўйдан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас кечаси уй орқасига хожатга чиққан боланинг ёпилмай қолган дарзаддан тасодифан келин-куёвнинг интим "оҳ-воҳи"ни эшитишдаги рухий ҳолати орқали олгандай бўлмас. Боланинг назарида фариштадек маъсума янғаси ҳам тўшакда "...ўзинга қўтосдай ташланаётган эракнинг қулоқлари тубига беихтиёр чўзиб "жониним!" деб юбориши ақлга ситмас ҳодиса эди.

Тушуниб бўлмас эди. Кечириб ҳам бўлмас эди." (17-бет)

Шу тарика бола қўнғилида янгага нисбатан илк бора гўбор пайдо бўлади. Уч-тўрт кун уларнинг кўзига қўриммай юради. Бирок бола бола-да. Янғасининг:

"— Бу асал бола бизникига бормай қўйди. Хапаман. Янғасининг ёмон қўралдими ё?" — (18-бет) деган эркалашидан кейин қўнғилидаги гўбор бирдан тарқаб кетади.

Юқорида таъкидланганидек, қиссада кечадиган барча дра-

²⁵ Куропов ва б. Адабиётшунослик адулати. Т.:2010. —Б.56.

матик вокалар “хат” детал билан узвий боғланган бўлиб, чагачи чол билан у ёки бу тарзда дахлдордир. Ёзувчи чегачи чолни китобхонга бола тилидан қуйидагича таништиради: “Чолнинг кўриниши алдамбаҳо. Елкасига хуржун ташлаб олади. Телпакли узун қора плашини ҳечам ечмайди. Кишининг изгиринли кунларида мотоцикилчиларникига ўхшаш катта кўзойнак тақиб олади. Қош-кўзини совуқдан сакласа керак-да. Чолни ўшданми, Жўшданми, бир ёқдан келган дейишди. Албатта, бу юртларни биз билмаймиз. Шунинг учун чет эллик деб ўйлаймиз”. (6-бет). Чегачи чол одамларнинг синган чойнак-пиёдаларини чегалаб, уйларида ётиб юради. Бобосининг тумшуги синган чойнагини чегалаб бериб, уйинининг тўрини ҳам ўзиники қилиб олади.

Матълум бўладикки, янғаси ҳам унга ўхшаб ўша кўк кўз чегачи чолни ёктирмас экан. Янғасининг айтишича, чол уларнинг кишлоғига ҳам бориб чегачилик қилган, почтахонага кўп каттар, кимлардандир бошқача конвертда русча ёзилган хатлар келармиш, буям ўшандай конвертда жавоб ёзармиш... Янғаси уни “Шпионми, дейман-да”, дейди.

“Шпион чол, амакимнинг уйида ҳам уч-тўрт кун яшади. Тўйда синган бир-икки пиёла, чойнақларни ямаган эмиш. Сўнг яна бизникига қайтиб келди. Бора-бора сездимки, бобом ҳам уни ёктирмайроқ қолди. Ўз ишига уннаб, чолни холи ташлаб кетадиган бўлди”. (18-бет)

Ёзувчи шу тарика бола нигоҳи орқали асарга оптикча изоҳларсиз чегачи чолнинг сирли сиймосини олиб қиради. Воқеалар ривожига унинг хатти-ҳаракатлари китобхондаги жумбоқни янада оширади. Ёзда янганнинг синглиси меҳмон бўлиб келади. Бибисора опасига ўхшаб бўлар-бўлмаста шарақлаб кулавермас, бекинмачок ўйнаганда ўтил боғлардан ҳам илдам чопадиган қиз экан. Бола опасига ўхшаш шахло кўз кизининг мафтуни бўлиб қолади. Қиз уйига қайтиб кетгандан сўнг унга хат ёзмоқчи бўлиб янғасидан адресини сўрайди.

“ - Акангизга божа бўлмоқчимисиз, дабба ?- деди янгам ва

эптикиб-эптикиб қулди. Мен бу сўзни тушунмадим, лекин уят таш бўлса керак, деб ўйладим”. (19-бет)

Бола Бибисорага хат ёзди. Бибисора унга жавоб ёзди. Одатда хатларининг мазмуни оиласи, кишлоғи, ўқиётган мактаби хақида бўлади. Хат сўнгида бир-биридан расм сўрашади. Хўласа, ёзувчи бола тилидан ўша давр кишлоқ ҳаёти учун типик ҳол бўлган воқеаларни қаламга олади. Одатда бундай хат ёзишлар “қуйдим-ёндим” дан холи, кўпроқ катталарга таққид экани хатларнинг мазмунидан аниқлашади.

Бола билан чегачи чол ўртасидаги муносабатлар ушбу ёзишмалар чоғида кесишади. Одатдаги хат ёзишлардан бирида бола “Ж+В=С” деб ёзди ва конвернинг елимланган жойига “Ўз кўлига тегсин!” деб катта харфлар билан ёзиб ҳам қўяди. Унинг бу хатти-ҳаракатларида ҳам боғларча бетуборлик, катталарга таққид сезилиб туради. Бирок нимагадир ушбу хат чегачи чолнинг кўлига тушади. Эртаси куни чол уни кўчада ушлаб: “- Сенга севилгани ким қўйибди, сволоч!”- деб сўмқасидати расминини ҳам олиб хат билан бирга йиртиб қўчага сочиб ташлайди. Чолнинг ушбу тажовузкор хатти-ҳаракатлари боланинг опасиникига келган Бибисора билан бирга ўйнаётганда янгда авж олади. У боланинг рўнарасида пайда бўлиб юзига таъзаб билан чарсиллатиб шаполлоқ ториб юборади. Ушбу тасвирларни ўқиган китобхонда чегачи чолнинг сирлилиги таттин ортади. Чегачи чол ким ўзи? Негат амакисининг уйида ўрлашиб юрибди. Негат янғаси уни шпион деди. Боланинг Бибисора билан учрашувига негат монелик қилипти?

Бу қаби катор саволларга жавоб беришга ёзувчи ошикмайди. Балки боланинг онаси тилидан дастабки муҳим матълумотни китобхон эътиборига ҳавола этиб сирлиликни янада оширади. Болани ургандан кейин чол кишлоқдан қойиб бўлади. Бола унинг елкасини бўқайтиб кеч қоранғисида Окзов томон кетаётганини кўради.

Онасининг айтишича, чол урушдан кейинги йиллар мактабда дарс берар экан. Унинг Соритой исмли тоғасини ўроқ

билан чаваклаб кочиб кетган экан. Боланинг "Нега сўяди?", деган саволига онаси буни ҳеч ким билмаслигини, лекин тоғаси саводли одам бўлиб, райондан китоб, газетлар олиб келиб ўқиб туришини айтди. Ушбу жавобда ҳам ёзувчининг нималаргадир ишораси сезилиб туради.

Бу орада янғасининг бўйида бўлиб, фарзанли бўлади: "Бир бўлимли ўтил тужкан эмиш: новча, кўзлари кўкиш. Кимгаам ўхшарди, амакимгада: полвон бўлса, кўзи кўк эмас, малла-тоб". (24-бет)

...Йиллар ўтиб бола улғайди. Энди у юкори синф ўқувчиси. "Янгам ҳам бир этак бола туғиб ташлади, - деб хикоя қилади У. Ҳаммаси ўтил. Ҳаммаси опток, полвон болакайлар. Факат каттаси новча, орик, кора ва кўк кўз. Бошқанинг боласидай ажралиб туради". (24-бет)

Ушбу фикрлар китобхонга четачи чол ҳақида очик-ойдин ишора қилади, ҳаётнинг фоживий нукталаридан отоҳлан-тирдандек бўлади. Четачи чол гойиб бўлади-ю, йиллар ўтиб мактабга шахардан Фахриддин исмли физкультура ўқитувчиси келади. Унганча тарихдан дарс берувчи Сайти муаллим машғулот ўтар, иши болаларни олтимш метр масофага юғиртириш, айтдиған гапи: "Бошинг етсин, кетинг қайтсин! Тушундингми?" дейишдан иборат бўлади. Корачадан келган каттиққўл бу муаллим кўп ўзгаришлар қилади: болаларнинг кучи билан валейбол майдончаси куради, турник ўрнатиб, нафақат ўғил болаларни, балки қизларни ҳам спорт формаси кийиб турникка тортиниш, майдончада югуришга мажбур қилади. Хуллас, бир катор ижобий ўзгаришлар туфайли баҳорги туман спартакиадада яхши ўринларни олишди. Кўли қаламга келиб қолган асар қаҳрамони спартакиада натижалари ҳақида туман газетасида мақола ёзиб чиқаради.

Бирок ўқитувчи дастлабки кунларданок асар қаҳрамонига худди қасди бордек ҳар хил йўллар билан тазйик ўтказса бошлайди. Энг кийин машқларни бажартиради. Паст баҳо қўйиб тахирлайди. Дола исмли ўқувчини йўлдан уриб, уйига қўчиб ўтади.

Уларнинг муносабатлари одамларнинг тап-сўзларига сабаб бўлади. Бирок ҳеч ким унга қаршилиқ қила олмайди. Ўзи асли самоисиз, кўрок мактаб директори норози бўлганларни шахардан маҳус юборилган ўқитувчи, деб бости-бости қилади.

Муаллимнинг асл барашасини болага онаси ошкор қилади. Мавлуд бўлишича, у четачи чолнинг ўғли бўлиб, бир вақтлар Соритой тоғасини чаваклаб, уч кундан кейин унинг беваси Лулоини олиб қочиб кетган экан. Фахриддин шу аёлдан туғилган фарзанд бўлиб, онасининг вафотидан кейин қишлоққа келиб кўп номавқулчиликлар қилаётган экан.

Боланинг шикоятига асосон келган комиссия ўқитувчини айбдор деб топади. Уни олиб кетишяётганда, боланинг олдида келиб қуйидаги гапларни айтди:

"— Чавандоз аканг бор-а, Султон деган? Шерали деган ўғли бор-а? Ўша бизнинг ука бўлади. Тушунсанми бунақа гапларга? Бу қишлоқда бизнинг уруғларимиз бор. Улар ҳали отилиб чикади. Бизни излаб топади. Янганга, чавандозга тайинлаб кўн, укамизни яхшилаб боқисин, ўрток Жонибеков!"

Унинг кўзларидан яшин сачратандек бўлди.

Машинага чиқаётиб ортига, аникрои, мента тагин тикилди. Чамада бўрининг кузлари шунақа бўлса керак. Фижиниб "Жонибеков" деди яна, тишларининг орасидан тушук сачради. Кетди. Қайтиб корасини кўрсатмади". (42-бет)

Ёзувчи асар қаҳрамонлари характериини очишда психологизмдан дсарли фойдаланмаган. Характерлар руҳияти асосан боланинг муносабатлари, хатти-ҳаракатлари ва нутқий деталлар орқали очилди. Бирок асар кульминацияси, ечим боланинг ички монологига асосига қурилган бўлиб, асл мақсад шундан тўла намоён бўлади.

Бола сулувларнинг сулуви, бокиралик тимсоли деб билган, тур ва дағал болалигига маъно киритган янғасига ҳаётан муружат қилади: "Нахот, нахот менинг Тўлтоной янғамнинг этагига ит теккан бўлса? ...Нахотки ўша сасик чол учун ҳамманинг уйи, нафақат уйи хатто бокира қучоғи ҳам очик бўлса?". (43-бет) Бола

ҳаммани, ўзини, отасининг қотилидан ўч олишни билмаган, журъ-атсиз тоғларини, кўрок, барча адолатсизликларни хашўшлашга интилган мактаб директорини, бир мард эражнинг бахтини оқадиган қўлдай кизи Лоланинг номусини ҳимоя қилолмаган ота-онани, ҳуллас бўтув кишлоқ аҳлини айбонлайди.

У кўшни кишлоқда, ўзи учун энг азиз бўлган инсон Биби-сора ўқийдиган мактабга кетишга аҳд қилади. Шу кунларда Бибисорадан хат келади. Хатда қуйидаги сатрлар ҳам бор эди:

“Дарвоқе, бизнинг мактабга янги физкультура устози келибди. Унинг ҳам исми Фахриддин экан. Шаҳардан келган дейишади... Қора плаш кийиб юраминш...” (45-бет)

Боланинг монологи ва Бибисорадан келган хат мазмунини кенгрок микёсда талкин этадиган бўлсак, ёзувчининг асл мақсади ойдинлашади. Халқимизни мутеликка маҳкум этган ёв-узлик кучлари нақадар яшовчан, бирини мавҳ этсанг иккинчиси пайдо бўлаверади, бинобарин, катта ҳаётга қадам қўётган қисса қаҳрамонини ҳақиқатда кўп синовлар кўтиб турибди, деган ғоя асарнинг асосий лейтмотивини ташкил этиши аниқлашади. Сўнгги даврларда чоп этилган қиссаларнинг мазмун-мундарижаси, бадий савияси, ифода йўсини турлича бўлишига қарамай, уларни боғлаб турадиган битта муҳим жиҳат бор. У ҳам бўлса, бутунги глобал муаммолардан бири - инсон маънавиятидаги эврилишлар, инкирозлар, эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги азалий курашнинг инсон қалб кечинмалари билан бир бутунлиқда намоён бўлишидандир.

Исажон Султоннинг “Ҳазрати Хизр изидан” номи қисса-сида халқимизнинг турли ривоятлар асосида етти ёшдан етмиш ёшгача таниш бўлган ва ўзининг саховатпешалиги, хо-жатбарорлиги билан асрлар давомида халқимиз онгига сингиб кетган Ҳазрати Хизр сиймосини яратиб мақсад қилиб олинган. Асарни таҳлил қилишдан олдин бир масалага эътиборни қаратиш лозим. Қисса одатдаги қиссалардан фарқ қилади. Асар Ҳазрати Хизр билан боғлиқ бўлган ўзбек ва жаҳон халқларида учровчи энг қадимги миф ва асотирлар, ривоят-у-хикоятлардан

тортиб диний ва дунёвий, ҳатто ғайб оламга оид энг замонавий илмларнинг уйғунлигида яратилган, деган мушохадатга изн беради. Шунга кўра қиссанинг ифода усулида ҳам бадий, илмий ва публицистик руҳнинг қоришиқ ҳолати устуворлик қилишини кузатиш мумкин. Ёзувчи Ҳазрати Хизр номи билан боғлиқ бўлган жуда кўп ривоят ва афсоналарни, қадимколларни, илмий-адабий харақтеридати анжуман материалларини, мавзуга оид бошқа манбаларни чуқур ўргатган ва уларни маълум бир композицион яхлит мавзуларга бириктирган. Шунга кўра асар жанрини эса-қисса деб белгилаш мақсадга мувофиқ.

Қисса композицион тузилишига кўра олти қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир қисмда берилган хикоятлар маълум бир мавзу атрофида бириктирилганини кузатиш мумкин. Қиссанинг биринчи “Қизилқумдаги воқеа” деб номланган, дебоча вази-фасини ўтовчи хикоятда сувсизликдан ўлим ҳолатига келган ноҳор жайрон боласини тусатдан пайдо бўлган яшил тўғли, ҳатто сояси ҳам бўлмаган мўйсифиднинг қадгиларини қумга қўйиб булок ҳосил қилиб, ҳалоқатдан қутқариши хикоя қилинган. Чанқоғини қондирган жайрон боласи тетиқланиб она-си ёнига қайтади. Унга қайта ҳаёт бахш этилади. Шу-шу қок саҳро қабрида пайдо бўлган хайвонот-у набобат оламга жон бағишлаб турадиган бу оби-ҳаёт чашмани одамлар кейинчалик жайронбулок деб атай бошлашади. Бора-бора бу булокнинг номи одамлар тилида жарабулоққа айланиб кетади.

Ушбу эпизоддан сўнг “Ҳазрати Хизр мозори” ва бошқа қўшлаб ривоятлар асосида яратилган Ҳазрати Хизр ҳақидаги хикоялар баён этилади. Улар ичида “Дашти туз”, “Бугдойзор воқеаси”, “Юнус халфа қиссаси” каби хикояларда Хизрнинг одамларга ҳам, паранда-ю даррандаларга ҳам бирдек ёрдам кўрсатувчи сиймо экани тасвир этилади. Қиссанинг иккинчи қисмида эса Ҳазрати Хизр, унинг нечта зот бўлганлиги ҳақидаги мулоҳазалар баён этилади. Зеро, Ҳазрати Хизр номи барча миллат-у элатлар, халқларнинг ривоят-у афсоналарида экс-этини хусусияти манбалар жой олган. Умуман бу қиссадати

барча Ҳазрати Ҳизрга онд манбаладаги асосий ғоявий маз-
мун одамларни ҳаёлот яшашга, эзгулик билан умр гузаронлик
қилишга, қўлидан келганича яхшилик қилишга ундовчи ҳико-
ятлар билан тўлдирилган.

Адабиётшунос У. Жўракулов “Хамса”да Искандар ва Хизр образлари” номли мақоласида Хизр образи билан боғлиқ манбаларни ёритар экан, унинг яшовчанлигини таъминловчи уч хусусияти хақида фикр юритади. “Булар Хизр образига хос ғайриоддий билим, абадий ҳаёт ва жоҳангалшаликдир”.²⁶ Асарда келтирилган кўпчилик ҳикоятлар юқорида қайд этилган Хизр тийнатиға хос хусусиятларни ўзида ифодалаб келади.

Асарнинг учинчи қисмида Миллий университетнинг факультетида Шарк мамлакатидан келган хорижлик домладанинг "Халқ ривоятлари ва замонавий фан" мавзусидаги маърузасини тинглашга йиғилган талабалар, қирғиш нутқи идрок қилиб Ҳарати Ҳизр ҳақидаги афсоналарнинг ғайритабиийлиги, ҳаёт манитига туғри келмаслиги ҳақида ўз мулоҳазаларини баён этиб, кўштирноқ ичида ўз "билимдонлиги"ни намойиш қилаётган дониш домла қисмати ҳикоя қилинади. Айни ўринларда ёзувчи хорижлик домла тилидан баён этилган Қизил денгиз бўйидаги воқеалар тизими, Муса (а.с.) ва Навиннинг саргузаштлари, музлаган балқиннинг тирилиш ва денгизда из қолдириб сузиб кетиш, унинг Ҳарати Ҳизр сиймосида боқийликка маҳкум этилган онда асл ҳақиқатни англаб қалби нурафшон бўлиши воқеаларини жонли бўёқларда тасвирлайди. Ёзувчи асарда китобхонга бот-бот мувожазати асосида ғайримантикий деб ҳисобланган ҳодисотларнинг мантикий асосга эга эканини ўзига хос деталлар орқали тасвирлайди (Балик ютган Юсуф, музлаган балқиннинг тирилиб, денгизга сузиб кетиши, дераза раҳида сўлган қавок пояси ва ўлган паишанинг тирилиши ва ҳ.к.).

Асарнинг ака кечинмалари асосида ота-онага таъриф берувчи даъхалар ўзининг жозибаси, таъсирчанлиги билан ажра-

инб туради. Ёзувчининг махорати шунда кўринадики, одамзод ўз умри давомида ота-она ёхуд бошқа сиймолар тисолида ҳар қандайда Ҳазрати Хизрға дуч келишини тасаввур ҳам этмай, бигимай яшашлари ҳақидаги оддий ҳақиқатларни англатишга жазм қилади. Қиссадати бундай давҳаларнинг маръифий аҳамияти катта, албатта.

Хулоса киlib айтганда, айрим камчиликларига карамай, юкорида тахлилга тортилган асарлар адабий жараёнда ўз ўрнига эга экани, адабиётимизни бойитишга лойик асарлар сифатида тақдим этаётганини таъкидлаш ўринли.

Аёл қисматининг бадий тасвири

Аёл мукаддас, аёл англаб бўлмас ҳилкат. Аёл ва унинг му-
ржаб тақдир мавзуи бадиий талқиқига бағишланган Б.Ху-
сейнобжановнинг "Аёл армони" асарида аёлнинг мураккаб
руҳий ҳолатлари, изтироб, орзулари, армонлари маънавий му-
аммолар фонида тасвир этилади²⁷. Асарга ёзилган сўбошшда
кам аёл дунёси тилсимли дунё эканлиги, зоҳирий ҳаракатла-
рининг кузатиш оркалитгина бу оламни қисман эгаллаш мумкин-
лиги, дугона тутинган аёлларнинг турмуш сўқмоқларидан қай-
тиржақ оқимлагани, орзу-истаклари, армону изтиробларининг
ёрқин тасвирлангани миллий насеримиз учун дээрли янгилик
эканли таяққилланади. Мазкур романда ҳаётнинг унчалик кўзга
танишланмайдиган қирраларини талқинига рўбарў келиш айни
шу ҳусусиятлар роман қадрини янада ошириувчи ва китоб-
хонини нотаниш тилсимотлар ифодасига ошно қилиши, асар-
нинг ютуғи сифатига эътироф этилади²⁸.

Роман олий ўжув юртини тутатиб, катта ҳаётга отланган уч дунона қисматига бағишланган. Асар олийоҳни тутатиб ўз юртига қайтаётган дуноналарнинг ҳайрашув эпизодли тасви-

¹⁷ Ушбу фаёл тиликночи Ф. Бурхонова билан ҳаммуаллифликда ёзилган.

¹⁶ Худойбергенов Б. Аёлларнинг. Т.: "O'ZBEKISTON" NASHR, 2012. 6. 2 (Кейинги таърифлар қисмида кўрсатилган).

ри билан бошланади. Эпилог сифатида берилган ушбу тасвирдан сўнг 15-20 йиллик танаффусдан кейинги, яъни воқеа етган фарзандларини ўқишга олиб келган уч дугонанинг тасодифий учрашувлари ва бир-бирига ўз ҳаётини сўзлаб беришлари асарнинг асосий мазмунини ташкил қилади.

Шахло, Фарангиз, Турсуной... Бу уч дугонанинг орадан йиллар ўтиб тасодиф туфайли ўзаро учрашиб бир-бирининг кечмишидан хабардор бўлиши, бир қарашда мантқан асосланмагандек туюлсада, лекин ҳаётда тасодифлар ҳам рўй беришни ҳисобга оладиган бўлсак, фарзандларини ўқишга олиб келган Шахло билан Фарангизнинг ўзлари таҳсил олган университет ховлисида бир-бирига дуч келиб қолишлари табиий ҳолдир. Икки дугонанинг биргаликда овқатланиб, суҳбатлашиб учун кирган кафенинг бошлиғи учинчи дугона — Турсуной бўлиб чиқиши ҳақиқий тасодифдир. Нима бўлган тақдирда ҳам, ёзувчининг асосий ғоявий нияти мана шу уч дугонанинг мустикал ҳаётга қадам қўйгандан кейинги қисматини ҳикоя қилишдан иборат.

Ёзувчи ушбу учрашув манзараларини қуйидагича тасвирлайди.

— Шахло, бу аёл Турсунойга ўхшайдими? — деди Фарангиз хайратини яширолмаي.

— Ҳа! Турсуной дугонанимизга ўхшайди. — Шахло хайратланганидан ўтирган ўрнидан туриб кетди. — Турсуноймисан?!

Ҳалити аёл бир чеккадаги стол атрофида ўрнидан туриб, ўзига тикилиб қолган икки аёлга ялт этиб қаради ва шу тарзда бир зум котиб турди-да:

— Фарангиз... Шахло... — дея улар томонга шахдам юриб кета бошлади.

Иккала аёл ҳам унинг истикболига юришди.

Улар бир-бири билан қучоқлашиб ўпишганларича сўраша кетишди" (7 бет)

Романда дастлаб Турсунойнинг кечмиши ретроспектив тарзда ҳикоя қилинади. Бармоқларига қўша-қўша тилга узук-

лар таккан, башанг кийиниб Нексияни ўзи учуриб хайдаётган Турсуной дугоналарининг шоҳона безатилган ўйига олиб бориб меҳмон қилади. Шу тарика романда дастлаб Турсунойнинг хикояси баён этилади. Унинг хикоясидан маълум бўлишича, қурсдоши ўқтам уни алдов билан тузоғига илинтириб номуслини тогтайди. Шу ўринда бир мулоҳазага фикр пайдо бўлади: олдда мўмина, тарбияли, пок қалбли киз номаҳрам йигит билан ахлоқсизлик қилиб, ота-онасининг юзини ерга қаратиб, илжон азобига дучор бўлишдан, ўзини бадном қилишдан тийилади. Турсунойнинг табиатан енгилтақ кизлардек муҳаббат деб йигитнинг шаҳвоний майлларига изн бериши китобнинг эътирозига сабаб бўлади. Негаки, ўзбек кизлари номуслини тогтайдишнинг ўрнига кейинги қисмати учун бир асос вазифасини ўтаган. Зеро, Турсуной ҳаёти туғун билан, ўзига хос фожа билан бошланиб, умрининг охиригача қанчалик бойлик-каришса-да, тўлақонли пок муҳаббатга, бахтга эриша олмади. Ноқеелар давомиди илжисиз қолган Турсуной ўзини бўзувчанинг ташлаб ҳалок этмокчи бўлади. Қилган гуноҳи учун ўзига қўм чикаради. Шу атрофда савдо-сотик билан шуғулланаётган муқсафид чол уни кўриб чор-атрофдан одамларни ёрдамга чақириб уни қутқариб олади. Шу тарика нотаниш чол ва кампирнинг кичига айланган Турсуной аста-секинлик билан ўзини ўнглаб уларнинг ёрдамида ҳаётини изига туширади ва тадбиркорлик билан шуғулланиб шароитини яхшилайд.

Ёзувчи асарда Турсунойнинг ҳаёт тарзини батафсил, майда-чуйда деталарича қолдирмай, эримасдан тасвирлайди. Умуман олганда, ёзувчининг барча асарларида намоён бўладиган ҳусусиятлардан бири, услубий ўзига хослиги-бу ровийнинг воқеалар баёнининг батафсил тасвирида, қаҳрамонлар кечмишини ифодалашда диалогларга катта ўрин ажратилишда кўнга ташланади. Бунни романдаги учта дугонанинг ўз тақдирини ҳикоя қилишдаги ифодаларда ҳам қўзатишимиз мумкин. Масалан, Турсуной бўзувдан беҳуш ҳолда қутқарилгандан

кейинги вокеалар тасвирига эътибор қаратайлик. Йиғилар Турсунойни киргокка олиб чиқишгандан кейин чол: “— Оёғини тепарок қилиб, бошини пастроқ тутинглар”, деб йўл-йўрик кўрсатади. Турсуной ўзига келиб, “— Мен яшашни хоҳламайман. Нета мени кутқардиларинг?” деган илдиосига “— Бундай дема болам, гуноҳ бўлади-я! — деди чол. — Худо берган умрни яшашинг керак, қизим!” (15-бет)

Кўриниб турибдики, вокеалар ривожини шу тарика диологлар асосида ривожлантирилади ва кейинги вокеаларни ҳам шу тарика давом эттирилади. Бир қарашда анчайин содда, баёнчиликдай туюлган тасвирларда бирибир, қаҳрамон руҳияти, ўзига хос характер хислатлари у ёки бу шаклда акс эттаётганини кузатиш мумкин. Масалан, кекса мўйсафид тилидан айтилаётган гаплар ўзининг ёшига мос, ҳаётнинг аччиқ-чуқинини кўрган қайвониларнинг сўзлари бўлиши билан бир қаторда унинг индивидуал кифасини ҳам белгилашга хизмат қилади ва вокеаларининг кейинги ривожини учун асос яратлади. Чунончи, Турсунойнинг “— Мен яшашни истамайман, ота!” деган йиғисига жавобан чолнинг: “— Шайтонга хайф бер, қизим. Ўз жонига қасд қилиш гуноҳ бўлади-я, жон болам! — деди чол. Кейин у йиғилган одамларга мурожаат қилди: — Бу ерда маймун ўйнаётгани йўқ. Нимани томошо қилаёписизлар? Ёки бундан бошқа қиладиган ишларинг йўқми? Қани боринглар, йўлларингдан қолманглар!” (16-бет)

Ушбу сатрлар ёки бўлмаса қизни уйига олиб кетар экан ўзинча: “— ҳаҳ, дунёйи кутир...” деб гудранишларида ҳам кекса кишиларга хос хусусиятлар намоён бўлади.

Адиб вокеалар давомида ҳам Турсунойга оталик қилган Нурмухаммад бобо ва унинг кампири Анора биби образини рангин бўёқларда, ўзига хос қисмат соҳиби сифатида тасвирлайди. Нурмухаммад ота образи раҳмдил, инсонпарвар, болажон, саҳий, меҳри дарё, бағри кенг инсон, ўзбек нурунийсинининг типик тимсоли. Нурмухаммад ота тилидан тез-тез тақрорланувчи “Ҳаҳ дунёйи кутир” иборасининг қўлланиши-

дан бу қушна дунё мураккаб, бир кам эканига кексаларга хос сермулоҳаза асосида ёндашилганини кўрамиз. Шунингдек, ушбу ибора Нурмухаммад ота бошига тушган фожадаларни, образнинг индивидуал жихатини очишга ҳам хизмат қилган. Маблум бўлишича, Нурмухаммад бобо ва унинг кампири Анора биби қалбида чўқиб ётган дард-дунёси бир олам. Ўқиниб ўлғиз ўғли, келини ва невараси автохалокат туфайли вафот этишган. Тўплаганини йиғиб-тиғиб ўғлига машина олиб берган чолнинг пушаймони бир дунё.

“— Мана шу машинада ўғлим, келиним ва неварам меҳмонга кетаётиб автохалокатга учради. Қардан ҳам олиб берди шу қасофатни? Шу машина бўлмаганида фарзандларим хозир бегримда бўлармиди? — чол қўллари билан тиззаларига шалпатлаб урди.” (25-бет)

Ўзининг дардини шу тарика хикоя қилган чол билан кампир Турсунойнинг алдов қурбони бўлганини билгандан сўнг фарзандимиз ўрнига фарзанд бўл, дея истак билдиришади. Шу тарика Турсуной чол ва кампирнинг қизига айланиб ҳаётда янги даврни бошлайди. Романда чол-кампирнинг Турсуной ота-оналари билан танишиб, борди-келиди қилиши, қизни турмушга узатишларидан то вафот этишларигача кечган воқеалар шу тарика хикоя қилинади.

Асарда Турсунойнинг Мадамин билан бўлган муносабатлари ҳам бошдан-оёқ майда-чуйда деталларигача эринмай тасвирланади. Бу тасвирлар баъзан китобхонни зериктириш даражасигача олиб боради. Айни пайтда китобхон шу майда-чуйда тасвирлар фониди Мадаминнинг аҳвол-руҳияси, онлавий ҳаёти, интилиши ҳақида ҳам муайян тасаввурга эга бўлиб боради. Мадамин талаба йиғит. У курсдоши Фарход билан қиёсан тасвирланади. Фарход ёзи таътилда кишлоғига кетган бўлса, Мадамин шаҳарда қолиб ишлаб тошган пулини кишлоққа, ота-онасига юбориб туради. Фарход Мадаминнинг чин дилдан хурмат қиладиган йиғит. Асарда Мадаминнинг Турсунойга бўлган муносабати ҳам шахсий манфаатдан кес-

либ чикиб намоён бўлади. Унинг Турсунойга уйланиши ва шу орқали иқтисодий аҳволини яхшилаб уйли-жойли бўлишни максад қилиши тасвирларида табиатига хос бўлган характер кирралари очилади. Даставвал, ота-онасига ёрдам бериш мақсадида ёзги таътилда ҳам кишлоғига қайтмай кундизи қурилишда, кечаси қоравул бўлиб ишлашидан меҳнатсевар, оғлапарвар бўлиб кўринса, бошқа томондан мол-дунё илинжида йигитлик гурурини тоғташи, нафсининг қули сифатида намоён бўлади. Вижлони кир, осон йўл билан уй-жойга эришишни кўзлаган Мадамин уй-хаёлини ёзувчи қуйидагича фош қилди: “Ана энди иш баҳона тез-тез Турсунойни кўриб турман” уйларди Мадамин. “Чол билан кампирнинг ҳам ундан бўлак ҳеч кими йўқ экан”. ... Ана шунда Турсунойдай ўқимини кўзлагани киз уй-жойи билан меники бўлади. Яшавор, қадингитни ур Мадамин”. (36-бет) Мадамин бундай шароитта эришиш учун бир умрлик ишлагани ҳам етмаслигини ҳис қилиб, иймонсизлик эвазига осонгина мол-давлатга эгаллик қилиш орузи унинг қалбдан қандай инсон эканини яққол намоён қилди. Шу максадли йўлида Турсунойнинг “ит теккан” лиги ҳақидаги сирлардан воқиф бўлганда қаҳр-тазабга тўлиб, кўзларидан алам учқунлари чакнаб, кўзлари мушт бўлиб туғилса-да, барбир унга уйланишга жазм этишидан унинг ҳактери мураккаблигини аңлаш мумкин. Ёзувчи Турсуной ва Мадаминнинг аини руҳий ҳолатини табиат билан параллел равишда тасвирлаш орқали психологик ифоданинг тиниклигига, асар таъсир кучининг ошишига эришган. “Мадамин билан Турсуной бир нуқтага тикилганчага эришган. “Ўшанинг қалблари, қаҳратон кишининг изғи-жим ўтиришар, гўё уларнинг қалблари, қаҳратон кишининг изғи-рим шамоллари ҳуқмон чўлу биёбонлардай хувилаб қолган ҳа-ринларидан эса нималар кечаётганлигини аңлаб бўлмаг эди”. (66-бет) Парчада тасвирланган қаҳратон киз, чўлу биёбон қаҳрамон-лар қалбидати тушқунлигининг, бахтсизлигининг рамзий ифодаси. Зеро, бахт ҳақида муаттар илқиликни, кийтос тулгу-чечакларни ўзида ифода этса, бахтсизлик совуқликини, қалб эса хувилаётган

чўлни эслатади. Бундай метофорик тасвир ёзувчининг ишонарли на жозибадор тоғилмасидир.

Мадамин нафта тобелиги натижасида гурури синишига ҳам қарамай Турсунойга уйланади. Лекин кейинчалик лавозимни ошган сайин ундан узоклашиб тобора ичкиликка, фахш ишларга берила бошлади. Ҳамкишлоти Латифани ўқинишга киритаман, деб алдаб ўзининг шаҳвоний максадли йўлида фойданишга ҳаракат қилади. Охир-оқибат сирлари фош бўлиб, ишдан ҳам ҳайдалиб автохалокат туфайли жазмани Латифа билан ҳалок бўлади. Турсуной ундан қолган ўғли — Ёлдор ва кизини ҳалок бўлади. Турсуной тарбиялаб, ўзи эса талбиркорликка қўл уриб, аста-секин шароитини яхшилаб хозирги даражага эришди.

Ёзувчи Турсунойни алдаб келажактини барбод қилган ўқимини ҳақида ҳам Турсуной тилидан қисқа маълумот беради. Маълум бўлишича ўқимини ҳам ичкиликка берилиб ҳаёти фожияликка юз туттади. Бир кунни Турсуной очган қаҳрамон усти-бо-усти кир-ямок, аёғор ҳолатда соҳари ўстан маст одам кириб келади. Унинг афти танишлитини сезган Турсуной синчиклаб қараб ўқимини эканлигини таниб қолади ва худонинг ўзи унга муносиб жазо берибди, деган хулосага келади.

Алиб ҳикоя сўнггида унинг қисматида хайрли, бахтли яқини ишора қилади. Ўғил-қизларини тарбияли, ўқимини қилиб ювта етказган Турсуной Анара исмли ўқимини қизини келин қилиш орузида эканга ишораларни зўққо қитобхон даров аңлайди. Ёзувчи Турсуной қисмати орқали ёшликда ҳатта йўл қўйган ва шу ҳатосининг жазосини бир умр елкасида олиб юришга мажбур бўлган, ҳаёт чигирналарида ўлигини топишга ўринган инсон қисматини тасвирлашга ҳаракат қилади.

Асарнинг иккинчи қисмида Шахло тақдир йўли ҳикоя қилинади. Унинг тақдирини ҳам ўзига хос фожеликларга тўла. Ёзувчи Шахло тимсолида сўнгги пайтларда қўшлаб тилга олинган глобал инкирозлардан бири — одам савдоси билан боғлиқ воқеаларини ифода этади. Сўнгги пайтларда маънавий

таназзулнинг отрикли белгиларидан бири бўлган фоҳишалик баалои глобал муаммо сифатида бадий талкин этилади. “Эйша Уотч” ташкилоти ва хотин-қизлар ҳуқуқлари бўйича турух маълумотларига қараганда, Таиланддаги фоҳишахоналарда камида 20 минг аёл “хизмат кўрсатади”. Халқаро ташкилотларнинг маълумотларига айтилишича, ўз мамлакатларидан четта чиққан хотин-қизлар кўпинча фоҳишахоналарга етарадиган пуллаб юборилади. Уларнинг ҳужжатлари тортиб оlinиб, тутқунликда ушлаб турилади. Улар қочиб кетганда жисмоний зуравонликка, ўз оилалари шайнига бўлган таҳқирларга дуч келишади.⁷⁴ Романда айни шу глобал муаммо, ҳаётини ҳақиқат Шахло тақдири мисолида бадий суратлангизилади.

Шахло ўз ҳикоясининг илк жумласини умид сўзи билан бошлайди. Тақдиридати бутун фожеликни шу илк жумла билан боғлаб муқофасалайди. “Одам тирик экан, умид билан яшайди. Умид тарқатган кунни боши берк кўчага кириб қолади. Ҳаётда эса бундай кўчалар етарли. Адашганлар уларни ўзлари “қашф этган”ларини пайқатгандагина изтиробга тушадилар. Руҳан сина бошлайдилар! Дахшатли ҳол! Қудратли кишигина яна ўзини тиклай олади...”⁷⁵ Демак ёзувчи концепциясидати ўқ томир умид билан боғлиқ. Инсон доим умид билан яшаши, тақдирнинг оғир зарбаларига дош беролмай қолган вазиятларда ҳам умид қилишдан тўхтамай, руҳан ўзини кўлга олиши, продалди, матонатли бўлишида бу туйғунинг ўрни бекиёсизлиги ҳақиқати бадий ва айни пайтда ҳақоний ечимни, йўлни кўрсатади. Зеро умид эртанги ёрқин келажакка элтувчи руҳий қувватдир. Умидсизлик эса ишонсизлик, аёсдор, тушқунлик каби руҳий кесинма урчатади. Бу фикр Шахло образи мисолида намоён бўлади.

Шахло ўқишни тутатгандан кейин кишлоққа қайтиб мактабда ўқитувчи бўлиб ишлаб бошлайди. Ёзувчи қаҳрамон би-

лини боғлиқ воқеаларни тасвирлашдан олдин улар оиласидати муҳитга эътибор қаратади. Асарда тасвирланишича, Шахло тирбоя тошган оилада аёл ҳужмрон. Айни ҳолатни ёзувчи бир-икки штрихларда қисқиртириб ўтди. Бу Шахло нитохи орқали кузатилади.

“Шу пайт Шахлонинг ҳаёлидан: “Ойимлар қолғозда олдий илчин бўлиб ишласалар-да, зўрлар. Дадамларни ўтқизиб-турғиздилар. Дадамлар ойимларнинг раъйларига қараб, раҳматли ота-онасининг ёлғиз фарзандлари бўлсалар-да, уларни ташлаб алоҳида уй-жой қилиб чиқиб кетганлар! Эндилликда бувам билан бувимнинг уйларида акам оиласи билан яшайпти”, деган ўйлар ўтарди”. (125-бет) Шахлонинг онаси Нафиса эрини урча менсимайдиган, ўзининг айтганини ўтказишга ҳаракат қилмайдиган аёллар тоифаси сифатида тасвирланади. Шахло қиёлидан ўтган мулоҳаза аслида, оиладати мувозанагисизлик, хотини раъйига кўра ташлаб кетилган жекса ота-она ўз отасининг кулфатини англагса, онанинг “зўр”лиги фарзандлар тақдирининг фожиясига сабаб бўлади. Бойси асарда отанинг норозилигига қарамай, ўзи билганича онасининг йўлиги билан қатта бойликка эришишни кўзлаган Шахло ҳаёти таназзулга қоз тутди. Асар моҳиятида доно ҳалқимиз томонидан айтилган “Ота рози, худо рози” ҳикматининг сингдирилиши ҳам бежиз эмаслиги, отани норози қилган қизнинг қора қисмати мисолида ўз исботини кўрсатади. Ойиси Нафиса кишлоқдошлари Санакўлнинг тапига учган ва мактабда бирта ишлайдиган Кўлдошнинг режасига қўшилиб Туркияга пул ишлаш учун кетганга жазм қилган қизи Шахлони ота қаршичилигига қарамайдан қўллаб-қувватлайди ва ҳатто ўғлининг тўйига деб йитиб қўйган пулини ҳам қизига бериб юборади.

Асарда Шахло қисмати боқкичма-боқкич, деталма-детал, кетма-кетликда тасвирланади. Дастлаб, Кўлдош билан Шахлонинг ҳамкишлоти Санакўлликка келиши тасвирланади. Ёзувчи Шахло фожияси ота хоҳишига энди тарзда шахарга, Санакўлликка келган пайтдан бошланганлигини тасвир-

⁷⁴ Умаров Б. Жабборов Ш. Глобализм ва паронтиста маънавий тарбия муаммолари. – Т. “Академия”, 2011. – Б. 121

⁷⁵ Худойбергенов Б. Аёл армони. Т.: “O’ZBEKISTON” TИМНУ, 2012, б. 123

дар экан, Санакул образи салбӣи жиҳатларини факат кора бўёқларда акс эттирди Санакул олий маълумотли бўлса-да, виждонини унутган фарибгар. Одам савдоси билан шуғулланувчи жиноятчи. Ўзининг чиркин максади йўлида кишлоқдош дўсти Қўлдош ва химовсига ишониб топширилган Шахلولарни алдаб бадном этиб, ўзга давлатдаги шерикларига сотиб юборади. Бокира кизини чет элда ака сифатида химоя қилиб юришни сўраган ҳамкишлоқлари юзига оёқ қўяди. Ёзувчи Санакул тимсолида нафс йўлида ўзлигини унутган, номуссиз, маънавий тубан кимсанинг қиёфасини чизади, китобхонни сертакликка чорлайди.

Бу ҳол романнинг маърифий аҳамиятини оширишга хизмат қилган. Санакуликида улоштирилган базмда маст бўлиб қолган Шахло унинг тузоғига қандай илгинганлигини ўзи ҳам билмай қолади. Ангтаб етганда эса кеч бўлади. Ушбу эпизодик лавҳаларни ўқиб хайрон қоласан киши. Нахотки, инсоният шунчалик тубанлашиб кетяпти. Пул эвзига виждонини сотиб юборишга тайёр манкуртга айланиб қолган, нафси қондириш учун бир боқирани алдаб ҳаётини зулматга айлантиришдан заррача ҳам виждони қийналмаган тубан кимсаларнинг урчишга нима сабаб бўляпти? Дунё қай ўзганга қараб олдим-ляпти? Адбони қийнатган глобал саволлар ҳам аслида мана шулар. Романда шу каби муаммоларнинг бадиий талқин қилиниши ва шарқона жумардлик ғолларининг илгари сурилиши-да адбонинг воқеликни идрок қилиш ва муаммо сифатида қўя билмиш салоҳияти қўзғата ташланади. Ўтган асрнинг 80-йилларида бошланган нисбий эркинлик жараёни жаҳон маданий тараккиётида глобал муаммага айлانган “оммавий маданият” тushунасининг турли хил шаклларда (бадиий асар, китп, кино, видеоролик) ўлкамизга кириб келиши айрим ёшларимизнинг маънавий оламида ўзгаришлар олиб келди ва глобалл моҳият касб эта бошлади.

Ёзувчи романда Шахлонинг буидан кейинги тақдирини оқим ихтиёрига, аниқроғи Санакул ва уларнинг шериклари

ихтиёрига ташлайди. Уларнинг аввал Москвага, сўнг эса Туркияга йўл олишлари ҳаддан ташқари эзмалик билан тасвирланади. Қажрамоннинг Туркияда кечган ҳаёти ҳам ғаройиб. Китобхон ҳудди чет эл киноларида тасвирланганидек, Шахлонинг самолётдан тушиши билан Қўлдошдан ажратишиб Неслининг самолётдан тушиши билан Қўлдошдан ажратишиб Неслининг фоҳишахонасига олиб кетилиши, у ерда иш бошқарувчи аёл Зерда хонимнинг зугумлари остида янги муҳитдаги ҳаёти моҳиятини, фожиали қисматини англаб етади. Бу қалтак на тепкилар зарбига дош беролмай Зердахонимнинг талабларига қўниши орқали акс этади.

Исрол, ор-номуснинг тошталлиши, ота-она юзи ерга қаратиш нифакат ўзбек кизи, балки маданиятли ҳар бир фарзанд учун фожия саналади. Ушбу ҳолатдаги руҳий туғёнларни беришда асарда баъзан меъёрига етмаган лавҳалар, ифодадаги саёзлик, руҳий кечинмалар тасвирида асосли талқинларнинг йўқлиги, факат ушун-юшук диалогга зўр бериш, рамз ва бадиий деталларнинг қамбўлиги, образларнинг индивидуал характер даражасига қўтарилмаслиги асар бадиийлигининг энг заиф нуқталаридир.

Буни биз асарда ифодаланган машхур бой Аландарбей афрандиннинг Несли хоним билан қилган узундан-узок суҳбат орқали ҳам қўришимиз мумкин. Маълум бўлишича, фоҳишахона эгаси Несли хоним тузоққа илгинган аёлларни унинг кўригидан ўтказиб турган.

Китобда янги келтирилган қушча — “Шахло” тўғрисидаги чўзилиб кетган, зерикарли диалогда акс этган мазмун китобхон учун бутунлай нотаниш, фавқулодда воқеалар бўлмаганда лекин битта жиҳати билан иборатли. Яъни пул, бойлик ҳуқуқронлиқ қилган муҳитда инсон кадр-қиммати, шавви бир пул. Дастлаб ўзи тушган муҳитга қаршилик қўрсатишга ва Зерда хоним олиб келган ярим ялонточ қиймларни рад этишга уринган Шахло иккита барзангининг устидаги қиймларини йиртиб-йиртиб, зуравонлик билан афтодаҳолга туширилган зор-зор йитлаб қўнишга мажбур бўлади. Шу тарика Аландарбейга рўбаро бўлган Шахло унинг хоҳиши билан бошидан

ўтганларни сўзлаб беради. Ёзувчи Аландар бей томонидан айтилган бавзи бир фикрлар орқали асар моҳиятини ҳам, Шахлю фожиясини ҳам очишга хизмат қилади.

— Ана холос, гап бу ёқда де?..- деди у хаёл отушидан қутулмай бошини чайқаб. — Шахлю, ана энди билдингми муллажирингнинг қудратини? Сени бу ерда олиб келган ҳам, қўйинига солган ҳам, ана шу нарса бўлади...

— Сен “доллар ишлаб бойлик ортираман” деб падари бузриқворингнинг раёига қарши бориб, қўчата чиқиб кетдингми, ахир?! ... Ана шу ондан бошлаб, сен доллар деган иблисининг қулгига айлангансан! Ана энди тапларнинг маъносига тушундингми?” (177-бет)

Шунингдек, асарда Аландарбей тилидан яна бир ҳаётий ҳақиқат, фалсафа баён этилади. “Сен ҳурлигингни иблисининг қулгига топириб қўйиб, ўзинг унинг қулгига айланган бир осий бандасан-у, яна ундан одамтарчилик кутганинга ўлайми?!

— Ҳеч ким бошқа бировдан хафа бўлмаслиги керак! Хар ким нимаики қилса ўзига қилади”. (178-бет). Демак, инсоннинг бошига келган турли бағоларга, ҳодисаларга, аввало, уни ўзи сабабчи бўлади, деган ҳаётий ҳақиқат роман моҳиятига сингдириб юборилган.

Асарда шундан кейин Шахлюни ёқтириб қолган Аландарбейнинг уни Несли хонимдан сотиб олиб уйига олиб кетиши ва ундан кейинги саргузаштлари хикоя қилинади. Бу хикоянинг давоми ундан-да фожиаги. Бир куни қизим Туркияда пул ишлаб қорибди деб юрган Нафисанинг қулгига қалин бир пакетни тутқазяшди. Қизимдан хат келди деб хурсанд бўлиб пакетни очган Нафиса ундаги расмларда Аландарбей билан турли хил кўринишларда айи-ишрат қилиб расмга тушган қизини кўриб хушидан кетади. Бундай иснодга чидай олмаган ота эртаси куни ўзини осиб қўяди. Она эса ярим жинни ҳолатга тушиб касалхонага ётқизилади. Адиб ушбу ҳолатни туш мотиви асосида Шахлюга интуитив тарзда сездирадиги, бу ҳолат қаҳрамон руҳиятининг ҳаётийлигини таъминлашга асос

эритган. “Шахлю туш кўрди. Тушида дадаси билан иккаласини чуқу биёбонларда бўғилар галаси қувашарди. Бир пайт уларнинг олдидаридан жарлик чиқиб қолди. Шахлю жарликдан сак раиб ўтди. Маматкул ҳам жарликдан сакраганиди, лекин у жар тубига кулаб, кўздан ғойиб бўлди.

— Дада, дадажон, — дея кўлларини жарлик сари чўзганича қичқириб юборган Шахлю ўйғониб кетди”. (192-бет)

Булари шу аҳволга солган Санакул ана битта қизнинг номусига тегиб қамалиб кетади. Адал-окибат етмиш уч ёшлик Аландарбейнинг кўнглини овлаб унинг марҳаматига сазовор бўлган, Элиф хоним ёрдамида уйига қайтишга ижозат олган Шахлю юртига қайтиб келади.

Асарда Шахлонинг юртига қайтгандан кейинги тақдирига ҳам қисқача тасниф берилган. У ўзи ишлаган мактабга ишга кириб, қўшни қишлоқлик аёли вафот этиб икки фарзанди билан қолган Шукрулло билан турмуш қуриши ва етим қолган ўлигига оналик қилиши баён этилади. Илк жумладан умид билан бошланган Шахлю хикояси сўнгги жумла, хотимасида ҳам умидли оролар билан якун топади.

Баҳодир Худойбергандовнинг ҳам маънавий таназзул, ҳам глобал муаммолар фонидида тасвирланган “Аёл армони” романидаги Шахлю образи ҳаётнинг моҳияти сабр, ирода, умид ва ҳолоқлик яхлитлигида, деган ибратли ҳулосада намён бўлади. Демак, адиб маънавий таназзулни юксак маънавийт билан чин инсонийлик билан енгитиш мумкинлигига ишора қилади.

Романнинг учинчи қисми бошланмасида ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги фалсафий мушоҳадалари Фарангиз нигоҳи орқали берилдики, айни мушоҳадалар Фарангиз тақдир моҳиятига сингдирилиб юборилади. Демак, ёзувчи ҳаёт ҳақидаги кузатишларини асарлари катига сингдириб, ўз “мен”нинг айрим қирраларини яратган образлари мисолида тасвирлайди. Асарда учинчи қаҳрамон Фарангизнинг ҳам хикояси берилган. Фарангиз хикояси орқали қишлоқ ҳаётида бўлаётган жараёнлар: танниш-билишчилик, порахури, маҳаллийчилик қаби иллат-

дар, шунингдек, овсинлар ўртасидаги келишмовчиликларнинг икир-чикирлари тасвирланади. Фарангизнинг отаси Улуғбек мактаб директори бўлиб ишлайди. Онаси Сайёраҳон ҳам шу мактабда ўқитувчи. Ёзувчи Фарангиз характер хусусиятини очинишда ҳам худди Шахзоданики каби оилавий мухитдаги рухиятта эътибор қаратади. Маълум бўлишича, Фарангиз яхши оилавий мухитда тарбия топган ва ақл-идроқли киз бўлиб камол топган. У ота-онаси ишлайдиган мактабга жойлашади. Бироқ, ишга жойлашиши учун халқ таълими мудирини Аловиддин Бойбўлсеновичга пора беришга мажбур бўлади.

Мудир Аловиддин Бойбўлсеновичнинг ҳар бир ҳолатдан ўзи учун манфаатли вазият яратишга уриниши асарда киноя орқали фош этилади. Буни асардаги кўплаб эпизодларда ҳам кузатишимиз мумкин.

Фарангизнинг мустақил ҳаётга кадам қўйишида ота-онасининг панд-насихати, берган тарбияси муҳим аъмом бўлиб хизмат қилади. Фарангиз дўгоналари сингари тўйдан олдин бадном бўлиб мураккаб ҳаётий вазиятларга тушиб қолмайди. Фарангиз образи — тарбияли, ақлли, ор-номусли ва сабр-бардошли ўзбек аёли киёфасини ўзида намён этади. У бўлажак турмуш ўртоғи Низомиддин билан факат ота-онаси фотиҳа қилиб, ризолик бергандан кейингина суҳбатлашади. Унгача эса ортидан соядек эргашиб юрган йигитнинг саволларига даярли жавоб бермайди. Фарангиз келин бўлиб тушгандан кейин овсини Шахзода онасининг гапига кириб турли бахоналар билан Фарангизни ёмонотлик қилишга ҳаракат қила бошлайди. Шахзода канча гайрлик билан жанжал чиқаришга уринса-да Фарангиз оқиллик билан унинг ниятларини пучга чиқараверди. Бу Фарангизнинг онаси, Сайёра опанинг қизига берган оқилона маслаҳати, тарбиясининг натижасидир. Ёзувчи она боланинг бу борадаги суҳбатини қўйидагича баён қилади.

— Овсиним Шахзода ҳар бир гапига мени чақиб олади, — деди Фарангиз дийдиё қилиб

— Қизим ҳаёт факат равои йўлдан иборат эмас, унинг

паст-баланди ҳам бор. Буни турмуш деб қўйибди, — деди Сайёра қизига насихат қилиб...

— Қарс икки кўлдан чиқади, қизим. Факат Шахзоданинг ёмон бўлиши мумкин эмас. Бу ерда бошқа гап борга ўхшайди.

— Мен у хонадонга келин бўлиб тушганимдан кейин, ордан кўп ўтмай у тўнани тескари қийиб олди.

— Демак, сен ўзинг билмаган ҳолда Шахзода овсинингги хифа қилиб қўйгансан”. (254-бет)

Онанинг оқиллиги, қизига берган тўғри маслаҳатлари ва дилдалари асарият ҳолларда ёш оилаларнинг мустаҳкамлаинишга хизмат қилса, қизларини енгил ҳаётга ўрғатиб, турмуш зарбаларига қарши курашишдан “ҳимоялаб”, худбинглик ва ноҳоллилик йўлига йўллаши оиланинг таназзулга учрашидиган асосий сабаблардан биридир. Ёзувчи оиладаги ана шундай маънавий муаммоларни тасвирлар экан, асарда оила мустаҳкамлигида онанинг ролини кўрсатишга катта эътибор қаратади. Бу ҳол оилада тинмай уриш чиқаришга уринаётган Шахзода ҳамда унинг онаси билан бўлган диалоглари воситасида очилади.

Асар хотимаси Турсуной, Шахло ва Фарангизнинг ҳаёт ва унинг маъноси, ўлиқни англаш, сабр-у қаноат ҳақидаги ҳаётий мулоҳазалари билан якунланади. Уларнинг ҳаётий сабоқлари асарнинг маърифий аҳамиятини оширишга хизмат қилади.

Қўриниб турибдики, ёзувчи асар композициясини халқ оғани ижоди намуналари каби ўчта қаҳрамоннинг саргузаштлари асосига қўради. Асарда анъанавий ҳикоя қилиш усули танлаган бўлса-да, асарият ҳолатларда даврнинг ижтимоий-психологик жараёнлари билан боғлашга ҳаракат қилинади. Дастлабки, ҳикояда Турсуной қисмати орқали катта ҳаёт бўёлисида йўл қўйилган биргина хато бир умрлик синовларга асос яратгани тасвирланса, иккинчи ҳикоядаги Шахло тисмонини тул, бойликка рўжу қўйиш, шохона енгил ҳаётини орзулаш қилиш истаги нафакат ўзи учун, балки бутун оила учун қандай фожеликларга сабаб бўлишидан огоҳ этади. Сўнги ҳикоядаги

Фарангиз сиймосида оқилалик, сабр-бардош, меҳнатсеварлик ҳар қандай кийинчиликларни енгиб ўтиб саодатга эришишдек маърифатли ғояси билан аҳамиятли.

Бу асар таҳлили сўнгги давр адабиётшунослигида бот-бот тилга олинаётган ва умумбашарий моҳият касб этаётган хотин-қизлар маънавий олами масаласининг глобал моҳият касб этишидан далолат беради. Хусусан, сўнгги йилларда ўзбек адаблари томонидан яратилаётган аёллар образи ва қисмати талқини шундан далолат беради. Биз бу ўринда Саломат Вафо, Зулфия Куробой қизи, Жамила Эргашева қаби кўплаб адибаларимиз томонидан яратилган ҳикоя, қисса ва романларда акс этаётган аёллар образини назарда тутмоқдамиз. Улар ҳам ҳаётнинг минг хил чигириклари остида ҳаётда ўз ўрнини топишга интилаётганлар тимсолида намён бўлади. Шу жихатдан Жамила Эргашеванинг "Қир устидаги аёл" романидаги Нозима образи ҳам адиб романларидаги қаҳрамонларга яқин туради. Нозима ҳам Шахло қаби мактабда ўқитувчи бўлиб ишлайди. У ҳам пул, бойлик илнжиди тулдай оиласига хиёнат қилиб, ҳаётини захарлайди. Шахло Тўркияга сафар қилса, Нозима Дубайга сафар қилади. У ҳам Шахло қаби бахтли тасодиф билан, аниқроғи, бир вақтлар ота-онаси авлодлари ўзбек бўлган Мухтор Камолнинг марҳамати билан фоҳишахона чангалидан қутилиб юртга қайтишга муяссар бўлади. Бундай ўхшаш сюжетли асарлар кейинги йилларда кўпроқ яратилаётганлигини биринчи сабаби ҳаётнинг ўзида бу қаби воқеа-ҳодисаларнинг кўпайиб кетаётганлиги билан изоҳланади. Бироқ, ҳаётдаги воқеаларнинг шунчаки, иллюстрация шаклида адабиётга кўчиши бу бадий асар дегани эмас. Ҳаёт воқелигининг санъатга айланиши учун энг аввало у бадий ҳақиқатга айланиши зарур. Ўзгача призмаси орқали бадийатга айланган воқелик, образли, умумлашма даражасига кўтарилган ва энг муҳими қаҳрамонлар қисмати психологик жихатдан асосланган бўлиши, уларнинг индивидуал қиёфаси аниқ бўлиши талаб этилади. Шу нуқтан назардан Баҳодир Худойберганов романида

маълум даражада оқаш сезилиб туради. Асар сюжетидаги бадийлик, қаҳрамонлар нуқтидаги кўп сўзлик, тақрорлар, улар нуқтининг индивидуаллашмаганлиги шундай қусурлар сирасига қиради. Булар роман бадийиётига соя ташлайди. Ўзгача ҳаёт ҳақиқатининг инкирозли томонларини, аёллар қисматидан фоживий нуқталарни асарда тасвирлашга, шу орқали маърифий-эстетик ҳулосалар чиқаришга ҳаракат қилади-ю, лекин, қаҳрамонлар руҳиятидаги эврилишларни, кечинмалар енгиласини бор драматизми билан етарлича тасвирлай олмагани учун асарда бадий сазлик кўзга ташланади. Бироқ шу қолмча ҳам роман китобхонни бефарқ қолдирмайди, маълум бир маърифий-тарбиявий ҳулосалар чиқариш имкониятини беради.

II БОБ ГЛОБАЛЛАШУВ – ИЖТИМОЙ-БАДИЙ МУАММО

Илк бадий талқинлар

Глобаллашув ва бозор иқтисодиётига ўтish жараёндари на-тижасидаги таъсирнинг адабиётга, асосан, XX асрнинг охи-рири, айниқса, шўро тузумининг кулаши ва республиканинг мустаккиллигига эришгандан сўнгги даврларга келиб яққолроқ сезилиб бошлаган эса-да, атоқли ўзбек шоир-ёзувчилари ижоди-да бунинг айрим ёрқин намуналари анча илгирроқ, жакон ада-биётда тамойил сифатида бўй кўрсата бошлаган босқичларга қўри келади. Бу ҳодиса ўзбек адабиётининг айрим намуна-ларида долзарб муаммоларга эътибор беришда жаҳон ада-биётининг илгир тамойилларига ҳар доим ҳам ҳамкадам бўла олган, дейишга асос беради. Шу нуқтан назардан Ғафур Ғу-лом қаламига мансуб "Ҳасан Кайфий", "Адиқулнинг қарзи", Ниримкул Қодировнинг "Жон ширин", Эркин Воҳидовнинг "Никкинчи тумор" трагикомедиясини эслаб ўтиш ўринли. Бу тилдаги асарлар ҳали пахта монокультура сифатида ўзбек

халки бошига тушган огир дард экани кўпам англаб етилмаган, унга ўзбек халқининг шон-шарафи сифатида қараб келинган бир даврида яратилган. Фафур Ғулом хикоясида ўзбек адабиёти ёки соёик шўро адабиётининг эмас, янглишмасам, жаҳон адабиётида ҳам биринчилардан бўлиб пахта муаммоси ўзбек халқининг шухратига эмас, у монокультура сифатида бошга битган бағло эканини ва бунинг сабаби истибод эканини аниқлаган ёзувчи эди. Лекин бу масалаларни ёзувчи шўро даврида очик-ойдин айтган эмас эди, албатта, балки "Адиқулнинг қарзи" хикоясидагидек яширин, тағзаминли, тағмаёноли усулда бадиий кўрсатишга муваффақ бўла олди.

Фафур Ғулом бундан ярим аср аввал, кейинчалик глобаллашув деб аталадиган жараёнларга дахлдор масалаларни бадиий акс эттиришдан деб ўйламаган, албатта. Лекин биз ҳозирда энди глобаллашув жараёнининг муҳим бир қисми сифатида эътироф этгаётганимиз империявий сиёсатни, тоталитар тузумни келтириб чиқарган истибод оқибатларини ўзига хос равишда бадиий талқин этишга ҳаракат қилгани шубҳасиз.

Фафур Ғулом ўзининг яширин дардларини, оруз ва истакларини, тузумга раддияларини, келажакка йўллаган пинҳоний умидларини фақат шетрий асарларида эмас, баъзи хикояларида ҳам ифодалади.

«Ҳасан Кайфий» шундай хикоялардан бири бўлиб, умр шони — 1965 йилда ёзилган. Асар шу йил «Муштум»нинг уч сонида босилди.

Хикоя сарлавҳаси остида қавс ичида ёзилган «Халқимизнинг юмористик эртақларидан» деган ёзувдан ҳам ўзига хос яширин поэтик маъно аниқлаш мумкин.

Ўзи ҳуусидаги фикрни билдириш илминда дарвеш, девона, Ҳизр кўринишида тунда юрт айланувчи подшо саргузаштлари ҳақидаги халқ эртақларидаги фабула асарга асос қилиб олинган. Асарда подшо Ҳизр киёфасида юради.

Табиий савол туғилади: вафо қилмовчи умр ниҳоясига бир йил қолар-қолмас ушбу адабни бу мавзуга қўл уришга, уни бу

йўналиш ва мазмунда асар ёзишга нима мажбур қилди ёки нима сабаб бўлди? Қалби, кўнгли юморга, ҳазил-мутойбага, қувноқликка ўта мойил бўлгани учунми? Биласизми, Фафур Ғулом юмористик хикояларнинг том маънодаги устаси эди. Унинг бу йўналишда жаҳон адабиётининг истеъдодлари билан бўйлаша олинган асарлари бор. Адиб ижодини дастлаб шу йўналишда бошлаган эди. Умр кузагада унинг донишманд дили ёшлиқнинг бу жанрдаги қаҳқаҳаларини яна бир кўмсадимикан?

Шундай бўлиши мумкин, зотан, яқиндан билганларнинг айтишича, Фафур аканинг кўнгли ҳазил-мутойбаанинг қони бўлган экан. Бизнинг фикримизча, булар қаторида ва булардан ташқари, ушбу асарнинг юзага келишида яна бошқа ниҳоятда жиддий сабаблар бор кўринади.

Бу — муаллифнинг қалбида деярли ярим асрдан буён айтилмай, айтила олмай юрган дардлар. Адиб уларни элита, юртига айтмасдан қетолмас эди. Бирок, қандай қилиб айтиш мумкин уларни, замон кўтармаса, мафкура кўтармаса, давлатнинг устуңлари кўтармаса. Бунинг устига айтишга мўлжалланган фикрлар ўша даврда кенг миқёсдаги мамлакатининг энг қатта-сини, унинг бошқарув сиёсатини танқид қилишга, фош этишга қаратилган бўлса? Янаам тўғриси, империявий бошқаруvingа қилина бўлса?

Шу маънода «Ҳасан Кайфий» хикояси, бадиий жихатдан ҳам, ғойивий жихатдан ҳам Фафур Ғулом ижодининг ҳеч мубодиласиз, оқкуш қўшиғи дейиш мумкин.

Лекин, мамлакатни, давлатни бошқараётган шахсни, у олиб бораётган сиёсатни фош этишнинг ўзи бўладими? Ўша замонларда-я? Ўтган асрнинг 60-йиллари ўртасида, устига-устак, шўролар ўз мафкурасини наинки мустаҳкамлаш, уни жаҳон бўйлаб ёйишга янада зўр бераётган бир паллада. Шу юртнинг унда яшиб туриб, бу ишни амалга оширишни ўйлаш хомхёллик эмасми? Бу ишни очикдан-очик амалга ошириш мумкин эмаслиги аён, албатта. Шунинг учун Фафур Ғулом ниятини амалга ошириш учун эртақ жанрини танлади. Қаҳрамонлар-

ни ҳам халқ эртақларидан танлади: бири подшо, иккинчиси, тирикчилигини баъур, учма-уч ўтказиб юрган, ҳаёт уқубатларини, норасолигини бир култур май билан унутаётган ўта камбағал — Ҳасан Кайфий. Ҳикоянинг бошларидаёқ Ҳасан Кайфий тилидан айтилувчи Ҳофиз Шерозийнинг куйидаги мисраларига дуч келамиз:

Кишти шикастагонем, э боди шурта, барҳез,

Бояд, ки боз бинем он ёру ошноро.

Адибнинг ўзи бу мисраларнинг куйидаги таржимасини беради: «Кемамиз синиб, дарё ўртасида қолганлармиз, э ёқимли шамол, тезроқ эсиб, бизга киртоқка чиқишга ёрдам бер. Қош-ки, ўша ёру ошноларимизни қайтадан кўролсак».

Ҳикояни жиддий ўқиб чиққан хушёр китобхон бу байтга алоҳида эътибор беради. Ҳасан Кайфийдан хиртоий сифатида эшитилган, қаҳрамоннинг таъбидан шунчаки, ҳабар бераётгандек кўринган бу мисраларга ёзувчи муҳим мақсад ва маъно юқлайди. Ёзувчи бизга таништириётган қаҳрамон қисмати, тақдири аро йўлда қолган, образли айтганда, кемаи синиб, дарё ўртасида афтодаҳол турган, қандайдир бир ҳаётий ёрдамга муҳтож, бундай ҳолатга тушишдан олдинги вазиятга яқинлари, шажараси билан қайтадан дийдорлашув, бирлашув умидидаги киши. Ўқувчи бу камбағал, ночор Ҳасан Кайфий тимсолида асар ёзилган замонадаги бутун бир халқ тақдирига ишорани туйишга ҳақли.

Ҳасан Кайфийнинг ҳаётда ўз аъмоли, эътиқоди, принциплари бор. «Ишқилиб, ақл билан меҳнатим бор бўлсин». Ҳасан ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзининг ақлига, меҳнатига ишониб яшайди. Шунга амал қилади. Чунки унинг боқувчиси ҳам, ризку рўзи ҳам шу — ақли ва меҳнати. Лекин, ҳикоядаги подшо на Ҳасанни ўз ҳолига қўяди, на ақли ва на меҳнати. Подшонинг асосий мақсади Ҳасанни боқаяттан манбалардан, касб-коридан, тирикчилигидан, ҳуллас, ўзи танлаган йўлдан, ишдан мосуво қилиш. Фақат ўз йўриғига йўрғатади. Сен хоҳлаган йўл эмас, мен белгиласан берган йўналишга сенинг қисматинг бўлади. Бундан бошқаси-

ни топиб кўр-чи, деб, камбағал шўрлик Ҳасан бошита истоган кишту корини солиш. Ҳасани тушматур яна ўз ақли ва меҳнати туфайли подшо қўйган тўсиқлардан ўтиб, ризку рўзини топиш билан овоза. Подшо эса, уни ҳечам ўз ҳолига қўймай, фақат мен кўрсатган йўлдангина юрасан, ўзингча эмас, мен айтган ишнинггина қиласан, бўлмаса ҳолинг хароб, аҳволинг вояйло, қайи-лида иш тутийишда давом этади.

Ҳикоя шу тарика аста-секин ривожланиб боради. Шу сюжет чизгидаёқ, асар ёзилган замонада бошимизда юритилган мустабидлик сиёсатида ишорани пайкаш қийин эмас. Лекин ёзувчи бу билангина қиёзланмайди. Унинг мақсади янада чуқур: «— Подшо деган махлуққа доним бўйин этиш хуш ёқалми, дейди Кайфий ва ўзининг бу нарсата хуши йўқлигини билдиради. «Сигинадиган нарсам, — дейди у, — ўз ақлим, ўз меҳнатим, тақсир».

Ғафур Ғулом бутун ижоди давомида шўроларни нечоғ-лик улуғлаган бўлмасин, шўро туфайли Ўзбекистан нақадар тулдо-яшнотганини қўйлаган бўлмасин, умрининг охиридаги келиб, янада аниқроғи, 60-йилларнинг ўрталарида, жамият расо-лигига, тузумни бошқарётган раҳбар адолатидан ҳафсаласи талмоқин пир бўлди. Бунга у яширин услубда, Ҳасан Кайфий тилидан образли ифодалар орқали айтиб кетди. Подшо яратганининг босқи эканини у тан олади, айни вақтда, подшони яратганининг босқи, дер экан, «соядан бирон нарса умид қилган киши аҳмоқ бўлади», дейди. Бу, ўз даври учун ниҳоятда жиддий гап эди.

Ҳасан — Кайфий бўлгани билан, беш култур-беш култур нўш қилиш севган олати эканига қарамай, ҳалол, меҳнатсепир, беозор ва ўз эътиқодида мустаҳкам. У хатто «Ҳизр» киёфасида кўриниш бераётган подшо олдида ҳам ялтоқланмайди. Ялтоқланиш у ёқда турсин, хатто подшо ҳақида икки оғиз нисобий гапирлини истамайди. «Ҳизр» киёфасида яшириниб, ил оғилдаги ўзи ҳақидаги гап-сўзларни билишни истоган подшо қанча урғинамасин, Ҳасан Кайфий оғиздан «подшо саломат бўлсин», деган гапни юлиб ололмайдди.

Бу асарга синчиқлаб назар ташлаш, унда ёзувчи наннки умр шомидати, балки анча олдин, яъни ёшлигида кечирган алдам-у-ар-монларини ҳам сингдирган, деган ҳулосаларга келиш имконини беради. Зотан, ҳикоядаги: «инсонларвар» ваъдаларга алданиб, учиб, ишониб, бир вақтлар уйимизнинг эшитини ўзгаларга ланг очиб қўйганимиз ҳам тўғри бўлмаган экан, дейилувчи фикрга имо-ишоралар шундай дейиша асос беради.

Яшириниб, бошқача кийим кийиб, ўзини «Хизр» кўрсатиб юрган подшонинг номатгувб фикр ва феъл-атвор этаси эканини билгач, унга карата Ҳасан Кайфий шундай дейди: «Мен аҳмоқ бўлмасам, биринчи кўниёк сизни ҳужрага таклиф қилармидим, эҳ, аттанг, аттанг!»

Эътибор беринг, охириги «эҳ, аттанг, аттанг» сўзлари хис-ҳаяжонни куचाйтириш борабарига, адиб кўзлаётган яширин, қучимли маъно-мақсадни янада мустаҳкамлаётгандек бўлади. Шу биргина «аттанг!» остига қанчадан-қанча улғу маъно ва афсусни яшира олади адиб.

Булар-ку, майли. «Хизр» кўринишидаги киши Ҳасан Кайфий подшога навкар бўлишини нафас қилганда, унинг ўтақаси ёригаёзди. «Бундан ҳам расво нафас бўладими», дейди Кайфий. Хурликни, эркинликни ҳамма нарасадан аяло қўйган, ўз акли, ўз меҳнати билан кун кўришини барча юмушдан устун билган Ҳасан Кайфий учун энди, бу мужда — ҳатто подшо эвада унга тобеллик, бўйсиниш, сўзсиз итоат қилиш, хизматида бўлиш Ҳасан учун бахтикарорлик, дегани эди. Шунинг учун Ҳасан Кайфий «бу нафасдан жуда ранжиди».

Эртасига Ҳасаннинг уйига бир шоп мўйловли харбий йилит кириб келади. Унинг «бошида дубулга, эгнида совут, билатига калкон, кўлида найза, елкасида камон, бир ёнбошида садот, бир ёнбошида қилич». Бу портретни ўқиб, бир жихатдан, ундаги жонлиқидан қойил қолди, ёппирай. Фафур Ғулом бу синихини тирикстайин ўз кўзи билан кўриб ёзганим, деган фикр га борасиз. Ва, яна бир жихатдан, қадимги курул-яроқларни номба-ном биллиши-ю, улар аскар қоматининг қаерига қандай

жойлаштирилишидаги аниқлиқни кўриб, адибнинг билангонлигига қойил қолмай иложиниёз йўқ.

Сезиб турибман, аёвсизроқ танкидчи ҳамкасбим, бу ерда адиб меъёридан ошириб юборган-ку, бир вақтнинг ўзида бир сарбоз шунча аслаҳа билан юрмайди, балки, уни кўтара олмас экан, деган иштибоҳни билдириши мумкин. Бу фикр мантиқан тўғри, лекин бадий жихатдан эмас. Бадийлик ҳам меъёр талиб қилади. Лекин бу ўринда, асарнинг юмористик характери ва эртакнамо услубда ёзилганини унутмаслик лозим. Хини ва эътиборга олиб ёндашсак, адибнинг юқоридати тасвири ўзини тўла оқлайди ва фикр юртакётганимиз портрет тасвирини ёзувчининг қусури деб эмас, аксинча, бадийликдаги, тилидаги, тарихийликдаги юксак маҳоратидан бир кўриниш сифатида баҳолай оламиз.

Бунинг устига сарбоз ўзига юклаб олган курул-аслаҳа мўл-лигига адиб бизни истибдодда тутиб келатган боскин зўравонлиқдаги кўрқитув аломатлари мўллигини ишора қилган-дир балки. Яна ким билади, дейсиз.

Фафур Ғулом вафотига яқин бундай қалтис ғоялар билан ёзурилган, қалтис фикрлар айтиб кетилган асари шу биргина «Ҳасан Кайфий» ҳикояси эмас. Бундай хусусиятлар унинг бу даврда ёзган яна қатор ҳикоялари учун ҳам ҳосилдир. Демак, қалта ижтимоий дардларни, миллий-ижтимоий ғояларни яшириб айтиш Фафур Ғулом ижодининг сўнгги босқичида у ёки бу даражада кўриниб қолувчи тасодифий ҳодиса бўлмай, бу даврда жиддий тайёрликлар билан онгли равишда амалга оширилган ўзига хос хусусиятларидан бири сифатида баҳолашнинг мумкин. Адибнинг ана шундай наватдаги асарларидан бири «Алиқулнинг қарзи» ҳикоясидир.

Асардаги бадий ният, бадий ғоя, аввалги асардан қуч-ли бўлса қучлики, ундан кам эмас. Ҳикояда эртакнамо мазмун қажиний-юмористик усулда баён қилинган бўлса, «Алиқулнинг қарзи»да реал, ҳаётий воқеалар изчил реалистик услубда акс эттирилади.

Ғафур Ғулом пахта хақида кўп ёзди. Режаларнинг дундирилишига канчадан-канча ёлқинли мисралар бағишлади, азамат пахтакорни кўкларга кўтарди. Энди, мана, кўп йиллар ўтгач унинг меросига шошилмай, синчиқлаб назар ташласак, Ғафур Ғуломнинг ҳам юратганда пахта масаласига доир дардлари жуда кўп экан. Кўп экан-у уларни ошкор айтолмай, юрак тубига яшириб юрар экан. Уларнинг, чамаси, айтиш вақтини, имконини, йўлини, услубини тинмай кидириб юрар ва муайян даражада толган ҳам.

«Аликулнинг карзи»да адиб шу йўлни, имкониётни топади шекилли, уни амалга оширишга киришади, шунда ҳам ниҳоятда эҳтиёткорлик билан. Фикримизча, муаллиф бу ҳикояни ёзиб бўлгач, ўзининг яқин фикрдошлари, шу жумладан, партиявий матбуот казодлари, ва, эҳтимол, хаттоки, жумхурият раҳбарлари билан асарни чоп этиш масаласида маслаҳатлашган. Улар ҳам ҳикоя ичидаги яширин дардлар, гаплар, илғари сурилаётган бадийий гоҳ давр учун унча-мунча эмас, ниҳоятда жиддий эканини тушуниб етганлар шекилли, цензурадан ўтказиб олиш, имкони бўлса, уни аввал, марказда чоп эттириш маъкул топилади.

Ҳикоянинг аввал рус тилида, марказда, «Правда» газетасида (1965, 6 ноябрь), сўнг ўзбек тилида (1965, 7 ноябрь) эълон қилиниши юқоридаги каби мушоҳадалар юритишга ундайди.

Пахта ўзбек халқининг бахти, толеи, ризк-рўзигина эмас, унга зўравонларча муносабатда бўлиш туфайли бошита тушган бағо ҳам бўлди, деган гапни 60-йилларнинг ўрталарида айтиш мумкин эмас эди. Лекин, керак эди. Буни ҳаёт тақозо этарди. Кимдир айтиши зарур эди. Ғафур Ғуломнинг дев юрати шу иш учун енг шимирди. Ўз ниятини амалга ошириш, бу ўринда, тузум устунларини чагитиш ҳамда цензурада ўзига йўл очиш учун муаллиф мавзунини ва даврни шўродан аввалги замондан танлади. Лекин, асосийси, ҳикояда асар ёзилган замондаги ўзбекнинг дардларини ифодалади. Зийрак ўқувчи асар замиридан ўз замони гоҳларини ўқиб олакагига ишонди. Ҳикоя юзасидати матнда эса, тўғ ўтмиш кўрсатилмаётгандек, чоризм ва унинг

чиновниклари, тadbиркорларнинг пахта ва пахтакорга муносабати ифодаганиб, улар фош этилаётгандек, бу билан ўтмишга нифрату замонга мухаббат ўқилаётгандек йўл тутилди.

Ҳикоядаги, бир қараганда, тўғ аҳамиятсиздек туюлиши мумкин бўлган унсурларга ҳам муаллиф жиддий мавнолар юклаган. Бош қаҳрамон исмига эътибор беринг: Аликул. Исм-данек унинг тақирига ишора бор. Воқеа рўй берадиган киш докнинг номи эса - «Юпун». Бу, энди, шўрлик пахтакорнинг кидирига ишора. Ҳикояда ўқиймиз: «Шу замонларда ҳамма деҳкон ўзини пахтага урган, пахта, деса, баъзиларнинг отзидан бол томади, баъзиларнинг кўзидан ёш оқади». Ёзувчи шу тарика ўқувчини аста-секин асосий максалда, асосий гоҳга тайёрлаб боради. Пахта-мехнатининг жуда оғирлиги айтилади. Лекин, чагитиш ёки эҳтиёткорлик учун бўлса керак, умуман, пахта эмас, Аликул экан «жайдари гўза» навининг ўта кийинчилликлари хақида гап боради ҳикояда. Юқорида айтганимиздек, асарга асос қилиб олинган замон ҳам кўп йиллар бурунгидавр: ер хайдашга хўкиз солиниб, омов тортиладиган пайтлар, ўтгач ўрнига катта кўчанинг тулроғи солинадиган пайтлар... Ҳосилнинг чўғи ҳам ҳаминкадар. Иваново-Вознесенскдан келган ханот - комиссионер пахтани олиб кетади. «Тошкенту Бухородан эмас», жуда узоқдан келиб, олиб кетилди, деб уруғ беради ёзувчи. Бу «узоқ»лар қарер эканлигини ўқувчи англаб олишига ишонади ва янглишмайди. Бу етиштирилаётган пахтамининг ўзи-ю, ундан келадиган бойлик, даромдилар Тошкенту Бухорода қолмай, узоқларга ташиб кетилишига ёзувчининг нозик шаймасидир. Булар ҳам асосий гоҳини оқишга тайёрарлик сирасига қиради. Бош гоҳини оқишга эса, адиб куйироқда эътибор беради. Аликул етиштирилган пахта-дан эмасгина тирикчилиги учун ун қадок туз, бир қадок чой, беш тоғ чиг, икки дона лампа шиша олган. Ҳисоб-китоб қилингандан сўнг мавлуд бўладими, эрга бахордан қеч кузгача тинмай тер тўққан, баъзан хўкизнинг силласи қуриганда бир ёнбонинга ўтиб, ўзи дам омов тортишга қарамай, боқкиш Аликул даромади олтиш ўрнига қарз бўлиб қолади. Ахир, 40-50-йиллар

шўро замонида ҳам шундай эмасмиди? Йил давомида меҳнат килиб, об-ҳаво туфайлими, сувсизлик боиси, етарлича ҳосил ололмай, ҳукумат колхозга берган асбоб-анжомлару, ўғит ва бошқа нарсаларнинг харажати оқланмаганидан қарзга ботиб қолган хўжаликлар оз эмас. Ёзувчи Алиқулнинг тасвирига ана шу ҳаётини ҳақиқатни яширади. Ахир, эрта тонгдан кун ботгунча бутун оила деярли йил бўйи ишлаб хирмон кўтарганда, оқибат даромад олиш ўрнига не-не қолхозлару, не-не минг шўрлик ватандошларимиз қарзга ботиб қолавермасмиди шўро йилларида, ҳатто, унинг туллаган даврларида ҳам. Алиқул тақдирда ҳудди шунини акс эттирмаётгани, адиб.

Алиқулнинг қисмати йўқ, талабалик йилларимизда пахта теримига бориб, соғлиги кўтармагани ёки шаҳарлик экани боис, кўлино беги кўп ҳам қайишмагани туфайли, нари борса базур овқат ҳақини оқлаган ва ёки ҳатто терим тутатган, шаҳарга қарз бўлиб қайтган ва бу қарздорлиги учун талаба-лар мажлисида астойдил изза қилиниб, тавба-тазаррулар билангина базур талабалик гувоҳномасини сақлаб қолган айрим қуродош дўстларим ёдимга тушади.

Ахир, қанча-қанча миллионлаб тонна пахталар ташиб кетилверди. Ўзимиз етиштирган пахта ни ўзимиз тайёр маҳсулотга айлантириш имконига эга бўлмадик. Ўзимиз тайёрлаган пахтанинг, дейлик, бир килосини ўн сўмга сотиб, шу бир кило пахтадан тайёрланган ўнга дастрўмошни эса энди ана ўзимиз юз сўмга сотиб олишга мажбур бўлиб яшадик. Алиқул сингари хўжиздек терга ботиб ишлаб, ана қарзга ботиб қолавердик. Мамлакат миқёсидаги бу «қарз»ларимизни эса, марказда юзимишга писанда қилишдан тинмадилар. Меҳнаткаш халқ, у билан бирга тер тўккан не-не раҳбарлар гўё, гуноҳкордек бошларини эгиб яшаб келаверди.

Фафур Ғулом бу ҳолни ҳикояда аниқ, тиник ва ихчам равишда Алиқул киёфасида қуйидагича ифодалайди:

«Комиссионер узок чўт кокади:

—Э, Алиқул, Алиқул, бу йил яхши ишламабсан, даромадинг-

нинг мазаси йўқ, пахтаг қам, бозор қасод, ҳа, майли, пахтагнинг оламини, лекин, устингда анча қарз қолади».

Шўрлик Алиқулнинг «опшқ муъсафид боши кўкрагига энгиллиб тушади». Ерта тикилганча, у билан маслахатлашгандай бўлиб, боёқшининг шу ердан бўлақ маслахатлашадигани, тавбадигани, сунадигани, юратгани ёрадигани йўқ. Билдики, факат шу ер унинг гапига, дардига жимгина қулоқ солиши мумкин.

«—Хўш... азиз ер, бундан бўёнги ишимиз қалай бўлди, **яна қарздор бўлиб қолганимизку**. (таъкид бизники — Б.Н.). Раҳм қилсанг-чи, дурустроқ ҳосил етказсанг-чи, **зорам-зора келсин йилга қарзларимиздан қутулиб**, бормизни қосқаск...» Шу даҳага келганда ёзувчининг ҳам юрати тўлиб кетади ше-кили, ушбу жумладан сўнг ўзининг чексиз нафратини тўкиб қолди. Бунинг учун адиб бағрида оловланган, неча ўн йиллар давомида дилида тугилиб ётган аламини порлатиб юзатади чинқиради ва қаҳрамон Алиқул тилидан шундай дейди: «Шу оинбестарнинг бетига тулурсак». Бундан каттиқроқ сўз, бундан чексизроқ нафрат бўлиши мумкинми?

Комиссионернинг Алиқулдан бўлақ деҳқонларга муносабатини кўрсатиш орқали ёзувчи масала моҳиятини ва у шахс табиатида тажассум топган разолатни янада чуқуროқ очади. Бу ўринда адиб сўзининг бадийи кучи шу қадар теран, шу қадар аниқ, шу қадар мўлжалга тўғри тетадиганки, комиссионер нафратининг ҳар бир бўлагига, ҳар бир иборасига ҳикояда таъкидга олинган даврнинг эмас, худди ҳикоя ёзилган замоннинг аламлари, дардларини реалистик равишда сингдиришга мунтафак бўлади.

Ўзгича берсангиз, адиб «вексел» «комиссионер» сўзларига алоҳида урғу беради ва воқеа шўролардан бурунги замоналарга тааллуқли эканини алоҳида уқтиришни унутмайди. Векселга бармоқ боғишлар остида марказда қабул қилинаётган тўравон қарорларга ерлик раҳбарлардан имзо чекдириб олишлар эканини ўқувчи аниқлайди.

Комиссионер нафратини ишлатилган «мана бу векселга бар-

мок босинглар» дейилган жумла асардаги воқеанинг гўё шўро тўнтарувидан олдинги даврда рўй бераётганига ишора қилаётгандек туюлса-да, бу - аслида, адибнинг яна бир усталиги, шўронинг сиёсий турзисидан эҳтиётланиш йўсини, матбуот қоровулларини чағиртиш усули. Комиссионер нутқидати қолган деярли барча жумлалардага маъно-моҳият эса, асар ёзилган давр руҳига қаратилгандир. Комиссионернинг хирмон тепасида туриб, деҳқонларга уқдираётган мана бу гапларига эътибор беринг. Адиб келтирган ихчамгина бир абзац нутқда пахта масаласида ўзбек халқи бошига ётилган ташвишу-азоблар нечоғлиқ аниқ-тиниқ ва бадиий теран камраб олинганини аниқлаш учун биз уларни шартли равишда қуйидагича, алохида-алохида бўлиб кўрсатишни маъқул топдик: 1. «Ха-ха, чаккон-чаккон бўлинглар»; 2. «Мана бу пулни олиб, ўлмасинг кунни еб туринглар»; 3. «Энди яхши меҳнат қилинглар». 4. «Яхши ҳосил олинглар». 5. «Зорама-зора келаси йил қарздан қутулиб қолсанглар» ва ҳоказо.

Адиб комиссионернинг юқоридати гапларини шундай деди, деб эмас, «деётгандек бўларди», деб ифодалайди. Бу билан, бир жихатдан, қаҳрамон психологиясини очишта эътибор қучайтирилади, адибнинг қаҳрамон руҳий дунёсини ўқий олишдаги усталиги кўриништи, албатта, лекин, иккинчи бир жихатдан, бу ўринда адибнинг ўта эҳтиёткорлиги ҳам яшриниб ётади.

Хайт шу зайдда давом этаверайди. Пахта масаласида ўзбек халқи гарданидаги азоб-уқубатларни, ёзувчи қуйидаги икки сатрга жо қилади. «Яна баҳор, яна оמוчу бўйинтурук, ўша-ўша чигит, ўша-ўша ер, ўша-ўша меҳнат, ўша-ўша ҳасрат». Эътибор беринг: адиб икки сатрда «ўша» сўзини бир эмас, икки эмас, саккиз марта ишлатмоқда. Бу ўзбек халқини эъиб юборган ҳасратларнинг давомийлиги ва ундан қутулишнинг ўша пайтлардаги чорасизлигига бадиний ишорадир.

Бу ўринда қичкинагина ҳажмли ҳикояда адибнинг Гоголь, Чехов, Чўлпон, Қаҳҳор янглиғ жулда катта маъноларни сингли-

ри олиш маҳоратини кузатиш мумкин. Комиссионер характерда не азобда етиштирган юҳоларча нонинсофлик ва зўрамонлик билан олиб кетилган ихтимой куч қиёфаси; Аликул қарактерида эса, пахта даласида салкам қулларча мутелик билан ишлашда давом этган, бунга чидаган, иродаси синмаган ва бу қилинган халқ вақили табиати гавдаланади. Маллифинг юқоридати фиринни яна бир марта келтирайлик. Унда пахта туфайли халқ иммасидаги уқубатлар ўзининг мухтасар ва умумлашма бадиий ифодасини топади: «Яна баҳор, яна оמוчу бўйинтурук, ўша-ўша чигит, ўша-ўша ер, ўша-ўша меҳнат, ўша - ҳасрат». Бу - улкан минбарларда туриб халқ фаровонлиги порлоқ келажак ҳақида дунёга жар солиш нечоғлиқ авж олмасин, пахтага боғланган халқ қиёти, турмуш тарзи, ҳасрати ўша-ўша маромда кечаётган манзаранинг сўздаги бадиий суратидир.

Ёзувчи Алиқулнинг ер билан гаплашиш усулидан асарда қиёқ жанрига хос равишда ниҳоятда ихчам, лекин чуқур ва унумли фойдаланади. Агар хотиранигда бўлса, Чингиз Айтматов ҳам «Момо ер» қиссасида қаҳрамон қалбини очишда шу усулни усталик билан қўлайди ва кирғиз адиби ўз қаҳрамони Тўлғаноининг Момо ер билан мулоқотида катта бадиий маъноларни сингдиришга муваффақ бўлади. Чингиз Айтматовга бу масалда, эҳтимол, Ғафур Ғуломнинг муайян таъсири бордир.

«Аликул ер билан гаплашади:

— Хой, онагинам, раҳминг келса-чи, бир қучан, қарлардан қутулиб олайлик.

Ердан чуқ етган садо чикмайди. Алиқулнинг елкасида комиссионер шарпаси тургандай». Бу қискагина жумладати чуқур, теран маънони шарҳлаш зарурати бўлмаса керак.

Бу қичқик давҳада ўзбекистан туپридан тўрт етмагандай, беш озлик қилгандай, олти миллионлаб тоннани талаб қилишдан тап тортмаган юҳо қучларга ишора, ер шўрликнинг эса, қучина-қучана шўри қуриётганига, унинг турли-туман тер-бониллаш-у, пестицидлардан адои тамом бўлаётганига шай-м бир эди. Адиб қиёқ жанрига муносиб равишдаги ихчам-

лик билан айрим сўз, айрим жумлага шу қадар чуқур маъно сингдира олади.

Буюк адиблар ижодининг буюклиги шундаки, уларнинг асарларидаги матн битта бўлса ҳам ҳар бир давр улардан ўзига керак янги мақсад ва янги маънолар топади. Бунга Фафур Фуломнинг юқоридаги асарлари яна бир далил бўла олади.

Шунинг учун биз Фафур Фулом каби буюк адибларимиз ижодий "сир"ларини чуқурроқ аниқлаш учун унинг асарларини бу янги замонларда янгича ўқий билишга интилишимиз керак.

Пахтага оид кирдикорларни баъдий йўсинда, лекин Фафур Фуломдай нисбатан яширин эмас, бирмунча ошкорроқ фош эта олган, тоталитар тузум шароитларида бунинг улдасидан чиққан ёзувчилардан бири Пиримкул Қодиров бўлди.

Мен ёзувчининг бундан ярим аср аввал (1967) ёзилган "Жон ширин" хикояси таҳлилга ўтишдан аввал унинг чорак аср бурун ёзилган (1992) жажжигина бир публицистик мақоласи — "Истиклолнинг миллий манзиллари"га назар ташлаб ўтиш ўринли бўлади, деб ўйлайман.

"Геноцид" деб аталадиган миллатқушликнинг одамзод тарихида мисли кўрилмаган улкан даҳшатларнинг собиқ иттифокнинг кўпчилиги халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи ҳам бошидан кечирди. Ҳатто қайта қуриш даври бошланган 1980-1988-йилларда ҳам марказдан келган "десант"чилар ўзбек халқининг кўзга кўринган энг нуфузли фарзандларини миллатчиликда айблаб, йўқотиб юборишга яна бир ҳаракат қилиб кўрдилар. Бунинг "байналмиллатчилик" никиби билан ҳаспўшладилар. Риёкорлиқни қарантқи, собиқ иттифокнинг ҳужумрон мафкураси араб миллатчилигини "миллий озодликка ёрдам берган ҳаракат" деб ёқлади. Ҳиндистонда М.Ганди ва Ж.Неру бошчилиги қилган ҳаракат ҳам "хинд миллатчилиги" (индийский национализм) деган атама билан улуғланди. Аммо ўзбек халқининг асл фарзандлари ўз миллатини салгина улуғласа ёки ҳимов қилса, мустабид мафкура худди ўша "миллатчилик" сўзини дарҳол қоралади, сўкиш ва қатағон қи-

лиш қуролига айлантирди. Бу иккиозлама мунофиқ сиёсат ёрдамида қанақадан-қанча миллатпарвар, мард кишиларимиз бевақт қурбон бўлди⁹¹.

Бирмунча қаттарок кўчирма келтиришимизнинг сабаби шу публицистик мақолада эътироф этилаётган "Геноцид" деб аталувчи пахтакорлар ҳаётида кўлланган миллатқушлик ҳамда "иккиозлама мунофиқ" сиёсат деб номланаётган тузум факат собиқ марказгина эмас, ўзимизнинг, ерлик айрим биродарларимизнинг, бизни қатта-ю кичик раҳбар ходимларнинг фел-ятворига сингиб қолган ҳуқуқсиз бўлганини баъдий тавдалантириш "Жон ширин" хикоясининг марказий муддаосини ташки этади.

Хикоя марказида гўзага хашарот тушиши ва ўт бошишга қарши курашиш учун самолётлардан "дори" сеппиши туфайли ўн беш ёшли Зиёдулланнинг нобуд бўлиши, докторлар унинг саклаб қолаолмаганликлари билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар ва шу ҳодисаларга дахлдор кишилар қиёфасини кўрсатиш ётади.

Хикояда кичик бир ҳодиса қаламга олингандек. Лекин унинг замирида қатта ҳаётий ҳақиқат ва муаммо, юқорида айтганимиз пахта деб, ундаги дори сеппишар деб миллат те-нофонида ваҳшиёна таъсир этишнинг оқибатлари қаламга олинди, тўғрироғи бу масалага жамонатчилигининг, халқнинг, тузумнинг эътибори қаратилди.

Хикояда гўзани ўт бошишдан саклаш учун дори сеппилган да таҳарранишда "биргина" ўқувчи бола Зиёдулла ҳаётдан кўз юмди. Лекин, биз биламизки, ҳаётда бундай жараёндан азият чеккан биргина Зиёдулла эмас, юзлаб, балки минглаб ватандошларимиз эди, юзлаб, минг-минглаб ўқувчи талабалар эди. Пахта дадаларига самолётларда дори сеппиш хикояда асар ёзилгани давридаги "эҳтиёткор"лик нуқтаи назаридан юмшоқроқ қилиб айтилгандек гўзани ўт бошиш паллаларидагина эмас, уруғ қаддан бошлаб то ҳосил йигиб олинганча қечган дегирри барча зарурий жараёнларда ва ҳатто, терим паллаларида

⁹¹ Пиримкул Қодиров. Қайб сўзлари. — Тошкент: Маънавият, 2001. — Б. 141.

ҳам амалга оширилганини инобатга олсак, инсон тақдирига бундай муносабат бир ёки икки йил эмас, ҳар йили тақрирданиб турганини эсласак, буни фақатгина пахтадан юкори ҳосил олиш учун қилинган хатти-ҳаракат деб эмас, балки том маънода "яширин" равишда миллатга нисбатан амалга ошириб келинган "теноцидлик" деб аталувчи миллатқушлик ҳаракати деб баҳолаш мумкин.

Пахтага дори сепиш жараёнларини ўзимиз ҳам талабалик йиллари бир эмас, бир неча бор бошдан кечирганмиз. Терим пайтида учиб ўтган самолётлардан сепилган дорилар осмонда сарғимтил тус олиб ёйилганча куёш нурларида кўнғирлаша бориб далага ёйилганини ўз кўзимиз билан кузатганмиз.

Тўғри, пахтага дори сепилган пайтда қачон бўлмасин далага чикмаслик раис-у, бригадир, дўхтирлар унинг зарарли окибатларига қарши қатъий чоралар кўрмоқлиги ҳақида белгиланб қўйилган қонун-қоидалар йўқ эмасди, албатта. Бироқ улар деярли аксар ҳолларда, қогоздагина қолиб кетар, ҳаётда эса ҳосил учун қураш "жонбозлик" давом этар эди.

Пиримкул Қодировнинг "Жон ширин" ҳикояси марказида пахтани дорилаш туфайли бир ўсмирнинг нобуд бўлишидек тўғ оддийдек кўринувчи бир воқеа асос қилиб олингандек кўринса ҳам, унинг замирида юкорида эътироф этилгани каби қатта, муҳим бир ижтимоий муаммолар ётар эди.

Биз бугун энди бу масала ҳақида эмин-эркин мулоҳаза юритаймиз. Лекин ҳикоя яратилган 1970 йилларда бу гапларни очик-ойдин айтиш мумкин эмас ва хатто ҳавфли эди. Бундай муаммолар кўтариллиб чиқилгудек асарнинг чоп этилишига авваламбор руҳсат берилмас, қаламга олган ёзувчига эса тегишли жазо муқаррар эди. Шу сабабдан бундай асарнинг 1970 йилларда ёзиллиши Пиримкул Қодировнинг ҳақиқий жасорати сифатида баҳоланса арийди.

Ундай бўлса, ҳўш, ёзувчи бу асарни қандай қилиб чоп эттира билди ўз вақтида, яъни бундан салкам ярим аср илгари, деган ҳаққоний савол туғилиши, табиий.

Асарни ўз вақтида чоп эттира олиш учун масаланинг қўйилиши ва оқибатларини бадий талкин этишда ёзувчи бир марта "юмшоқ"ликка йўл қўйишининг сабаблари шундан. Бундай "юмшоқроқ" йўл тутишнинг энг асосийларидан бири теноцидлик даражасига айланиб бораётган бу ҳаракатга асосий сабабчиси тузум, истибод, бизнинг бошимизда кумиронлик сийёстани юргизиб келаётган марказ, унинг империний тақдироти эмас, балки ерли вакилларининг ўзида намоён бўлган бошқарувдаги зўравонлик, ўзбилармонлик, мутобиқлики салкам табиий ҳол сифатида қабул қилиш, бундай кишиларнинг мансабпарастлиги, амал курси учун ёпишуви, деб кўрсатмоқчи бўлади. Ёзувчи асар матнида дори сепиш натижасидати зарарли оқибатларнинг олдини олиш учун тегишли қонун-қоидалар мавжуд эди. Хукумат чиқариб қўйган бундай ҳужжатларга амал қилиниши шарт эди. Амал қилинмагани учун, асарда кўрсатилгандаги каби, бахтсиз ҳодисалар рўй берди, деган масалаларни ёзувчи назар эътибордан четда қолдирмайдн. Лекин асар сюжетида бот-бот кўриниб турувчи масаланинг талқинига доир бундай қарашлар давр руҳидан қилиб чиқиб асарни чоп этиб олиш учун ташланган қадамлар, уни мафкуравий раҳбарлар назаридан ўтказиб олиш учун тутилган йўл, деб қарасак тўғрироқ бўлади. "Қоидага бинван "дори" сепилгандан кейин уч-тўрт кун пайкалга одам кирмасини ксрик"³². Кўрапсизми, қонун жойда, қогоз жойида. Лекин амалда эса хатто ўток пайтида одам дори сепилгандан 3-4 кун ўтиб далага чиқиб у ёқда турсин, терим пайтида боши устидан учиб ўтган тайёралар нариги пайкалга дори сепишганини ўз кўзимиз билан кўрганмиз.

Хуллас, ҳикояда райком секретари Мамадали Болтабоев жамов ҳўжалити (қолхоз) раисига, раис эса бригадирга, бригадир эса "тўзани ўт босиб, ҳосилдан айрилиб қолмаслик" учун

³² Пиримкул Қодиров. Яйра институтга кирмоқчи. — Тошкент: Ёш гвардия, 1979. — Ё. 93. Кейинги нисбослар ҳам шу мавзудан олинлиб, салҳисси кавс ичида кўрсатилган.

дори сепилган далага жамоа аъзоларини чиқишга мажбур килди. Оқибат эса, маълум.

Бўлган ишни бости-бости қилиш ҳаракати бошланади. Ўзбекчилиқ эмасми, уйдати гапни кўчага чиқаришнинг нима кераги бор, деовчилар ҳам топилади. "Энди тақдирда бори шу экан, қуни битган экан, буни бировдан кўрман, худодан кўринг..." ва х.к., ва х.к.! Қараб турилмайди, албатта. Зиёдулла шўрликнинг маъракаси ҳаракатини раис билан бригадир кўтаришга тайёр: "бир кўй, тўрт коп ун, бир коп туруч" дегандек. Ёрдам-ку, оқибат-ку — яхши. Лекин бу сатрларни ўқиб туриб, ана сизга 15 ёшли йигитчанинг кадр-киммати, ўн гулидан бири очилмай, ўтиб кетган одамга муносабат, деган туғён вуждингизни тирнаб ўтади.

Бир тарафдан "хосиддан айрилиб қолмайлик", деб пахтага дори сепилаверса, иккинчи томондан 15 ёшли Зиёдулладар хаётдан чурк этмай ўтиб кетаверса, қолган ёр-биродарлари эса ким майиб-мажруҳ, ким чалажон бўлиб яшашни давом эттираверса. Ҳақиқат борми ўзи? Нега бонг урмайди одамлар?

Пиримкул Қодировнинг "Жон ширин" хикояси ўз даврига нисбатан, имконият даражасидаги ана шундай бонг, ўзбек адабиётидаги империячилиқ сиёсати, истибдод остидаги мутельлик ва пахта яккахоқимлиги туфайли вужудга келаётган ва йилдан-йилга кучайиб бораётган ҳаракатларга қарши бадиий адабиёт орқали қарши чиқишларнинг журъатли бир намунаси эди.

Лекин ҳаёт райком секретари Мамадали Болтабоев, қол-хоз раис-ю, бригадир Тошмат акалардан иборат эмас. Ҳаётда нобуд бўлган Зиёдулланинг акаси Сайфулла, қишлоқ даволаш пункти врач Мирзохид аканинг сўзлари шундай: қайишса-да синмайдиган ҳақиқат ўй, бошига оғир савдолар тушиши мумкин бўлганда ҳам мутельликдан ориятини устуни кўювчи одамлар бор.

Ёзувчи хикоя давомини қаҳрамонлараро кечувчи кескин конфликтларга буради, зеро, мана шу конфликтларда уларнинг характери, сажжиси ва уларнинг ҳаракатлари, фикрлари

индилятидан асарнинг ғояси бўй кўрсата боради.

Прочилар марҳумнинг вафоти сабабини аниқ белгиланлари ва уни тегинили ҳужжатда қайд этмоқлари лозим. "Жон ширин" хикоясининг шиддати, қаҳрамонлараро конфликтнинг боқилдан-боқичга, давхадан-давхата тарантлашуви энди бошланади.

Зиёдулланинг акаси шаҳарда кимё заводида ишлайдиган Сайфулла укасининг вафоти "бости-бости" бўлишини хоҳламиди. У укаси вафотининг сабабини аниқ билган ва ана шу сабаб аниқ кўрсатилган ҳужжатни талаб қилади, шу ҳужжат асосида бу кўруликка йўл кўйганларнинг жазоланишини адолатдан деб билади. Қасалхона врач Мирзоффар қасбита хиёнат қилмай, марҳум вафотининг сабаби пахтага дори сепилишида, деб ёзиб бермоқчи. Бош врач Мирзохид ака бундай ҳулосага келишда "ўйлаброк" кўришни маслаҳат беради: ахир, гап фикрат бригадир Тошматда эмас-ку, унга раис буйруқ берган, раис билан чекланилса майли эди-я, раис буйруқни райком секретари Болтабоевдан олган. Бу — иккинчи уч давом этаверилган масала. Шу боис Зиёдулла вафоти сабаби сепилган доридан эмас, бошқа нарсалар деб кўрсатишни маслаҳат беради. Сиз кўнган диагноз тўғри, лекин, барибир уни ўзгартириш керак. "... Бунақа диагноз жуда катта жанжалларга сабаб бўлган-да... Районимиздан канча одам жавобгарликка тортилади. Ўнг ҳам баалога қоламиз..."

Олдий врач Мирзоффар диагнознинг "ёмон овқат еб захарланган" қабилда ўзгартирилишига кўнмайди. Кўнмайдиган-ю, бу кўнмасликлдан боши ҳали не бағоларга қилишини билмайди. Ҳозирча бош врач Мирзохид аканинг сўзлари шундай: "Мирзоффар, ваҳима қилманг, биз учун бу шунчаки бир мажбурият...". Кўрапсизми, гап айланиб қайси томонга бурилмоқда: бир одам ўлиб кетаверсин (бу хикояда. Аслида ҳаётда эса, минг-минглаб одамлар мана шундай қисматга дучор бўлишган, ўлиш минг қилишлар эса майиб-мажруҳ ҳолда қолиб кетаверсин), бунинг хатто сабабини тўғри кўрсатиш мумкин бўлмаган.

“Хозир шароит шуни талаб қилипти”. Бу қандай шароитки, ҳатто ўлимнинг сабабини тўғри кўрсатолмасанг. Ёмон яшайётганинг, истибод остида умр кўраётганинг” тоталитар тузум остида муҳаббат эканнинг сабабларини очик-ойдин ёки, майли, ҳеч бўлмаса тўғри айтиш у ёқда турсин, 15 ёшли навқирон йигитнинг вафот этиш сабабини тўғри айтилмасанг...

Мирвоҳид ака гапида давом этади: “Биз ҳам фаршда эмасмиз. Шароит билан ҳисоблашишга мажбурмиз” (98-бет). Бундоқ қарасангиз Мирвоҳид ақалнинг гапида нотўғри жойин йўқдек. Аслида ҳаётда ҳам бундай Мирвоҳидлар минг-минглаб экани табиий. Бу фикрдашда ўзбекчиликнинг баъзи бир қирралари ҳам намоён бўлаётгандек. Бу ҳаёт ҳақиқати. Алдиб — ҳаётнинг ҳақиқатини кўрсатмоқда. Ҳаётдаги реал кишини таъсирламоқда. Лекин, энг асосийси, ҳаётни, қаҳрамонни кўрсатган туриб, ахир бундай бўлиши керак эмас-ку, демоқчи ёзувчи. Қачонгача, биз ҳам фаршда эмасмиз, деб сезмаган, пайкамаган равишда ўзимизда шайтоний белгилар қарор топиб бораверишига йўл қўямиз? Қачонгача, шароит билан ҳисоблашишга мажбурмиз, деб номақбул ва номатлуб шароитга қўнқишда давом этамиз. Қачонгача четдан суқилган мажбуриятларни, зўравонликларни худди ўзимизнинг бурчимиз, масъулиятимизга айлантирамиз ва ноўрин мажбуриятларни ҳоҳшимиз даражасига кўтариб, ўз табиатимизда мустаҳкамлаймиз.

Ёзувчи Пиримкул Қодиров ҳикоянинг юқоридagi қичик бир лавҳасида ана шундай саволларга жавоб излашимизни хоҳлайди, туйғуларимизни, идрокимизни ҳаракатга келтириб, ҳаётга янги ҳаётчиликлар қўлишга интилаётгандек бўлади.

Музаффар Мирвоҳид ақалнинг ундовларини қабул қилмайди. Музаффарнинг бу ҳолатдаги тасвирида ёзувчи қаҳрамонни ҳарактерини ақс эттиришда айрим демонологик унсурларга, баландпарвозликка йўл қўйса-да, лекин Музаффар кифасидagi қатъийлик Мирвоҳид ака табиатидagi айрим ноилложлик, “мажбурий” сабабларининг очилишига таъсир кўрсатгандек бўлади. “Иложим қанча!” дейди Мирвоҳид ака ва фикрини давом

эттириди: “Мен ҳам қарам одамман. Агар ўрток Болтабоевнинг ақалининг қилмасам (ёзувчи ўз қаҳрамонига танлаган фамилияга эътибор беринг: Унда қаҳрамон феъл-атворига ва эҳтимолики, туғилган мансабига етарлича урғу бор) бутун айбони ўзимга тўнқайди. “Сен бош врачсан, одамларнинг соғлигини сақлашни сенга топширилган эдик. Энди жавобини ҳам ўзинг берасан”! дейди-ю, уриб ер билан яқсон қилади. Қандай қилай! Жон ширин экан... Итоат қилишга мажбурман...” (98-99-бетлар).

Ана шу ўринда ҳикоянинг тўб максал-моҳияти, асар номига жо қилинган фалсафа бўй кўрсатгандек бўлади. Тоталитар тузум, шўро мафқураси ва яшамок идеологияси, айниқса, 1937 ва 1951-йил воқеалари, истибод ва бўйсунуш, улар замиридан сезиб чиқувчи мутеълик узок йўллардан бўён одамларнинг жонини олиб қўйган, аслида буларсиз ҳам ширин бўлган жонини кўрқув деган туйғу янада ширинроқ қилиб қўйган. Табиини бўлган бу туйғуга ижтимоий йўналиш берган.

Мирвоҳид ака тилидан айтилган “жон ширин” лиги фақат унинггина эмас, бригадирнинг ҳам рансининг ҳам, райком қотиби Болтабоевнинг ҳам бирдек кўрқувлари ифодаси эди. Бу кўрқувлар мансаб-у мартабаданггина, амал ёки қуреданггина эмас, улардан ҳам катта маънолардаги — “жон ширин” лиги деган кўрқув эди. Шўро, шўровий мафқура ўз ҳукмронлиги даврида мана шу туйғунини фуқаролари қалбида қарор топтиришга эришса олди. Бунинг улдасидан чиқа билди. Бу туйғу қўп индлар мобайнида бу тузумнинг асосларини мустаҳкамлади ҳамда бошқа зўравонлик, мустабиллик ҳуқуқиятлари билан бирлашиб ўзининг бошига етди.

Врач Музаффар диагноз қозонини ўзгартиришга рози бўлмаган, Болтабоев қони қайнаб, жунбушга кўтарилган. Ҳамма айбони аҳоли соғлиги учун қайтармаган Музаффарнинг ўзинга юксалб, ва яна қанчадан-қанча туҳматларни ташкил этиб, тегишли хужжатлар билан ишлагани прокуратурага топшириб, адолат учун қурашмоқчи бўлган қаҳрамон устидан жиноят иши қўзғиб, қаматиб юбориш тараддулига тушади. Районнинг бирин-

чи раҳбари эмасми, нияти дярди амалга ошув босқичига етганда Сайфулланнинг елиб-югуришлари, Музаффарнинг севгилиси Малоҳатхоннинг яқинлари, Ўзбекистон Марказкомиди масъулавозимда ишловчи таниш-билишлари, депутатлар ноҳақиники бартараф қилиб, тухматларни фош этиб, ҳақиқатнинг тикланишига эришадилар. Адолатпарвар Музаффарни камалиб кетишдан саклаб қолиш билан бир қаторда тухматчи Болтабоевнинг ўзи қилмишига яраша жазосини олади.

Хикоянинг иккинчи қисми ҳақида шунини айтиш жоизки, бош қаҳрамон Музаффар характери янада чуқурроқ экан, ёзувчининг янада яхшироқ одам эканини кўрсатиш мақсадида асарда унга янги квартира бериш билан Болтабоев ўз ниятига эришмоқчи бўлгани, лекин янги оила қуриш арафасида турган ва квартирага муҳтож бўлган Музаффар, ҳақиқат йўлидан қайтмай, ҳатто квартирадани ҳам воз кечини линияси бирмунча ялтироқдек бўлиб кўринади. Бу линияда асарнинг охирига бориб кўринажак, ва Музаффар тақдирини муҳим рол ўйнажак Малоҳатнинг асардаги ўрнини белгилашга бошлангич ишора бор бўлса-да, Музаффар инсонпарвар катиятида бир ўзи эмас, уни қўллаб-қувватлаб турувчи Малоҳатдек севгилиси бор дейилса-да, бу линияда социалистик реализмга хос бўлган айрим сунъийнамо кўринишлар бордек, яхши қаҳрамонни янада яхшироқ кўрсатишга интилиш ҳаракати бордек тасаввур уйғонади.

Бундан ташқари асарни яхши, ижобий натижалар билан тугаллашдан иборат 50-60 йиллар шўро адабиётида ҳукм суғриб келган сийкалашган тамойил бу асарда ҳам маълум даражада ўз изини қолдиргандек кўринади.

Ва ниҳоят, хикояда пахтага дори сепиш туфайли содир бўлувчи фалокатларнинг асосий сабабчилари ўзимизнинг райком секретари, раис ва бригадирлар экани таъкидланган ҳолда бу масаланинг юқорироқ бошқа сабаблари бўлганини эътироф этмаслик масала талқинига соя ташлаб тургандек кўринади. Буни хикоянинг дярди ярим аср аввал яратилгани билан изоҳлаш мумкин.

Шу маънода “Жон ширин” хикоясининг яратилиш тарихи ҳақида қисқача тўхтаб ўтиш ноўрин бўлмайди.

Асарни ёзишни адиб 1967 йилда бошлаган эди. Хикояда пожеларга ёзувчи тўвоҳ бўлганини, уларни ўз кўзи билан кўрганини эътироф этади. Бу йўналишда у аввал (1965) “Инсон ва ҳақиқат” номили публицистик мақола ёганини, унда кимёвий захарланишлар масаласига алоҳида эътибор бермоқчи бўлганда марказий “Совет Ўзбекистони” газетаси тахрирати муаллифнинг бу позициясини маълум кўрмаганини эслаб ўтади. Шундан сўнг ёзувчи ўз олдига қўйган ниятларини бадий равишда ифодалаш мақсадида ўтади ва хикоя жанрига мувожабат этади. Кимёвий захарларга оид маълумотларни йиғишга киришади. Далаларга сепишга қўлланаётган дориларнинг таркиби билан қизикади. Гигиенист олим, ҳарбий врач, фан арбоби, Ўзбекистон санитария ва гигиена илмий талқикот институти директори Абдулла Зоҳидович Зоҳидов ёрдамида қишлоқ кўчилиги, хусусан, пахтачиликда қўлланиладиган захарли дорилар ҳақида маълумотлар тўплайди. “Захарли дориларга оид ҳамма фактларни, барча захарланиш ҳодисаларига оид маълумотларни мен шу одам орқали билган эдим”³³ деб эслайдиган адиб. Маълум бўладикки, Марказқўм топириғи билан дориларга чиққан олимлар дори сепиш туфайли ўлим ҳолати руи берганини тасдиқлайдилар. Болтабоев қаби ерлик амалдорлардан бири шу масала туфайли ишдан бўшатилган. Адиб хикояни ёзишда мана шу ҳаётий фактлардан унумли фойдаланади. Асар тугалланган Марказқўм раҳбари унинг мазмунини билан танитирилади ва хикоя 1967 йил “Ўлистон” журналинда босилиб чиқади.

Ёзувчи хикоянинг янги нашрига 1973 йил “янги тафсилотлар” қўшганини ва бу қўшимчалар “воқеанинг таъсир кучини ошириш” мақсадида амалга оширилганини айтади.

Лекин қизиги шундаки, хикоя ўзбек тилида бир неча марта чоп этилганига қарамай, унинг рус тилига ўтирилган нусха-

³³ Пиримқул Қодиров. Қалб кўзлари. — Тошкент: Маънавият, 2001. — Б. 131.

сини чоп этишга салкам 20 йил давомида рухсат берилмайдди, ниҳоят 1985 йил Москвада нашр этиш имкони туғилди.

Карантки, кимёвий захарланиш бўйича ҳақиқатни яшириб, талофат кўрганларга бошқача диалноз кўйишдек П.Қодиров ҳикоясида акс эттирилган ҳодиса Чернобил фалокатидан сўнг рўй берган экан. Демак, ўзбек алдиби ўз асарига ҳаётий ва ҳақоний ҳодисани олиб кирганига ёрқин далилдир бу.

“Шўро даврида, — деб ёзди Пиримкул Қодиров, — одамларнинг бошига тонналаб сеппилган мелкоттофос, бўтифос дестан захарлар юз минглаб одамларимизнинг соғлиғига зарар етказди. Ҳозир касал кўп деймиз. Бунинг илдизи — шўро даврида захарли дориларнинг миллат генофонига — ирсиятга етказган катта зарарига бориб такалади. Мустабид тузум тилимизни чеклаб, тарихий илдизларимизни қирқишдан ташқари халқимизнинг ирсий илдизларини ҳам қуриштиша, “пахта иши”, “ўзбек иши” деган тухматларни, бунинг устига кўшиб, бизни миллат сифатида йўқ қилишга бел боғлаган эди. Истиқлол бизни ана шундай даҳшатли хатардан қутқарди”, (132-133-бетлар)

“Жон ширин” ҳикоясини финалини муаллиф жуда чиройли давҳа билан яқунлайди. Бу асарнинг ҳаётийлигини таъминлайдиган манзарадир.

Атар ёдингизда бўлса поезда купесиди кетаётган Музаффар асарда бўлиб ўтган воқеаларни ҳамроҳига сўзлаб беради. Таъсолифан купега бош суқиб, қайтиб чиқиб кетган “нотаниш” кимса бундан ўн беш-йигирма йил чамаси ўтган воқеалар иштирокчиси Болтабоев эди.

Асар якунида ровий тилидан гапирган ёзувчининг ушбу сўзларини ўқиймиз: “Мен тор, узун йўлака, катор кетган купега кўз югутирдим. Ҳозир шу эшикларнинг биридан Болтабоев чиқиб қолиши мумкин... Музаффарнинг ҳикоясидан кейин мен унга яхшироқ разм солмоқчи эдим. Аммо Болтабоев бошқа вагонга ўтиб кетган экан.

— Балки тушиб қолгандир, — дедим проводникка.

— Э, тушиб қаякка тушадди? Билети охиригача эди...
Демак, у ҳам шу поезда кетяпти”.

Юқоридати давҳани ўқиб, биринчидан, ёзувчининг асар композициясини тузишдаги маҳорати қойил қолдиради. Тўғри, бутабонатли композицион “халқа” усули янгилик эмас. Худди шунга яқин композицион қурилишлар жаҳон адабиётида кўп учрайди. Лекин бошқа аксар асарлардаги фақат бадий якуний яхлит сифатидагина содир бўлмай, асар моҳиятининг ҳаётдаги давомига ишора қилувчи бадий муносабат тарзида намоён бўлиши жиҳатидан қимматлидир. Ўрни, Болтабоевнинг поезддан умуман тушиб қолмагани, бошқа вагонга ўтиб кетгани, (ва унга ўхшагандарнинг) умуман, йўқ бўлиб кетгани, балки жазосини олганлигидан катъий назар, мавжудлиги (шу поезда экани), бироқ энди бошқа амалда экани (бошқа вагонга ўтиб кетгани)га ишорадир. “Эшикларнинг биридан Болтабоев чиқиб қолиши мумкинлиги эса, болтабоевчилик йўқ бўлиб кетмаганидан, жамиятнинг ҳар бир пучмоғида у қабил шахсларнинг учраб қолиши, сезиниш-да рўнарангиздан чиқиб қолишидан дарак беради. Болтабоев “шу поезда кетаётган”ининг таъкидланишдаги маънога эса адиб асар қўльминациясидаги гоъ квинтэссенциясини жойлашга муваффақ бўлиди. Бу унинг тубида намоён бўлган ҳаракатнинг давомига ниҳоятда тиник бир ишорадир.

Ҳақиқатан ҳам ҳаётда шундай бўлмадимми? “Жон ширин”нинг дастлабки варианты 1967 йилда ёзилганидан, қайта ишлаб, бирмунча тўлғазилган варианты 1978 йилга мансуб эканлигидан катъий назар пахта далагарига дори сеппиш, пахтакорларни зимдан захарлайвериш, терим ва пахта этиштириш билан боғлиқ жараёнларга ўқувчи-талабаларни чиқаравериш, инсон соғлиғига зарар етказиши мумкин бўлган кимёвий захарли дориларни амалда қўллаш халқаро Хельсинки декларацияси томонидан таъқиқланган бўлишига қарамай, бундай қорракат Ўзбекистонда яна узок йиллар мобайнида давом этиб кетгани ёзувчи Пиримкул Қодировнинг “яширингина” бироқ,

жасорат билан айтган бадий фикрлари нечоғлик тўғри, ҳаётий бўлганини кўрсатмайдими?

Мустақиллик арафалари ва айниқса Истиклол даврига келиб бундай маломатлар тугатила бошланди. Хусусан, пахта яккахокимлиги тугатила боғлач, захарли кимё молдагарига барҳам берилди. Президент Ш.М.Мирзиёев раҳбарлик қилган даврга келиб эса, дала меҳнатида, пахта йиғим-теримига ўқувчи-талабаларни мажбуран сафарбар этишга чек қўйилди. Бу ҳақда Президент Ш.М.Мирзиёев имзо чеккан махсус қарор эълон қилинди. Бу қарор меҳнат қилиш, халқ соғлиғи ҳақида қайғуриш, миллатнинг ирсиятини сақлаб қолиш борасида сўнги юз йилликда эришилган энг катта тарихий муваффақиятлардан биридир.

Империячилик сиёсати, глобаллашув жараёнлари, бозор иқтисоди шароитларига ўта бориш факат ижтимоий муаммоларгагина каттик таъсир қилиб қолмади. Бу масалалар маънавий ва ахлоқ масалаларида ҳам чуқур из қолдирди. Алоҳида шахслар таъбири, қисматида ҳам баъзи ўзгаришларга олиб келдики, уларнинг айрим кишилар феъл-атворида, тақдирларида ўйнаган роли ва аҳамияти ижтимоий муаммоларда ўйнаган ролидан кам эмас эди.

Шу боис ҳар икки йўналишда ҳам бу масалага эътибор шояир-ёзувчиларнинг эътиборини жалб этди. Эътиборини жалб этилишига эмас, бу масалага фаол муносабатларни уйғотди.

Юқорида кўрсатилгандек, Ғафур Ғулом, Пиримкул Қодиров каби адиблар масаланинг ижтимоий қирраларига эътибор қаратиб, масаланинг халқ, миллат тақдирига кўрсатилган қирраларини бадий талқин этсалар, масалан, Эркин Воҳидов, Шукр Холмиразев каби шоир-ёзувчилар масаланинг маънавийта кўрсатган таъсирига, алоҳида шахс тақдирда қолдирилган изларнинг сабаб-оқибатларини бадий тавдалантиришга алоҳида эътибор бердилар.

Миллий қадриятлар синови

Глобаллашув муаммолари ва унинг хозирги ўзбек адабиётида акс этиши масаласи ҳамда замондош образини яратилишида қирралари ҳақида гап борад экан, Шукр Холмировнинг "Қадимда бўлган экан" ва "Ўзбек характери" номи киноларига алоҳида эътибор беришга тўғри келади. Ҳар икки кино ҳам бирин-кетин, яъни "Ўзбек характери" 1988 ва "Қадимда бўлган экан" 1990 йил ёзилган.

Бу вақтга келиб жамиятда жиддий ўзгаришлар рўй бера бошлаган, шўро тузумининг кулаши ва коммунистнинг батамом бирбор бўлиши аниқ бўлмаганди, жамиятдаги адолатсизликлар, ноҳақликлар ҳақида рўй-рост гапириш тамойиллари қучиб бормоқда, бозор иқтисодиётига ўтишнинг муқаррар эканлиги қучидан-қучига теранроқ англаниб бораётган, глобаллашув жараёнларининг номатлуб чизилари ҳақида бот-бот гапирила бошлаган эди.

Лекин бадий адабиётда, ёзувчилар юрагида узок йиллардан буён ҳукм суриб келган кўрқув ҳисси адибларнинг ҳам, кинорежиссёрларнинг ҳам туйғу-идроқларини батамом тарқ этмаган, шу боис дидил фикрлар айтиш, замон талаб қилаётган инти қаҳрамонлар образи ва янги асарларни яратиш айрим журъатли, дидил фикрларни айтиш ва илгари суришга мойил санъаткорлар ижодида кўрина бошлади. Бу хусусият кўпроқ ўрта асрлар ва навқирон ёшларнинг изланишларида кўриниш бера бошлади.

Шукр Холмиразев ана шундай журъатли ёзувчилардан бири эди. Ўзбек адабиётида пахта ҳақида, йиғим-теримнинг ўлига хос машаққатлари ва бу жараёнда хашарчи талабаларнинг иштироки ҳақида кўп асарлар ёзилган. Лекин, бу асарларнинг аксариятида мавжуд муаммолар, машаққатлар, пахта яккахокимлигидаги сиёсати ва унинг оқибатларини бадий акс эттириш масаласида ёзувчиларимиз ҳам, шоирларимиз ҳам коммунистия иродаси ва мафкура зуғуми доирасидан четга чиқа

олмаган. Пензура ҳам бунга йўл қўймаган. Ижодкорларнинг аксаридида ҳам бу борада кўникиш ҳосил бўлиб қолгани туфайли белгилаб қўйилган дорадан, бошқа, кентрок микёсларга чиқа олмаганлар.

Шукр Холмирзаев пахта яккахокимлиги туфайли халқимиз бошида ҳукм суриб келган адолатсизликларни, бу масалада миллий генофондимизга манфий таъсир ўтказилишига кўрсатилаётган оқибатларни тасвирлашга ҳаркат қилди “Ўзбек характери” хикоясида. Лекин масалани бу вақтта келиб ҳам биз истанган даражада рўй-рост, очик-ойдин ва эмин-эркин кўрсата олмайдим. Чунки бу вақтда ҳали компартия ҳукмронлиги мавжуд, СССР куламаган, пензурани йўқотамиз дейилса ҳам ҳали унинг қучи йўқолмаган эди. Шу сабаб ёзувчи асар марказига асосан ўзбек характери кўрсатиш масаласини қўйгандек йўл тутди. Қаҳрамонларнинг меҳнатсеварлиги, қашшоқ бўлса ҳам меҳмондўстлиги, яқинларга фидойчилиги, ўзи емаса ҳам меҳмонга илиниши, чидамли, бардош, ҳалоллиги, ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам хикоянинг номини “Ўзбек характери” деб атайдим. Асосий максадим шундан иборат дедимки бўлади ёзувчи гўё ва асар матнигагина эътибор қаратсангиз шундай эканига гувоҳ бўласиз. Лекин асар руҳига чуқурроқ кириб борганимиз сари ёзувчининг яширин, матн замиридан сезиб чиқувчи, ўзбек характери кўрсатиш баҳонасида, унинг табиатини кўрсатиш баҳонасида ўтган асрнинг 60-йилларида жамиятда ҳукм суриб келган адолатсизликларни ёритиш, ўзбек табиатида муқимлашиб қолган салкам куллик даражасидаги мутъелик сабаблари, пахтакор халққа ўтказилган зўравон сиёсатнинг тиник лавҳаларини бадиий тавлашга риш ётишининг гувоҳи бўламиз.

Хикоя асосига студентларнинг пахта йғим-теримига иштироки мобайнидаги ҳаёт тарзи асос қилиб олинди. Бу мавзуга бағишланган асарлар сон-саноти чексиздек гўё. Лекин “Ўзбек характери”нинг ўрни бўлак.

Пахта терими. Қўнлар совий бошланган. Хикоя бош қаҳра-

монининг томони қаттиқ шомоллаб қолади. Бу арзимасдек кўринган дард нима эканини бошга тушганлар билиди. Эндигина оёкка туриб келаётган ёшларни салкам кулдек ишлатиб қолган тузумнинг бу беморга эътиборига назар ташласангиз ёқа ушламай иложингиз йўқ. Мелпункт – марказда, пахта терилиётган жойини талабалар – Камчатка деб аташи бежиз эмас. Хотин, кўнчилигимиз бундай “камчатка”ларда кўп бўлганмиз. Хўш, беморимиз даволандими, дерсиз. Даволанди. Қандай йўл билан. Шу қишлоқдаги хонадонларнинг биридаги киши: шу дардга даво деб итузум олиб чиқиб беради.

Дорин-дармон йўқ эди, соғлиқ-санитария масаласи афтор эди, деб ёзувчи гапни узундан-узун чўзиб ўтирмайди, бирин-кетин унинг дилида, мисолларини кўрсатишга берилмайди. Иккинчи-учи сатрдаги “итузум” воқеасини тасвирлаш орқали ёзувчи бу максадга эришади. Китобхон етарлича таъсир олади.

Пахта теримига етиштирилишдаги, терилдаги машаққатлар ҳақида кўп гапиравериш, ҳатто асар яратилган 80-йилларнинг охирида ҳам эмин-эркин бўлмаган кўринадики, ёзувчи унинг бағридаги ёшларнинг романтикаси, тонглари кўзгаллиги ва, умуман, бу меҳнатнинг ифтихорини эслатиб ўтишни ҳам унутмайди. Лекин, шунинг ҳам айтиш кераки, ана шундай манзараларни чизишда муаллиф реал максадларни назарда тутиб билан бир каторда киновий ифода усулидан фойдаланиб, тақатламчи маъно ва максималари ҳам илгари суради. “Ўзбекнинг миллий ифтихори учун курашиман” деб ўйлаб турсангиз. Битта ўртоғингиз ўйинкароқлик қилиб, камроқ пахта терса, кўзингизга ёв бўлиб кўринса¹³ сатрларида ифода қилинган маъно ана шу киновий усулнинг гўзал намунаси намоён бўлади.

Пахта теримига қор-ёнгирларга қолиб кетиш одатий ҳол бўлган, буни барчамиз бошдан ўтказганмиз. Бу ҳол “Ўзбек характери” хикоясининг қаҳрамонлари бошига ҳам тушади. Лекин бу

¹³ Шукр Холмирзаев, Сайланма, 2-жилд. Хикоялар. – Тошкент: Шарк, 1005.

¹⁴ 11. Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинди, сарҳифсини кўрсатиш билан чекланганмиз.

холат хикояда қандай тасвирланади дегн. "Расво бўлиб, шалабо бўлиб ётоққа етиб келдим. Эрталаб сахарлаб туриш керак, теримга чиқиш керак. Ёмғир-қор — пахтанинг олдида — қопейка!

Кийим-бошни ювиб, печта тутиб сал-пал қуригдим. Кейин бир доно ўртоқнинг³⁵ маслаҳати билан "тўшакда қуриб қоладим" деб қийиб ётдим". Олтимш-етмишинчи, ҳатто саксонинчи йилларда ҳам ёзилган асарларда бундай манзаралар кийинчилик сифатида кўрсатилган бўлса-да, уларда меҳнаткаш халқнинг шон-шарафи, шўхрати, жасорати, ватанпарварлиги сифатида талкин этилган улар.

Лекин, Шўкур Холмиразевда уларда янгича бир талкиннинг сезамиз. Асарга чуқурроқ назар ташласак адиб киноявий усулда, улардан қулиб ҳулоса чиқармоқда. "Ўзбек характери" даги бу ҳол бир вақтлар Ўйғун қуйлаганидек реал маънодаги: "менга деса тош ётмайdimи, пахтани барибир терамиз" даги Назир отанинг ғазоби ёки ватанпарварлик тариздаги кўтаринкилиги эмас (Ўйғуннинг бу асари ўтган асрнинг 50-йилларида ф.ф.д. Махмудали Юнусов томонидан пахта патетика деб танқид қилинган эди). Шўкур Холмиразевдаги ёмғир, қорга "пахтанинг олдида қапейка!" деб қарашда ёзувчининг сарказми, протески, бир суъ билан айтганда, кинояси, қулгиси акс этмоқда.

Айни вақтда, қорда, ёмғирда ивиган талаба, "тўшакда қуриб қолар" деб шу ҳолдаги усти-боши билан ухлаб туриши пахта теримидаги аянчли ҳолатлардан бирини образли тарзда, ниҳоятда тиник кўрсатмайdimи? Шўкур Холмиразев "Ўзбек характери" да ҳам тафсилот, деталдан усталик билан фойдаланиш маҳоратини намойиш этади.

Деталлардан маҳорат билан фойдаланишга яна бир далил. Пахта фидойиларининг қанчадан-қанчалари ҳукуматнинг ҳаёлол ордени-медаллари билан мукофотлангани маълум. Лекин, бундай мукофотга эришувда баъзиларда турлича кўмакчи

носивталарнинг ҳам таъсири бўлганлиги халққа маълум эди. Лекин бирор киши бу ҳақда ўз вақтида чуқр атолмаган. Шўкур Холмиразев "Ўзбек характери" даги давҳалардан бирида шу масалага қарашларини билдириб ўтади.

Қишлоқ болакайларидан бири асарнинг бош қаҳрамони талаба (у муаллифнинг ўзи. Асардаги воқеа-ҳодисалар муаллиф тилидан олиб борилади) йигит билан суҳбатда отаси Ботир чўпоннинг ордени йўқ эканлигини айтди ва кўшиб қўяди. "Эшимбойнинг ордени бор. Лекин кўйи кам..." Бу нима деганинг деб бош қаҳрамон болакайдан суриштириб ўтирмайди. Буни тушуниб олишни китобхонанинг ўзига ҳавола этади. Лекин жавобни "Ана, ёш болалар ҳам ўша махинацияларни биларди" деб шарҳлаб ўтади ва бу фикрда "Эшимбой кўйларининг қамайиб кетгани ордени олиштириб олиб боришга туфайлидир", деган маънони бермоқчи бўлиши ҳамда шўро давридаги тузумнинг, бошқарувнинг қирраларидан бирита ишора қилади.

Пахта теримига мактаб болаларни жалб этиш мутлақ тақкистанди. Бундай меҳнатга болаларни сафарбар қилиш қалқаро конвенция томонидан даярли ярим аср аввал маън қилинган бўлса-да, шўро ҳукумати унга мутлақ амал қилмади. Ўзимизда ҳам узок йилларгача амал қилинмай келди. Республика мустақиллигининг йигирма беш йиллигидан сўнг, мамлакатни президент Ш.М.Мирзиёев бошқаргандан сўнггина бу отир дардга чек қўйилди. Мен Ўзбекистон учун тарихий бўлган ҳодисани бу ўринда эслаб ўтишимнинг сабаби шунки, у таҳлил этаётганимиз "Ўзбек характери" га бу масаланинг муайян бир дахли бор. 5-синфда ўқиётган Абдуқодир кўрак чувишини, пахта теримига чиқишини айтди. "Ўқиб нима бўлади", деб берилган саволга қисқатгина "тўхтайдим" деб жавоб берди. Асар ёзилган бундан 30 йил аввал адиб: болаларни пахта теримига жалб этмаслик керак, бу муҳлатда уларнинг ўқиши тутаб қолгани гуноҳи азимдир, бу ҳолат келажакга, тақдирга ёшлар қўлида бўлган мамлакат учун ҳал этилиши, қечиктирилиши мумкин бўлмаган муаммодир дебсмайди, албатта. Шундай

³⁵ Мен суҳбатларимиздан бири ёзувчилар бу "доно ўртоқ" да кишини назарда тутганига, деб сўраганимиз: бу воқеа меннинг ўз бошимдан ўтган. У университетдаги доқлапаримиздан бири эди, сиз ҳам танибсиз у кишини деб жавоб берган эди.

дейлган тақдирда асар босилмаслигига эмас, муаллифи муайян бир жазога гирифтор бўлиши ҳам мумкин эди. Лекин бу масалани адиб айтмаслиги, тилга олмаслиги ҳам мумкин эмас эди. Шу маънода чуқур ёки атрофича талкин эмас, эътироф даражасида бўлса ҳам ёзувчи унга муносабат билдириб ўтади. Давр йўл кўйган даражада бўлса ҳам. Қолганини китобхон ўзи тушуниб, англаб олишга ишонади ва, айтиш мумкинки, шундай бўлади ҳам.

Элга, юртга миллион-миллионлаб тонна пахта бераётган халқ вакиллариининг яшаш шароитини айтмайсизми? Ботир чўпоннинг меҳмонларни кутиб олишга мўлжаллаган хонасига аранг тўрт киши синади, холос. “Кунлик меҳнатимиз овқатимизни қопламайди” дейди ўрмон ака. Ёзувчи нихотда хушёр. Гап бориб катта хукуматга тегмаслиги керак-да, ахир. Катта хукуматдан нолиш бориб турган тузумдан нолиш бўлади-я. Хар кунги меҳнат учун берилаётган ҳақ оиланинг овқатига ҳам етмайди деган гап-хазил гапми? Хатто 1988 йилда ҳам бундай гапларни ёзиб чиқаришнинг ўзи бўладиган гап эмас эди. Лекин айтиш керак. Пахтакорнинг яшаш тарзи қанчалик хароб эканини айтиш керак. Ёзувчи бунинг улдасидан чиққан-дек бўлади. “Кунлик меҳнатимиз овқатимизни қопламайди”, “Эътибор беринг, биринчидан, “меҳнатимиз қопламайди” дейилапти, унга “тўланаётган ҳақ” эмас, бу қилинаётган меҳнат унга тўланаётган ҳақни оқламайпти дегани. Бинобарин, бунга мансабдорлар эмас, балки пахтакорлар сабабчи деган маъно чиқади. Матн талқини шунга такозо этади. Лекин ёзувчи асл максадини — ботиний маънони моҳирлик билан англага олади бизга. Иккинчи жиҳатдан эса, ўрмон аканинг ушбу мулоҳазаларига жавобан Ботир чўпон шундай деб уни юпатгандай бўлади: “Ҳа, энди чидаймиз-да, оғажон. Ўзимизни пахта, ўзимизни хукумат” (127-бет). Мана гап нимادا экан? Гўё пахтанинг бир қилосига ўн тийинни катта марказ томондаги хукумат эмас, ўзимизнинг — Ўзбекистонимизнинг хукумати белгилайди. Агар шундай ёзилса, бу гап катта хукуматга тўғри келади. Асарни чоп этиш мумкин. Сабабни катта хукуматга боғласангиз борми, чиқариб бўлсиз, асарингизни!

Фиррин катта хукуматга маъқул келадиган қилиб ёзади адиб. Лекин катта хукуматнинг алдоқчи эканини, пахтакор калк бошига бундай қунларни солаётган ўшага эканини, пахта ўзимизники бўлгани билан унинг нархи ўзимизнинг — Ўзбекистонимизнинг қўлида эмаслигини халқ яхши билади. Ёзувчи ушбу эътироф этилган матнни халқ ана шу тарзда — тўғри маънода тушунишга ишонади ва янглишмайди. Бунга эришишда ёзувчи постиканинг енгил, сезилар-сезилмас ўтиб кетувчи киноя усулига мурожаат этади. Сезилмайгина, лекин нисбатда ўринли қўлланган усул муаллифга муҳим максаддорга эришувчи ва теран, очик равишда айтилиши қийин бўлган маъно ва гояни илгари сўришда, айни қўл келади.

Бу Шукур Холмиразевнинг чуқур маҳоратини кўрсатувчи белгилардан биридир. Деярли йил бўйи меҳнат қилиб, бутун оиласи билан тер тўкиб, эртадан-кечгача ишлаб, хатто тўйларини ўз вақтида ўтказолмай қишга қолдирган пахтакор беканида (улар оз эмас эди) хирмонни кўтарганда мўмайгина дарахда олмиш ўрнига, бола-чакаларнинг уст бошини бутлайман деган орауларни чил-парчин бўлиб, бу барча меҳнатлари натижа йил охирида қарзни тўлашга мажбур — қарздор бўлиб қолгани холлари ҳам учраган, тегилли пахтани топираолмаган, устига ёпиниб ётадиган кўрпасини йиртиб, ичидати пахтанин топиришга ҳам маҳкум бўлган холдир.

Бунинг хозирги ёш авлод тушунмаслиги, бу кўргуликка инсониятнинг мумкин. Лекин 75-80 ёшга қирган авлод бунга ўн туюх бўлиб бошидан ўтказган.

Хотир энди, деярли барчага маълум, тарихда қолиб кетган бу ҳақиқатни мен ушбу ўринда яна қайд этишдан мақсадим шунки, глобаллашув жараёнлари, империвий сиёсат, истибоддорлиқ тузум остида юзата келган пахта яккахоқимлиги туфайли юзата келган шароитлар Шукур Холмиразевнинг “Ўзбек халқининг” ҳикоясида ўзига хос йўсинда бадний ифодасини топишга эътиборни қаратишдир.

“Сўрункасига ёмғир қуёбошлади. Икки кун овқатсиз қол-

дик. Шундоқ ҳам кўп болалар қарздор бўлиб қолишган эди" (128-бет).

Икки кун ёмғир ёққанда далага теримга чиқмай ётан овқати учун талабанинг қарздор бўлиб қолиши ҳам бир наф (теримдан сўнг тахсилга қайтган бундай қарзларни стипендия ҳисобидан тўлаб талланган талабалар ҳам бўлган ҳаётда), ҳикояда бундан ҳам фожиалироқ манзараларга ҳам дуч келамиз: "Икки киши аркон билан ғўзаларнинг бир четдан суриб қорини туширади. Кейин диққат, эгатга қирадиқ. "Ок олтин"ни терардиқ. "Бу қурмагур "ок олтин" этакка тушган" жикка ҳўлтигидан, оёкка — тизза ва ундан юқорига намининг, совуқнинг деврли кун бўйи ўтишини айтмайсизми? Бу жарайонлар, миллатнинг генофондига таъсир қилмаганми дейсиз.

Биз "ок олтин" дейилганда унинг маъносидан том маънода ҳақли равишда ғурурланганмиз ва ҳозир ҳам бизни бу туйғу тарқ этган эмас. Бу иборани "Ўзбек характери"да адиб ҳам бир неча бор тилга олади. Лекин, бу ибората асардаги матн доирасида эътибор берсак, ундаги кино оҳанглари ғурурдан бошқа қатор ижтимоий ғояларни ҳам англайтиши мумкинлигини туямиз.

Асарнинг ўзбек характери ни тасвирлаш ва кўрсатишга доир кўпдан-кўп фазилатлари ҳақида танқидчилик ва адабиёт-шуносликда ўз вақтида ва кейин ҳам кўп ёзилган. Асарнинг бу фазилатлари эътироф этилганини назарда тутиб, унинг бошқа қирраларига аҳамият беришимизнинг сабаби шундан.

Кўриб чиқаётган масаламиз нуқтани назардан Шукр Холмирзаевнинг "Қадимда бўлган экан" (1990) ҳикояси ҳам алоҳида ўрин тутди.

Бу асарда адиб ижтимоий муаммолардан кўра, ахлокий-маънавий масалаларга кўпроқ эътибор беради. Янада аниқроғи, глобаллашув шароитлари, бозор иқтисодиётига ўта бошлаш паллаларида бу жарайонларнинг миллат табиатига кўрсатаётган таъсири, бу таъсир натижасида ички дунёда, руҳиятда рўй бераётган талотумлар, кийинчиликларга қарамай, миллий

уфғонлар минглаб йиллар мобайнида шаклланган ҳис-туйғуларга содиқлик тасвири қизиқтиради муаллифни.

Глобаллашув жарайонлари, бозор иқтисодиётига фарб адабиёти, тарб маданиятида, ақсар ҳолларда, миллий ҳуқуқиятларнинг йўқоли боришига таъсир кўрсатса, бу муаммолар бизнинг адабиётимизда, ақсинча, қаҳрамонлардаги, замондошдаги миллий қиоритни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Ш.Холмирзаевнинг "Қадимда бўлган экан..." ҳикояси бунини далилдир.

Ўсар ва Хожар оила қурганига, чамаси, йигирма йилча нақт ўтган. Оила асабий ҳолатларда умр кечиради. Ўсар бақирок, оғзинга келганини аямай, шалтоқ сўзларни ишлатишдан тортинмай гапиришга ўранган. Ўз навоҳатида хотин ҳам эрдан қолганимай, динлардан хилидан. Ўсар, бунинг устига, халити, ... ишга, динларидан истезмоқ қилиб туради. Кези келганда Хожарни текқилаб қолишу, оёғини ишга солишдан ўзини ҳам теймай қолиши ҳеч гап эмас. Хотин ҳам бундай ҳолатларда эрининг қилиғига яраша жавоб қайтаришни унутмайди. Хуллас, бу муҳитда зеркиш йўқ.

Оилада Мақсад момо деган қампир ҳам бор. Ўсарнинг буининг Анча бетоб, оёқлари шишиб кетган. Бора-бора ўзи ҳам ичинини кетади, ... юзида оқиб доғлар пайдо бўлади. Бўлар бўлмаста нуқул инжиклик қилиш одатлари ҳам талайгина. Бундай момо қайси келинга хуш келибди, дейсиз, Хожархонга ёқар. Бу ёқинқирамаслик бора-бора неварга — Ўсарга ҳам ўта боради. Бунинг устига денг, бозор иқтисодиётига ўтиш туфайли туғилиб келатган қийинчиликлар, рўзгор, тирикчиликдаги етчимовчиликлар. Иш бор бўлгани билан, баъзида пул йўқ, баъзида пул ҳам, иш ҳам йўқ. Оилада эр-хотин айтишгани-айтишган. Устига-устак хаста момо гинишшилари суяк-суякдан ўтиб кетади. Кеқсалик, йўқчилик. Оиладаги шароит боис момонинг тоҳ-тоҳ эси қира-чикар бўлиб қолганини, тоҳида илжойин-жалмойи гапларни гапириб юбораверишини ҳам назарда тутсангиз оиладаги кундан-кун таранглашиб бораётган

мухитни тасаввур қилишингиз қийин бўлмайди. Лекин ўзига келган чоғлари момо ўғлига ҳам, келинига ҳам ниҳоятда меҳрибон, бамисоли ғириттон.

Ўқувчи ўсар билан Хожар ўртасида қандайдир пинхоний истак, ечимини топмаса бўлмайдиган даражадаги пинхоний истак етилиб келаётганини хис этади. Лекин ёзувчи бу истак нимадан иборат эканини, аввалига, бир мунча сир тутadi, кинтобхондан яшириб туради.

Келинига кўп азоб бераётганини кампирнинг ўзи ҳам билadi. Кечалари уйдан чиқиб кетганида келин уни кўтариб, қайтиб олиб келади. “Ўйга қама мени, мен ўлай” дейди кампир бундай ҳолдан сўнг ўзига келганида. “Бирон-бирон жойга обориб адаштириб келмайсанми?” деб ҳам кўяди бир сафар невараси ўсарга. Кампир набириаси билан келинининг кўнглидаги алланимани сезгани эмасмикан бу? Бироз саросимага тушган ўсар бўйсини жерқиб бергандек бўлади, бўлмагур тапшари айтасиз деб. “Шундай ишлар қадимда бўлган экан-да” деб қулибгина жавоб қайтаради момо.

Хонадонда вужудга келган вазият Хожарни диварли жазавага тушиш ҳолатига олиб келади: “Нима деди момонгиз яна ким ёмон — мен ёмон”... кечаси уйку йўқ қундузи тиним. Уф, шу кизингиз ҳам одам бўлсин, жойини топиб кетсин, мен ҳам кетаман” (146-бет).

Бундай гаплар, ўзи ишсиз ҳам тўлиб, тошиб юрган ўсарнинг ҳаёлидаги ўша “сир”ли ўйнинг реаллашувига туртки бермай қолмайди, албатта. Ҳараждаги ишлар ҳам ўлда-жўлда. Завгарга ҳам узатиб туриш керак, “йўғасам” тараждан чиқармайди. Хуллас, ҳамма ёқда иш чаток.

“Шу момом ортиқчалик қиялтимми, а?” деб юборади тўсатдан, хотини билан навбатдаги даханаки олишувдан сўнг. — Айт хотин, — деди йиғламсираб. — Айт... Энасини урай бу дунёни, бирим икки бўлмади. Эртдан кечгача ишлайсан, кизингга бир тулли обероқмайсан. Бу нима...” (148-бет).

Сезаётган бўлсангиз, ёзувчи асарнинг бош қаҳрамони ўсар

беридаги туғёнга, вулконга яқинлашиб келяпти. Бу “вулкон” нима? Бу ҳолат набира бағрида, тафаккурда пишиб, етилиб келадиган бир истакнинг даражаси эди. Энг асосийси, бозор иккинчи шароитларидаги қийинчиликлар туфайли рўзғорда, ҳаётда рўбарў бўлаётган, асабни қундан-қун бағтарроқ таранг тортиратгани, бунинг устига, феъл-атворидаги йўриқлар — ҳаммаси бирлашиб, қадим замонларда мажҳуд эсада, лекин ҳозирда бағамом ижк бўлиб кетган, ҳатто айтиш мумкинки, ўзбек табиатидаги йўқ бир ҳислатни пайдо қилаётгандан бир белги эди. Бу истак кечайгани момони олис-олисларга ташлаб келишга дахлдор туйғунинг қарқатга келиши эди. “... Момоси йўридаги “иш”ни, ниҳоят, бир ёқни” қилиш аҳлида туришни ва “бир ёқни қилиш”ни шарт деб билгиб: — Айт! — деди яна хирллаб — Айтмасанг, ё сени, ё ўзингни бир бағо қиламан” (148-бет).

Бу фикр Хожарнинг бошида ҳам аллақанча вақтдан буюн айлишиб юрар, бироқ юзага чиқаришга ботина олмасди. Ўсарнинг бағрини ҳам мушукдек тирнар, лекин эътироф этишга ботинмасди. Уларнинг иккови ҳам момони, аслида, ёмон кўрмас. Минг йиллардан буюн миллий табиатимизга хос ва (башарингга ҳам бегона бўлмаган) онага, момага бекиёс меҳр-муҳаббат аслида. Ўсарни ҳам, Хожарни ҳам тарқ этганича йўқ эди. Ўқувчи қаҳрамонлари бағрида кечаятган бу азобли жараёни ниҳоятда жонли ва ҳаётий тасвирлайди. Қаҳрамонларида бундай фикрлар уйғонишга сабаб, уларнинг ўз табиатларидаги кулусилларга ҳам боғлиқ эса-да, бу ҳулосаларга келишнинг асосий сабабчиси, янги шaroитда пайдо бўлаётган қийинчиликлар эканига зимдаги тасвир ва қарашлар орқали бизни интиқтиради. Бозор иқтисодига ўтиш шaroитларидаги айрим иқтисодчилар миллий менталитетимизга феъл-атвор маънасида ўзгаришлар киритиш даражасига боряптими-а, — деган ҳадик уйғонади китобхон тахайюлида ҳам ва асарни ўқиниши давом этади.

— Мен, мен сизга... — чайналиб гапира бошлади Хожар. — Ўшанга момонгизни у қилинг — бу қилинг деганим йўқ. У киши

— мениям момом... — Унинг кўзидан яна ёш куйила бошлади.
— Кизингиз техникумга кетади. Ўзим касал! (149-бет).

Асарни ўқишда давом этар эканмиз, кўнгилмиз, кўп ўтмай, бироз таскин топтандек бўлади. Хайтовур, эр-хотиннинг кўнглида момони каяртди ташлаб келиш фикри йўқ экан. Бирок бу таскин ўрнини кўп ўтмаёк, яна бир ғашлик эгаллайди: “— Шу, моментгизди... шу қариялар дедомига оборангиз... нима бўлади деб эдим”. Хожар буларни айтар экан, шунга яқин қарашларга эри ҳам келганлигини айтди. Лекин бу фикрга келганда эри қандай ҳолатда эди: “Сиз нашани уриб олган эдингиз, ҳўп кулдингиз... Эртаси урхо-ур... Мана, чаккамди ёрдингиз”.

Бу давҳани ёзувчи бекор чизаётгани йўқ. Унинг икки муҳим вазифаси бор. Бир: мазкур давҳа орқали ўсарнинг юқоридаги фикрга осонликча келмаганига ишора бор. Бу тўхтамга етгунча у каттик азобланган, қийналган, ҳатто, афюнга мурожаат қилиб ундан қутулмоқ йўлларини излаган. Шундай фикрлар уйғонишга сабабчи хотинига кўл кўтаришгача борган, ҳатто уриб чакасини ёрган. Иккинчи сабаб эса, ҳикоя 1990 йилда ёзилган бўлишга қарамай, адиб қаҳрамоннинг бундай ҳулосаларга келишга сабаб ҳаётдаги, оила, рўзгордаги қийинчиликлар, бозор иқтисодига ўтиш шароити келтираётган норасоликлардир, деган фикрни очик-ойдин айтолмайди, чунки бутун жамият, тузум шу йўлга ўтаётган экан, бу тап жамиятни, тузумни танкид этиш бўлади. Цензура бекор қилинди, дейилса-да, бу қарашнинг очик-ойдин айтиш имкониятлари тасарруф қилинмаган. Шу боис юқоридагидек қарорга келиш сабабларини ёзувчи ўз қаҳрамони табиатидаги номатлуб хусусиятларга (нашавандлик, чапанлик, кўполлик, хотинга кўл кўтариш ва ҳ.к.) юклаётгандек бўлади. Жамиятдаги ўзгариш сабабларини эса, йўл-йўлакай, ҳатто китобхонга сездирмайгина айтиб ўтиш усулини қўллайди. Аслида эса, бу “шунчаки”-дек намён бўлувчи услубга китобхон ўзи топиб, англаб олажак катта маъноларни юклайди.

“Ҳой, нокас, обориб, обориб ташлаб келолмайманми?”

деб юборади ўсар хотинига бирдан ва бироздан сўнг: “Шошма, бирон ҳаптага обориб кўйсам-чи ўша етимхонага, деган уй келди ҳаёлига”. Бу ҳаёли ўсарнинг ўзига ҳам нихоятда ёқиб тушади. Хотинига “бир ҳафтада кампирнинг қадри ўтанди, пушаймон ейди бу... Бунинг устига кўни-кўшнларнинг тўласига чидолмайди... (Укаси) Кенжа бу ишни билса, роса ингилди. ... Балки кампирни ўз уйига олиб кетади!” (151-бет)

Шу тарика ёзувчи ҳикояда ўзбек халқи ҳаётида тарихан бўлган, кейинги даврдагина кўрина бошлаган, кекайиб қолган ота-она, бобо-момоларни кекалар уйи — мурувватхоналарга элтиб қўйиши намён бўлаётган ҳаёт мураккаблиklarини талқин этаётганини ва бу масалага у кам учраган тақдирда ҳам, жиддий муаммо сифатида қараётганининг тўвохи бўламиз.

Ўғри, бу масаланинг “нозикрок муносабатни талаб қилган кирралари ҳам йўқ эмас. Кека киши мутлоқ қаровсиз ақмоқда ёки шаронда қолса, унга уй шароитида меҳрибонлик қилувчилари, яқинлари мутлақо бўлмаса, бу бошқа гап. Бундайларга меҳрибонлик уйлари айни муддао ҳамдир. Бирок яқинлари, ҳатто соғ-саломат, ажабтовур топиш-тутушли фариндилари бўлгани ҳолда айрим кекаларнинг бераҳмларча бундай муштипалар уйига элтиб қўйилиши бориб турган фолнинг ўзидир.

Шўжур Ҳолмиразов бундай фожиа ўзбек халқи учун миллий жихатдан тамомилга бегонадир, демокчи бўлади ва ўзбек адибонетида бу муаммони биринчилар қаторида алоҳида кўтариб чиқади ва бадиий таҳлил этади.

Ҳикоя ўз вақтида, бундан салкам 30 йил аввал китобхонлар томонидан ҳам, танкидчилар томонидан ҳам илик қўтиб олингани, у бўйича режиссёр Наби Раззоковнинг фильми ҳам яратилгани бежиз эмас.

“Қадимда бўлган экан” ҳикоясининг иккинчи қисми бир мунча сирғулаштанамо, ривоятнамо йўналиш олса-да, у қаҳрамон ҳаракатлари, ёзувчи мақсади ва асар говсини очигина изчил бўйсундирилгани учун китобхон дунёқарашига таъсири кучли.

Ички туғёнлар исканжасида колган Ўсар момосини мурувват уйига элтиб кўйиш фикридан ҳам кайтади. Укаси Кенжаникита элтиб кўйиш фикридан ҳам кайтади. Ахир, у ҳам фаротатда эмас. Тўртта боласи билан домда сикилиб яшаётган бўлса...

Шу сикинти ўйлар огушида хаёлига бир фикр кетади Ўсарнинг: “Момони бирон жойда бир-икки соатга колдириб”, сўнг кайтиб келиб олиб кетсачи? Момо боқиб эса Кенжа ўғилни-кита кеташмиз деган фикрда. Зарур ишим чикиб колди, бироздан сўнг кайтиб келаман, дейди-да кампирни бирор овлок жойдаги панарок, кўз илтамас жойга ўтказиб кетади, кайтиб келиб, укасиникига эмас, яна кайтариб олиб кетади уйига, васалом. Энг асосийси, хотинидан шу фикрга келгани, кўнгани учун тоза аламини ололади. “Шунинг ўзи Хожарга етади. Шу ўтган бир-икки соат ичида шу фикрга келгани пушаймонидан Хожарнинг бўладигани-бўлади деб ўйлайди Ўсар.

Ўсар хаёлига келган фикрини айнан амалга оширади ҳам. Момони кискагина вақтга кўп ҳам кўзга ташланавермайдиган тут остида колдиради.

Мана шу давха тасвири замирига “Қадимда бўлган экан” хикоясининг лейтмотиви яширинган дейиш мумкин. Ўсар янгилимаган эди. Бир айланиб келиш учун машинаси кишлок йўлига тушганда не кўз билан кўрсинки, карпсидан келаётган таниш юк машинаси устида “... кабина тимида кўлларини тираб келаётган” Хожарни кўради. У бўлаётган ишлардан пушаймон бўлиб эрининг ортидан йўлга тушган, максаси Массад момони кайтариб олиб келиш эди.

Эр-хотиннинг бу учрашув манзарасини, ундаги хар икки қаҳрамон юрагида кечаётган туғёнларни ёзувчи катта эхтирос билан чизади. Хожар “қандайдир шилинжираган, ковоккари осилиб кетган, факат кўзлари гилгишлар эди” (159-бет).

Хожар ва Ўсар кампир колдирилган жойга етиб келишадди. Шу саҳнада хикоянинг кульминациясига етиб келамиз...

Не кўз билан кўришсинки, колдирилган жойда... момо йўк эди. Чикиранча, кичкиранча невра ва невра келин момони излашга тушадилар. “Ерга кирди ми осмонга чиқди ми?” Момо йўк эди. “Э, худо бу нима кўрулик?” Шунда Ўсарнинг кулоги остида момонинг кулимсираб айтган “Қадимда бўлган экан-да” деган сўзлари жаранглагандек туюлганини ўқиб, бу сўзлар худдигина бининг ҳам кулотимизда акс-садо бергандек бўлади.

Худдас маълум бўладики, момо колдирилган жойда йўк. Инг ҳам албатта каттик кизикамиз. Каерга кетдйкин? Қандай кетдйкин? Бу ёти нима бўларкин? Лекин ёзувчи хикоянинг бугунги фантастик ёки афсонавий тарзда хал этишга берилмайдиган. “Сир” сифатида колдириб, қаҳрамони Массад момо тикилини “хал этиш”ни ёки “ечин”ни китохонга хавола этмайдиган. Эеро, хикоянинг асосий максаси ҳам Массад момонинг кимсати финалда қандай ечилишидагина эмас, хикоя бош қаҳрамонлари Ўсар, Хожарнинг, дейлик, сиз билан бизнинг — яъни, китобхонларнинг Момо кимсати нима билан тулашга муносабатда.

Мана шу масаладан келиб чикиб ёзувчи Шукур Холмиров хикоянинг охири манзаралари — момо кимсати нима билан тулашнинг реалистик, хаётий тасвирлаш йўлини тутди. Бу маъно, — катта маъно, чуқур максад, теран говни адиб биттагани “— Обжетишибди”, деган сўзга жо килишни истайди.

Бужулда келган шароитдаги хаётнинг отгирчиликлари, таринг рухий ҳолат боис Ўсар ва Хожар “отгирлик килиб колгандек туюлган” момодан кутилмоққа тарадуд кўришган, уни каттамада бўлгани тимсоли каергадир — укасинг хонадонигами, каришлар уйигами ташлаб келишга чоғланишган эса-да, бу ҳаракатлар янгилиш бўлганини кўп ўтмаёк англаб етадилар, бу фикрдан кайтадилар.

Ёзувчи олдига кўйган максасига, бадийий ниятига эришадди. Ниятининг кийинчиликлари-ю, бозор иктисодига ўтиш шароитлари, феъл-атворда бўлган асабийлашув ва бошқа рухий ке-

чинмалар ўзбек характери синдира олмади, минг йиллар давомида шаклланиб, қарор топган миллий хусусиятдаги муҳим касрлардан бирини бўза олмади.

Бунинг устига ҳикоя якунида Максад момонинг таниш-ми-нотанишми кишилар томонидан олиб кетилишга адиб янада чуқурок маънони жо эта олади. Максад момолар тушган ҳолатда уларнинг қадрини наинки ўз фарзандлари, набиралари саклаб қолабидиллар, балки, умуман, момо мансуб халқ, миллат бундай кексаларимизнинг кадр-кимматини билди ва меҳр деган таълимотни ҳар қандай вазиятда бошига кўтаради.

Шукур Холмирзаев изчил реалист ёзувчи, бу асари билан ўзбек халқи "ана шундай" дейди ва, айни вақтда, ҳаётнинг кинриб келаётган қасиргалари таъсирга берилмай, глобаллашув шароитларию бозор иқтисодиётининг шубҳасиз рўй беражак янги зуҳуротлари остида ҳам шундай бўлиб қолишини ис-тайди.

Ҳикоя "йўқолган кампир "топилди". Аммо, у ёгини ёзиб ўтириш шартми?" дейилган жумлалар билан тугалланади. Бир қаратганда улар гўё шарт эмасдек, жиддийроқ бирор бир баъдий юкламаси йўқдек таасурут қолдиради. Бамисоли, айрим фильмлар тугатган сўнгги сахнада ёпирилган дарвоза янглик.

Лекин, жиддийроқ эътибор бериб қарасак, бу сатрлар ҳам ортиқча эмас, муаллиф унга муайян маънони юклаб қўйганини аниқлаймиз. Шукур Холмирзаевни изчил реалист дедик. Бу хусусият асарнинг умумий структурасида, структур ёндашув натижасидатида эмас, шу охириги жумлада ҳам намоён бўлади. Бу сўнгги сатрда биз "шу билан ушбу ҳикоятга мўлжалланган максадни тасвирлаш тугади" тина эмас, асардаги кўрсатилган максаднинг ҳаётда ҳали давоми бор, у қандай кечар экан, хурматли китобхон, бу масала сизни қизиқтирмайдими, шу масалани сиз ўйлаб кўрмайсизми?" деб саволга тугаётгандек бўлади. Ҳар қалай ҳаёт — ҳаёт-да. Ҳаёт эса, давом этади.

Драматургияда глобал маънавий-экологик муаммолар

Глобаллашув жараёни, бозор иқтисодиёти ўтиш муаммолари таъсирининг баъдий таъкини, айтиш мумкинки, деярли барча жанрлардаги асарларда кўрина бошлади. Янгилашиллар фикр мазмун, ғоя, қаҳрамонлар қиёфаси, характеридаги янги-лашиллардагина эмас, умуман асар поэтикасида ҳам кўрина бошлади. Ҳатто, жанр структураси ва табиғида ҳам муайян янгиликлар пайдо бўла бошлади.

Жанр поэтикасидаги бундай ўзгариш, янгилашилларни бунд, драматик жанрларда ҳам кўрамиз. Шу нуқтаи назардан Эркин Воҳидовнинг "Иккинчи тумор" трагикомедияси, Шароф Бошбековнинг "Темир хотин" комедияси ва Эркин Аъминнинг "Танҳо қайик" киноривояти ва "Сув ёкалаб" номли драматик асарига назар ташлайлик.

Эркин Воҳидов тағмаъноли, тағмақадли асарларда "яширин" ғояларни илгари суриш жиҳатидан замонавий ўзбек адабиётида алоҳида ўрин эгаллайди. Бунга унинг "Диагноз", "Бўри чакирган мажлис", Арслон ўргатувчи", Донишқилшук ва Матмуса ҳақидаги ўнлаб шеърлари яққол мисол. Лекин, "Иккинчи тумор" трагикомедияси алоҳида аҳамият қасб этади.

Эркин Воҳидов нафакат ватанимизда, балки хорижда ҳам, асосан ўзбек шеърининг улкан намоёниси сифатида танилган. Муҳлислар уни Хофиз Шерозий, Бедил, А.С.Пушкин, Шиллер, А.Блок, С.Есенин, М.Светлов, А.Твардовский, Р.Хамзатов каби жаҳонга машҳур сўз санъаткорларининг поэтик асарларини она тилимизга ўтирган мохир таржимон сифатида ҳам яқини билдиллар. Эркин Воҳидов публицистикаси билан миллий тафаккуримиз ва маънавиятимиз равақига жиддий таъсир кўрсатган. Олий Мажлис ва Сенатдаги фаолияти билан давлатимиз ҳамда мустақиллигимизни мустаҳкамлашда ўз ўрнига эга забордаст сиймо. Унинг "Олтин девор"и ўзбек

драматургияси миллий ҳудудларининг олтин девори бўлиб турибди. "Рухлар исёни" ва "Истамбул фожияси" минг йиллик ўзбек адабиёти тарихининг янги намуналаридир.

Бизга адабиётимиз ва маданиятимизнинг ушбу буюк санъаткори асарлари, ижоди жуда яхши маълумдек туюлади. Инсоф билан айтганда, аслида, жуда ҳам шундай эмас.

Тўғри, у ҳақда диссертациялар, китоблар ёзилган, кўлаб мақолалар эълон қилинган. Ҳазиллари асосидаги кўшнқлари халқимизнинг жону дили. Лекин, булардан катъи назар, Эркин Воҳидов ижоди ўзининг маҳобати ва тўзаллигига муносиб ва мутаносиб равишда ўрганилган ёки ўрганилмоқда, деса олмаймиз. Биз бу улкан санъаткор хотираси ва ижоди олдида жуда катта қарздормиз. Шу мавнода Эркин Воҳидовнинг 80 йиллигини нишонлаш ҳақидаги Президентимизнинг янги Қарори биз — адабиётчиларнинг зиммасига янги-янги вазифалар юклайди. Эркин Воҳидовнинг улкан, бой ва ранг-баранг меросида шундай асарлар борки, улар нанки кенг китобхонлар, балки, хатто, адабиётчилар, мутахассисларнинг ҳам атрофидан эътирофидан четда қолиб кетмоқда.

Шoirнинг "Иккинчи тумор" номли трагикомедияси ана шундай асарлардан биридир. Ҳеч муволағасиз, масъулиятни хис этган ҳолда, мен бу асарни муаллиф ижоди ва хатто, ўзбек адабиётига эмас, умуман, шўро замони адабиёти ва шўро истибдоди, унинг империализм сийсати зимдан, таъзаминли услубда кескин фойш этилиши жиҳатидан XX аср адабиётининг ўз вақтидаги ноёб намуналаридан бири, деб баҳолагим келади.

Ҳап шундаки, асар ноёб кашфиёт: одам мияси харитасини тузиш, шу мақсадда тажриба ўтказиш, инсон миясидаги имкониятларни максимал равишда ишта тушириш ва бу жараёни онгли тарзда бошқара билишдан иборат экспериментларга киришган замондош ўзбек психолог олимнинг илмий изланишлари, уринишлари, орзу-армонлари, шулар асосидаги феъли-табиати, дунёсини бадиий тавалланттиришга бағишланган бўлса-да, аслида, асар замирида, замоннинг булардан ҳам

муҳимроқ, чуқурроқ, ижтимоийроқ муаммолари кўтарилади ва ас эътирилади. Бу муаммо асарнинг шўро тузуми бошқарувидаги норасолик; истибдод, зўравонликдан иборат адолатсизлик; манкурт моҳиятдаги зўғумли жараёнга фаол муносабат билдириш каби ҳуқуқиятларида намоён бўлади.

Дарҳол савол туғилишини сезиб турибман: Эркин Воҳидов 1970 йилда ёзилган асарда бу қадар қалтис масалаларни ёритишга қандай қилиб журъат эта олди Драматург асарда психолог олимнинг кашфиёт мақсадидаги уринишлари, экспериментларини инсон зоти қанчалар тараққиётга мойил бўлмасин, бу ҳаракат унинг собит табиатига ноўрин аралашувдир, зўравонликдир. Бинобарин, албатта инкирозга юз тутишга маққумдир, деган тўхтамга келади. Булар юқорида эътироф этишимиз: шўро тузуми ва истибдодини очикдан-очик инкор этиш тарзиде эмас, инсон онги, тафакқури, дунёқарашини, қийинчи ўзи истаган ҳолдаги йўналишга солиш тараддулга тушган ва бу борада экспериментлар бошлаб, уринишлари чин-ларин бўлган Мизроб Махмудий ғояларини инкор этиш орқали амалга оширади.

Бундай — бир жиҳатдан, асарнинг кўриниб турган сатҳида қаламга олинаётган муайян аниқ бир мавзу-муаммони таъсирлиш, ва иккинчи бир жиҳатдан, бошқа асар ёзилган вақтда айтилиши қайси бир сабабларга кўра мумкин бўлмаган, ёки ҳумрон қарашларга эдлтиги боис, манъ этилган муаммоларга ишора усули билан таъзаминли, таъкатламли тасвир ва таъкинга мурожаат этиш жаҳон адабиётида кенг тарқалгани маълум. Эркин Воҳидов назаримда "Иккинчи тумор" да ана шу усулни маҳорат билан ишта солади.

Китобхонлар ва мутахассисларнинг асосий қисми, чамаси, асардаги матн юзасида кўриниб турган мавзу, муаммо, қарама-қарши қабул қилиш билан чекланиб, таъкатлам, таъзамин ва улардаги ишоравий маъно-мақсадни бирмунча четда қолдирган бўлса, ажаб эмас.

Энди асарнинг ёзилиши ва чоп этилиш тарихи ҳақида икки

огиз гапириб ўтсам. “Иккинчи тумор” шоир Сайланмасининг Иккинчи жилдида 2001 йилда нашр этилган. Драма ўша йили “Жахон адабиёти” журнаlining 9-сонида ҳам чоп этилган. Ундан кичик бир парча Р.Иноғомовнинг асар ҳақидаги кискача мақоласи илова қилинган ҳолда ўзимиздаги “Театр” журнаlining 4-сонида босилиб чиқди. Драматург Хайитбой Расул айтишича, ундан 5-6 йил аввал, яъни 1995 йилда бўлса керак, Хоразм давлат театрида сахналаштирилган, лекин кўп ҳам оғизга тушмаган экан.

Трагикомедия, аслида 1970 йилда ёзилган. Ўттиз йил давомида чоп этилмай турган. Муаллиф Эркин Воҳидовнинг ўзи “Жахон адабиёти” журналинда 2001 йилда маълумот беришича, у ҳеч қачонда шу вақтгача чоп этилмаган. Режиссёр Тошхўжа Хўжаев уни ўз вақтида сахналаштиромоқчи бўлган, лекин Маданият вазирлигининг санъат бошқармаси таҳририяти асарни ўтказмаган. Муаллиф унга асар чоп этилиши арафасида янги замон руҳи ва мақсадларини сингдирган эмас. Чоп этилган асарда у ёзилган вақтдаги матн тўлалигича сақлаб қолинган. Бунга Э.Воҳидовнинг 2001 йилдаги: “Уни ҳозир ёзсам, балки бошқача ривож ва ечим топган бўлардим. Бу асарни тарихий факт сифатида ўша замонда қандай ёзилган бўлса шундай тақдим этмоқдаман”, деган эътирофи ҳам тасдиқлайди.

Асар неча 30 йил мобайнида чоп этилмай келди? — деган савол барчани қизиқтиради, албатта. Ягона совет ҳалқини шакллантириш масаласи кун тартибига кўйилган бир замонда инсон онгини, дунёқарашини ўзгартириш керак, янги, ўзини танитган инсонни яратиб учун курашиш керак, деган гоянинг қабул қилиниши мумкин эмас эди, албатта дейди бу ҳақда муаллифининг ўзи.

Бундан қирқ беш йил аввал ўз вақтида жамиятта, тузумда нисбатан ўткир танқидий қарашлари мавжуд асарни лоақал Истиклол тонгидаёқ чоп этиш мумкин эди-ку!

Мустанкилликдан сўнг ва унинг дастлабки йилларида, асарни чоп этиш ёхуд сахнага қўйиш имкониятлари туғилганда

муаллиф нега бу ишни амалга оширмади, деган савол туғилиши табиий. Бу ишни драматург 1995 йилда маълум даражада амалга оширишга интилди. Трагикомедияни муаллиф, аввал Хоразм театрида сахналаштириб, виловтаги томошабинлар камда мутахассислар назаридан, сеновидан ўтказиб олиб, мунофиқият топган тақдирда, уни пойтахтдаги марказий сахналарга ўтказишни мўлжаллади. Лекин асарнинг сахналаштирилишидан кўнгли тўлмади чотга, у яна бир неча йил архивда қолиб кетди. Лекин назаримизда, асар замирида, муаллифининг ўзи 2001 йилда эътироф этмаган, бошқа чуқур ижтимоий гоя ҳам мавжуд эди. У нимадан иборат эканини айтишга ўтишдан интил асар мавзуси, гоёси, қаҳрамонларига киска равишда напар ташлаб ўтайлик.

Психолог олим Маҳмудий 22 ёшдаги ақли-хуши жойида, лекин қобилияти суёт, шу босе ўқиш-ёзишни ҳам билмайдиган Матмусани ўзи фанга олиб қирмоқчи бўлган йўсинда ўқитиб, таълим бериб, қандай қилиб бўлмасин, хатто гипноз усулини қўллаб, одам қилмоқчи, факат одамгина эмас, муайян босқичларда раҳбарлик қилиши мумкин бўлган даражага етказмоқчи. Аслида, бу “ўқитиш” замирида олим томонидан, яъни, қобилияти, зақоси суёт кишининг онгини фаол равишда нинга тушириб юбора олишдек натижага эришиш устида олиб бориётган илмий тажрибаси ётади³⁶.

Маҳмудий бир йил ичида ўқитиб, таълим бериб Матмусани комбинат юк ташувчисидан унинг директори лавозимига кўтаришга ҳақида тилхат ёзиб беради. Матмуса Маҳмудийнинг қатъий топириқларини сўзсиз бажариш, итоат этиш, айниқларини тўтидек қуруқ ёд олиш натижасида “ҳамма соҳадан қабирдор” кишига айлана боради. Лекин бажарётган ишлари.

³⁶ (Бу мотив остида В.И.Ленининг: хатто кўҳрақ ҳам давлатни бошқариш мумкин, деган пролетарча гоёси, ёхуд, дейлик шўро ўзбекистонининг пик босқичида давлат бошқаруви халқ ичидан чиққан, хатто баърак ва саводсиз киши томонидан ҳам бошқарилавериши мумкин деган гоянинг ва улар орқали, “юқоридан” негизланган фиррини мажбурлан ўрловонлик билан ўтказиш тажрибалари қўлланган инсон ақс санолати сезилмайдими? Ё.Н.)

ёдлаган фикрлари моҳиятини мутлақо англаб етмайди.

“Ававл яшаган кўчангинг” номи нима?” деб берилган устоз саволига жавоб бериш учун шогирд ўз кўчасининг номини эслолмайди.

Шу ўринда ўзбек драматургининг мазкур асардаги айрим йўналишларга М.А.Булгаковга мансуб “Иторак” асарининг муайян таъсирини ҳамда Чингиз Айтматовнинг “Асрга татигулик кун” романидаги манкурт билан муайян ҳамоханлигини сезмаслик мумкин эмас.

Матмуса табиатидаги айрим олағлар бот-бот кўзйб туриши устоз Маҳмудийни жуда ранжитди. “Назариям вайрон бўлди”, “бўтун институт олдида шарманда бўлдим”, дейди ва ўз шогирдига қарата: “Сиз Матмусалигинингизни бўтунлай унуттишингиз керак. Мана бу ердан ҳам (қаллани кўрсатади), мана бу ердан ҳам (юракни кўрсатади) чиқариб ташлашингиз керак”. Матмуса бу топширик, бу истакларни бажонидил қабул қилади.

Хотирангизда бўлса, Ч.Айтматовнинг манкурти тарихан, мажбурланиб, зўрланиб шу ҳолда туширилса, Эркин Воҳидовнинг манкурти ўргатилиб, ўқитилиб, саводсизликдан саводхонликка айлантирилиб, бажонидиллик билан шу — манкурт ҳолига туширилоқда. Айни вақтда, Эркин Воҳидов манкурти — 1970, Ч.Айтматов манкурти эса, 1981 йилнинг маҳсули эканлини ҳам эътибордан соқит қилмайлик.

Маҳмудий Матмусега таълим беришда давом этади: “Хам-ма ишни бошқатдан бошлаймиз. Диванга ётиш. Оёқларингизни узатинг. Кўзингизни юминг... Кўз олдингизга келтиринг, сиз катта амалдорсиз”.

Эътибор беринг. Юқорида эслатганимиз икки манкурт моҳияти бир бўлса-да, характер жихатидан, баъдий образ сифатида бошқа-бошқа. Ч.Айтматов образи — ўзининг мустақил фикри йўқ, хўжайин нимани айтса шуни сўзсиз бажарадиган кул — манкурт. Эркин Воҳидов образи ҳам бошлиқнинг, йўл-йўриқ кўрсатувчи устознинг айтганларини сўзсиз бажариши, унга итоат этиши лозим бўлган, шунга мўлжалланиб ўргати-

лиётган қаҳрамон! У фақат кул манкуртгина эмас, амалдор-ликка тайёрланаётган манкурт.

Лекин, Эркин Воҳидов қаҳрамони — Матмуса устози, ёки кўжайин Маҳмудий режалари, тажрибалари остида шаклланиб, акли кириб, фақат унинг йўриғи билан мушоҳада қиланган, иш туталдиган эмас, ҳаёт таъсирида ўзи ҳам мустақил фикрлай оладиган қаҳрамонга айлана боради. (Қаҳрамон дунёқаршида жуда муҳим ўрин туталдиган мана шу омилнинг асослари, мотивировкаси асарда бир мунча суёт эканлигини айтиб ўтишга тўғри келади). У ўзига одам деб эмас, эксперимент, тажриба курули сифатида қаралганини англаб этади.

Матмуса Маҳмудий тажриба-синовлари асосида акли-хуши кўп нарсаларга етадиган бўлиб қолганини, психолог олим, киний топширик берган бўлса, айнан, қойилмақом қилиб бажари олишини, айтилганларни бўлбулиўёдек тақордай билишини катта олимлар гувоҳлигида Илмий кенгашда кўрсатишдан, намойиш этишдан бош тортганда, йўриқчи: мени “бўтун умрт шармандаи шармисор қилма” деб унга ёлборишига қарамай, Матмуса ўз тутумини ўзгартиришдан бош тортади.

Асарнинг биринчи ва иккинчи фаслларидаги аксар лавҳалари комизм билан трагизм заруратига қараб ўрин алмашиб туради, хотима ўрнидаги учинчи фасл, асосан трагик руҳга йўрилди.

Маҳмудий инсоният тарихида катта ўғаришлар яшанини кутган, лекин тўб замири ҳаётий адолатдан йироқ бўлган, катта умидлар билан тутатилишига яқинлашган илмий ишнинг йиллиришдан бошқа илож тополмайди. Шу ўринда бу тахмин, туюмол ёки гипотетик фикрни айтишга журъат этиш мумкин. (Экинчол бу қараш ўзини оқтар, балки келгусида асар янада чуқурроқ ўрганилиб бу ҳақда бошқачароқ фикр айтилар). “Иккинчи тумор” трагикомедиясига, ундаги психолог олим Маҳмудий образи ва бу қаҳрамоннинг илмий раҳбари замирига муволиф мати юзасидаги маъно-мақсадлардан ташқари, коммунетик жамият куриш ҳақидаги таълимотни, шу таълимот

асосида туғилган шўролар тузуми ҳамда унинг асосчилари табиатини ҳам бадий ёритишга ҳаракат қилмадимикан? Бу ниятни очик-ойдин гавдалагантириш мумкин бўлмагани боис драматург асосий максадни асар матни юзасида кўриниб турган мавзу ва муаммоларга юклаган кўринади.

Шу маънода, асар хотимасидаги катта умид боғланган илмий ишнинг ёндирилиши коммунистик жамият бунёд этиш ҳақидаги ғояларининг барбод топишга ишора эмасмикан?

Агар шундай бўлса Эркин Воҳидов факат ўзбек ёки ёзилган вақтдаги шўро адабиёти даражасидагина эмас, жаҳон адабиётида коммунистик ғоя ва тузумнинг барбод бўлишини биринчилар қаторида бадий талкин қилган ёзувчилардан бири бўлиб чиқади.

“Ён, менинг бир умрлик меҳнатим, орзу-умидларим, ён!” — дейди Маҳмудий, ёнаётган илмий ишга қараб, асардаги сўнгги монологларида бирида эса... “Сенинг сўнгги саҳифаларинг билан хайрлашмоқдаман. Мен ҳаёлимда тиклаган иморат вайрон бўлди, ёниб кул бўлди”, дейилган.

Ҳаётда эса бу иморатнинг ёниб кул бўлишга ҳали 20 йил бор эди. Эркин Воҳидовнинг юқоридаги фикрлари эса, бадий башорат, тузум вужуди ҳуусидаги бадий кардиограмманинг бир кўриниши эмасми? Буёқ шoirимиз томонидан тратикомедик асар орқали тузумга кўйишга ҳаракат қилинган бир бадий ташхис сифатида қарасак бўлмасмикин?

Шу ўринда бир масала келиб чиқади. Нахотки Эркин Воҳидов 1970 йилда, яъни бундан салкам 50 йил аввал, коммунизм деган тавлимот барбод бўлиши зарурлигини, шўролар тузуми ва тизими шаклиз инкирозга юз тутиши кераклигини ўзил-қисил англаб етган бўлса?

Менимча, масалага бундай эмас, бадийят нуқтаи назаридан нозикроқ қараш тўғрироқдир. Ўттири, XX асрнинг 60-йиллари охирида шўролар тузуми ҳам, коммунистик келажак деган тушунча ҳам мустаҳкам эди. Эркин Воҳидовнинг ҳам бу тузум, бу тушунчага эътиқоди батамом сўст бўлган дейиш кийин.

нуқта унинг ўтган аср 80-йилларигача ёзган аксар асарлари дили бўла олади.

Лекин, айни вақтда, Ватан ва миллат, эрк, истиклол ва кўрлик муаммолари ўзини танигандан бўён йилдан-йилга кучайиб борган буюк шoir қалбида доимо тўлқинланиб турганини, у шўро тузуми ва коммунистик келажак узоқ-яқиндаги инқилолдор томонидан тох ошкор — тох пинҳон танкид этилётганини, (бу борада ҳеч бўлмаганда, Чўлпон, Фитратларни эслайлик), хорижда буларнинг ҳар икковини кескин рад этувчи ўнлаб-юзлаб публицистик, сиёсий мақолалар бадий ва илмий адабиётлар мавжудлигини яхши билганини, улардан қабардор эканини инкор этиб бўлмайди.

Буларнинг барчаси бадий фикрлаш ҳаётининг аъмоли бўлган буюк саябаткорга тавсир этмаслиги ва бу тавсир қайси бир даражада бўлмасин акс-садо бермаслиги, ҳаётга муносабатининг бадий кардиограммаси сифатида муайян даражада ифода топмаслиги мумкин эмас эди. “Иккинчи тумор”га ана шу нуқтаи назардан қараш ва баҳо бериш, назаримда кўп ҳам нотўғри бўлмайди.

Матмусанинг миясини, онгини ўзгартриб, уни ўз хоҳиши билан батамом бошқариш ҳақидаги ниятлари амалга ошмагач, бунинг учун сарфланган бир йиллик умри беҳуда кетганини англаган Маҳмудийнинг асар сўнггидаги монологларида шундай фикрларни эшитамиз: “Бир йил! У мана шу бир варақ қотқошай ёниб кетди. У билан бирга менинг ишончу эътиқодим, мен муқаддас деб билган орзу, маслаҳатим ёниб кетди”. Бу фикрларга чуқувроқ эътибор берсак, гап фақат амалга ошмаган илмий экспериментгина эмас, муқаддас деб билинган орзу, эътиқод, маслаҳат ҳақида бораётганини кўрамиз ва улар XX асрнинг 60-70-йилларидаги айрим замондошларимизнинг тузум ва жамиятга бўлган муносабатларидаги ўзига хосликлар борлигини дағаллат эмасмикин, деган фикрга боради киши.

Йил: “Оқибат нима бўлди? Жонингга қасд қилган жаллодга қилинч қайраб бердинг. У қилинч энди бир умр бошингга ту-

ради". Бундай мулоҳазалар зоҳирий катламида Матмусанин Махмудийга бўйсунмай қўйгани, орзуларини батамом барбод қилгани ва, ҳатто, ўзига ўринбосарликни тақлиф қилгани учун алам туфайли айтилаётгандек таассурот қолдиради. Лекин, те-ранрок назар асарнинг ботиний мазмунда юқоридагидан ҳам кўра фожиавийроқ ва ўткир ижтимоий муаммоларга ишоралар ётгандек туюлади.

Илмий гипотезалари рўёбга чиқмаган киши жуда каттик афсусланиши ва, ҳатто, надомат чекиши мумкин, тўғри. Лекин, фикримизча, энди "нимага керак мента бунақа ҳаёт?" деса, керак. Махмудийнинг эса, айнан, худди шундай дейиши, ва ҳатто бироз кейинроқ: "Менинг устимдан бутун олам қулашти" деган хулосага келиши, бошқаларга билмадим, мента бўюк Эркин Воҳидов томонидан қаҳрамони орқали онгли равишда айтилган ёхуд онг оқими тарзида намоён бўлган бадийи башорат бўлиб туюлади.

Бошлигининг қўлида худди тўтиқушдай бўлиб, унинг айтганини такрорлаб, факат унинг йўритига қараб юришни истамай, ўз хоҳишича иш тутшни истаган ва ҳатто энди, бундан бўёғига бошликнинг ўзи унга бўйсунлигини талаб қилгани учун, Махмудий тилидан айтилган ушбу фикрлар юқоридаги мулоҳазаларимизни тасдиқлагандай бўлади: "Бир беозор чувалчанг шунақанги даҳшатли аждаҳо бўлишни қаёқдан билдай?" Яъни: "Махмудий: Мен-ку кўр, нодон эканман, яхши-ёмонни билмайдиган гўл эканман, одамларга нима бўлди? Нега ҳеч ким уни фош қилмайдими?"

Радиомухбир даражасига етган синфдоши Одилжон томонидан Махмудийга айтилган ушбу фикрлар ҳам мента илмий тажрибага бўйсунмай қўйиб, бошликка шакколик қилиш йўлига ўтган кишига бўлаётган муносабатдан кўра, бизни бир вақтлар алдаб-сулдаб, айланиб, ўргилиб, вавдалар билан кўнглимизни пуч ёнгокка тўлдирган шўро сиёсати ва истибодолига муносабатдай жаранглайди. "Девепечак дарахтни бўйишдан олдин у билан дўст бўлар экан. Садокатни билдириб, дўстлик,

мехр, оқибат ҳақидаги афсоналар билан уни ўраб ташлар экан. Алда айтиб, ухлатиб кўяр экан-да, уйқусида бўғар экан".

Асар ниҳоятга яқин Махмудий ва Матмуса ўртасидagi диниёт янада теранлашади ва назаримда бу диалогда драманинг тағзаминлиги, тақатламли гоҳлари-ю, улардаги ишора мавно, ишора ниятлар янада ойдинлашади, ва мақсад парда-лари бирмунча кўтарилгандек бўлади.

Махмудийнинг Матмусага қарата: "Сени яхши одам қилганим, деб кетказган умримга, вақтимга эчинаман", деган гапига Матмуса шундай жавоб қайтаради: "Афсус қилманг, сиз ниятинизга етдингиз, маймундан одам қилолмаган бўлсангиз ҳам, мана, одамдан маймун ясаддингиз. Мен гўл, саводсиз бўлсам ҳам одам эдим. Ўз ўнган жойим, ўз ҳаётим, ўз мақсадим бор эди. Сиз менинг илдиэларимни бешафкат қирқиб ташладдингиз. Қани у содда одамлигим. Қани у Матмуса? Сиз мени ўзимдан ўтирладдингиз. Мени ўзимга қайтариб беринг, ўша Матмусалигимни беринг".

Мана энди асар нима учун "Икки тумор" деб номлангани ва бу ном остида қандай маъно-мақсад жо эканини аниқлашга қарқат қилайлик.

Қобилияти бир мунча суэстроқ бўлгани учун ўқишдан озод қилиниб, хунар олишга юборилгани ёзилган қогозни Матмуса бошлигидан тумор сифатида олиб юради. Ақл-хушини таниган, ёши йигирмалардан ошган Матмусани олим Махмудий илмий тажриба (эксперимент) қилиб, топириқларини сўзсиз ва муллик бақарадиган, факат айтганларини такрорлайдиган йўсини, дунёқарашини ўзгартирган ҳолда бамисоли манкуртга айлантириб, эвазига бир йил мобайнида юк ташувчиликдан унн шиллаётган комбинатга директор қилиб тайинлаши ҳақида тилқат беради. Матмуса аввалги туморини ташлаб, ушбу мазмундаги хатни ўзига иккинчи тумор қилиб олган эди.

Асар охирига келиб Матмуса ана шу иккинчи тумор бўлган биттик мазмундаги ҳаётдан воз кетади. Буткул ва батаном, манкуртсимон махлукка айланиб, ўзганинг йўриғидаги

кандайдир раҳбар бўлиб яшайдан кўра, аввалгидек, ўзининг содда одамлиги, содда ҳаёти билан яшашни истайди. Махмудийга қарата: "Сиз мени ўзимдан ўтирладингиз. Мени ўзимга қайтариб беринг, ўша Матмусалитимни беринг" дейишнинг боиси шунда.

Шу тарика Матмуса адашиб қабул қилган, янгилигиб эрта бўлиб юрган "Иккинчи тумор"дан воз кечади. Бу моҳиятан манкурт – раҳбар бўлиб яшашни инкор этиш, истибоддод даражасидати бировнинг йўриғида юришдан воз кечиш, ўзликни барча нарсадан улуғ деб билиш, ёлгонлик, сохталик, баландпарвозликдан ўзининг илдизига қайтиш кераклигини аниглаб етиш деб тушунасак, менимча, тўғри бўлади.

Ва ниҳоят, асар тузилиши, структура ҳамда жанри ҳақида икки оғиз сўз. Драматургиянинг трагикомедия жанрида ёзилган "Иккинчи тумор" асари мўъжазгина мукаддима ва уч фаслдан иборат. Учинчи фаслни муаллиф, айни вақтда, хотима сифатида тақдим этади.

Драматик асар қаҳрамонлари – иштирокчилари саноти ҳам ихчамгина – бор йўғи 5 кишидан иборат: психолог олим – Мизроб Махмудий, унинг синглиси Сунбул, психотерапевт – Муаттар; Одижон – радиомухбир; Матмуса – Махмудийнинг илмий тажрибасига учраган йигит.

"Иккинчи тумор" трагикомедия жанрита мансуб. Комик ҳолатлар, характердаги комик хусусиятлар, асосан, асарнинг биринчи фаслига тааллуқли бўлиб, асар ўринларда Матмуса сажжиясидаги хусусиятлар орқали юзага чиқади. Жиддийроқ эътибор берилса, бу комик параметрлар, моҳиятан, аста-секин асардаги трагик муаммоларнинг юзага чиқишига тайёргарлик вазифасини ўтаб боради. Иккинчи, учинчи фаслларга бориб, трагизм асарда аста-секин тералашади ва хотима қисмига ўтарақ ўзининг юкори чўккисига кўтарилди.

Трагикомедия факат драматургия жанри эмас, умуман сўз санъатидати энг мураккаб, энг кийин ифода тарзларидан бири бўлиб, алоҳида-алоҳида юксак даражадаги комедия ёки юксак

олиндили трагедия ёзган ҳамма драматурглар ҳам бу жанрга мувожаат қилишга журъат этишавермаган.

"Иккинчи тумор"да комедия йўналиши трагик усулга инебатан бир мунча сустроқ бўлса-да, у ҳеч иккиланмай ўзбек адабиётидати биринчи трагикомедия деб аталишга ҳақлидир.

Шўро адабиётида трагикомедия жанрита ёзилган драматик асар оз бўлгани маълум. Ёки, ҳар қалай, ўтган асрнинг 70-йиллари аввалига қадар шундай бўлган. 9 жилдлик "Қўртая ли-тературная энциклопедия"дати "Трагикомедия" мақолада бу жанрда шўро даврита ва ҳаётига оид деярли бирорта драматик асар тилга олинмаслиги шундай дейишга асос бўлади. Ёрунинг сабаби бор, албатта. Шўро ҳаётига оид трагикомедик асар ёзиш шўро тузуми ва ҳаётининг ўзини ёки унинг бирор бир қиррасини жиддий равишда инкор этиш, танкид қилиш деган гап бўлар эди.

Эркин Воҳидов бадийий максалларини амалга оширишда шу жанрни танлашга журъат этди. Тўғри, "Иккинчи тумор"да асар ниҳовисига бориб, салбий характердаги қаҳрамонларнинг тузаллиш томон юз бўриши ёҳуд асарга баъзида муҳаббат ли-нинисини зўрма-зўракироқ тарзда қиритишни четлаб ўтотмас-лик қиби асар ёзилган замон ва давр муҳри билан изоҳланувчи айрим камчиликлар йўқ эмас. Лекин, шунини алоҳида таъкид-лаш жоизки, "Иккинчи тумор"ни ёзишга тайёргарлик кўриш ёки уни яратлиш жараёнида муаллиф трагикомедия жанрининг сир-асрорларини, ўзига хос хусусиятларини, айниқса, бу йўна-лишдаги мумтоз асарлар мисолида ҳамда бу жанр хусусида-ги илмий адабиётларни чуқур ва атрофлича ўрганиб чиққан, деган ҳулосага келиш мумкин. Бунини "Иккинчи тумор"нинг структураси яққол кўрсатиб туради.

Адабиёт илмида айтилишинча, трагикомедиянинг етакчи хусусиятлари шундаки, бу жанрдаги асарларда на комик ва на трагик моҳият қатъий тарзда қарор топмасдан ўрин алмашиб туради, бадийий манттик талабига кўра бири иккинчисини тако-во этади ёки бири иккинчисининг вужудидан ўсиб чиқади.

Муҳими, мақсад ҳаётӣ айнаниликка даво қилмаган равишда нисбийлик табиатини ўзида сақлаб қолади. Трагикомедияда айни бир муаммо талқини муайян, шахсий (субъектив) ҳамда ҳолис, ҳаққоний, бетараф (объектив) қараш ва баҳо ифодаси сифатида тажассум топиши мумкин. У жамиятда ҳукм сураётган одоб-ахлоққа тамомил эид қарашларни ҳам илғари суришни, ёҳуд, жамиятда қарор топган ёки топмаган етакчи муҳим қарашлар устидан қулишни ёки, аксинча, қўллаб-қувватлашни, ёқлашни инкор этмайди.

Трагикомедия жамиятдаги, ҳаётдаги, шунингдек, инсон тақдиридати жуда катта ўзгаришларга тавсир этувчи ғойадарни, талабларни кўрсатуви ва айни вақтда, санъаткорда ўзига хос равишдаги тайёртарлик бўлишини тақозо этувчи жанрдир⁷. Бу жанр талабларини ўзида мужассам эта олуви асар жамиятнинг буюхронга учраётган ёҳуд учраши лозим бўлган ҳодисаларини, шунингдек, пайдо бўлаётган улкан янгиликларни қарор топтириш йўлидаги мураккаблик. Изтироб, қураш, ихтилоф. Шу жараёндаги трагик руҳли натижалар ҳақида башорат берувчи, ҳамда шу жараёнларнинг трагик ҳолатларини, уларнинг бадиий қардиограммасини яратди.

“Иккинчи тумор”га шойилмай, чуқур назар ташлаш Эркин Воҳидов трагикомедиянинг мана шу хусусиятларини, унинг айниқса, трагизм билан алоқадор жиҳатларини атрофлича ўргатгани ва ўзлаштирганини кўрсатади.

Биз бу ўринда “Иккинчи тумор” ҳақидаги айрим кузатишларимизни эътироф этиш билан қифояландик. Келгусида бу асар ҳақида, шубҳасиз, чуқур тадқиқотлар олиб борилади, атрофлича баҳолар бўлади. Айни вақтда, мазкур трагикомедия мамлакатимиз марказий театрларида сахналаштирилишини оруз қилиб қоламиз.

Драматик асар ўқилишдан ташқари, ўзининг айниқса, сахनावий ифодаси билан қудратли қучта этадир. Бу асарнинг муваф-

факатли сахналаштирилиши, бир жиҳатдан, глобаллашув муаммоларини бадиий акс эттиришга кўра ўзбек адабиёти Эркин Воҳидов сиймосида салкам ярим аср илгарйёқ жаҳон адабиёти контекстида ўзига хос қадмлар ташлаганини ва иккинчи томондан, таъминини, тақатламли ишора санъати орқали XX асрнинг энг улкан муаммоларидан бирини янги замонда биринчилар қаторида бадиий ёритишга журъат этганини кўрсатади.

Пенхолог олимнинг илмий тажрибаси, янада аниқроғи, бир йиллик эксперименти амалга ошматани трагикомедия жанри талабларига жавоб берадиган асар учун хос бўлмаслиги мумкин эди. Бу муаммо учун асар, назаримда, трагикомедия бўлмасди. Муаллиф эса, асарининг жанрини махсус — трагикомедия деб белгилаб, ёзиб қўйибди. Бу бежиз эмас, албатта. Бу муаллиф томонидан асарга белгиланган бадиий юк, асосий ромнинг матни юзида кўриниб турган мазмун-маънодан кўра унинг қамрига, тақатламга юкланган маъно-мақсадга мос ра мувофиқ эканига далилдир.

Глобаллашув жараёнларининг инсон ва миллат тақдирига таъсири дээрли бarcha тур ва жанрлардаги бадиий асарларда акс этмоқда. Уларнинг поэтикасидаги қатор қирраларда янги-янги ўзгаришлар ясамоқда.

Шундай асарлардан бири ўзбекистон халқ ёзувчиси Эркин Актамнинг “Танҳо қайик (ёҳуд девонанинг орузи)” номли драматик асаридир.

Муаллиф таъсарлаҳасида асарни “Орол бободан драматик рингов” деб атайди ва унинг бош қаҳрамони исмидаёқ асосий мавзига қимта ва нимага қаратилишга эътиборимизни жалб этади. Орол!...

Асар жанрий моҳиятига кўра, асосан, драмадан иборат бўлса-да, биз бошиданок ўрганиб қолган мумтоз драма жанри доирасидагина қилиб кетмаслигини аниқтаймиз.

Шу сабабдан бўлса керак, драматик асарлар учун хос бўлган иштирок этадиган қаҳрамонлари ҳақида маълумот берилган ўринида бу қаҳрамонларнинг тахминий ёши, қасби-қори,

⁷ Бу ҳақда қаранг: Қраткая литературная энциклопедия. Т. 7. — М.: Советская энциклопедия, 1971. — С. 594.

ўзaro яқинликлари ҳақидаги маълумотларни кўрмаймиз, хо-зира муаллиф уларни — Орол бобо ва ана 8 қаҳрамоннинг барчасини бирдек “ривоятда нақл этилмишлар” деб атайди. Бу ҳақидаги маълумотлар кейинроқ драмадаги воқеалар фонидан ичдан ўсиб чиқади (проза табиғатиға хос равишда).

Қўриладики, асарнинг бошланишиданок бадият масаласида икки янгиликка дуч келамиз. Биринчи, юкорида айтганимиз, асар қаҳрамонларининг ким эканидан воқиф этишдек ўрғаниб қолганимиз драма жанри учун анъанавий йўлни тарк этилаётгандек бўлса, иккинчиси, қаҳрамонлар “ривоятда нақл этилмишлар” дейилиши асосида асар структураси реалистик эмас, халқ оғзаки ижодига хос йўналишга қурилганини маълум қилади.

Асарни ўқиш жараёнида эса, бу ҳар икки тутилган йўл ўқувчини кизиқтириш учун танлангани маълум бўлади. Драма, моҳиятан, Орол денгизининг қуриб бораётгани билан боғлиқ инсон қалбида, тақдирда, ҳаётида рўй берган, бораётган ўзгаришларни кўрсатишдан, тасвирлашдан иборат. Тасвир давомида муаллиф модерн усулларига мурожаат этади. Яна бир масала. Асар бошланишиданок унда драма жанриға хос ремарка унсурларига муаллиф бирмунча эрк бергани сезилганди, бу масалада у проза жанри учун хос бўлган тасвир усулиға кўпроқ эътибор қаратаётгани кузатилади. Асарни ўқиш асносида сиз ҳаёлингизда бир фикр “ирқ” этиб, уйғонганини пайкагандек бўласиз: “муаллиф асарини, аслида, фақат драма бўлиши учунгина эмас, экран асари — кинофильмға мўлжалланган бўлса ажаб эмас”.

Бир асар доирасида назм ҳам, наср ҳам драмадаги диалоглар ҳам бўлиши бизнинг дostonларимиз учун хос ҳодиса. Шунлар воситасида асардаги воқеа-ҳодисалар содир бўлиши, қаҳрамон хатти-ҳаракатидаги замон ва макон масаласидаги эркинлик, реалиялар билан ҳаёлда кечувчи жараёнларнинг воқе бўлишини кўрсатишда модерн услубига хос ифода йўсинлари муаллифта “Танҳо қайик”ни “драматик ривоят” деб аташға асос бўлган кўринади.

Маскур драма яратилишиға жанр табиғатидаги айрим хос-сонлар нуктадан назардан Бернгард Шоу ҳам таъсир кўрсатган бўлса ажаб эмас. Маълумки Бернгард Шоу проза ва драма ун-сурларининг уйғунликида намоён бўлган драматик асарларидан бирини роман-драма деб атаган эди.

Эркин Аъзамнинг маскур “Танҳо қайик”даги бу ҳодиса Шоу таъсири туфайли бўлмаса, у ўзбек адабининг драматик жанр таркибининг янгилашға интилишидаги типология сифатида боқолмаса тўғри бўлади.

Асар бошидаёқ қуйидаги манзара тасвириға дуч келамиз: бир-биридан узок бўлмаган масофада бир неча қайиклар. Бар-часи деярли қумға ботиб қолган. Ҳатто том бошида ҳам қайик. Қайик ўзи қаерда бўлади? Унинг турар маскани — сув, албатта. Ўзга кўраётган қайиклар барчаси қумда. Демак, бу, сув йўқ-лигиға, сувсизликка ишора. Бутун асар давомида келадиган воқеаларнинг лейтмотиви дастлабки сахифаданок бош қаҳрамон қиёфаси, руҳияти қуйидаги тарзда тасвирланади.

“Орол бобо: (ташвишманд гудраниб). Қум-қум. Еру осмон қум-д, тавба! (Тиқила-тиқила, бирдан юзи ёришади). Йўқ, сув бу, сув! Қара, офтобда шипадек ялт-ялт қилипти. Жонивор...” Орол қайтиб келибди! Оролим! Бир кечада сууға тўлибди, шиссин, дол. Ана — мавжлари! Ана — тўлқинлари! Ваҳ, қайиклар ҳам сууғиб юрибди!” Эътибор берсангиз, Орол денгизининг қум-ғиб бораётгани Орол бобони салкам савдойи холға солиб қўйган. Қуёш тигида ялтираётган қумлик унга сув бўлиб, қумға ботиб ётган қайиклар эса, сууда қалқиб тургандек туюлади.

Қаҳрамон руҳий ҳолатини бундан ҳам қучлироқ тасвирлаш мумкинми? Биргина шу психологик холат таъсири: “Орол қумини, унинг атрофида яшаётган минг-минглаб кишиларнинг, оғилларнинг аҳволини танг холда солмоқда” қабилдаги сўзлардан қучлироқ таъсир этади. Бу таъсирни кейинги тасвирлар давомида муаллиф янада қучайтиради. Бунинг учун у янги сўзлар, янги сифатлар, мажозлар қилириб ўтирмайди. Таъсирнинг олтимал йўлини топади: Орол бобо эсдан оккан эмас, у

тентакмонанд бўлганича йўк ҳали. Бир зумгина шу аҳволга тушли, холос. Кўп ўтмаёқ ўзини ўнглаб олади.

“Ҳе, эсини еган телба чол, — дейди у ўзига ўзи! — Оролинг сени ташлаб кетганига неча замонлар бўлдику! Энди қайтмайди у, эй нодон!”

Орол бобо денгиз уни ташлаб кетган, ташлаб кетаётган бўлса ҳам ундан айро яшашни тасаввур қилаолмайди. Оролсиз у асло яшashi мумкин эмас. Шундай бир ривоятни эшитгандим. Сутэмар денгиз хайвони толен салкам бутун ҳаётининг мазмуни бўлиб қолган бир бобойдан сўрашибди: жаннатга тушишни истайсизми, оқсоқол?

— У ерда толен борми? — сўрабди қария.

— Йўк, деб жавоб беришганида: Толен бўлмаса жаннатингда нима қиламан”, деб жавоб берибди бобой. Орол бобо ҳам руҳан шу аҳволга тушиб қолган. Орол денгизсиз ҳаётини тасаввур қилолмайди. Овулда деврли бир ўзи қолган. Қуни-қўшилларнинг кўпи тахта-ўқлогини йитиштириб, аллақачон бошқа манзиллари макон тутишган. Ташлаб кетилган ҳар бир хонадоннинг томида қайик. Улар шунчаки қайик эмас. Ачинарлиси шуки, уларни Орол бобо ўз кўли билан ясаган. Шогирдлари билан ясаган. Афсуски, сувда эмас, том бошида турибди ҳаммаси...

Бундан ҳам аянчлироқ манзара бўлиши мумкинми, қайиксиз учун. Яна бунинг устига, ошини ошаб, умрини яшаб бўлаётган қария учун: ҳам ҳаёти қадар мўътабар бўлиб кетган Ороли ташлаб кетса уни, ҳам не-не орзу умидлар билан ясаган, ҳар бири кўзига азиз фарзандидек бўлиб қолган қайиқлар сувда, ҳаракатда эмас, том бошида сени масҳара қилгандек қайиқ турса. Алам қилмайдими қишга? Яна бунинг устига умринг охирида бораётган бўлса. Шуми ҳалол меҳнатларинг, орзуларинг эвазига олганинг тортик.

Ёзувчининг Орол бобо руҳий ҳолатини чизган бўёқларда шу маъноларни ўқитгандек ва Орол бобо ҳолатига тушгандек бўлади киши.

Ёзувчи Орол бобони, шунчаки, бирор-бир гўшада, ховлида ёки кум босган ёбонда тасвирламайди. Уни ўзи ясаган қайиқлардан бирининг ичида тасвирлайди, кўрсатади. Бунинг устига қайик ҳам том устида. (Асар номи ҳам “Танҳо қайик” деб аталиши бежиз эмас). Бунни мен муаллифнинг катта маҳорати сифатида баҳолагим келади. Бу ҳолат асар гоҳи, моҳияти, бадиияти, бош қаҳрамон ички дунёси, руҳияти, дарди-умиди, орзу-армонига максимал даражада мос танланган, топиб танланган, ўқувчида қалбида ҳам тасвирланиш туйғуларини ўстаб уйғотадиган даражада эканини таъкидлаш ўринлидир. Бунинг устига ёлғизлик, ёлғизланишни айтмайсизми? Инсон туйғулари ичида энг абадий ва барча учун доимо хос хусусият эканини эласак, танҳо қайик ва ўзи билан ўзи якка қолган қаҳрамон образи ва унинг ички дунёсини тасвирлаш муаллифга ниҳоятда ўнг келганини эслатиш ўринли бўлади... Айни пайтда, Орол бобо ҳолати ва самимиятидаги табиийлик, соддалик, миллийлик жихатидан ва фикрлаш тарзига кўра менга Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема”сидаги Мўмин чолини, Эрнест Хемингвэйнинг “Чол ва денгиз” қиссасидаги Сантьягони эслатгандек бўлади. Менимча, у ана шу типдаги қаҳрамонлар сирасига қиради.

Урни келганда, ёзувчининг модерн усулда намён бўлган маҳоратини ҳам айтиб ўтиш ўринли. Деврли кумга ботган танҳо қайик ичида у ёшлигини, ўтган умрини хотирлаб ўтирибди. Эрта-индин кетасан, хозирлигингни кўриб қўй, дейди у ўзига-ўзи. Ёшлиги ҳам, умри ҳам Орол билан кетгандек бўлади. Ёзувчи ёзади: (“Қария энгашиб қайик ичида қармоққа напашиб ётган каттақон баликни думидан кўтарди, у ён-бу ён айлантириб қарайди) Ўйриқкина! Худойим бу кеча ҳам сийлабди. Қуллук, қуллук” (“Шарк юлдузи”, 2017, 19-бет. Бошқа мансблар ҳам шу манбадан).

Аслида, балик у ёқда турсин, балик бўладиган, қармоқ тиниладиган сувнинг ўзи йўк-ку, дейишиниз мумкин. Лекин, ёзувчи буларни кўрсатади. Чунки у қаҳрамонининг ҳаё-

лида ҳам кечаётган ҳодисаларни кўриб туради ва янглишмайди. Сизга ҳам кўрсатади. Сизни ҳам ишонтиради. Ва сиз ҳам бўлганга ишонасиз. Чунки унинг қаҳрамони шундай бўлишни истайди. Бу унинг савдойи бўлганидан, бўлаётганидан нишона эмас. У шундай бўлишни истайди, жуда-жула оруз қилади. Бадииятда бу ҳодиса ҳаётнинг реаллашувига айланиш даражасида кечади. Тасвирдаги бу модерн усулга мурожаат, энг асосийси, асарнинг қаҳрамони хатти-ҳаракатидати таъсири янада кучайтиради. Киска штрихлар, тафсилот (детал)лар орқали катта таъсир кучини яратиш имконини беради.

Оролнинг куришига турли-туман илмий изоҳлар, тушуниришлар, исботлар келтирилгани маълум. Эркин Аъзам бу масаланинг ҳаётий ва тўғри жавобини бадиий тавдалантиришга интилади.

Орол боёбо унинг шогирдлари Тиловерган, Генжамурод ўртасида бўлиб ўтган баҳсда Орол денгизи куришлари сабаби ҳақида баҳс кетади, бунинг сабаби факат яратганга маълум деган гап ҳам бўлиб ўтади. “Тавба деб гапиринглар, болаларим, — дейди Орол боёбо — Худо эмас, сен билан менга ўхшаганлар бошига етди Оролнинг... Ҳазобини кўзгадик-да. Хали айтдим-ку, шайтон оралади ичимизга, васваса солди. Ана шунини кувсанг, ана шундан ҳалос бўласанг, бир кун қараб турибсанки, Оролнинг суягга лиммо-лим тўлиб турибди-да” (20-бет).

Орол боёбо айтган, эҳтимолки Орол денгизининг ўзига мансуб бу мулоҳазалардаги “тазаб” нима, “ичимизга оралагани шайтон” ким ёки нима? — билиниси келади кишининг ва ҳар ким уларга ўзича жавоблар излайди. Булар балки пахта якка-хокимитини ўрнатиш, тезроқ ва кўпроқ пахта бер деб ва шу сабаб суяғи тежаб-тертамай ишлатавериб, бошимизда ўйнаб турган империвий сиёсатдир, бу сиёсатга кулларча бўйсинишга мажбур бўлган ўзимиздаги мутелик, ташқаридаги зўравонликлардир; глобаллашув жараёндари таъсиридаги пахта етиштириш, суядан фойдаланишдаги, балки билинтийиб, балки билинтиймай олиб борилган сиёсатдир ёки бизни бадтар-

роқ ўзларига мутъа этишининг, бўйсундириш йўлидаги навбатдаги ҳаракатлардан биридир, ҳуллас, ёзувчи бу масалани Орол денгизининг куриш ҳодисаси билан боғлаб, Орол боёбо тилидан “ичимизга шайтон оралаши”, “Оролнинг тазаби” тарзида, жуда тўғри бадиий ифодалайди ва Орол боёбонинг, денгиз бир кун келиб яна албатта тўлиши ҳақида билдирган ишончи биз — китобхонларга ҳам кўчиб ўтади.

Аҳамиятлиси шуки, денгиз суви курий бошлаганидан катти назар, Орол боёбо, Тиловерган, Генжамурод сиймонидати ороликлар суягини қайтиб келишга, Оролнинг яна суягга тўлишга ишониб яшайдилар. Бу масалада каттик баҳс юртасаларда, қайик ясашни давом эттираверадилар. Лекин... лекин бу ясалаётган қайиклар, минг афсуски, суяда эмас, ... уй томларига. Шу ўринда асар қаҳрамонларидан бири Орол боёбонинг шогирди Генжамурод тилидан образли бир ибора ишлатилган: “Овулнингнинг томлари қайиклар бўлиб кетди-ку, Орол боёбо!” (22-бет). Биз ушбу тўрт-беш сўздангина иборат биргина иборада Орол денгизи фожиасининг теран бир манзарасини кўргандек бўламиз. Орол денгизи фожиасини кўз олдига келтириш мақсадида жаҳон миқёсида не-не ўқинишлар ишлатилмаган, мақозлар қўлланмаган, фалсафий ривоятлар айтилмаган. Лекин Эркин Аъзамнинг “Танҳо қайик” даги ибора ўзининг янглиги, теранлиги, ўзида чуқур кўнма ва умумлашма маъно таший билиши, айниқса, бадиий образлиги билан ёдда қолади.

Асар давомида биз ота ва ўғил — Орол боёбо ҳамда оиласи билан шахарга кўчиб кетган Қалимбет ўртасида суҳбат-диалог билан танишамиз. Маълум бўладики, фарзанд отасига шахардан “ҳамма нарсаси муҳайе”, “ободгина ховлиги” уй олиб кўнган, ўша ерга кўчириб олиб кетмоқчи. “Дипломат” портфел кўтарган “шундоқ ўғил-қизлари шахарларда даврон суриб юрибди-ю, отагарини хув бир овлоқда” ташлаб қўйишибди, деб эл-улус томонидан изза қилинишидан ўғил хавотирди. Ота унинг бу тақлифига кўнмайди. Чунки уни кекаликда-

ги роҳат-фароҳат, янги уйдати меҳмонхоналар-у ошхоналар, улардаги тўқинлик эмас, улардан-да муқаддасроқ бўлган қадриятлар, хотиралар маскани азизроқ, “томлари қайикмозор” бўлиб кетган, ҳувиллаб қолган ҳовли мўътабароқ.

“Орол бобо (ҳасратомуз): Чўлу-биёбон дейсан... Онанг мана шу тулпроқда ётибди... бобо-момоларинг шу ерда... Уларни ташлаб мен қайёққа кетардим. Ўғлим. Ўйлаб тапиряптасанми? Онангинг мазорини эиёрат қилмаган куним дунё кўзимга қоронғи... “Бу ёқда қайиқларим, Орол” деб кўшиб кўяди бобо. Қўраписизми, Орол денгизидан ажралиш Орол бобо учун фақат сувдан, Оролдангина эмас, Ватандан ажралишдек тап. Шунчаки, кечати яшаган, бутун яшашда давом этаётган, кум бостан бир парча еридангина эмас, бундан бугунга қим билсин, қанча қолган — қисқа ҳаётининг том маънодаги бойлиқларига айланган, ота-онаси, кампири ҳақиқати ширин хотираларидан ажралиш, уларни тарқ етишдек.

Бунинг устига, ясаган қайиқларичи, қолган-қутган Оролнинг ўзичи? Улар ҳаётининг ўзгинасику, ахир. Ҳаётини ташлаб кета оладими? Ҳар бир оҳангидан армон чақиллаб томчилиб турган сўзларга жавобан ўтил Қалимбетдан жажл аралаш “Эски ашула: Орол! Орол!” деган сўзларни эшитамиз.

Бор-йўғи мана шу икки сўзда Қалимбетнинг характерини очинишга муваффақ бўлади адиб. Бу — драматургиянинг ўзақ қонидларига амал қилабилиш, драматург маҳоратининг намоён бўлиши. Драматург романапис, қиссанапис ва хатто, ҳиконапис каби қаҳрамонлари характерини очиш учун кенг имкониятларга эга эмас. У диалоглардаги бир неча сўзлардаёқ, монологлардаги қисқа-қисқа парчалардаёқ бунга эриша олмоғи лозим. Эркин Аъзам “Танҳо қайиқ”нинг аксар манзараларида бунга эриша олганини кўзатамиз.

Ота фарзанди отиздан чиққан бу сўзларни ҳамда ясаётган қайиқларини энди ҳеч қимта керак эмас, чунки Орол ҳеч қачон қайтиб тўлмайди деган фикрларни эшитиб, тутакиб кетди: “Орол бобо (шашт билан бош кўтариб, жўшиб): Нима?”

Қайтмайди, тўлмайди... Сиз қайёқдан билибсиз, Ҳудомисиз? Ҳа, тўлмайди! Тўлдиролмайсан уни! Ҳеч биринг!” Олиму уламонг ҳам, бошқанг ҳам! Чунки баринг фойдани кўзлайсан! Орол тирром эмас, сенлар тирром, ҳа! Худо сенларга инсоф берган кунни у ўз ўзидан суғта тўлади. Ҳудойим тўлдиради уни, билиб кўй!” (22-бет).

Шу ўринда драматург Эркин Аъзам бир жихатдан, юкорилати фикрлар орқали бош қаҳрамон Орол бобо нечоғлиқ миллий ғазилатларга тўйинган, кекса, моҳиятан, кечати кун кинисин бўлишига қарамай, замоннинг — ҳаракатда бўлиб турган — Оролни қуритаётган ҳозирги замоннинг — нозик сир-верларини идрок этувчи, муаммоларнинг сабаб ва оқибатларини туғри тушунувчи замонавий халқчил қаҳрамон эканини кўрсатади. Иккинчи бир жихатдан, ва у биринчидан кам аҳамиятга эга эмас, адиб қаҳрамонига замонамизнинг милли-тоилаб кишиларида ҳукм суриб келаётган қарашларни мазкур қаҳрамони характери, тафаккури ва қарашларига синдира олганини кўзатамиз. Бу ўринда тап, айниқса, Орол бободан эшитганимиз “Чунки баринг фойдани кўзлайсан... Худо сенларга инсоф берган кунни Орол ўз-ўзидан суғта тўлади” деган фикрлар у ҳақида бормоқда. Улар бамисоли глобаллашув жараёнлари келтириб чиқарган муаммоларга дахлдордек бўлиб туролмай, дими сизга? Бу ибораларда глобаллашув жараёнлари — кайнинг барча соҳаларида мислсиз тараққиётга, тараққиёт интижасида эса, қатта-қатта фойдага, даромадга эришув; бунинг учун эса, максалдни юқоҳларча шу йўналишларга қаратув, бу йўлда хатто керак бўлса, минглаб йиллар мобайнида шаклланиб келган моддий ва маънавий қадриятлардан воз кечув, пул учув, фойда учун хатто не-не азиз миллий анъаналарни таштаб ўтиш ва ҳ.к.ларни тўйгандек бўламиз. Тўғри, пул керак, фойда керак, тараққиёт бусиз бўлмайди. Лекин бу йўлда юқоқлик, инсофсизликка йўл қўйилмаслик керакмасми ахир. Орол денгизининг нобуд бўлиши ҳам кишлоқ ҳўжалигида, нақтаниликда қатта-қатта фойдалар оладиган, даромад келти-

радиган максадларда суви аёвсизларча истеъмог килиш, са-
ноатда уни бетиним исроф этиш туфайли эмасми эди? Оролга
сувининг кайтиши муаммосини, Орол бобо олиму уламолар
илмидан кўра ана шундай харакатлардан воз кечиш факат
фойда-ю, катта-катта микдордаги молиявий манфатларни
ўйлавериб эмас, бу масалада инсофли бўлиш, табиат билан
жамият ўртасида мувозанатни сақлашга эришув керак дейи-
ши бежиз эмас. Ёзувчи ўз қахрамони табиатига бу масаладаги
миллионларнинг идрокини сингдирган дейишимизнинг саба-
би шундан.

Бу кичкинагина ҳажмли драматик асарда ёзувчи Орол ден-
гизи билан алоқадор чуқур иктимой муаммолардан ташқари,
айни вақтда, катор маънавий, ахлоқий, миллий, айрим диний ва
замонавий фан-техникага муносабат муаммоларини ҳам жанр
табиати доирасида ёритишга харакат қилди. Булар Орол бобо
— Қалимбет — тўнгич неvara — депутатликка номзод Тўхалдия;
ота-боба Орол бобо ва Қалимбет муносабатлари, Орол бобонинг
планшетта қарашлари талқинида намён бўлади.

Драманинг иккинчи қисми ҳам Орол бобонинг томага чиқиб
у ердаги қайик ичига тушиб олиш манзарасини модернистик
йўсинда тасвирлашдан бошланади. "... Икки ёндаги эшқа-
қларни кўлга олади. Эшқак эша бошлайди... Шалоп-шулуп —
шалоп-шулуп... Ой ёғдусида чарх этаётган денгиз кушлари —
чатала-ю окчорлоқларнинг сувага тўш уриб училлари, қумуш
канотлари нимкоронуликда ялт-юлт аксланиб кўзга ташлана-
ди... Чол бир замон эшқак эшишдан тиниб, тимирсқилай-ти-
мирсқилай қайик ичидан узун алланимани олади-ю узокни
чамалаб уни ҳақота — "сув"га улоқтиради. Шалоп-шулуп..."

Асарни ўқиётган киши ёки кейинчалик унинг сахнадаги
талқинини кўраётган киши биладики, реал қаратганда қаҳра-
мон — Орол бобо атрофида сув йўқ, Орол денгизи (нинг қисми)
йўқ, қайик ҳам сув эмас, кўриниб турганидек — томда. Балки
тутиш учун ҳам тўр сувага эмас, ҳавога улоқтирилипти.

Нима бу? Орол бобонинг эси бирмунча отиб қолганими?

Унинг эсдан отиб бораётганини кўрсатмоқчимиз муаллиф, деб
ўйлашни мумкин қошиб қолган ёки бадиий тахайюлдаги бир-
мунча нўнокрок китобхон ёки томошабин.

Нук, Орол бобо эсдан оғаётгани йўқ. Муаллиф эса, биз ту-
шинувчи айтиш реалликини эмас, қаҳрамоннинг ҳаёлида, орзу-
синда, армонида кечаётган "реал"ликини тасвирлапти. Қайик-
нинг томага чиқариб кўйишида ҳам чуқур маъно бор. Шарқ,
муҳсан, ўзбек халқида бош устидаги том, уй устидаги том
кадригга баланд тушунчалар, кадритлар билан ассоциация-
лашади. Демак, қайикнинг ҳам том бошида кўрсатилиши ёки
каҳрамон томонидан унинг томага чиқариб кўйилиши, ҳамда
каҳрамоннинг қайик ичига ўтирган ҳолатда тасвирланиши,
бир жихатдан, буларнинг барчаси қаҳрамон дунёсида, унинг
руҳий оламида мавжуд қатта эҳтиромга муносиб ҳодисалар
эканлиги ишора; иккинчи томондан, драматургнинг ўзи ҳам
уларни ана шундай эъзозга сазовор харакатлар деб тушуниш-
ти, идрок этишга ва бизга ана шундай маъноларда талқин
этиб беришга мойиллигида.

Бу ёзувчининг ҳаётда, гўё мантисқизликдек кўриниши
мумкин бўлган харакатдан усталик билан бадиий мантисқ ара-
ти олини, бадиий ҳақиқатни кези келганда ҳаётий ҳақиқатдан
кам тасвирчан кўрсата билиш маҳоратидир.

Миметизацияга эътибор беринг. Чол томда ўтириб балки ту-
тани харақатида. Ҳолбуки атроф бийдай дала-қум боستان. Энг
асосийси, бу ҳолат ҳақиқатдан ҳам чин бўлиб қолишини ис-
тидод қилувчи (томошабин), Чунки, бу ҳолатга, қаҳрамонига
миметизация драматург бизнинг тўйғумизда кўнглимизда тай-
ёрлаб бўлди, бунга эришди. Биз ҳам бу харакатлар чиндан ҳам
ёшар бўлишини истаётганимизни пайкаб қоламиз.

Модернистик ифода йўсини орқали қалбдаги ҳаётий
ақиқатни кўрсатишга эриша олишдир. Агар хотирангизда
бўлса, Чингиз Айтматов ҳам "Оқ кема"да болақайнинг кема-
га етди олиш орзусини талқин қилишда модерн тасвирининг
маъна шу йўсинини кўллаган ва ифоданинг бу тарзи максадли

— оруз ва фожия уйғунлигининг қалбдаги ларзалари ва реали-
яларини кўрсатишда қўл келган эди.

Иккинчи қисмда, энди, ёзувчи ўзининг бош қаҳрамонини
Орол бобо ва уни қуршаган фарзанду набиралари Қалимбет,
Гулаҳдиша, шогирдлари Генжамурод, Амет ва бошқаларни
Орол денгизи қуриши билан у қадар чуқур бўлмаган, лекин
моҳиятан, дахлдор маънавий-ахлоқий масалалар оғушида
кўрсатади.

Рост-да, инсон нечоғлиқ даражада ижтимоий муаммо-
лар билан банд бўлмасин, унинг табиати, феъл-атворида,
қориш-туруши, хатти-ҳаракатида бошқа турли масалалар ҳам
бўлмаслиги мумкин эмас. Одам жонли одам экан улардан
узилган ҳолда ҳаёт кечиролмайди.

Эркин Аъзамнинг Орол бобоси ҳам шундай. Драматург
уни бошқа масалаларга муносабатда ҳам кўрсатишга ҳаракат
килади.

Мавлудми, муслулмон кишининг, шу жумладан, ўзбекнинг,
қорақалпоқ ва қозоқнинг ҳам, умрида ҳеч бўлмаса бир марта
ҳаж зиёратини амалга ошириш орузи бўлади. Бу оруз, айник-
са, киши кексайганда, қартайганда, қучади.

Фарзанд Қалимбет отаси Орол бобота бир “сюрприз” совға
қилиши ниятида. Ҳаж зиёратига бориб келишни, бунинг учун
барча ҳаракатларни бўйинга олишини айтиди. Қалимбетнинг
асосий мақсади, қурби статуриб отани ҳажга юбормапти, де-
ган узунқулоқ маломатлардан ўзини қутқариш.

Ота эса, қутқилмаганда ҳажга ҳам бормаслигини мавлуд
килади. Ёлпирай, “ҳаждан бўйин товлаган мўминни энди кўри-
шим”, дейди бунга жавобан Қалимбет.

Ҳаж зиёратининг ҳаётда ҳам, адабиёт ва матбуотда ҳам
ўзига хос пурҳикмат ижобий мақсадлари ва маънолари та-
қорор-таққор айтилаётган бир замонда (шўронинг даҳрий
зуғумидан қутулиб) этиб келган ва бунга керакли имкониятлар
бўлатуриб, уни адо этмаслик хоҳишини билдирган қаҳрамон
ўзбек адабиётида, янгишмасам илк бор яратилмоқда.

Лекин Орол бобо анойилардан эмас. У бу сафарни шун-
чалик хоҳламагани туфайли адо этишдан бўйин товлаётгани
йўқ. Муслулмон учун адо этилиши лозим беш арқондан би-
ринчи қарши шаккоқлик қилаётгани йўқ. Бу муборақ зиёратни
адо этиш масаласида унинг мустақил, бошқаларга баъки қўп
кам ёқмайдинган, бироқ ислом қоидаларига эид келмовчи ўз
қарашлари бор. Қаҳрамонидаги бу фазилатларни кўрсатиш
орқали, драматург бир томондан, унинг характерини янада
тулқинроқ таялланттиради ва иккинчи томондан бу зиёратнинг
иқрим қимсалар томонидан салкам “мода” тарзида ангашиб,
баъзан унга қўп ҳам чуқур ва теран қаралмаётганларга муно-
сабат билдиради.

“Ҳажга қилган-кечган гуноҳларидан тавба этмоққа бори-
динг, чотга, шундайми ахир?” — дейди чоғ ўғли Қалимбетта...
— Унда отанг қайси гуноҳини ювгани бормиш, хўш?”. Ота
ўзини: ҳаётда сира ёлгон гапирмаганини, бирор бир ишда
фарибга йўл қўймаганини, ҳеч кимнинг ҳақига хиёнат қилма-
ганини, бировнинг на моли, на жуфтга эри қарамагини ай-
тганида, ўғли: “фақат шулар учун ҳаж қилинадими?” дунёда,
ахир, бетуноҳ банди борми, деб тўғри жавоб берад экан, Орол
бобо унга қарата янада теранроқ жавобни тошгандек бўлади:
“Орол бобо: Ҳа, нима учун боришар экан, бўлмаса? Шунча-
ни сифру-томошагами? Ё номчиқараргами? Тўғри, унақалари-
ни ҳам биламиз. Ана, ўзимизнинг ўтаган маҳсум. Йил сайин
кетганди. Нима, авлиё бўлиб қолганим? Ўша-ўша, келиб тавин
гуноҳга ботгани-ботган. Йўқ, ўғлим, ҳаж зиёратининг шартла-
ри, қонун-қоидалари бор. У ерга обдон хозирлик қўриб, риёза-
ту минажжаклар чекиб борилади” (28-бет).

Қуриналики, бобо умуман ҳаж зиёратини ёқтирмовчи эмас,
ўтаган маҳсумсифатлардек сафар қилишларга, у ерга бориб
келгани билан, янада гуноҳга ботувчиларга қарши.

Қалимбетта отанинг бу мулоҳазалари ҳам ёқмайди. Улар
“қани шамонларнинг тапи бўлиб қуринади. Қийинчилиги
ниман, яноб-укубглар нимаси? “Тап-тайёр самолётлар” ҳам

“тангрининг марҳамати” эмасми? Шу нуктага етганда баҳс ўзининг кулминациясига кўтарилади. Бобо кулук дейиш, тавба қилишгача бориб етади, лекин кўнглидаги бор ташларни тўқиб солади: “...Кўнглида бир тоза нияту чин ихлоси борми-йўқми, дуч келган одам ҳаж экан деб жўнайверса... Худди тўйга отлангандай... Зиёрати қабул бўлармикан?... Ахир, бан-даси покизаланиб, тозаланиб бормайдими, унака жойларга?”

Тўғри, ҳажга дуч келган одам отланиши бордир, лекин кетаётгани йўқ. Кучли саралашлар, йиллаб навбат қутишлар, деган-дек. Лекин бобо айтгандек, салкам тўйга бораётгандек кетаётганлар ҳам йўқ эмаслигини ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб турибди.

Пировардида Орол бобо ниҳоятда, қиска, лўнда ва муҳим гапни айтди. “... Баъзан худдики, бориб қолганга ўхшайман! Ният билганда”. Бобонинг бу сўзлари асарни ўқиган-ўқимаган, саҳнада кўрган-кўрмаган унга ўхшаган тўғри, кўнгли ва нияти пок инсонларга тасалли беради. Оролга муносабатдаги, Ватанга муносабатдаги, ота-онаси, завжаси руҳига хотираси, ҳаж зиёрати масаласидан келиб дин-диёнат, инсон ва кўнгли эгаларига қарашларда бу қаҳрамонни замонамизнинг қантар бири вақилисифат кишиси даражага кўтаргандек бўлади.

Баҳс ниҳоясида узил-кесил ҳажга бормаслигини маълум қилади: “Худойим ўзи кечирар, отангнинг синадиган қабаси ҳам, зиёратгоҳу ибодатгоҳи ҳам мана шу ўзи туғилиб ўсган ташландик овул” (29-бет).

Мана шу ўринга келганда Орол бобо учун Оролдан ажралиш, овулдан ажралиш Ватандан ажралишдек гап эканини янада чуқурроқ тушунамиз.

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов ёзди:

*Мен нечун севаман Ўзбекистони,
Турдоғин кўзимга айлаб тўтиё?
Нечун Ватан дея еру осмонни
Муқаддас атаймиз, атаймиз таниҳо.
Аслида, дунёда таниҳо нима бор,
Пахта ўсмайдими ўзга элда ё?*

*Ёки кўёшимни севгимга сабаб?
Ахир кўёшлику бутун Осиё...*

Фирқини давом эттириб, шоир ёзди:

*Халқим, тарих ҳужми сени асрда
Мангу музликларга элтган бўйсайдиди,
Қорликларни макон этган бўйсайдиди,
Меҳрим бермасидим ўша музларга?
Ватанлар, Ватанлар, майли дўласин,
Бог уйсин мангулик музда ҳам, ақмо
Юртим, сени фақат бойликларинг-чун
Севган фарзанд бўлса, кечирма асло!*

Орол бобо ҳам Оролни фақат суви бўлгани учун, уни — ба-лиқлари туфайлигина севётгани йўқ. Орол унинг Ватани бўлгани учун севатти. Шаҳарга яқин, чорбоғли, гулдек ховлили уйга кўчиб ўттири келмаётти. Қум босиб келаётган, қамларининг дээрли кўнчилиги кўчиб кетган овулини ташлаб кеттири келмаётти. Орол бобо Абдулла Орипов шеърини ўқиматгандир, ҳам дейлик. Лекин у маънавий пурвиқорлиги, ватанпарастлиги жихатидан буюк шоиримизнинг лирик қаҳрамони даражасидати сифатларини ўзида мужассам эта олган драматик қаҳрамондир.

Шуни ҳам айтиш керакки, иккинчи қисмдаги еттинчи фислдан бошлаб асарда шу вақтгача давом этиб келган, асосан, Орол бобо характерини очишга дахлдор ҳодисалар ўринини секин-аста бошқа янги муаммолар талқини эгаллай боради. Бу муайян интригалар ҳам пировардида Орол бобога бориб боғланади.

Гап шундаки, унинг қизи Жўқорги Кенгашга депутат бўлиш илтижиди. Лекин унинг муҳолифлари бунга йўл қўймаслик учун Гўлхадича устидан тинмай юмалок хат ёзишди юкорига. Сабаби фарзанд кекса отага қарамай қўйган эмиш. Ота овулда — танҳо, бир ҳолатда яшашга мажбур эмиш. Отани шу қўйга ташлаб қўйган фарзанд депутат бўлишга муносибми?

Ҳамза ҳам бир вақт депутатликка ишқибозларни “мени

сайланг” каби шеърларида каттик фош этганини билгани. Ҳозир энди замон тамом ўзгарган. Сайловнинг янги-янги талаблари, шунга яраша мураккабликлари билан бир каторда, унинг натижалари замиридан айрим янги-янги манфаатлар бош кўтармоқда.

Драматург асарга мана шу замонавий муаммолардан бирини дидил олиб киради ва унинг айрим нозик сир-асрорларини бадиий таҳлил этади. Гўлҳадичанинг ҳам бу мартабига кизиқиши ҳаминкадар, лекин акаси Қалимбет ва эри уни бу “савдо”га кистайвериб тинч кўймайшти. Негат? Бу Орол бонинг кизига берган саволи. Аслида, унинг замирида ёзувчи Эркин Аъзамнинг Гўлҳадичага ўхшаб депутатлик мартабасига айрим отланувчиларга берган саволи ҳамдир. Берилган жавобдан Гўлҳадича тилидан айтилган фикрларда биз минглаб унга ўхшаган депутатликка номзодларнинг овозини эшитгандек бўламиз. Бу жавобда, айни вақтда, драматург Эркин Аъзамнинг журуятли ва дидил, айрими мураккаб ҳақиқатларни бўзмай, бежамай айтадиган ростгўй кифёсини ҳам кўргандек бўламиз. Акаси Қалимбет ҳамда эрининг Гўлҳадичани депутатликка ундашларининг сабаби, мартабанинг кўлга киритилиши уларнинг “бизнесларига ёрдам бўлармиш”. Ҳақиқий тадбиркорлик яхши, чинакам бизнесменлик ҳам ёмон эмас, лекин, қарангки, бу касб-корнинг “орқа эшик”дан кириб чиқадиган йўллари ҳам бўлар экан ва бу йўлда кўтуғ ва мўътабар депутатликни шахсий мақсадлар манфаатига бўйсиндириш истаги ҳам ишта тушиши мумкин экан.

Асарда шу вақтгача ҳукм сүриб келган жиддий реалистик ифода ўрнини Гўлҳадичанинг отага меҳрибонлигини кўрсатиш манзарасидан бошлаб, негадир ғарбонинг авантюрали сюжет йўналишини эслатадиган ифода эгалайдикки, бу ҳолат китобхон (томошабин)да бўлиб ўтаётган ҳодисаларга ишончини бирмунча сусайтиришга олиб келади.

Хувиллаб қолган, кум босиб бораётган овулни ташлаб, шаҳарга яқин манзилдаги шинам ҳовлиги уйга кўчиб ўтма-

гани, ҳаж зиёратини истамагани, кизининг депутат бўлиш истақларини унинг хоҳишига монанд тушуниб етмаганлиги бонис ака-сингил Қалимбет ва Гўлҳадича оталари Орол бобони билан эси оғиб бораётганликда гумонсираб аввалдан ўзаро тил бириктиришиб, отани бу манзилдан олиб кетиш, бунинг учун атайлаб дўхтирни чақиртириб, гапта кўнмайдиغان “кайсар” отага, бемор кўринаётганлиги сабаб мажбуран уқол киниб, уни вақтинча хушдан кеттириш эпизодларида, бирмунча кўнглилик оралагандек бўлади.

Лекин Орол бобо, кўп ўтмай овулга қайтади. Олиб кетилганлиги уйдан қочиб келади. Оролбобони доктор олиб кетган ва у овулга қайтиб келган вақт оралиғида шотирлари Тилов-берган, Жумабой, Генжамурод ва Амет асар бошида ўйлаб қўйилган, лекин китобхон (томошабин)дан сир тўтилган ишни амалга оширадиганлар. Бир имитацияни (бошқа бирор нарсани унинг айнан аслигига ўхшаб кўрсатиш) содир этадилар. Бу — унинг айнан аслигига ўхшаб кўрсатиш) содир этадилар. Бу — Орол бобо ниҳоятда оғуз қилгани — Оролни яна қайтиб суғута тулган ҳолатда кўрсатиш эди. Бунинг йўлини ёшлар ўйлай-ўйлаб топишган эди. Орол денгизи киртоқларига парчаданган, майдаланган шиша бўлаклари ётқизилса манзара куёш тушган чоқда денгиз худди сув билан лиммо-лим тўлгандек ялтирар экан. Бу ишни амалга оширишиб, Орол бобота кўрсатадилар. Бобо манзарата — Орол чиндан ҳам қайтадан сувга тўлди деб ишонгани ва тўлқинланиб, ҳажжонланиб кетганидан ҳаёт билан индиловшадди.

Асар финалида биз Орол бобони “қайик-тобут”да кўрамиз. “...Кейинлар узра охишта кўтарила бошлаган “қайик-тобут” “юк-вагон-ноқсала, кўк денгизи сари сузиб кетади”³⁸.

Финал романтик, кўтаринки тўзал, у руҳиятимизни ҳам бадиий парвозларга кўтариладек, умид ва ишончимизга ҳам парвоз бағишладигандек бўлади. “Привидение” (“Рух”) фильми инновацияга қаҳрамоннинг руҳи осмон-фалакка кўтарилиб кетилиши ёдга солади. Лекин бу хотира Эркин Аъзамнинг

³⁸ Эркин Аъзам. Танҳо қайик. — Тошкент: Шарқ, 2018. — 171-213-бетлар.

кайик-тобути ва унинг кўк сари сузиб кетишда зоҳир бўлганчи кашфиёт даражасидати образини фалсафий идрок этишти тўскилик қилмайд.

Бу манзара “Ок кема” якунидаги болакай орузта етув йўлидаги фожиясининг бениҳоя гўзал талкинини ҳам хотирамингизга солгандек бўлади. Лекин у ҳам “Танҳо кайик” драмаси хотимасида намён бўлаётган тавсир кучини сусайтирмайди.

Айни вақтда, Оролнинг кайтадан сувга тўлиш фангазисаи, чиройлидек туюлса ҳам, бир мунча ишончсиздек таасурот қолдиради.

Биз “Танҳо кайик”нинг журнал вариантини таҳлилга тортидик. Унинг шу номдаги китобига кирган варианты бирмунча кенгайтирилган ва киносценарий табиати кучайтирилгани сабаб “киноривоят” деб берилди. Улардаги айрим фарқларни кузатиш, талқинлашни келгусидаги ишларга қолдирдик.

Эркин Аъзамнинг глобаллашув муаммоларига дахлдор асари биргина “Танҳо кайик” драмаси эмас. Унинг “Сув ёқадаб”, “Забаржад”, “Қарздор”, “Қовунфуруш Орол” сингари кинокиссаларида ҳам бу муаммолар – глобаллашув жараёндари ҳамда бозор иқтисодига ўтиш таъсирининг жамиятда, замондошларимиз табиатида акс этишига алоҳида эътибор берилишини кўрамиз.

Бозор иқтисодига ўтиш шароитларида топиш-тутишининг замон талабларидан орқада қалиши, иш жойларининг ўзгаририлиши, янги касб-корларининг очилиб, баъзи эскиларининг замон талабларини қондирмай қўйиши, ишсизлик, ўзга манзилларга иш излаб кетиш, қишлоқларда бандликнинг озайиб кетиши ва бошқа сабаблар бадний асарларда ҳам бу масалаларга фаол равишда муносабат билдиришини ҳамда айрим ҳолларда бу муаммолар инсон табиатида қандай ўзгаришлар ясаётганини бадний таваллаштришини тақозо этди.

Ўзбекистонда сув муаммоси доим жиддий бўлгани маълум. Лекин бозор иқтисодиёти даврита келиб бу муаммо янада жиддийлашди. Бу муаммонинг янги-янги қирралари пайдо бўлди.

Мисалан, “Сув ёқадаб” киассасига назар ташлайлик. Унинг Чингиз Айтматовдаги “Денгиз ёқадаб” чопётган олапар” (1977) киассасига ҳеч қандай алоқадорлиги йўқ. Асар номларинини ўхшашлик бор, ҳолос. Ч. Айтматов киассаси мустикалинича бўлган замонларнинг муҳиш асоратлари акс эттирилгани, “Сув ёқадаб” асарида мамлакатимизда янги замонларда қам давом этаётган сув танқислиги муаммолари бадний таҳлилига тортилган.

Чингиз Айтматов. Бадний башоратлар

Юқорида биз глобаллашув жараёндарининг ўзбек адаблари нисбатда кўринган глобал қирраларига дахлдор бадний талқинларни кузатдик. Глобал муаммоларнинг инсоният тақдирига кўрсатилган таъсирини бадний таваллаштриш жиҳатидан буюк кўриниш адиби Чингиз Айтматов алоҳида ўрин тутди.

Чингиз Айтматов ярим асрдан кўпроқ давом этган ижоди мубайнида кирғиз халқини, шўро ва шўровий йўналишдаги мамлакатларни, янада аниқроғи, инсониятни тўлқинлантириб келган, тўлқинлантириб турган ва келажакда ҳам тўлқинлантиришни давом эттирадиган муаммоларнинг ҳаётий жараёндарини бадний таваллаштриди, ўзи ва кўпларни қизиқтирган саволларга бадний жавоблар излади, шу йўналишда бир-биридан гўзал, бир-биридан тираи, эстетик идеяларига муносиб, гоҳида унга таъомилда янги келидиган, аммо, уларнинг инкори орузларини улуғлайдиган даражадаги қаҳрамон-образлар галереясини яратди.

Сиз уларни яхши билишингизга аминман, зеро, Чингиз Айтматов асарларини, қаҳрамонларини билмайдиган киши жумхуриятимизда топишмайди ҳисоб. Унинг катор-катор киассаси ва ҳикоялари республикамиз кино ва театрлари арбоблари томонидан тақдор-тақдор сахналаштирилди, экранларга олиб чиқилди. Адибнинг деярли барча асарлари ўзбек тилига ўтирилган ва айтиш мумкинки, бу йўналишдаги чингизпарварлик нисбатсизда Ўзбекистон халқаро микёсда олдинги сафларда ту-

ради. Буларнинг каторида Ўзбекистон Республикаси Президентини Ш.М. Мирзиёев имзоси билан адиб таваллудининг 90 йиллигини мамлакатимизда кенг нишонлаш ҳақида махсус қарор қабул қилинган (бу масалада ҳам ташаббускор эканимиз жаҳон миқёсида эътироф этилмоқда), ҳамда ундаги белгиланган тадбирларга биноан бу гениал санъаткор асарларининг янги-янги нашрлари пайдо бўлаётгани, янги авлод театр ва кино арбоблари томонидан сахната, кино экранларига олиб чиқиляётгани мамлакатимиз маънавият ва маърифат масалаларига даъват сиёсати даражасида эътибор қаратаётганига яна бир далилдир.

Юқорида мен Чингиз Айтматов бутун ижоди мобайнида инсониятни тўлқинлантириб келган кўпдан-кўп муаммоларни қаламга олганини эслатиб ўтдим.

Улар ичида глобаллашув жараёндари туфайли инсон бопида, тақдирида, бугуни, эртаси ва ҳатто келажатида, бир сўз билан айтганда, инсоният, башариёт қисмида содир бўлаётган ва бўлажак ўзгаришларнинг бадий талқинига бағишланган асарлар алоҳида ўрин тутди.

Бу йўналишдаги изланишлар Айтматов ижодининг, ҳусусан, сўнгги босқичдаги асарлари учун характерли бўлиб, глобаллашув муаммоларининг бадий талқини, айниқса, “Қасандра тамғаси” ҳамда “Қулаётган тоғлар” романиларининг бошдан охиригача етакчи лейтмотивини ташкил этади.

Глобаллашув жараёни инсон тафаккурининг илм, фан, техника юксалиши билан боғлиқ бўлиб, унинг таъсирида ишлаб чиқариш, техника, ҳарбий амалиёт, кўйинтки, барча соҳалардаги тараққиёт бўлиб, уларнинг инсоният оруз қилган ижобий самаралари, шубҳасиз, жуда катта. Лекин унда инсониятнинг табиий ривож, тараққиёти учун ниҳоятда зид бўлган, салбий оқибатлар келтириб чиқарувчи, ҳатто, дээрли охираг қуноқларга етишни тезлаштирувчи (шунинг учун ҳам Чингиз Айтматовнинг ўзи таржимон Сузон Қорасева “Қасандра тамғаси” романининг ўзбек тилидаги номини “Охираммон нишонлари” деб чоп этишга руҳсат берган эди) оқибатлари қундан-қунга

адиб бўлиб бормоқда. (Иброҳим Ғафуров таржимасидаги романи “Қасандра тамғаси” номи остида нашр этилди). Унда ана шундай ҳусусият ва тамойиллар ҳам борки, инсониятни унинг мана шу жихатлари таҳликага солмоқда.

Ўўри, глобаллашув масаласидаги салбий оқибатларни ёзувчи ҳал қилиб бермайдиган ва беролмайдиган ҳам. У глобаллашув муаммосини келтириб чиқараётганлар ва унга дахлдор киниларга боғлиқ иш. Ёзувчи эса, бу йўналишдаги жараёнларнинг алоҳида шахс, миллат, мамлакат, бутун инсоният тақдирида кечаётган, кечилиши мумкин бўлган оқибатларни бадий таваллутилади, жамиятнинг кўзини очади, қалбини поклашга таянч этади, бу жараёнларнинг олдини олиш ёки, ҳеч бўлмаганда, қисқартириш учун бонг уради.

Масаланинг инсонийлаштириш билан боғлиқ қирраларига эътиборимизни жалб этайлик. Маълумки, Чингиз Айтматовнинг “Қасандра тамғаси” ҳам “Қулаётган тоғлар”и ҳам, ана шундай руҳдаги асар. Эътибор беринг: илм-фандаги тараққиёт, глобал юксалишдаги оруз-ниятлар шу даражага етдики, инсон Яратганининг ҳукмига қарши ўларок, янги одам яратилиш тарафдорлига тушиб қолди. Инсониятни дээрли йўқ қилишга қодир ва етарли қурол-аслаҳа ишлаб чиқарилмоқда. Жаҳоннинг турли нуқталарида клонлаштиришнинг амалий тажрибалари ўтказила бошлади.

“Қасандра тамғаси”да тасвирланганидек, Андрей Қурилов киришлари натижасида бунёд этилажак сунбий одамга асос бўлишдан “икс зурриёт” “кељакада эски, ўз умрини ўтаган дунёни туб томири билан кўпориб ташлаш баробаринда янги дунёни бунёд этажак”. Олим Қурилов учун бу иш ҳозирча “лаборатория тажрибалари” объекти бўлса, партия марказий комитети қотиби Қоноқанов олқишлашига ва башоратига кўра бу “икс зурриёт”нинг тилидаги одам”. У “меҳнаткаш синфларни эски дунёдан халқоқ қилиш учун” хизмат қилади, “уни ағдар-тўнтар қиладиган қам ҳудди ана шу “икс зурриётдир”. Қўралисимиз, глобаллашув жараёнларидаги илм-фан тараққиёти улкан ижобий натижалар-

дан ташкари бўйруқ билан ясалган ва шу туфайли факат кимлардир маъқул келадиган бўйруқларни ижро этадиган одамларни бўлиб қилиб, кези келганда, инсоният туҳумини қуритишга қаратилган ғояларни ўзида ташимоқда.

Шу ўринда мен ўзимизнинг Эркин Воҳидов томонидан бундан чамаси, ярим аср аввал (1970) ёзилиб, узок вақт нашр этилмай, 30 йилдан сўнг, шоир "Сайланма"сининг 2-жилдида дунё юзини кўрган (2001) ҳозирга қадар ҳам етарлича эътиборга тортилмай келётган "Иккинчи тумор" номли трагикомедияси ҳақида икки оғиз гапириб ўтсам.

Ўзбек шоири бу асарда психолог олим Маҳмудий томонидан олиб борилган бир тажриба-қашфиёт жараёнини бадийий ақс эттиради.

Э. Воҳидов бу асарда оддий бир юк ташувчи бўлиб ишлаётган, ҳатто, ақлий қобилият жиҳатидан бирмунча суст қаҳрамонни ўзи қашф этаётган дори-дармони билан тузатиб, соғломлаштирибгина қолмай, бажарувчи ишлар моҳирини англаб етмайдиган, лекин топирилган вазифани шак-шубҳасиз ижро этувчи, нанкики оддий юмушларни, ҳатто ажабтовуру катта лавозимларни ҳам урдагайдиган, янги типдаги бир манкурт образини яратган эди. Ўзтибор берсангиз Э. Воҳидов манкурти ҳам (1970), Чингиз Айтматов манкурти (1980) ҳам юкорида фикр юритганимиз асарда тасвирланган "иккес зурриёт"даги хусусиятларга қайсидир жиҳатлари билан ўхшаб кетади.

Бу бири бошқасидан тамомилла беҳабар равишда яратилган, бири-иккинчисига ўхшаб кетадиган ёки яқин турадиган типологик ҳодиса ўрта Осиё халқлари адабиётида глобаллашув муаммоларининг бадийий талқинига эътибор берилга бошлаганига деярли ярим аср бўлди ва ўрта Осиё халқлари адабиётида бу таъмоийл ҳукм сура бошлаган жаҳон адабиёти билан ўз вақтидаёқ ҳамкадам эди, деб ҳулоса чиқариш имконини беради.

Чингиз Айтматовга қайтайлик. Глобаллашув муаммоларининг бадийий талқини нуқтан назаридан "Қулаётган тоғлар" романига назар таштайлик. Глобаллашув жараёнига ва бо-

зор иқтисоди оқибатида рўй бераётган ўзгаришлар туфайли қалқлар, миллатлар, (асарда конкрет киргиз миллати) киёфатлиги минглаб йиллар давомида шаклланган урф-одатлар, менталитетдаги хусусиятлар, тақдирларда қисматларнинг ўнгирлашуви жараёндари, масалан, бозор иқтисодиёти туфайли содир бўлаётган қийинчиликлар, ҳатто, баъзан инсон табиати, айтايлик, муҳаббатдаги номақбул қайрилишларни келтириб чиқараётгани жуда нозик, теран, ўгли тасвирларда талқинлаштирилади. Буни биз асардаги, хусусан, тоғ кўчишга ёрдамчи бўлган жараёнлар ва журналист Арсен Саманчин муҳаббатнинг барбод бўлишига боғлиқ манзаралар тасвирида янник қўзатамиз. Саманчиннинг севилиси Ойдана бойлик туфайли, пул туфайли олигархиячилик тасвирига тушиб туфайли, ўзининг юксак иқтидорини намоён этган санъатга ҳиёнат қилиди, ундан юз ўтиради, поп-маданият томон оғиб кетади ва енгил-елпи ҳаёт кечириб томон юз тутди. Қаҳрамон табиатининг тасвирлашдаги бу линияда Чингиз Айтматовнинг "омманий маданият" деб аталмиш кўштирноқ ичидаги маданиятнинг миллиятни горат қилишга тавсир кўрсатуви оқибатларига бадийи қарашларини сезмаслик мумкин эмас. Ойданадаги санъатдан юз ўтириш Арсенга бўлган туйғуларига қарашларида ҳам рўй берилади. Ойданага сахна савнати бераётган ҳақ унинг талантига номуносиб даражада оз. Саманчиннинг қасб-қори, топиш-тутин-ю, юриш-туриш қизининг кўнглидаги ҳавойи тутумларга мос келмай қолади. Ҳатто Саманчиннинг Ойданага батишлаб ёзилган ўгли бадийи асари ҳам унинг тизгинсиз хоҳишларига тўқинлик қолдонилади. Буларнинг барчасидан олигарх Эртош Қурчалнинг унга бўлган эътибори устуғлиқ қилади. Муҳаббатли, санъатсиз, теран журналист, эл-юрт дарди билан яшайдиган, адолатпарвар, бир неча тилни биладиган эйёли Арсен Саманчин эмас, олигарх топган-тутгани боис "бўльдюзер" сифат бўлиб бораётган Эртош Қурчал голиб чиқади.

Пул ва инсон табиатидаги ўзгаришлар ҳақида дунё адабиётида кўп ёзилган, масалан, биргина Золянинг "Деньги" романи

нини эслаш кифоя. Бирок Чингиз Айтматовнинг "Кулаётган тоғлар"ида бу жаҳоний муаммонинг янги кирралари очилди. Глобаллашув шароитлари фойда ва факат фойда топиш, пулга салкам ҳудо даражасида сифиниш тамойилларини келтириб чиқармоқда. Ҳаётдаги ўзаришлар, бозор иқтисодиётидаги янгилинишлар, глобаллашув жараёнлари таъсирида содир бўлаётган айрим ҳодисалар деярли ноилжлик даражасига кўтарилиб бораётир. Пул, фойда деган тушунча жамиятдаги ташкилот ва алоҳида шахс қисматида масаланинг ҳал бўлишида деярли яратувчи қучга айланиб бормоқда ва у, ҳатто, минглаб йиллар мобайнида шаклланган бурч, муҳаббат, эътиқод сингари ўчмас туйғуларга, миллат белгиларига ҳам даҳл қилмоқда.

Асарда табиатдаги асрий тоғлар – Қирғизистон тоғларидаги қор кўчалари тасвирига алоҳида ўрин берилган. Чунки унинг зиммасига юклатилган жуда теран, салмоқли бадий юклама бор. Унда табиат-экологиядаги, жамият тузилишларидаги, тоғ қадар юксак инсоний туйғудаги қулашларга ишора бор.

Бозор иқтисодиёти шароитига ўтиш ва глобаллашув жараёнлари бирлашиб жамият, тузумлардаги ижобий оқибатлардан ташқари, жиддий номатлуб ўзаришларини келтириб чиқармоқда. Ер юзидаги инсониятнинг каттагина қисми учун салкам юз йил давомида ҳукм сүриб келган социалистик қарашлар, тузум ва идеалнинг барбод бўлиши қатор мамлакат(лар)даги тузумнинг қулаши ҳам шу даврга тўғри келди. Не-не буюк инсонлар умрини тиккан ва ишонган система қулади ва барбод бўлди. Бунга унинг ўзидаги катта камчиликларидан ташқари, умуман, инсоният бошига ёпирилиб келаётган, шубҳасиз, мусбат ҳислатлари ҳам бўлган глобаллашув жараёнлари, бозор иқтисоди таъсири сабаб демоқчи бўлади "Кулаётган тоғлар" муаллифи.

Мавлумки, меҳмондўстлик, меҳмонга алоҳида иззат-ҳурмат шарқ халқлари, бошқа кўплаб миллатлар, жумладан, қирғиз халқи учун ҳам характерли миллий хусусиятдир. Гло-

баллашув жараёнлари, хусусан, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитлари, нанки, алоҳида шахс фазилатлари, бағки, миллат табиғатида ҳам салбий таъсир кўрсатаётганига "Кулаётган тоғлар"да алоҳида эътибор берилди.

Хориж – арабистонлик катта пулдорлар кўнгилихушлик талаб Қирғизистоннинг қорли тоғларига келиб, тоғ илбарси – қоплонлар (асарда Жаабар ва унинг ёндошлари)ини овлаб кетишар, бу жараёнларга аввалдан тайёргарлик кўриб қўйишлари учун ерлик кишилар тегишли сармовлар билан таъминланар экан. Тоғдаги жаабарлар қирғилиб, аллақачон қизил китобга тушган бўлишига қарамай, ерли халқ вакилларининг юраги янниса ҳам, илож қанча, бозор иқтисоди шароитларида яшаш қулай-қун отирлашиб бораётгани сабаб, ноилжликдан, тегишсин ҳам учун уларга ёрдам беришга рози. Чунки маҳтал, дегирман зор бўлиб турган оилаларга – ҳеч қаердан қирим бўлмаётган назиятларда жуда асқотади бу қирим. Бунинг устига, улар сифида Тошафтонга ўхшаш оиласини меҳнатдан қўра, қандай йўл билан бўлмасин боқиб, умргузаронлик қилиш ниятини тутган гуруҳлар бор. Ана ўшалар бу йилги хорижлик меҳмон очқиларнинг бораётган хизмат ҳақларига қоникмай қўнмиш, қаттарок тоvon тўлашларини талаб қилиб, уларни қаровга олиш тараллуғига тушган, талабга қўнмишмаса, келаятган овчин-меҳмонларни аёвсиз нобуд қилишга ҳам тайёр.

Арсен Саманчин ватандошларини бу яширин ниётларидан кайтармоқчи, лекин овчиларга ов мобайнида қўмак беришга интиланган гуруҳ, таржимон сифатида бу ишда иштирок этишга рози бўлган Саманчин мабодо келувчиларни махфий режадан олох қилишга шайлангудек бўлса, ундан воз кечиб, ҳаттоо, нобуд қилишга бориш қайфиятида.

Меҳмон овчилар етиб келишди. Қор бостан тоғлардаги Жаабар ва бошқа илбарс-қоплонлар ҳаётини тасвирлашга қувват қатта ўрин ажратади. Улар тасвирида умуман қирғиз қалқининг (ва факат унинггина эмас) ҳаёт тарзида глобаллашув ва бозор иқтисодиёти шароитлари туфайли юзата чиқа-

ётган, эҳтимолки, кейин ҳам юзата чиқишда давом этадиган кўпдан-кўп кийинчиликларга бадий ишора бор.

Чингиз Айтматов глобаллашув муаммоларини, бозор иқтисоди туфайли тутилган муаммоларни, кийинчиликларни бар-тарф этишни ўз олдига максад қилиб қўйган эмас, қўётмайдими ҳам, зеро бу унинг вазифаси ҳам эмас. Шунингдек, бу муаммоларни ҳал этиш алгоритминини белгилаб бермайдими, албатта. Лекин, у мана шу жараёнлар таъсири натижасида инсон ва инсониятда, миллат ва жамиятда келгиб чиқаётган норасоликларни бадий қўрсатади, уларнинг сабаб ва оқибатларини бадий таҳлил этади. Бу таҳлил эса, ўз навбатида, барчамизга яшамок синовларига тийранроқ қараш, ўз оқимизда турган бурч синовларини идрок этиш, қисқаси, ўзиники чуқурроқ ангаишда кўзимизни очади, огоҳликка бадий даъват этади.

Адиб: табиатдаги жараёнларда рўй бераётган тоғлар кулашини-ю, жаабарлар қисматининг оқибати — экологик тағайинотларда ҳам, жамиятда содир бўлаётган тоғдек руҳий ўнгарилишларнинг сабаблари остида ҳам, асосан, глобаллашув сиқиллашларининг таъсири туфайлдир, деган бадий ғояни илгари суради. Уларни бадий қаҳрамонлар-замондошларимиз образида реаллаштиради. Адиб глобаллашувнинг мана бу жиҳатлари яхши, мана бу жиҳатлари ёмон деб насиҳатта берилмайдими. Табиатни, экологини асранг деб вазъ ўқимайдими, инсоният тақдирини, миллат шайинини, шахс маънавиятини қадриятлар экологиксини эҳтиёт қилинг деган ўнгитларга берилмайдими, балки бу муаммоларни бадий талқин этади. Биз уларни кўрамиз, ҳис этамиз, асар қаҳрамонлари билан бирга яшаётгандек бўламиз. Ўзимизнинг бақамти дардларимизга дармон топаётгандек бўламиз. Адиб ўзининг буюк максалларига эришди. Бадий максалларнинг юксак даражада восил бўлиши адибни жаҳон сўз санъатининг буюк вакиллари қаторига қўтаради.

Сўнгги йиллардаги илмий изланишлар шуни кўрсатмоқда-ки, глобаллашув жараёнларининг иқтисодий, фалсафий, сиёсий, моливий қирралари билан бир қаторда унинг наинки

маданий, маърифий, ахлокий, балки уҳровий, уғоний, исломиний масалалар билан ва бу йўналишлардаги тарихий-илмий изланишлар билан ҳам боғлиқ жиҳатлари бор экан.

Шу нуктадан назардан менга глобаллашув масаласига дахлдор айрим ғоялар, фикрлар, буюк мутафаккир Хожа Юсуф Ҳамдоний меросида, қарашларида ҳам кўзга ташлангандек туюлади. Ҳамдоний каерда-ю, глобаллашув муаммолари қадрида, деган айрим иштибоҳлар туғилиши мумкинлигини тушунаман ва тўғри деб ҳисоблайман. Ҳамдоний X-XI аср фарғинаси бўлса, глобаллашув эса ундан деярли минг йил кейинги, яъни, XX асрга дахлдор бўлса.

Бу иштибоҳ маълум даражада ўзини оқлаши мумкиндек кўринади. Тўғри, олим 1048-1141 йиллар ораллигида салкам юз йил яшаб ижод қилган. Эроннинг Ҳамдониди туғилиб, хозирги Афғонистоннинг Бомбей шаҳрида вафот этган, Самарқанд ва Бухорода билимини ошириб, “Бухорода узок муддат яшаган. Аҳмад Ясавий, Абдулоҳлик Ғаждувоний ва йирик маърифатли устозлик қилган” (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд. 290-бет) “Ҳаёт мезони”, “Одоб тарикати”, “Қонот ва инсон ҳақида” деб номланган асарлар битган буюк тавассуфшуннос олим қарашларидаги айрим нукталар бундай иштибоҳларга ойдинлик кирита олади деб ўйлайман. Хусусан, “Қонот ва инсон ҳақида” асаридати айрим концептуал фикрларга эътиборимизни қаратсак, минг йил аввал яшаган файлак-суф, тавассуф илмининг султонларидан бири Ҳамдоний XX аср сўз санъати султонларидан бири Айтматов билан ушбу инқилоб қизикаётганимиз айрим масалаларда масхаллаш ва қамқирдек таасурот қолдиради. Бу ниҳоятда қичқи ҳажм-ли трикат араб тилида ёзилган. Аслиятда “Рисола фи ан-на-ланин Сайфуллоҳ ва Нодирхон Ҳасан ўтиригига кўра, унинг фиддин Сайфуллоҳ ва Нодирхон Ҳасан ўтиригига кўра, унинг ўлими “Қонотнинг инсонга бўйсундирилгани ҳақида” ги рисола бўлди. Асар “инсоннинг қонотдаги зарурий ашёлардан истифода этиши ва унумли фойдаланиши даражалари

ҳама йўллар”ни кўрсатади (Ҳожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони. Одоб тарикат. Коинот ва инсон ҳақида. Тошкент: Моввароуннаҳр, 2018. 10-бет). Муаллиф коинот сўзини хозир биз кўпроқ ишлатадиган “космос” эмас, “борлик” маъносиди қўлайди. Шу боис таржимада “космос” ўрнига “борлик” сўзи фойдаланилса маъқулмиди деб ўйлайман.

Ҳамадонийнинг ҳажман митти, қудрат жиҳатидан буюк бўлган бу асарини тақдор-тақдор, синчиклаб ўқидим. Та-саввуфшунос ҳам, диншунос ҳам эмасман. Лекин уни ўқиб асосида вужудим ва онгимда кўп фикрлар уйғонгандек бўлди. Шулардан бири 2-3 йилдан буён ўйлаб юрганим Чингиз Айтматовнинг “Қулаётган тоғлар” романи ҳақидаги фикрларимга дахлдордир.

Ҳамадоний ёзди: “Коинот кўринишида сенинг фармонингта мунтазир. Сен эса маънан коинотнинг амрита бўйсунусан. Чунки коинот бир таомдир. Сен уни еб ўзингда ҳазм қиласан. Коинот ичимликдир. Уни ичиб тутатасан. Коинот кийимдир. Сен уни кийиб эскиртирасан. Коинот маскан-уйдир. Сен унда яшайсан. Уни баъзан таъмирлайсан, баъзан бўзасан, баъзан қулатасан”. Бу хозирча умумий фикр. Борлик ва инсонни ўзаро муносабати ва ўзаро бир-бирига таъсир ўтказиши ҳақидаги фикрлар янада аниқ, конкрет фикрларга қуйроқда дуч келамиз. Бирок юқоридаги умумий фикрнинг ўзбек кейингиларини Ч. Айтматов асарларига нисбатан қўллаш мумкин деган айрим мулоҳазаларни уйғотади.

Тўғри, глобаллашув натижалари табиатнинг ўзи эмас, ижтимоий, илмий ва бошқа ҳаракатларининг жараёни. Лекин Ҳамадоний фикрлари маъноси бунга зид бўлмай, уларни ҳам қамраб олишини ундан кейинги фикрлари тасдиқлайди. Коинот исенкилик ва совуқлик, нур ва олов, сув ва туپроқ, ҳаво ва шамолдир, дейди Ҳамадоний. Улардан эҳтиёжинг, керагинг ва заруратинг даражасида фойдаланасан. Эҳтиёжингни муҳтож-лигинг даражасида яраша оласан. Ортгини, керак бўлмаганини олмайсан. Бу – самимий ва қонуний ҳолдир. Зотан, шундай

бўлмоғи ҳам даркор. Шунда коинот, табиат ва сенинг ўртангда мувозанат бўлади. Бошқача айтганда, табиатни ва унга ҳокимлик қилиш учун сени, айни вақтда, шу табиатга бўйсунинишнинг зарурати билан сен билан, ҳар икковингни яратган Аллоҳ ўр-тада кўта кўринмас мувозий бир ҳамкорлик, ўзаро англаш-тушуниш, ўзаро қадриятли тенгланмага ўхшаш бир ҳодиса ҳам суруди ва давом этади. Бу тенглама бузилса-чи? Уни сен бўлмоқчи бўлсанг, нима солир бўлади? Албатта борлигининг, коинотнинг, бир сўз билан айтганда, ҳамма нарсанинг яратув-чиси ва ҳожаси – Ҳолик учун бу, унинг тартиботи ва ҳукмини бузиш, маъқул келмаслиги аниқ. Ҳамадоний хусусан, коинот қано ва шамол ҳамдир деган фикрини шарҳлай туриб, ёзди: “Булардан керагинг доирасида ишлатсанг, сента фойдалидир. Лекин ундан ортиб кетса, сени ўлдиради, махв этади, ҳалок қилиди” (Оқоридаги манба. 115-бет). Сиз буларни ўқиб ту-риб, ҳаёлингизда “Қулаётган тоғлар”даги манзаралар, таби-атта инсоннинг зўравон хуружи, хусусан, юксак тоғ бағридаги фожиялар, одамлар билан бир каторда тоғ барсларининг нобуд бўлиши, маҳаллий ёрдамчилар билан бир каторда арабистон-дан махсус кўнгилочарлик учун келган пулдор овчилар, улар томонидан табиатнинг, жониворларнинг поймол этилиши, Арсен Саманчин ва бошқа катор қаҳрамонларнинг тоғ кўчи-ен остида қолиб кетиш манзараларини жонлантирмаётганими? “Қулаётган тоғлар” романи ва унинг номи замирида ёзувчи бир тарафдан 70 йил мобайнида инсониятни ўзига қаратиб келган тузумнинг, жамиятнинг қулашини, иккинчи томондан, ботор шароитларининг қарор топиши туфайли шаклланаёт-ган янги “босқич” боис асрлар давомида яшнаб турган не-не-нингни, урф-одатларнинг, инсоний хиссиётларнинг қу-лашини, учинчидан, эҳтиломки, энг асосийси, табиат ва ундан фойдаланиш ўртасида инсоният йўл қўяётган мувозанатнинг бузилиши, сени ўлдиради, махв этади, ҳалок қилади деган Ҳа-мадоний сўзлари ҳақ бўлганини ёзувчи Айтматовнинг асари билан жиҳатдан тасдиқлаб тургандек. Ҳаётинг ҳақиқатининг

бадинет оркали кўрсатилиши, кўп нарсалардан огоҳлантирилиши бу: "Отоҳ бўлинг, одамлар", деб бонг урилиши бу. Эжолоти масаласига эътибор бериш керак дейиш мисоли ҳеч нарсга демасликдек. Бу нарсга бадий асар оркали кўрсатилса, фикр бадийга йўғрилиса, жонли қаҳрамонлар киёфасида акс этса, у буюк кучга айланади. Чингиз Айтматов гоҳи ана шу тарзда буюк кучга айлантира олади. Ҳамадоний ўз асарида яна давом этади: "Қоинот оила қуриш ва никоҳланишидир. Агар сен эҳтиёжинг андозасида фойдалансанг сен учун манфатли, завқли ва лаззатлидир. Бирок бу ишда ҳаддан ошсанг, баданинг, қалбинг ва аклинга зиён етади". "Қоинот инсонлар билан бирга бўлиш ва халқ билан аралашшидир. Фойдали бўладиган микдорлардан ошмас. Бу иш яроқли ва мувофиқ бўлади. Лекин фойдали бўладиган микдордан ошса, баданни эритиб, қалбни қуйдиради" (116-бет).

Ҳамадоний ейиш, ичиш, сўз ва ҳаракатга ҳам алоҳида эътибор беради. У ёзди: "Бўлар эҳтиёждан ва инсон табиати кўтара оладиган микдордан ошиб кетса, баданга, аклга ва фахмга зарарлидир...". Нафсинга, баданинга, табиатинга ортиқчалик қиладиганларидан ва ҳаддан ошишдан ўзингга йироқ тут. Шунда қолинг ва вужудинг бардавомлигини таъминлаган бўласан" (117-бет).

Олимнинг бу фикрига эътибор беринг: у сизга "Кассандра тамгаси" романидаги Андрей Крильцовнинг аввалига заминдаги фаолияти, изланишларига оид иккес зурриётлар, сўнтрок фазодаги самовий роҳиб Филофейнинг Кассандра тамгасига оид кашфиётлари ва унинг Ердаги гоҳдоши Роберт Берн қарашларидан келиб чикувчи оқибатлар ҳақида минг йил олдинги тарих бағридан туриб огоҳлантириш, башоратлари бўлиб туюлмайдими? Мана, кўринг, бу ҳақда Ҳамадоний нима деб ёзди: "Қоинот тафаккур ва ботиний ишларда мулоҳаза юритишидир... Аммо бу теран тушувча инсон тузилишининг чегарасидан тажовуз қилса (ҳаддидан ошса) ва табиатининг тоқати микдоридан ошиб кетса, инсоннинг сезгирлигини ва

кучсизлигини маҳв этади. ақлу идрокини барбод этади... Аслида сен амал қилишинг керак бўлган йўл — уларнинг микдор ва даражасининг салохияти ҳақида мулоҳаза юритишинг керак. Ушдан зарурий ва фойдали бўладиган микдорини белгилаб, қобул қилиб, зарар кўрсатувчи ва ҳалок этувчи ортиқчасини ташлашинг керак" (117-бет).

Ёдингиздами, ўз кашфиётларидаги худди ана шу "зарар кўрсатувчи ва ҳалок этувчи ортиқчасини" олиб ташлашга қурбон етмагани ва бу ишнинг йўлини топмагани учун ҳам "Кассандра тамгаси"даги самовий роҳиб — Филофей алаг-оқибат ўзини ўзи ноҳуд этишга мажбур бўлади. Кашфиёти ноинсоний жонини англаганидан сўнг, ҳаддан ошишга йўл қўганини тушуниб етгани учун бу кашфиётдан воз кечади. Ва бу ишга журъат этади. Зеро, генетиканинг илоҳий қонуниятларини бузишга тажовуз қилинган бу ҳаракат, Яратганининг тушунмасига қарши қаратилган бу кашфиётнинг оқибати мана шундай тугаши шубҳасиз. Бошқа йўл йўқ эди.

Юсуф Ҳамадоний ўз фикрини шундай давом эттиради: "Қоинот ирода ва истакадир. Чунки ундан сента фойдалар бор. Инфраксинк, хушёрлик тоқати микдоридан уни тасарруф этсанг ва табиат, ҳилкат баҳраманд бўладиган даражада идора этсанг, улар яратилишинг ва табиатинг тоқати етадиган меъёрга бўлса, фойдалари бениҳоядир. Бирок сабру тоқат чегарасидан тажовуз қилса (чикса), инсонни тамоман ҳалок этади ва каттао қичик барча нарсаларни йўқ қилади" (118-бет).

"Қулиётган тоғлар" финалидаги рўй бераётган адолатсизликка, нонложликка глобаллашув жараёнлари таъсири туфайли "сабру тоқат чегарасидан тажовуз қилишлар" ва уни қобул қилмасликлар оқибатида тоғлар қулаши, қор қўчиқлари нитижаида, бир томонда табиат дунёсидаги жонотлар — жандорлар, бошқа илвире қоплонлар, иккинчи томондан арабийотонлик овчи меҳмонлару, ерлик Саманчин, Бектур отаю Тоинфрон ва бошқаларнинг тоғ остида қолиши Ҳамадоний бобонинг "ҳаддан ошишлар" таъсирининг оқибатидир.

Шунинг учун ҳам мутафаккир Юсуф Хамадонийнинг “Қоинот ва инсон ҳақида” номи мўъжазгина рисоласи менга Айтматовнинг “Қўлаётган тоғлар” романининг бадиий қонцепциясига ёзилган башоратли шарҳ бўлиб туялади. Ўз навбатида буюк адибнинг ўзи ҳам глобаллашув башоратчисига айланади.

Ва ниҳоят, Чингиз Айтматовнинг мажмур “Қўлаётган тоғлар” романи атоқли мутаржим Иброҳим Ғафуров томонидан ўзбек тилига маҳорат билан ўтирилганини алоҳида эътироф этмоқ лозим.

Ш БОБ ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ГЛОБАЛ ИЛМий-БАДИИЙ ТАЛҚИНЛАР

Глобал илмий-бадиий талқин

Глобаллашув умумжаҳоний жараён сифатида инсониятнинг иқтисодий ва маънавий-интеллектуал ҳаётига, жумладан, бадиий адабиётга изчил таъсир ўтказмоқда. Бу борадаги янги қонуниятларни очиш, илмий-назарий таҳлил қилиш давримиз учун долзарб бўлиб қолмоқда.

Глобаллашув ҳодисаси иқтимоий фанлар, фалсафа ва социологияда анча батафсил ўрганилган, унинг ўзига хос белги-қонуниятлари бирқадар аниқланган. Лекин глобаллашув берган имкониятлар, у келтириб чиқарган муаммолар бадиий адабиётда, хусусан, адабий асарда қандай намён бўлади, улар қандай илмий-бадиий талқин қилинади ҳамда ушбу асарларда ҳаракат қилаётган замондошимиз образининг маънавий олами, инсоний қиёфаси қандай? Ушбу масалаларни кенг миқёсда ва монографик планда тадқиқ қилиш грант-мавзумиз вазифасига қиради.

“Глобал” сўзининг илдизи латин тилидан бўлиб, у *globus* (шар) деган маънога таянади. Русча “Хорижий сўзлар лугати”да “глобальный” сўзига шундай изоҳ берилади: 1) **относящийся к территории всего земного шара, охватывающий**

весь земной шар; всемирный. 2) всесторонний, полный; всеобщий, универсальный³⁹. Биринчи маъно тушунарди, яъни бутун ер шарига тегишли, деганидир. Иккинчиси — “характерама, тўлиқ; буткулмумумий, универсал” маъносини талқинга қаратадиган бўлсак, глобаллашув даврида қилинадиган илмий-бадиий ва бадиий-типология талқинлар ушбу инсонни маънода қайд этилган ҳолатларга мос тушади.

Биз глобаллашувдан факат салбий омишлар, нуқул зарар ва кифр қолдирмаслигимиз лозим. Унинг ижобий жиҳатлари жуда кўп. Шунлардан бири, баъки энг муҳими — у ўзқони яқин қилди, яқинни ўзқ билан тенглаштирди. Масофа деган ҳодисани тавом янги маъно-мазмун бахш этди. Масофа икки нарсани бир нукта оралиги экан, глобаллашув даврида ушбу нуқталар бир-бирига ҳаминқадар яқинлашиб қолди. Бу — дунёнинг янги қолғи, муғлак ўзгача маконий вазиятидир. Ушбу янги вазият бадиий таҳлил назарияси ва амалиётига қучли таъсир ўтказиши мумкин.

Мавлумки, глобаллашув билан ёнма-ён ишлатиладиган глобализм термини ҳам мавжуд. Бу икки сўзининг ўзати бир бўлса-да, бир-биридан анча фарқланади. Назаримизда, глобализм глобаллашув даврига хос бўлган иқтисодий, илмий-фалсафий қарашлар мажмуи ва уларнинг янги глобал миқёсини, қонунларнинг ҳадди аълосини аниқлаётган атамидир. Айрим қолларда у ҳаддан ошиб, чек-чегарани билмаслик қаби манфий маъноларни ҳам аниқлаштиши мумкин.

Глобаллашув у ҳақда ёзилган кўплаб китобларда таъкидланганича, жаҳонни буткул янги қиёфага солиб юбормоқда. Коммуникация, ахборот, фикр алмашув жараёни тамомилан ўзгарди, бу ёлғиз ОАВ доирасида эмас, мушқоқ янги типологияни коммуникацияга ўтқилиб, энди у “*янги алоқалар, ўзара-интеракция, боғлиқлик*” (таъкид муаллифники — С.М.) тарзидан⁴⁰ коммуникация бўлиб қолди. Яна шу ерда ёзилишича,

³⁹ Словарь иностранных слов. 18-е издание. М.: Русский язык, 1989. С. 138.

⁴⁰ Понровский Н. В зеркале глобализации / Сумерки глобализации. Настольная

“Жаҳон ҳамжамиятининг тотал аҳборот шаффофлиги ҳолати ялпи ҳаётимизни таниб бўлмас даражада ўзгартирди”.⁴¹

Ушбу янги ялпи коммуникация тизими муайян миллий маданият, унинг ажралмас қисми бўлган бадиий адабиёт, унда яратилган сара асарлар, уларда дарж этилган МАЪНОЛАР жаҳон аффор оммасининг маънавий мулкита айланиши учун ноёб имконият вужудга келиб, бу нараса глобал илмий-бадиий талқинларни зарурий ҳодиса ва қонуний талабга айлантиради.

Глобаллашув глобал илмий-бадиий талқинларга йўл очар, ҳатто шуни талаб қилади экан, глобал талқиннинг моҳияти бадиий асарни таҳлил ва талқин қилишда янги микёста чиқиш, асардаги тўйғу, воқеа-ҳодиса ва образларни ҳалди аълосига етказиб тушунтиришдир.

Шу ўринда савол туғилиши мумкин, талқин ҳам глобал бўладими? Савол ўринли, чунки бу ғалати боғлиқлик — глобал талқин. Кўтарилган масалалар, ғоллар глобал бўлиши мумкин, лекин талқин-чи? Тилимизда “чек” деган сўз бор, у нараса ёки ҳодисаларнинг энг сўнгги четараси, ниҳовси, поёнини англатади. Муайян бадиий асардаги бирор образ ёки воқеани охириги нуктага (бу нукта мутлақ охириги, деб ҳеч қим айтилмайди, лекин ҳозирча, бошқа таҳлил топилгунча охириги деб ҳисобланади) олиб чиқиб талқин қилишни биз глобал бадиий талқин деб ҳисоблаймиз.

Талқиннинг қадимий тарихи ҳақида гап кетганда, Аристотелнинг “Талқин ҳақида” (русчаси “Об истолковании”, асли-ятда “*Peri hermeneias*”, латинчада “*De interpretatione*”) асар тилга олинади. Унча катта бўлмаган бу рисола (трактат) ҳозир биз тушунадиган талқин назариясига унча мос келмайди. У буюк файласуфнинг мантикка оид асарларидан бўлиб, унда асосан тил, ёзув, чин ва ёлгон нукта, исм, феъл каби мантикнинг категориялар талқин этилади.⁴²

Буюк файласуф бобомиз Абу Наср Форобийнинг “Фалсафанин ўрганишга киришувдан аввал нимани билиш керак” рисоласида Арасту (Аристотель)нинг “Бари(хор)манийас” (“Талқин ҳақида” ёки “Терменевтика”) икки бор тилга олинган⁴³, Форобийнинг ўзи ҳам “Талқинот” (“Талқин”, “Терменевтика”) номли асар ёзгани ҳақида маълумотлар бор.

Ундан ташқари муулмон Шаркида муқаддас китобимиз “Қуръон қарим” та қилинган кўлаб тафсиллар, яъни шарҳлар моҳиятдан талқинлардир. Талқин ҳақида ўзбек адабиётшуносларида муайян талқинотлар олиб борилган. Шундай муҳим ишлардан бири профессор Баҳодир Қаримнинг “Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур” китобидир. Унинг кириш ўрнида берилган “Талқин назариясига доир” мақола соф назарий йўналишда ёзилгани билан диққатга сазовор. Олим “Бадиий талқин негизда юксак образли тафаккур, воқеликни санъат тилига кўчириш туради” деб ёзар экан, у бунда албатта адабий асарнинг яратилиш жараёнини кўзда тутди. Назаримизда, бу талқиннинг илк босқичи. Иқдоркор асарига нукта қўйиши билан муаллиф талқини ниҳоятга етди ва асар китобхонлар қўлига ҳавола этилади. Энди асарнинг илмий-бадиий талқин доираси бошланади. Б.Қарим ёганидек, “Ёзувчи бадиий талқиннинг тўла равишда, барча ғоллари, қарашлари, фикрларига мос суратда илмий тилга кўчириши, илмий талқинда ўз ифодасини топиши адабий-эстетик ҳақиқатни юзга чиқаради; санъаткор ва олим орасида фикрлар мувозанати пайдо бўлади”⁴⁴.

Умуман олганда ушбу кириш бобда талқин назарияси ҳақида жонли ва самарали фикр ва ғоллар олға сурилган. “Бадиий талқин ва илмий талқин мувозанати”, “Тушуниш талқин жараёнининг ижодий натижасидир. Талқин — тушунтириш жараёни” деб фикрлар самарали ва маҳсул талқин этилиши талаб қилади-кан, уларнинг шу тарзда қўйилишининг ўзбек мактабига лойикдир.

КНИГА АНТИГЛОБАЛИСТА. С.Б. М., ООО Изд. АСТ “Ермак”, 2004, С.56

⁴¹ Там же. С.56

⁴² Қарин: Аристотель. Соч. В 4-х т. Т.2. М.: Мысль, 1978. С. 91-116.

⁴³ Қарин: Аль-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата: Наука КазССР, 1971. С. 8, 14.

⁴⁴ Қарин Б. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. Тошкент: Академташ, 2014. Ё. 4.

Талкин шунчалик кенгикамров сўз ва тушунча ва ўзига хос бир куч эканки, у нараса ёки ҳодиса ҳақидаги баҳо ва фикрнинг хатто — ё яхши, ё ёмон томонга буриб юбориш қудратига эга экан. Ўзига хос талкиннинг шундай изох берилади: “Бирор масалани бошқа кишига аниқ қилиб тушунтириш”⁴⁵. Демак, масалани кандай йўналиш, сиёқ бериш талкинчи ихтиёрида бўлади. Бу ҳаётий ва ижтимоий масалаларга ҳам тегишли. Лекин тап ўзига хос сирли ҳодиса бўлган бадий асар ҳақида кетадиган бўлса, талкиннинг мавқеи ва масъулияти янада ошадди, энди у бежиз илмий-бадий талкин деб аталмайди.

Бадий асар, унда ифодаданган туйғу, тасвирланган ҳолат ва қаҳрамонлар кўплаб, баъзан қарама-қарши талкинларга имкон берадики, уларни бир нуктага жамлаш, зарур маъно-моҳиятга йўналтириш учун талкинчидан, аввало “ҳисли кўнгли” (Чўлпон ибораси), яъни катта ва пок қалб ҳамда чуқур тафаккур ва ифода маҳорати талаб қилинади.

Ҳазрат Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарида шундай ёзилади: “Шайх анга иршоду талкин ижозати битиб, ўз мулкига узатмишлар, то ул мулкда ҳалойики Тенгритга иршод қилғай”⁴⁶. Бу асардаги Шайх Насимиддин Куброга бағишланган фаслдан олинган бўлиб, диққатга сазовор жойи шундаки, талкин иршод, яъни одамларга пирлик қилиб, тўғри йўл кўрсатиш билан бир боғламда — “иршоду талкин” келмоқда. Аллоҳ қаломи ва пайғамбар ҳадисларига пок муҳаббат ва чин ихлос билан тўғри йўналиш бериш талкин сўзи билан ифода этилмоқда.

Маълумки, глобаллашув юртимизга Мустақиллик билан кетма-кет кириб келди. Мустақиллик тоталитар мафкура смирлиши билан боғлиқ бўлиб у иқтисодий-сиёсий ва маънавий-ахлоқий қарашларимизни тамом ўзгартирди. Мустақил тузумнинг адабий талаб-ақидалари ўз кучини тамом йўқотди ҳамда қайтмас ўтмишга айланди. Истиклол мафкураси ҳаётий

⁴⁵ Ўзбек келишиги адабиёти асарлари учун қисқача туғил. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1953. Б. 326.

⁴⁶ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 5-Н жилдлик. 10-жилд. Тошкент: Ф. Ғулом номлагани иқтисодий матбаа уйи, 2011. Б. 328-329.

нинг барча жаҳаларида амал қила бошлади. Янги, истиснолар даври адабиёти шаклланди. Лекин яқин ўтмишимизда яратилган бадий меросга кандай ёндашамиз, ушбу жараёнда етмиш йилча давом этган совет даврида яратилган бадий маҳсулотга истиснолар мафкураси ва янги бадий-эстетик принциплар асосида баҳо бериш, уларни умуминсоний ва истиснолар даври нуктаи назардан талкин этиш зарурияти миллий адабиётшунослигимиз қаршида қўндаланг бўлади.

1-ап шундаки, совет даврида XX аср ўзбек адабий авлодининг иккинчи бўғинига мансуб катор йирик сўз санъаткорлари қалам тебратилди ва талай чинакам бадий обидалар яратилди. Бу асарлар ўз даврида совет платформасида турган адабий талкичилик томонидан баҳоланди, ўша давр мафкуравий таълиқлари асосида талкин қилинди. Айтайлик, буюк адабининг Ойбекнинг “Қутлуг кон” романи ҳақида даврнинг йирик адабиётшуноси Ҳомил Ёқубов шундай ёзди:

“Қутлуг кон” романи ўзбек совет адабиётинида социалистик реализмнинг катта ютуғидир. Роман учун воқеликни илгор, революцион ривожланишда тасвирлаш, турмушни коммунистик партиявийлик нуктаи назардан ёритиш характерлидир. Мехнатчи халқ талабасининг муқарарлигини тасдиқлаш асарнинг говийи ва эстетик аҳамиятини белгилайди”⁴⁷.

Бундай баҳо учун марҳум олимга таъна тошини отишга ҳақимиз йўқ. Бинобарин бу тарихийлик принцинга эид иш бўларди. Лекин ушбу кўчирмадаги фикр роман битилган давр, мустақил тузум мафкураси ақидалари асосида билдирилган. Инг буни муқаммал, романнинг борлигини қамрайдиган баҳо дин олимимиз, агар шундай бўлган тақдирда “Қутлуг кон” ўзи яратилган давр қобилида қолиб кетган, биз учун бадий аҳамиятини буткул йўқотган бўларди. Лекин бундай эмас. Бу асар — бадий обида, энг сара ўзбек романларидан бири. Демак, у ўзининг вақтида ҳам яшай олади ва яшамокда.

⁴⁷ Ҳомил Ёқубов. Адабнинг маҳорати. Тошкент: Фан, 1966. Б. 197.

Биз бу ерда XX асрнинг буюк адабиётшуноси Михалл Бахтин назариясига таянмоқдамиз. Ушбу назария бўйича, “хакикий бадиий асар ўз даври ва ундан кейинги замонларда ҳам, яъни Бахтин таъбири билан айтганда, Улкан вақтда ўз таъсир кучини саклаб қолади. Том маънодашги бадиий обидларгина “Улкан вақт”га ўтиб, у ерда яшаб қолади. Ўз даври учунгина қийматли эга бўлиб, сўнг ахамиятини йўқотган асарлар ўз даврида (Бахтин буни “кичик вақт” деб атайдиган) қолиб кетади”⁴⁸.

Айтилганидек, “Қутлуғ кон” романи Улкан вақтда яшамокда. Бунга сабаб, Ойбек буюк ёзувчи, чин истёвдор соҳиб эканию, ўз романида мустабид тузум талабларига бўйсунгандай бўлиб, улуғ умуминсоний ғояларни тараннум этганидир. Янада аниқ қилиб айтадиган бўлсак, адиб совет адабий сиёсати ақидаларига риоя қилаётгандай бўлиб, синфий кураш, бой ва камбағал элдигити, гўё камбағалларвар тузумда ҳаминша камбағал ҳақлиги каби тоталитар тузумга ёқадиган ғоялар ёзувчи учун иморат тиклашда ишлатиладиган ҳавоза вазифасини ўтагандек гўё. Иморат битгач, ҳавоза олиб ташланадиган. Энди унинг кераги йўқ. Худди шу каби роман ҳам ўзи яраглан давр белги ва зугумларини ортда қолдириб, назар-писанд қилмай, янги даврга қадам қўяди. У янги давр билан юзлашганда бундаги янги ўқувчининг асар битилган пайтдаги талаб ва ақидалар билан иши йўқ, уларни билмайди ҳам.

Мана шундангина, яъни тамом янги тарихий шароитда роман ўзининг бутун моҳиятини, асл кўрк-чиройини намён ва намойиш эта бошлайди. Энди олий ҳақиқатлар, юксак моҳиятлар ишга тушади. Улар нималарда кўринади. Шу ўринда романдаги икки жихатга диққат қилайлик.

Йўлчи Гулнор вафотидан кейин Мирзакаримбой билан тўқнашганда, ўз хакини сўраганда, бой “Сан нонкўрга бир тийин бермайман. Давво қил, кучинг етса атар” деган сўхнадан сўнг муаллиф дейди: “Камбағал Йўлчига пул ғоя эмас”,

(таъкид бизники — С.М.) айниқса Гулнор каби ҳаёт куёшидан айрилиб, энг гўзад, энг порлоқ умидлари сингач, пулнинг маъноси қолдимми? У нимага ярайди?”⁴⁹

Йўлчига пул ғоя эмас. Лекин қимларгадир пул, бойлик ғоягина эмас, умр мазмуни, бутун борлигини забот этган баҳо. Эътирофкага оид бир қитовда уммон тубига гарк этилган Атлантида халқи ахлоқи ҳақида шундай дейилади: “Қимки факат моддий бойликлар учун яшаса, қимки умри қисқа нарсалар деб эзулгани курбон қилса. ҳаётлиги пайтидаёқ ўлади, унга нифис етмайди ва у фурсат етиб келмасдан бурун ўлим ҳақида ўйлашни истамайди”⁵⁰.

Бу худди охираг тадоритини кўриш ўрнига жияни (аниқроғи, Йўлчи Мирзакаримбой жиянининг ўғли) севишсини билиб ҳам ёш Гулнорга кўз тиккан, оқибат уни хароб қилган, қариндоши бўлса-да, камбағал Йўлчини одам ўрнида кўрмаган Мирзакаримбой ва у тоифадаги одамларга қарата айтилгандай бу гаплар.

Шунга боғлиқ ҳолда, иккинчи жихат:

Йўлчи бойникидан кетиб, сингилиси Унсинни қосиб Шокир отаникига олиб келганда, у дейди:

“— Яхши қилибсан: “Қабултар ба қабултар, жинс ба жинс”, Матмосини тушунасанми? Тўғри, улар қариндошинг. Лекин улар сани ўз жисмига қўшмайди. Улар пул жинсидан (таъкид бизники — С.М.). Дурустми?”⁵¹

Бундаги икки дунёқараш — “Йўлчига пул ғоя эмас” ва “Улар пул жинсидан” — биргаликда роман учун чинакам глобал ғоядир. Ўз пайтида уларга концептуал нигоҳ қаратилмаган ёки қаратилган ҳа-да, тоталитар мафкурага хоё жўн синфийлик нуқтан назаридан баҳоланган. Бу чинакам улуғ ғоя Йўлчини

⁴⁸ Ойбек. Тантанган асарлар. Тўрт томлик. 2-том. Тошкент: Ўзбекистон Республикасидаги адабиёт нашриёти, 1957. Б. 269-270.

⁴⁹ Алиса А. Вейли. Трактат о Семі Луучах. Эстетическое исследование. М.: Издательство, 2000. С. 216.

⁵⁰ Ойбек. Тантанган асарлар. 2-том. Б. 271.

канчалик юксака, рухоний маснадга кўтарилган бўлса, пул жинсидан бўлган касларни шунчалик тубанга, рухониятсиз жарликка тортади. Факат фоний жисмини ўйлайдиган одам улуғ немат – абадидан бебаҳра қолади. Рухан ўлади, бу ўлим эса чинакам йўқ бўлибди. Чунки “Рухимиз жисмоний сатҳдан бошқа яна кўплаб сатҳларга эга экани қандай яхши”⁵².

Донишманд адиб Ойбек роман бадий матнига юқорида кўриб ўтилган улуғ умуминсоний ғояларни шунчалик маҳорат билан сингирганки, тоталитаризмнинг ундай-мундай искович танкидчиси уларни илғай олмаган, акс ҳолда жафокаш адиб бошига ундан-да оғирроқ савдолар тушиши аниқ эди. Биз ушбу талкиотнинг “Адабиёт фалсафаси ёхуд кўзга айланди кўнгли” ва “Ойбек ва Чингиз Айтматов” фаслларида йўлчи ҳақида “У бошқа оламдан эди” каби бадий қолда эътибор қаратганимиз, бундай ўринлар “Кулгўт қон” романига глобал илмий-бадий талкин нуктаи назардан ёндашувга мисол бўла олади. Ёки “Глобаллашув ва типология” қисмидаги “Ойбек ва Чингиз Айтматов” фаслида кирғиз адибининг “Жамига” қиссасидаги Дониёр образига эътибор қаратилган, асардаги уч асосий образни ҳаракат ва фаоллик жиҳатидан ҳаёлан солиштирилган бўлсак, энг камсуқум, пассив қаҳрамон, шубҳасиз, Дониёр эканига гувоҳ бўламиз. У кўп тапирмайди, ҳеч бир ишда ташаббус кўрсатмайди, факат ташки муҳит турткиларига ожиз жавоб беради, ҳолос. Бу, бир жиҳатдан, воқеа Сеит тилидан баён қилиниши билан боғлиқ, лекин ҳикоячи унга сўз бериши, уни кўп тапиртириши мумкин эди. Лекин бундай бўлмайди. Демак образнинг пассивлиги, камсуқумлиги маҳсус маънога эга.

Бутун асар камсуқум Дониёр таратган рухоний ёғду билан нафас олади. Қолган икки қаҳрамон, Жамига-ку, турган гап, ҳатто Сеит ҳам ушбу ёғду меҳварига тортилади. Буни қиссадаги Дониёр образига фалсафий тавсиф ва талкин дейиш мумкин.

⁵² Друнаво Мельхиселек. Древняя тайна Цвета Живни. М.: ООО Изд-во София, 2012. С. 112.

Айтингилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, грант – минимал доирасига нафақат яратилган ва яратилаётган бадий асарлар, уларда кўйлаётган, кўтарилаётган глобаллашув муаммоларини талкин ва талки этиш, баки олтин бадий меросимини ташиқил қилган асарларни глобал микёсда таҳлил ва талкин қилиш ҳам қиради. Сал олдироқ айтилган мулоҳазалардан кўринадики, Бахтин олға сурган Улкан вақт тоғи билан глобал илмий-бадий талкин анча яқин келади. Чунки Улкан вақтга ўтган, унинг босимига бардош бера олган асарларини глобал бадий талкинга материал беради ҳамда шунга муносиб бўлади.

Ундан ташқари грант-маву доирасида ўтказилган “Глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образ” мавзусидаги халқаро конференция (9-10 август, 2018, Ташкент) материаллари қиринида “таъсир ва типология ҳолини мавзу доирасида мавжуд эканини қайд этамиз. Бинобарин, глобаллашув қиссий талкиотлар учун кенг имконият яратилиш шубҳасиздир”⁵³ дея таъкидланган эди. Шу боис ҳам мазкур талкиотда қиссий-типология талқинлар глобал илмий-бадий талқинлар шаклида ўрин олиши табиийдир.

Юқорида билдирилган мулоҳазаларни умумлаштирилган қолда айрим тўхтамларга келамиз.

1. Глобаллашув факат салбий оқибатларга олиб келувчи қолда эмас, у инсониятни яхлит вужуд сифатида бирлаштирилган ҳам моддий-илмий, ҳам рухоний-илохий жаҳоний жараёнлар. Бундан салкам икки минг йил аввал янги платончилик фалсафий оқими асосчиси Плотиннинг “Дунё барча нараса Ушро майл ила боғланган яхлит бутунлиқдир”⁵⁴ деган фикри қозирини глобаллашув замонида келиб янада аниқ кўлам қасб этмоқдаки, ушбу жараён шарофати билан дунё, Ер шарини том

⁵³ Глобаллашув муаммоларининг бадий талқини ва замондош образи. Конференция материаллари. Ташкент: Муҳаррир, 2018. В. 4.

⁵⁴ Плотин. Эссеидлар. – Шварман Е.М. Кризис римского платонизма в античности. Римской империи. М.: АН СССР, 1957. С. 440.

маънода яхлит вужулга айланмоқда.

2. Глобаллашув инсоният тафаккури ва ҳаёлотини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарди. Энди майда мавзулар ва бирик доирада фикрлаш даври ўтди ва бадиий адабиётда ҳам, уни ўргатувчи илмда ҳам улкан, кенгқамров ва умуминсоний масала ва ғояларни тасвирлаш, ифодалаш ва талқин этиш пайти келди.

3. Глобаллашувнинг ижобий жиҳатларини кучайтириш, салбий томонларини камайтириш мақсадида яратилаётган бадиий асарлар, улардаги қаҳрамонларнинг ахлоқий қиёфаси жиҳатдан эътибор қаратиш, ахлоқий принципнинг адабиёт ва санъатда етакчилиқ мавқеини таъминлаш, эстетик идеал билан этик идеал ўзвий бирлиги нуктаи назардан бадиий асар ва бадиий образларга баҳо бериш ва талқин қилиш зарурияти туғилди.

4. Совет даврида яратилган бадиий асарларга глобал бадиий мезонлар воситасида ёндашув — асл бадиий мезон сиёсатдан устун — натижасида улар замири, қаридати умуминсоний ғоя ва туйғуларни очиб. Бу орада ушбу лойиҳа раҳбари академик Б. Назаровнинг “Ғафур Ғулом олами” (Т., 2004) китобидаги таҳлил ва талқин усули муайян даражада ўрнатилган шунинг учун. Шу пайтгача нуқул совет платформасида ёзилган деб ҳисобланган асарлар қобилида мудраб ётган маъноларни уйғотиш, уларни Истиқлол адабий майдонига олиб ўтиш грант-таджикотимиз вазифаларидан биридир.

5. Мумтоз ва янги даврда яшаб ўтган улғу адибларимиз, улар яратиб кетган дурдона асарларни жаҳоннинг буюк бадиий сиймолари асарлари билан қиёсий адабиётшунослик аспектида солиштириш, шу аснода фикр ва ғояларни чархлаш (чархлашда, одатда икки нарса бир-бирига ишқаланади ва албатта учқун сачрайди) имкони туғилади, натижада ўзбек бадиий тафаккур аслаҳонаси янги бадиий-фалсафий талқинлар билан бойийди.

6. Бадиий адабиёт — алаҳ-оқибат руҳоният ҳодисаси. Шундай экан, яратилган ва яратилмажак асарлардаги воқеа, қаҳрамон ва ҳис-туйғуларга **руҳоният** нуқтаи назардан ён-

лаштириш, руҳоний қувват, руҳоний туйғу, руҳоний таъсир деган янги-тушунчаларини илмий амалиётга фаол киритиш лозим. “Ножиҳ” да ёзилганидек, “Моддий жисмлар бор бўлганидек, руҳий жисмлар ҳам бор” (Русчаи “Есть тело душевное, есть и тело духовное”¹⁵). Агар шу ҳикматдан фойдаланадиган бўлсак, бадиий адабиётнинг бош белгиси ва моҳияти моддий жисмлар — ташки воқеа, унда умргузаронлик қилётган одамларин руҳий жисмларга айлантириш, яъни бадиий кайта тирилтиришдир, дейишимиз мумкин.

7. Муайян бадиий асарда тасвирланган ташки-зоҳирий воқеалар, ифодаланган ҳис-туйғулар ортида бошқа, ботиний реаллиқни кўриш, ҳар бир ҳодисанинг илоҳий-эзотерик, ғайбий моҳиятини излаш ва топиш бадиий адабиётнинг ҳиссий-мақолий майдонини беҳад кенгайтиради, уни ломакон сарҳадига олиб чиқарилади. Шунда бадиий-таҳлилий мезонлар бир қадар ўзгаради, аннотроп, янги, ўзга ўлчамга чиқади.

Глобал илмий-бадиий талқин(лар)нинг қисқача моҳияти шундан иборат. Илмий-бадиий талқин глобаллашув даврида янги, юзлари босқичга кўтарилгани лозим ва шундай бўлади ҳам, зеро глобаллашув табиати шунга талаб қилади.

¹⁵ Ант. Хаморий Павлустиинг Коринфликларга биринчи мактуби. 13:44// Ин-жон. 166:10. Забур. Туркия мукатлас китоб жамияти. 1995. 454-б.

1. Абдулла Қодирий ва Шекспир: қондош чизгилар

1

Мазкур икки номни ёнма-ён қўйиш, “ва” боғловчиси билан матлашариш туйқусдан ноўриндек туюлади. Лекин бу факат илк таассурот, илк илғам, ҳолос. Шекспирнинг тиганглиги, дунё адабиётининг беҳад улкан чинорларидан бири экани шён ҳақиқат. Лекин Шекспир дунё адабиётида қанчалик улкан сиймо бўлса, Абдулла Қодирий ҳам XX аср ва бутун ўзбек адабиётида шу қадарли маҳобатли сиймодир. Тўғри, Шекспир асрлар ҳамда муайян миллий адабиёт чегараларини писанд қилмайдиган, у вақтдан ҳоли, вақт измига бўйсунмайдиган ижод соҳибидир. Боз устига, у сахна, театр билан боғлиқдирки, бу омил ҳам унинг жаҳоншумул нуфузини оширишдан оширади. Бизнинг Абдулла Қодирий бундай оламшумул нуфузга эга эмас, лекин у ўзбек ва умумтуркий руҳиятининг билдур кўзгу-си ўлароқ, ишонамизки, Шекспир каби асрлар оша яшайди.

Икки буюк сиймони, бири жаҳоний буюк, иккинчиси миллий буюк, инсоният маънавий қудратининг чўккиси бўлиши ҳодиса, Ренессанс (Ўйғониш) яқинлаштиради, дейишимиз мумкин. Шекспир-ку, аниқ, у Европа Ўйғониш даврининг энг буюк вақили. Абдулла Қодирий-чи? Жаҳид боболаримиз фаолияти тоталитар тузум учун ўта номатлуб эдики, ҳатто уларнинг номини айтишга, ёзишга йўл қўйилмасди, шу сабаб Бегали Қосимов каби фидойи олимларимиз даврни Миллий Ўйғониш, деб аташга мажбур бўлган эдилар. Бу атама жў-ли эди, ҳодиса моҳиятини тўғри аниқларди. Ушбу атамадаги “Ўйғониш” қалимаси халқаро термин Ренессансинг айнан ўзи бўлиб, демак XX аср аввалидаги буюк маданий оқим жа-дидчилиқни Миллий Ренессанс деб ҳам аташимиз мумкин. Бу Шекспир мансуб бўлган Ренессансдан микёс ва таъсир жиҳат-дан кичикроқ бўлса-да, барибир катта бир ҳудуд, Туркистонда рўй берган буюк юксалиш палласи эди. Абдулла Қодирий шу

даврнинг йирик вақили, асосийси, насродаги биринчи рақамли сингмо сифатида Шекспир асрлари билан қисман бўйлашадиган нолир асрлар яратдики, биринчи ўзбек реалистик романи “Ўткан кунлар” шуларнинг энг сарасидир. Чўкиларни чўки-ларга қислаш мумкин ва зарур, деб ҳисоблаймиз.

2.

Маълумки, Шекспир роман ёзмаган, Абдулла Қодирий ўзини ёшида “Бахтсиз кўёв” номли пьеса ёзган эса-да, у буюк вақо ижодий йўлида бир машқ эди, ҳолос. Лекин ҳозир би-ринчи ўзбек трагедияси сифатида тан олинган Абдурауф Фи-ратнинг “Абулфайзхон” драмаси билан деярли бир пайтда ёзилган “Ўткан кунлар” насрода битилган драма, яъни “роман – трагедия” деб баҳоланиши мумкин. Биз бу ҳақда шу йил 6 августда Тошкентда бўлиб ўтган “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро микёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги Халқаро конференциядаги маърузамизда фикр юритган эдик. Шу маъруза асосида нашр этилган мақолада “Нега “Ўткан кунлар”ни “роман – трагедия” деб ҳисоблаймиз?” деган саволга шундай жавоб берилган эди: “Биринчидан, романда тасвирланган воқеалар оқими ва образлар тизими эпик соқиллиқдан кўра драматик тарангликка мойил. Муаллиф нияти ва асар гоҳи шаклланган пайт (1918-1920 йил-лар) Туркистон учун умидбахш, шу билан бирга таҳлиқли давр бўлиб, ярим асрлик асоратдан кейин тузилган илк миллий давлат қурилиши Туркистон мухторияти ҳалокати ҳамда асарнинг ак-сар воқеалари кечган Фарғона водийсида болышевизмлар ўтказган қорғинлар – булар роман учун ҳам ижтимоий, ҳам ҳиссий фан (болки мусликий фан) вазифасини ўтайди. Демак, роман-траге-дия учун зарур бўлган, Ҳетел таъбири билан айтганда “олам-нинг” трагик ҳолати” муқамал тарзда мавжуд эди. Деб ҳуқоса қилиш мумкин”⁵⁶. Мақолада яна икки далил келтирилган, ле-

⁵⁶ “Ўткан кунлар” роман-трагедия ёзув Боймирза Хайит романидаги бир жиҳат асосида // “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро микёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги Халқаро конференция мате-риаллари (Адабиёт-иштин мақолалари). – Тошкент: “Mashhur press”, 2018. – Б. 327.

кин улар бу ўринда зарур эмаслиги босе, уларни келтирмадик. Қизини шундаки, Туркистондаги бундай реал трагик воқеалик романига *билвосита* кўчиб, унинг шақл-шамойили ва тоъвий-хиссий оламини белгиллаган бўлса, Шекспир буюк трагедияларидан бири “Ҳамлет”да, яъни реал воқеликда эмас, бадий асарда, шундай кескин ва таранг, портлаш хавфи анкиб турган ҳолат яратилади. Демак, бирини тарихий тараққиёт, иккинчисини инсониятнинг бадий даҳоси яратди. Биринчи ҳолда ҳам оқибатда чуқур трагизмга йўғрилган бадий асар, роман пайдо бўлади.

“Ўткан кунлар” илк бобининг номи “Отабек Юсуфбек хожи ўғли”дан кейин келган романнинг илк гапи шундай: “1264 хижрий, давв ойининг 17-нчиси, кишки кунларнинг бири – куёш боткан, теваққалдан шом азони эшитилди”. 1-афинг ҳазин мусикаси, ундаги давв, куёш тақвимидаги 11-ой, 17-кун, ҳар иккиси тоқ сон, киш, куёш ботган, яъни йўқ, мажозан коронгуликни, таназулни англатувчи шом каби манфий белги – мажозлар “Ҳамлет”даги каби “Дания мамлакатига бир бағло юзланган”га ўхшаш ҳиссиёт ва гоъни мақом ашуласидати даромад каби аввалбошданок урғулайди.

Ушбу айтилганлар ҳар икки асар – “Ҳамлет” трагедияси ва “Ўткан кунлар” романи ўртасида муайян типологик туташ нукталар мавжуд бўлиши муайян илмий асосга эга эканини кўрсатади. Бунинг устига, Лев Толстой Достоевский ҳақида тапирганда айтганидек, “қанча чуқур кетилса, умумийлик шунча кўп бўлади”. Худди шундай, “Ҳамлет” ва “Ўткан кунлар”нинг теран ва кулъминацион нукталарида муайян ўхшаш, қондош чизгилар бўлиши тайиндир. Зеро ҳар икки асар ҳам абадий, умрбоқий масалалар ҳақида баҳс юритади.

Шу ўринда биз буюк трагедияда марказий аҳамиятга эга машҳур “Ўлиш ёки қолиш...” (“To be, or not to be...”) монологин билан романдаги ўлимга ҳукм этилган Отабекнинг ички монологини таққослашни ниёт қилдик. Бунда биз трагедиянинг она тилимиздаги таржималаридан Чўлпон таржимасига суян-

дик. Токи шу ўринда, яъни таҳлил жараёнида Абдулла Қодирий ва Чўлпон даҳоси яна бир бор учрашишсин.

3

Лекин аввал такрор бўлса-да, яна бир бор роман туғилишга туртки бўлган руҳий-психологик омиллар ҳақида. Адиб асар мукаддимасида “Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик, де-йдилар” деб ёзар экан, ушбу қайтиш ҳозирнинг, яъни муаллиф яшаб турган воқеликнинг бевоқиф таъсирида бўлганини маҳсус таъкидлаш лозим. Давр воқелигидаги энг каттик туртки, шубҳасиз, болъшевиклар ва улар бошлаб келган дашноқлар томонидан Туркистон мухториятининг тор-мор этилиши ва Қўқон шаҳри аҳолисининг ялпи қирғин қилиниши бўлди. Бу – умуммиллий фожия эди.

“Ўткан кунлар” яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги, жаҳондаги ўрни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятга молик эди... Айниқса, Қўқон мухториятининг тор-мор этилиши кўпгина хурфидри эйёллар катори Абдулла Қодирийнинг қалбини дарзага солди³⁷. Ушбу мулоҳаза муаллифларидан бири оқсоқол мунаққидимиз У.Норматов “XX аср ўзбек адабиёти” дарслигида ёзди: “Худди шу фожий ҳодиса “Ўткан кунлар”нинг ёзилишига туртки берган бўлса ажаб эмас”³⁸.

Бизнинг фикримизча, Туркистон Мухториятининг ҳалокатини илк ўзбек романи ёзилишига бош туртки ва унинг бадий-ғоявий ва хиссий йўналишини белгиллаган асосий омилдир.

Ушбу фикр У.Норматов томонидан сал қуйида “ажаб эмас” эмас, балки қатъий тарзда ишонч билан таъкидланади: “Ўткан кунлар” романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтларда ва ундан кейин ҳам ҳеч қим ўтган асрда миллат, миллий давлат, тақдир

³⁷ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1-том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 2000. – Б. 23. Мақола муаллифлари филология фанлари докторлари У.Норматов ва Б.Қаримов. Фақат бу ерда “Қўқон мухторияти” дейилиши билан, афсуски, совет даврига ҳос хато тақдирланади.

³⁸ Қаримов Н., Назаров Б., Норматов У. XX аср ўзбек адабиёти. 3-нашр. 11 синф учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002. – Б. 134.

учун хаёт-мамат (шу ерда ҳам Ҳамлет ўзининг “Ўлиш ё қоллиш” монологи билан “Ўткан кунлар”га яқинлашади – С.М.) аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларни, ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб, мустақиллақчилар олдида таслим бўлишга олиб келган омилларни Қодирийчалик чуқур, таъсирчан бадиий таҳлил этган эмас⁵⁹. Олтинга баробар сўзлар!

Миллий давлатчиликка бўлган илк интилиш шу қадар каттоллик билан барбод этилар экан, бу ҳол – мустақиллик негиз ва қандай қилиб бой берилди, нега ва қандай қилиб ўзга давлат ва ўзга дин вакиллари юртимизни босиб олди, деган ретроспектив (ортта, мозийга қайтиш шу бўлса керак) ўй ва саволлар буюк ватанпарвар адибни қийноққа солгани, шубҳасиз.

Шундай оғир ўй-хаёл ва изтиробларнинг меваси ўларок “Ўткан кунлар” романи дунёга келди ва халқ ҳам уни севинч ва алам билан қутиб олди.

Туркистон Мухторияти ҳалокати билан “Ўткан кунлар” романи яралишидаги узвий боғлиқлик анчайин муҳофафза бўлиб туюлиши мумкин. Лекин ўша пайтдаги умумхалқ шодлиги, даврнинг донгдор шоирлари А.Авлоний, Ҳамза, Чўлпон ва бошқалар Мухториятни қуттаб, беҳад шод-хушрамлиқ ва турур билан ёзган шеър ва малҳияларини ёдга олсак, масала бир қалар ойдинлашади. Ҳамза “Ўлут Туркистон” газетасининг 1918 йил 11 январ сониде эълон қилинган “Туркистон Мухторияти” шеърда ёзди:

Тўрт юз йиллик Романов биттач давлати,
Қўтарилди асорат, хўрлик зиллати.

Насиб ўлди миллата қайтиб шавкати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!⁶⁰

Ёки Чўлпон Туркистон Мухторияти эълон қилиниши муносабати билан ёзилиб, “Эл байроғи” газетасининг 1917 йил 13-сониде чоп этилган “Озод турк байрами” шеърда қуйида-

⁵⁹ Шу ерда. – Б. 134.

⁶⁰ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. 2-том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 155.

ги минераллар нақорат тарзида жаранглайди:

Туркистонлик – шонимиз, туронлик – унвонимиз,
Ватан – бизнинг жонимиз, фидо ўлсин қонимиз!⁶¹

Шонир асарлари изоҳида ёзилишича, бу шеър варақа тарзини ишор этилиб, шаҳар аҳолиси ўртасида тарқатилган ва Мухторият малҳияси сифатида қуйланган⁶².

Аерий оруз ушлаганидан умумхалқ қувончи қанчалик юксак бўлса, умид пучта чиққач, қайту-алам шу қадар чуқур бўлишини аниқ тасаввур қилиш мумкин. Ватанпарвар, миллатпарвар эиғли учун бундан ортиқ миллий кўргилик, фожиа бўлиши мумкинми? Мана сизга “Ўткан кунлар” романи руҳини янглиғи фожиа мазмун ва ҳазин туйғунинг туб илдири, трагик миню-моҳият, тағдир ҳулоса ва рамзларнинг асл манбаи.

Мен ҳозир роман руҳияти ҳақида гапирдим. Лекин у иккиламчи ҳодиса, асар руҳиятини муаллиф руҳияти яратди. “Ўткан кунлар”ни ёзаётган Абдулла Қодирий руҳияти кўп жикатдан Ҳамлет руҳиятига яқин эди. Хайрон қолманг, Қодирий реал тарихий шахс. Ҳамлет эса Шекспир яратган трагедия қаҳрамони-ку, деб. Буюк адиб ўз қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек ҳожи тилидан айтган дарду армонлар, афсус-наҳватлар Ҳамлетникидан кам эмас. Қирол отасининг туйхус ўлими, аза тутамай онаси қиролчи тахта ўтирган амакисига қетиб олиши, отаси арвоҳининг бот-бот пайдо бўлиб, оқибат Ҳамлетга қабих жиноят сирини очини... Булар бари жамланиб, Дания зиндону асар қаҳрамонларидан Марсел айтганидек, “Муидан маълум бўладики, Дания мамлакатига бир бағло юзланган” ёки М. Шайхзода таржимасида, “Дания давлатига бир бағло юккан”, деган ҳулосага олиб келади.

Абдулла Қодирий яшаб турган воқеалик бундан оғир бўлса оғир, енгил эмасди. Туркистон мамлакатига юзланган бағло эса бошленизм, тоталитаризм бағлоси эди. Ушбу бағло охир-оқибат

⁶¹ Чўлпон А.С. Асарлар. Тўрт жилдик. 1-жилд. – Тошкент: Академташр, 2016.

⁶² 12.

⁶³ Шу ерда. – Б. 322.

буюк адиб мансуб бўлган ижодкор авлоднинг жисмонан махв этилиши, Ҳамлет образи ХХ аср ўзбек адабиёти, ҳуусан, шеърининг бегона эмас. Рауф Парфи унинг дарду алами боис ўзини яқин олиб, “Замондошим менинг, жафокаш Ҳамлет” дея хитоб қилади экан, “Ҳамлет” деб номланган сонетлар учлигини шундай яқунлайди:

Сен-да кетарсанми, о Ҳамлет, нечун?

Кимларга тиқиб кетарсан дўстим.

Наҳот етар сенга ёвузлик кучи?!

Йў, сени ўйдирди шириниң ўзи...⁶³

Ҳамлет жисмонан махв этилса-да, унга ёвузликнинг кучи етмайди, у енгилмас. Ўлган бўлса, шириниң ўзи ўлдирди уни, демоқда шириниң.

4

“Трагедияда ўлим ҳукмронлик қилади”⁶⁴ деб ёзади йирик шекиришунос Александр Аникст. Айни шу нуктада, юқорида айтганимиз, трагедиядаги “Ё ўлиш, ё қолиш...” монолоғи билан Отабек ўлимга ҳукм этилган пайтидаги ўй-хаёлилари қандайдир умумий, муштарак чизиларга эгадек. Бунда Ҳамлет руҳияти Қодирий руҳияти билан, ушбу руҳият яратгани бўлган Отабек руҳияти билан катор ёвуз белгилар қасб этади. Зеро, “Инсон мия билан эмас, Рух билан фикрлайди” (“Человек мыслит не мозгами, а Духом”⁶⁵). Биз адабиётлар, бадний асарлар ва улардаги қаҳрамонлар орасидаги яқинлиқлар ҳақида тапираб эканмиз, уларда айтилган фикрлар, ҳолат ва зиддиятлар билан бир каторда руҳий яқинликка ҳам кўпроқ эътибор қаратишимиз лозимга ўхшайди. Руҳий яқинлик, руҳдошликнинг қиссий адабиётшунослик марказига олиб чиқиш зарурдир, балки. Мен бир пайтлар “Шекспирнинг руҳдоши” (“Соглом авлод учун”, 1999. 3-сон) номли мақола ёзиб, унда Абдулла

Эришоннинг бир шеъри билан Шекспирнинг машҳур 66-сонини қиёслаган эдим. Умуман олганда, руҳдошлик тадқиқи ва таълими қиссий адабиётшуносликни янги тараққиёт боғидаги олиб чиқса ажабмас.

Трагедияни психология жиҳатидан теран таҳлил қилган ўнги руҳшунос олим Л.С.Виттский ўзининг машҳур “Санъат психологияси” асарида ёзади: “Ушбу монолоғ Ҳамлетнинг чеҳрадаги, бўсақалаги, қабристондаги ҳолатини авло даражада тасвир этади”⁶⁶.

Адибнинг қаҳрамон, айниқса, у буюк бадний асар тарқибда бўлса, ўзи мансуб халқ ва кенг маънода инсон руҳиятининг муайян киррасини намоён этади. Ҳамлетнинг дард-изтироблари ва Отабекнинг қатг олдида (хали у тасодикий-қонуний тирик қолишини билмайди, албатта) қалбидан кечирган ўй-хаёлилари типологик яқинлик қасб этади, муайян нукталарда туғишади, айрим ўринларда эса ҳар бири ўз йўлидан кетади. Ҳамлет ва Отабек образлари балки ялғиз типологик қиёсга имкон бермас, лекин образлар ҳаёт йўлининг, буни қизик (–) тирда белгиласак, ушбу йўлнинг маълум нуктасида (.) улар муштараклик қасб этиши мумкин. Зеро геометрияда ҳар қандай чизик нукталар жамланмасидан иборат экани маълум. Трагедия ва романдаги муштарак ҳолатлар қиёслаганида қаҳрамонлар ҳаёт йўлидаги икки типологик ўхшаш нуктанинг қисман мос келиши деб ҳам қараш мумкин.

Ҳамлет монолоғда ҳаёт ва ўлим ҳақида офриклик фикр юритар экан, унда танлаш учун имкон бор – “Ё ўлиш, ё қолиш...”, Отабек эса ушбу лаҳзада ўлимга маҳкум. Унинг тақдирини лаҳзалар ҳал қилмоқда.

“Ҳамлет. Ё ўлиш, ё қолиш – гап шунда!... Ўлмак ухламоқ демаскир. Чинакам ухламоқ... балки туш кўрмак. Мана шунини ёмон. Устимиздан бу фоний дунёнинг бутун изтиробларини иргитиб ташлаб шу ўлим уйқусига кирганимиздан кейин қонликка тушлар кўрар эканмиз. Шу ерда пича андишата эҳтиёж

⁶³ Рауф Парфи. Сўнги видео. – Тошкент: Адиблар Навоий номидиги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б. 44.

⁶⁴ Аникст А. Трагедия Шекспира. – М.: Худлит-ра, 1963. – С. 380.

⁶⁵ Муллашв Эрест. В поисках города богов. Т.4. – СПб.: Нева, 2005. – С. 323.

⁶⁶ Виттский Л.С. Психология искусства. – М.: Искусство, 1968. – С. 426.

бор. Мана шу масала орқасида биз ўзимизни бу фоний дунёда канча йиллар умр килиш кулфатида ботлаб берамиз... Замоннинг зарбалари ва хунук башараларига, золимларнинг зулмларига, киборларнинг тажирларига, рад этилган севгининг аламларига, қонунларнинг бажарилмаслиги имиллашларига, ҳукуматдорларнинг зулмларига ва қобил одамларнинг бошларига ноқобил одамлар томонидан тушурилмаган бутун қалтакларга қимнинг тоқати бор? Қичкинагина бир ханжарнинг биргина зарби билан шуларнинг барчасидан қутулмоқ мумкин-ку!"⁶⁷ (Чўлпон таржимаси)

“Ўткан кунлар” да:

“Отабек гарантсиган сумол деворга суянган, мундаги аллақандай маъноларни аниқлаётган тахт, тож, хон, бек каби лаш-пушлар унинг кўз ўнгига қора пуллик қадру қийматсиз... Тўтриси ул ажиб бир табиъатка кирган, унинг вужудди қуруқ ва хиссиз... Йўқ, ул сезса-да, билса-да, гўё оёғ, кўли ботганиб бўғизланишга ҳозирланган бир кўй каби қайраётган пичоққа бутунлай парвосиз, кўркувсиз томошо қилар эди. Бу турмуш, бу ҳокимият, чеки кўринмаган бу қоронғилик... унинг учун сира қизиқарлик эмаслар: ул йўқ эди – тинч эди, ул келди – тинчимасди, ул яна йўқ бўлса эҳтимол яна тинчир эди. Мана шунинг учун ҳам ул безарайган эди. Факат... факат шу турмушдаги бировгина унинг кўнглидан тезроқ ювилмас ва ювилиши ҳам қийиндек... Ниҳоят бундан ҳам қутулгандек. Нима... аммо сўнг нафасида унинг билан видолашса, бўғозига ханжар ботар экан, унинг юзига қарабқина кўзи нурсизланса... Унинг ҳамма орзуси шу эди ҳозир”⁶⁸.

Орада икки фарқ яққол кўзга ташланади, бири ифода тарзида, иккинчиси, қаҳрамонлар ҳолатида. “Ҳамлет” сахна асари, одатда унда залга, томошабинга қарата сўзланади, роман

жа байн-таъсир воситасида яратилган эпик асар. Қисқача айтганда, бири – монолог, иккинчиси – таъсир.

Винобарин, драма ва роман турли адабий турга мансубдир-ди, улар таъсир ва ифода жиҳатидан ўзаро кескин фарқланмайдир. Бир пайтлар улуғ инглиз драматурги Бернард Шоу “Мистер Бринет ўйлайдики, пьеса ёзиш романдан кўра осонроқ”⁶⁹ деган мақола ёзиб, унда Шекспирнинг “Макбет” трагедиясидаги қичқир бир сахнани насрода ёзиб чиқди, бу таъсир нақ беш сатрфани эгаллайди. Бундан кўринадики, бу икки тур воқелик ва инсон таъсирларида бошқа-бошқа йўл ва усул қўллайди. Пьеса таъсирини орқали кўрсатади, роман асосан таъсирлайди.

Шундай экан, биз трагедия (“Ҳамлет”) ва роман (“Ўткан кунлар”)даги моҳиятан ўзаро яқин икки ҳолатни солиштирар эканмиз, орадаги таъсир-ифода йўсинидаги фарқни унутмаслик ва қайд этишимиз лозим бўлади.

Лекин ҳар икки матнни бирлаштирувчи, муштарак маҳаржата олиб келувчи нуқта бор. Бу – ўлим. Юкорида айтилгандек, Ҳамлетда танловга имкон бор, Отабек эса ўлимга маҳкум. “Қичкинагина бир ханжарнинг биргина зарби билан шуларнинг барчасидан қутулиш мумкин-ку!” Бу – Ҳамлетнинг дил изҳори. Отабек бўғизига эса ханжар тиралган, унинг эрки ўзида эмас.

Драматургия қонунларига кўра, Ҳамлет факат сўзлайди, у ўнгига ўзи муаллиф. Отабек ҳолати эса муаллиф томонидан чинилди: “Отабек гарантсиган сумол деворга суянган... ул ажиб бир табиъатка кирган, унинг вужудди қуруқ ва хиссиз”.

Ҳар икки қаҳрамон оламдаги адолатсизликдан оғринади, ундан факат ўлим қутқаришини, Ҳамлетни “ўлим уйқусига киргани”дан сўнг қандай тушлар кўриши ташвишга солади, ўйнатади. Отабек эса ўзи ҳақида шундай фикрлайди: “Ул йўқ эди – тинч эди, ул келди – тинчимасди. Ул яна йўқ бўлса эҳтимол яна тинчир эди”.

⁶⁷ Чўлпон А.С. Асарлар. Тўрт жиллик. 3-жилд. – Тошкент: Академтаъсир, 2016. – Б. 358-359.

⁶⁸ Абдулға Қолирий. Ўткан кунлар. Мехробдан чаё. – Тошкент: Фарфур Ёллом номидати нашриёт матбаа библиотаси, 1992. – Б. 100.

⁶⁹ Пьесетин Англия о литературе. XIX-XX вв. Сборник статей. – М.: Прогресс, 1981. – С. 222.

Такосланаётган матнлар орасида бир муҳим фарк бор. Ҳамлет монолоғида сеvgи, яъни Офелияга ўрин йўқ, у куршовида бўлган муҳлис хайшлар олдиди Офелия муҳаббати арзимас матоҳ бўлиб қолади, шекилли. Отабек кўнгилдан эса “биравгина” ювилмас, “Нихоят бундан ҳам кутулгандек, Аммо...”. Ана шу уч нуктали “аммо” Отабек муҳаббатининг кучини ва нариги дунёда ҳам сеvgи уни тарқ этмаслигини таъкидлагандек бўлади.

Ҳозиргина Ҳамлет монолоғида сеvgига ўрин йўқ десдик, лекин бу учун тўғри эмасдек, чунки монолоғида “рад этилган сеvgининг аламлари” аини Офелияга ишорадир. Лекин икки матндаги сеvgининг нисбати фарқи ва у Отабек ҳолатида Ҳамлетникига қараганда каттароқ мавқе тутди. Бу “Ҳамлет” дагидан фарқи ўлароқ, трагедияда сеvgи ёндош мотивлардан бири, ҳолос, “Ўткан кунлар” да сеvgи марказий ўрин тутди — инсоний сеvgи ва Ватан сеvgиси — билан боғлиқ, алоҳида.

5

XX аср ўзбек адабиёти жаҳон бадий маданияти контекстида, деган катта, ҳатто айтиш мумкинки, глобал масалага эътибор қаратар эканмиз, бунда бир-бирига муқобил турган икки ҳодиса — XX аср ўзбек адабиёти ҳамда жаҳон бадий маданияти — моҳиятини аниқлаш зарурлиги пайдо бўлади. Биринчиси-кў, маълум, ўтган XX аср мобайнида ўзбек халқи яратган адабий обидалар, бадий асарлар мажмуи. Иккинчиси — мураккаб ва улкан фалсафий-назарий масала. Инсоният 3-4 мингйиллик тараққиёти давомида яратган бадий-маданий бойлик — сўз воситасида тасвир ва ифода этилган ғоя ва туйғулар, жазми бадий кашфиётлар жамул-жам тарзда жаҳон бадий маданиятини ташкил қилади. Бу шунчалик улкан ва бепоён тушунчаки, у ўтмиш ва ҳозирги кунни, Шарқ ва Ғарбни бирдай қамрайди ҳамда Ёр юзидидаги барча халқ ва элалар, яъни ҳамма-ҳаммага тегишли том маънодаги жамовий маънавий бойликини аниқтайди. Инсоният яратган бадий маданият бойликларида ҳаммининг, бировники кўп, бировники озроқ, хисаси бор.

Шундан келиб чиқиб, янги ўзбек адабиёти жаҳон бадий маданияти контекстида, деган масалага жуда кенг — ҳам адабий тасвир, ҳам типологик киёс тарзида ёндошмоқ аини илмий самарали йўлдир, деган қарорга келиш мумкин.

Одам, у эрампиздан олдинги мингйилликларда яшайдими, айтиллик қадимги юнон даҳоси Ҳомер каби, ёки даҳо шонриниш Алишер Навоий каби XV асрда ёки Шекспир каби XVI асрда, Абдулла Қодирий ёки Чўлпон каби XX аср бошида яшайдими, миллати, тили, маданий савияси ва эътиқодидан катъий назар, одам барбир одам. Эзотерикага оид муътабар бир китобда ёзилганича “Одам моҳиятан (ўзининг латиф вуҷудли орқали) чайқалиб-турувчи буюк Бутуннинг тарқибий қисмидир”⁹⁰. Одам зотининг танланган вақиллари бўлиши буюк ижодкорлар, сўз усталирини ана шундай буюк Бутунлик, сўз алқимеси бирлаштириб туради. Уларнинг тулғоғи бир жойдан олинган, лойи ўзгача қорилган бўлади. Улар яратикларидан муштаракликлар, ҳаёт ва ўлим, инсоннинг олам-қонот ва жамиятдаги ўрни, тирикликнинг маъно-моҳияти каби бадий муаммолар талқини ўзаро яқинлиқнинг онтологик заминини ҳам, типологик таджикотлар асоси ҳам — шунда.

Глобаллашув янги-янги бадий-типологик талқинларга йўл очди ва шундай талқинларни талаб қилади. Энди инсоният ҳам, инсон кўнгли жавҳари меваси бўлиши бадий адабиёт ҳам, у кейин даврда яратганидан катъи назар, талқин соҳасида тор миллий доирада биқик яшай олмайди.

Маънолар, ғоялар учрашуви ва тўқнашуvidан янги маънолар, янги ғоялар туғилади. Фақат улар инсон қамолотида хизмат қилса, илоҳий моҳиятига муносиб бўлса, бас.

⁹⁰ Алиша А. Бейли. Трактат о Семи Лучах. Эзотерическое целительство. — М.: Идее ишви, 2000. — С. 84.

2. Самовий микёс: “Ўткан кунлар” ва “Қирол Лир”

“Ўткан кунлар” романи янги ўзбек адабиётининг моҳиятида ётувчи ҳодиса — Шарк-Ғарб бадийий синтези борасида катта илмий-бадийий материал берадиган асардир. “Абдулла Қодирий, бавзи бир одамлар айтмоқчи, “бир-иккита рисола ёзган анчайин ёзувчи эмас, янги давр адабиёти, Европа адабиёти газли билан ўлчаганда ҳам тўлиқонли асарлар ёзган (таъкид бизники — С.М.), ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адибдир”⁷¹.

Ушбу кўчирмадаги “янги давр адабиёти, Европа адабиёти газли” ўлчов мезони сифатида Абдулла Қодирий ўз романлари билан амалга оширган бадийий синтез каби ноёб ҳодисанинг бутун бўй-бастини аниқ ва яққол ифодалайди.

Чин бадийий асар руҳий-маънавий ва моддий микёсдан ярадади ва ўзи ҳам янги микёс яратеди. Микёс — бадийий асарнинг ҳаракат майдони, жаҳон аҳлига тараттувчи туйғу ва маънолар мажмуи. Бадийий асар реал воқеликка таяниб яратиладиган руҳоний ҳодиса. Ўрни — сўздаги руҳоний.

Буюк козок адиби Мухтор Аvezов айтганидек, “Ўткан кунлар” яйдок саҳрода туйғус Помир тоғи пайдо бўлгани сингари хайратомуз ҳодисадир. Улкан адибнинг ушбу киёси замирида сириш бир тимсол бордек. “Дунё томи” аталмиш Помир пойи билан ерда турса, қорли чўккилари самога туташ. “Ўткан кунлар” бир тарафдан “тарихимизнинг энг қирлиқ, қора кунлар”⁷² дан, севгучи қалблар изтиробно фожиаларидан сўз юритса, иккинчи тарафдан, ўзининг руҳоний чўккиси билан юксак фазоларга, самовий оламларга туташ. Шу туфайли у самовий завок манаб, роман шаклидаги руҳонийдир.

Бутун бир миллат, туркий қавм, катта бир ҳудуд адабиёти-ни янги реалистик роман ўзанига бўриб юборган асар беҳислат, беҳосият бўлмаслиги, катта бадийий кучга эга бўлиши шон ҳақиқат.

Самовий микёс “Ўткан кунлар” романига хос ҳислат. Бу жикатдан у улут бадийий обидалар, жумладан Вильям Шекспирнинг “Қирол Лир” трагедияси билан, хусусан ҳар икки давр учун муштарак бўлган Довул тасвири (Довул образи ҳам лекин мумкин) орқали умумий тил топишади. Гўё сўзлашади, фифр олишади.

Нисон табиат ҳодисалари билан ёнма-ён, табиат қонунларига бўйсуниб яшайди. Табиат ҳодисалари бадийий асарда таъсирлар экан, муайян мақсадга бўйсундирилади ва албатта, ностик назифа бажаради. Асар бадийий жихатдан қанча юксак, нисолкор кўзлаган гоҳ қанча теран бўлса, табиий ҳодисалар таъсири шу қадар ёрқин ва таъсирдор бўлади. Унинг микёс кўламин шу қадар улканлашади.

Одатда, табиат ҳодиса ва манзараларининг адабиёт ва санъат асарларида тасвирланиши пейзаж деб номланади. Юкорида айтилганидек, пейзаж бадийий асарда деярли ҳамма вақт бадийий назифа бажаради, яъни асар воқеаларига кўшимча тоза руҳ ёки фикрий тералик бағишлайди, асарнинг маъно кўламини кенгайтиради.

Ичда довул — ташида довул. Шекспирнинг “Қирол Лир” трагедияси ва “Ўткан кунлар” романидаги довул — бўрон саҳналарини таққослаш довул айнан шу тартибда — аввал ич, сўнг ташқари, рўй берганини тасдиқлайди. Бўрон кўйидаги Лир дейди: “...Рухинг озод бўлганида тан сезтир бўлар, Рухингдаги шунча тўфон, қуён бор экан, Барча сезги ўтмасланиб қолган бўлади: Ва бу санчик (юрагини кўрсатиб)” (III парда, 4-сцена). Зеро, ташқарида довул қутурган тақдирда ҳам агар одам ичдан сокин-хотиржам бўлса, довулга парво ҳам қилмас-диган мумкин. Ичдаги довул эса — дахшат. Қизиги шундаки, трагедия аслигида барча ўринларда “бўрон”ни англатадиган “tempest” сўзи қўлланган ҳолда, фақат шу ерда “tempest” сўзи ишлатилган — “The tempest in my mind”⁷³. Лутатлар тасдиқла-

⁷¹ Қаххор А. Асарлар, беш жиллик, 5-жилд. Тошкент, 1989, 194-бет.

⁷² The complete Works of William Shakespeare, Abbey Library, London, 1977, p. 900.

шинча, бу сўз ўта кучли бўронни англатади экан.

Бинобарин, бош қаҳрамонлар — Лир ва Отабекнинг муайян пайдаги рухий ҳолати гўё довулни келтириб чиқаради. Бошқача айтганда, ташки оламда қутуриб эсаётган довул қаҳрамонлар калб-жонини дарзага солаётган ички талотумга ҳам кўримли, ҳам рамзий ишорадир.

Оқпадар қизлари томонидан кўчага ҳайдалган Лир сўзлари:

Шундай тиллар қилайинки, билмайман нима:

Ҳар ҳолда мен қонимга даҳшат соламан.

Сиз нима деб ўйлаётсиз, мен ўйлаётганим?

Йўқ, ўйлаётганим йўқ.

Ўқирсам ҳам бўладиган савоблар бор-ку?..

II парда. 4-саҳна. (Ғ. Ғулом таржимаси)

Айнан шу ерда, Лир, Глостер, Кент ва Масхара саҳнадан чиқиб кетишгач, бўрон бошланади. Бу “Момакалдирик, узоқдан бўрон овози” деган ремаркадан ва Герцог Корнуэллнинг “Ва бўрондан қочиб керак” деган сўзларидаан маълум бўлади. Шундан сўнг бир канча муддат Лир бўрон шароитида, у билан яқинлашиб бўлиб яшайди.

“Қирол Лир” даги самовий дарза — изтироблар Лирнинг янги одам бўлиб қайта тутилшида шунчаки фон ҳолос⁷³. Муайян маънода тўғри бўлган бу фикр трагедиядаги бўрон саҳнаси аҳамиятини бирқадар пасайтиради, бизнингча. Чунки асар самовотида (ҳар қандай буюк бадиий асарнинг ўз олами, самовоти бор) рўй бераётган талотумлар нафакат фон, балки аламзада Лир калбида кечаётган ботиний бўроннинг самовий тимсоли.

Пейзаж реал фалсафий асосга таянади. Модомики, одам табиат кўйида табиат ҳодисалари билан ёнма-ён кўшилиб яшар экан, табиат ҳодисаларининг қайбир даражадаги тасвириёсиз бадиий асар чала ва қуруқ бўлиши муқаррар. Ундан ташқари, энг муҳими том бадиий асарда пейзаж, табиат ҳодисалари та-

свири асар воқеаларига ўзгача юксак ўлчам — самовий микёс билиб этилидир.

“Шекспир пейзаждан драматик ҳаракат қуроли ясайди... Шекспирдаги драматик пейзажнинг энг муҳим белгиларидан бири — унинг самовий қурилмага эга эканлигидир”⁷⁴. Машҳур шекспиршунос А. Анникс эса “Қирол Лир” трагедиясидаги “чиннакам космик микёс”ни (“подлинно космическая масштабность”⁷⁵) қайд этади. Яна шу ерда айтилишича, “Бўрон, момакалдирик образи трагедияда етакчилик қилади”.

Ушбу рус ёзувчиси Лев Толстой Шекспирнинг оламшумул шухратини йўққа чиқаришга беҳуда ҳезланар экан, “Қирол Лир” даги Лирнинг бўрон пайтидаги хатти-ҳаракатини ҳам етдириб баҳолайди, яъни унинг назарида бу “совершенно фальшивых эффектов бедствия Лира по степи”⁷⁶.

Инсон замида яшаб тура-да, мохиятан самовий ҳодиса. Унинг руҳиятида кўпган талотум олам-табиатни дарзага солса, не ажаб.

Илоҳий қонуниятларга биноан ташки олам ва табиатда кечадиган ҳодисалар билан инсон руҳиятида содир бўлган кечадиган ҳодисалар ажиб ўйғунлик бор. Бундай ўйғунлик улуғ инжондорлар томонидан теран илғаниб, асарда ўринли-қўримли қўлланса, домий завқ ва бадиий лавзат манбаига айланиши турган гап. Зотан, Лирнинг бўрон пайтидаги ҳолати, Толстой юқорида ёзганидек, “тамом сохта таассурот ўйотувчи чул бўлиб югуриш” бўлмай, чин маънода оғир рухий талотум неканжасида қолган инсон руҳий ҳолатининг кўримли психологик портретидир. Бу портрет ташқаридаги бўрон билан Лир руҳияти туфун, қуён ўйғунлигидан аралади. Икки ҳодиса бир-бирига ушун қўзғувчи вазифасини ўтайди.

“Ўткан кунлар” романининг ўрталик иккинчи бўлимидаги

⁷³ Ч и р к о в Н. Некоторые принципы драматургии Шекспира. — Шекспировские чтения. 1976. М., 1977. С. 25.

⁷⁴ Шекспир У. Полн. собр. соч. в 8-т. Т. 6. М., 1960. С. 662.

⁷⁵ Толстой Л. Н. Собр. соч. в 20-ти т. Т. 15. М., 1964. С. 315.

“Жонсўз” бир хабар ва кўркунч бир кеч” бои Отабек ва Хомиднинг хаёт-мамонтўкнашуви тасвир этилган “Душанба кун кечаси” бои билан биргаликда асарнинг драматик кульминацияси дейиш мумкин. “Душанба кун кечаси” асар воқеалари, сюжетининг кульминацияси бўлса, “Жонсўз бир хабар...” бои романдаги самовий хиссиёт, кинот туйғусининг чўққисидир. Асарнинг деярли қок ўртасидан ўрин олган ушбу бои, аниқроғи, унинг иккинчи қисми, яъни “Хўжа Мавоз” мазоридаги довул (адиб таъбирича, “қучлик бир ел”) тасвири романда Кинот кўламини олиб қиради. Асарда тасвирланган ва таъсирланажак жами воқеалар кундалиқ оқим воқеалар ичидан гўё айириб олиниб, жаҳоний-самовий доирага эш этилади:

“Кўкни ўраб олган қора булутлар ҳам тус-тусқа бўлиниб, ой ҳам қора парда ичидан ярим юзини очиб ер юзига мўраб кўйди”⁷⁸. Шу сўзларни ёзаётган инсон, ижодкор шу пайтда ерда эмаслиги аёндек.

Кизини шундаки, “Қирол Лир” да Толстойга ёкмаган “югуриш” сахнаси “Ўткан кунлар” да, биз кўриб чиқаётган боида ҳам мавжуд. Хомиднинг сохта талоқ хати туфайли сезикли ёрхонадонига қиролмай останада кувилган Отабек “Қутидорнинг тилсимлик дарвозаси” атрофида саргардон кезар экан, Кумушнинг эрга берилиши хабарини эшитади:

“Жонсўз бу хабарни эшиткан Отабекнинг хуши бошидан учкан қоби бўлди-да, адим узган жойида михлангандек қолиб қолди. Гўё устидан бир челақ қайнаган сувни ағдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушкан эди... Беш дақиқалаб йўл устида эсанқираган, хушсизланган кўйи қотиб қариди”⁷⁹.

⁷⁸ Романнинг Сарвар Азиев тахрир остидаги нашрида (Тошкент, 1958, 213-бет) бу сўз “жонсўз” дея ўзгартрилган. “Жонсўз” жонни ўртовчи, қўйдирувчи маънода бўлиб, бу сўз Отабекнинг қуюқ ҳолатига аниқ тилмоқлар. “Жонсўз” эса бои мазмунига тамом тесқари — хабар жонсўз бўлса, Отабекни шундай қўйга солариди?

турган, мошинавори бирдан юриб кетди...”. “Кизининг хотинини талоқсиз чиқариб ол-да, бу кун эрга бер”, — деди ва телбиларча нима учундир қулиб кўйди, ўз-ўзига сўзланиб Маргидон кўчаларида тентақларча югура бошлади” (176-б.).

Шундан сўнг ҳам адиб Отабекнинг кейинги ҳолатини таъсирлашга қиришуви ва бунда бир даражада муваффақият қозонмоғи ҳам мумкин эди. Лекин бундай бўлмайди. У Отабекдан вақтинча нигоҳини айлари-да, “Унинг бу кунги ҳолати қараш юракларни ёртанидек, тасвирга ҳам қалам қучи оқизди...” дея гўё оқизилгини тан олгандек бўлади. Э, йўк! Бу бир тин олиш, қаттиқ қурашга чоғланган паҳлавоннинг қол қилувчи жанг олдидаги мисли нафас ростлашга ўхшайди. Бу ерда яна бир устама маъно бор: агар қалам оқиз бўлса борлар, лекин Яраттанинг сир-синоати — табиат ҳодисалари бор. Айни шу “қалам қучи оқизди...” деган жумладан кейин бўрон (асарда “қучлик бир ел”) тасвири бошланади. Яъни “Ойнинг ўн бешлари бўлса-да...” деб бошланувчи “Хўжа Мавоз” даги довул тасвири китобхонга тақдим этилади. Оллоий тоғло оламни ялпи ўхшашлик асосида яратган, буни кўплаб адиблар айтиб ўтишган. Гёте “Фауст” трагедиясининг охирида ёзанидек:

*Alles Vergänglich's // Unsicher die Welt
Ist nur Gleichnis // Nur Mimose Blume.*

(Э.Вохидов таржимаи)

Нарсалар, ҳодисалар, воқеалар бири-бирини англаштириш, оқс этирилиши учун бир-бири қаршига қўйилган беҳисоб қўчулар қабидир. Чўлпон бир шербига эпиграф қилиб келтирган Тағор сўзларини эслайлик: “... Биз олам китобини янгилаш ўқиймиз-да, у бизни аллади, деймиз”.

Ушбу ижодкорлар олам китобини беҳато ўқийдилар ва ўз асарларида кўзгу принципини мохирона қўллайдилар. Қабристондаги довул манзараси Отабекнинг ички талотум “жонсўз” ҳолатига юзма-юз қўйилган ўзига хос кўзгу бўлиб, кўзгу принципини монанд рамзу имо тили воситасида қизилган сир-

ли — сеҳрли тасвирдир. Отабекнинг юракларни ёрадиган холини тасвирлаш учун адиб калами ожиз бўлиши мумкин (аслида бу ҳам бир усул, лутф), лекин ёзувчига улуг мададкор — табиат бор. Унинг тамсиллий тили бор.

Мавлумки, бош шундай яқунланиди:

“Масжид минорасидан рухоният ёлдириб мунглик азон товшини эшитилди-да, уйку кучоғида ёткан табиъат уйғониб жавооб берган каби жонтираб кетди. “Оллоху акбар”нинг сўнгги такририда Отабек зиёратхона айвонидан тушди-да, шалдираб оқиб турган ариқ ёнида таҳорат олишқа ўлгуурди...” (177–178-б).

Шу ўринда “Хўжа Мавоз” ҳақидаги кейинги мавлумотларни айтиб ўтсак. Тарихчи олима М.А. Юсупова ўзининг XVIII-XХ аср бошларидаги Марғилон архитектура сита бағишланган мақоласидан “Хўжа Мавоз” оддий қабристон эмас, балки Марғилоннинг жанубий-шарқий қисмида жойлашган, катор иморатлардан ташкил топган бутун бир мажмуа эканини билиб оламиз. “У (яъни мажмуа — С.М.) XV-XVI асрлар санасида қабристон тўрида барпо қилинган. Маҳаллий аҳоли уни яна Ҳаси Мавоз ибн-Жаббор (бошқа номи — мазор Ҳаси Абду-жаббор) деб атайдди. XX аср ўрталарига оид тарихий суратларга кўра хали мавзолей ўзига хос маҳаллий хусусиятларга эга жуда кўркам иншоот бўлган”⁷⁹. Демак, қаҳрамонимиз Отабек зиёратгоҳда бўлган пайтда у яхши сақланган меъморий мажмуа бўлганига шубҳа йўқ.

“Хўжа Мавоз” тасвирига дастлаб жиддий эътибор қаратган адабиётшунос Тўлқин Расулов ушбу парчани келтираркан, ёзди: “Башарти Абдулла Қодирий шу сўнгги гапларни тасвирдан тушириб қолдирганида борми, биз тунги манзара тасвирини етарли даражада тўғри англай олмадик... Бу гап кишини ўйлатиб қўйиши ва ниҳоят: демак, Отабек шу ерда тунаган экан-да, ҳалиги бойқушлар сайроғига уланмиб кетган

интраниш каби бир товуш ҳам унинг товуши экан-да, демак, унга тун бўйи уйку бермаган девонавор фикрларини муаллиф бизга мажозий образлар воситаси ила ҳикоя қилаётган экан-да, — деган хулоса томон етаклайди”⁸⁰. Бу тўғри фикр. Лекин масаланинг факат бир томони. Аммо бошдаги табиат тасвири ва мажозий образларни факат Отабекнинг “жонсуз бир хабар” эшитганидаги ва ундан кейинги ҳолатига боғлаб қўйиш, факат шу томондан таҳлил қилиш унчалик тўғри эмас, шекилли. Ушбу тасвир Абдулла Қодирий ижодий даҳосининг нодир намунаси бўлиб, икки мустақил жабҳада бирдай ишлайди, дейиш мумкин.

Биринчидан, у Отабек ҳолатига мажозий тимсол, унинг девонавор ўй-фикрларининг бошқа кўринишдаги суврати. Қизиги шундаки, қабристондаги довул ёлғиз Отабек нигоҳи орқали чизилгандек, гўё факат унинг онгида, қалб-вужулида руҳи бераётгандек. Кейинги бобда Уста Алим уйида Отабекнинг “Хўжа Мавоз” да тунагани ҳақида икки марта, аввал Отабек ва Уста Алим, сўнг Уста Алим ва Уста Парфи ўртасида гап бўлиб ўтди. Қабристон Марғилонда жойлашган эса-да, икки сифар ҳам довул, қучлик ел ҳақида ҳеч бир гап-сўз бўлмайдди. Бу, назаримизда, фолт муҳим нуқта.

Демак, қучлик ел факат “Хўжа Мавоз” да ва Отабек руҳиятида содир бўлган. Янада аниқроқ айтганда, ўша лаҳзадаги Отабек ва “Хўжа Мавоз” яхлит бир вуҷуд, ягона онгга айланмиб, талоғум манзараларни биргаликда кўриб, биргаликда кечиришган. Отабек гайриоддий мушоҳада оғушида бўлган.

Иккинчидан, бундаги тасвир-тимсол шуначалик қудратли ва микёслики, у, аввал айтилганидек, Отабекнинг “жонсуз” ҳолатига боғланиб қолиши мумкин эмас. Тасвир бу майдондан ташқари чиқади. Бутун асар унинг таъсир доирасига киряди. У ўзининг муҳлиш ва гўзал шуъласини бутун асар бўйлаб ташлайди, гўё трагик романнинг ҳиссий-интеллектуал микёсини белгилашда фаол иштирок этади.

⁷⁹ Юсупова М.А. Архитектура Марғилони XVIII — начала XX вв. — Трансконсиана — Маераннахр. Сборник статей. Изд. Журнала “San’at”. Ташкент, 2007. С. 229–230.

⁸⁰ Адабиёт назариси. Икки жилдик. 1-жилд. Тошкент, 1978. 138-бет.

Ёзувчи Ўткир Хошимов “Хўжа Мавоз” даги тасвир ҳақида “Бунақа ёввойи, қудратли симфонияни китобхон қулоғи остида жаранглатиш кийин, жуда кийин...”⁸¹ дээр экан, тасвирнинг *муслиқий табиатини*, яъни тасвир кучини қайд этади. Дарвоқе, Муҳтор Аvezов ҳам буюк адиб асарларига мусика ёрдамида тавсиф берган эди: “унинг асарларидан хузурланар экансиз, худди Чайковский ёки Курмонгозининг сеҳри мусикасини тингилгандек завқ туясиз”. Зеро, мусика инсонни руҳоний олами билан, ерни кўк билан боғловчи энг яқин йўл, самовий микёсга олиб чикувчи руҳий пиллапоҳ. Шунда, илк бор яратилган одам танасига киришни хоҳламаган жон най кучи сеҳри билан танага киргани ҳақидаги гап афсона эмас, улғур бир сирга ишорадек туюлади.

Асар бобда ўз чўққисига чиққан самовий микёсга изчил кўтарилга борганини қузатиш мумкин. Ундан олдинги “Наво куй” бобида, “дўторнинг мўнглик товшига” берилган Отабекнинг мўтаассир киёфаси яратилганда, асар шу ўринда мусикий оҳанглар қанотида олий микёсларга кўтарилган. “Дўтор куруқкина йиғламас эди, балки бутун қоинотни зирр этдириб ва хаста юракларни дирр силкитиб йиғлар эди...” (173-б).

Гап синтаксисига эътибор беринг — бутун қоинот ва хаста юраклар. Улар бетма-бет кўйилар экан, охиригача англаб бўлмайдиган, ғайришуурий тўда маънолар тасаввурни китиклаб ўтади. Қоинот ва юрак ахлит, ягона макон — мўнглик инсоннинг ватани. Лекин қоинот бутун, юраклар эса хаста...

“Хўжа Мавоз” да вазият бундан-да оғир. “Бойкушлар уяси бўлган икки тул чинорнинг қаршисида рўбарў-рўбарў қилиб солинган айвон — зиёратхона бор, аммо ой тик кўтарилганликдан зиёратхона ичи қоп-қоронғи эди. Чинор шохлари тасбиҳ каби чизилган бойкушлар билан тўлган” (177-б).

Биз мазкур боб асарнинг рамзий модели дер эканмиз, шунга ўхшаш ҳар бир сўзи ҳам тасвир, ҳам рамз бўлган том реал

листик ва таъсирли манзараларни кўзда тутамиз. Юқоридаги нотибослардан бирида айтилганидек, “ёввойи, қудратли симфония” — тасаввурга ситмас, ақлга бўйсунмас тасвир; ваҳима ни даъватли куй.

Роман “Хотима”сида Қумуш дафн этилган қабристонда яна бойкушларни учратамиз. Лекин улар бу сафар негадир сокин: “Икки тул чинор бутуқларида кўниб ўлгурган уч-тўртта бойкушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, куйи дўмбайган қабрлар бу тиловатка сомй каби эдилар” (302-бет). Қуръон оятлари бойкушларни ҳам сеҳрлаган, улар ҳам улғур фожадан таъсирланган қабр. Яна гап қурилишига эътибор беринг: бойкушлар, Отабек, қабрлар — ҳамма Қуръон тиловагига сомй...

“Бўрон, момақалдирик трагедияда етакчилиқ қилади”⁸². А.Аминнинг Қирол Лир ҳақидаги мазкур гапи “Ўткан кунлар”га ҳам қисман тегишли. Қабристондаги довул тасвири асарда мураккаб ва кўп тармоқли рамзлар силсиласини ҳосил этади. Романнинг кульминацион марказида жойлашган ушбу тасвир китобхон онгига маҳкам ўрнашади ва нафақат ўзидан кейинги, балки ўзидан олдинги воқеаларга тасвир ўтказа бошлайди. Қаҳрамонлар ҳаёти йўлида учраган барча бўрон ва довулларга баъдий-рамзий таънч бўлиб хизмат қилади.

“Ўткан кунлар” романини мўмтоз баъдий намунага айлантирган омиллардан бири, балки илқинчиси, унда “Инсон, Тақдир ва Даврни бир-бирига боғловчи Қоинот туйғуси” (“Жаҳон адабиёти” журналининг 1998 йилнинг 6-сонига чоп этилган I I ғрум-Г ржикмайоннинг “Шостакович жумбоғи” мақоласидан) олий уйғунлик касб этганида. Асардаги самовий микёс, Қоинот туйғуси кўп жихатдан “Хўжа Мавоз” даги довул сахнасининг тасвир-тўмсол қувватидан ҳосил бўлган дейиш айни ҳақиқатдир.

“Хўжа Мавоз” роман символикасидаги марказий ўрин, аввал айтилганидек, асарнинг рамзий моделидир.

Яна бир гап. Бобдаги рамзларни асардаги ва ундан ташка-

⁸¹ Н о р м а т о в У. “Ўткан кунлар” хайрат. Тошкент, 1996. 60-бет. (Китобдан Ў.Хошимов билан қилинган сўхбат ҳам ўрин олган).

⁸² Қирол Лир У. Собор, сўч, в 8-ми томаҳ. Т. 7. С. 663.

ридаги вокеаларга, бош қаҳрамонлар тақдирига боғлашда, маъно-мазмунда алоқадорликлар излаш ва топишда эҳтиёткорлик, аниқроғи назокат зарур. Рамазларни чақишга киришиб кетиб, улардаги тирик жон — эркин тасаввурни сўндириб қўйиш мумкин. Улар аввало, ҳаётини, реал воқеа-ҳодисалар, факат ундан сўнг рамазлар эканлигини унутмаслик лозим.

Йирик эзотерик олим П.Д. Успенский нариги дунё, қайта тирилиш, Карма каби рамазлар ҳақида ёзар экан, дейди: “Их невозможно понимать буквально, так же как нельзя понимать буквально художественные символы и аллегории. Нужно ис-кать их *скрытого значения* (курсив автора — С.М.) того, кото-рое не может быть выражено в словах”⁸³.

(“Бадий рамаз ва аллегорияларни айнан англаб бўлмагани-дек, уларни ҳам айнан тушуниш мумкин эмас. Уларнинг сўз билан англатиш мумкин бўлмаган *яширин маъноларини* (таъ-кид муаллифиники — С.М.) излаш зарур”).

Улуғ адибимиз ва машхур эзотерик олимнинг фикри бир жойдан чиқаётганлигини кўриш мароқли. Демак, адиб бооб сўнгида Отабек аҳволини тасвирлашга сўз ожизлигини қайд этганда вазиятни жуда теран англаган, шунинг учун рамаз имо-тилини ишга солган экан-да. Ва ўз навбатида, рамаз имо за-миридаги сўз билан англатиш мумкин бўлмаган маъноларини излашимиз зарур. Бу энди П.Д. Успенский сўзлари.

Факат ихтиёримизда Успенский таъкидлаб ўтган рамазлар қавридаги яширин маънони сўз билан тушунтириш эмас, қўн-тил кўзи билан кўриб, қалбон хис этиш қолади, холос. Бу ҳам кам бойлик эмас. Балки чинакам бойлик — шу. Бадий таҳлил шундай бойликка суянсагина, чинакам қадр топади.

Рамазга *аниқ бир маъно* юклаб қўйсак, унинг охорини тўк-кан, ўзимиз ва бизга инонган одамлар наздида рамазни ўлдир-иб қўйган бўламиз.

⁸³ Успенский П.Д. Тестис Организация. Ключ к загадкам мира. Санкт-Пе-тербург, 1992. С. 87. (Бу китоб репринт нашр бўлиб, у дастлаб Санкт-Петербургда 1911 йилда боёрилган).

Дээрли ҳар қандай шох бадий асар трансцендентал онг миҳсули. Ақл билан англаб бўлмайдиган, ҳар қандай тажриба доирасидан ташқари бўлган қандайдир Куч (буни Олгоҳ де-дик, қатта кетган ва ёзувчини пайғамбарга тенглаштириб қўй-ган бўламиз) ижодкорни бошқаради, ўз қўйига солади. Бу нар-са фантасуфлар томонидан ҳам қайд этилади. “Демак, инсон феноменининг ғайритабиий ёки ғайриодатий ёки ғайривактсий олам билан инсоннинг ўзи учун зўр аҳамиятта эта бўлмиш қандайдир фундаментал алоқа мавжуд”⁸⁴. Бу трансцендентал олам бўлиб, у инсонга, айниқса руҳоний касб этаси бўлмиш ижодкорга муттасил таъсир ўтказади, факат чинакам ижодкор-лар бу таъсирни сўзда, сўз орқали намойиш эта оладилар.

Бадий асардаги у ёки бу образ ёхуд ҳодисанинг англаб, тушунтириб бўлмаслиги ҳақида гап кетганда, бунга хайрон қолмаслик керак. Хатто математикадай аниқ фанда ҳам алгеб-риник атамалар билан ифода этиб бўлмайдиган сонлар мавжуд, маълумки улар трансцендент сонлар деб юритилади. Адаби-ёт-ку, сир-асорга тўлиқ руҳоният олами. Нета унда трансцен-денталлик бўлмасин.

Лекин бадий аниқлик бошқа гап. Ундаги аниқлик тушу-ниш-тушунтириш осонлигини билдирмайди, аксинча аниқлик нафисликка эврилиб, қайта бошдан сирлилик касб этади. Ёзув-чи ўткир Хошимов “Ўткан кунлар” даги нафис бир лавҳа ҳақида шундай деб ёзди: “Жуда аниқ, хатто тушунтириш мушкул бўл-ган даражада аниқ руҳий ҳолат”⁸⁵. Бу топиб айтилган гап — шу даражада аниқки, уни англатишга сўз ожиз. Том маънода ожиз. Бу факат бўюк ёзувчига насиб этадиган аниқлик. Француз адаби-ётшуноси Ролан Барт аниқликка шундай таъриф беради: “Аниқ-лик — бу шунки, бир томондан, айтилмаган гап қолмаган, бошқа томондан эса — у ҳақда чексиз таъриш мумкин”⁸⁶.

⁸⁴ Мамардашвили М. Необходимость себя. Введение в философию. М., 1996. С. 20.

⁸⁵ Норматов У. “Ўткан кунлар” хайрат. 70-бет.

⁸⁶ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 1989. С. 144.

Самовий микёс йўқ жойдан бор бўлмайди. Асарда тасвирланадиган воқеа-ходисалар, тасвир ортида туриб сезимта тасвир ўтказувчи воқеа-ходисалар яхлит ҳолда шундай бир ҳаяжонли, нузли ҳолат ҳосил қиладики, уни қабул қилиб олишга китобхон ҳам руҳан-қалбдан тайёр бўлиши лозим. Ва тайёр бўлади ҳам. Аслида буюк асар ўз китобхонини ҳали ёзилмасиданок топган бўлади.

Одам жисман фоний, руҳан боқийдир.

Самовий микёс вақт-замон доирасида пайдо бўлган, аммо унга бўйсунмайдиган, ундан юксакроқ мавқеда турадиган мангу ҳақиқатлардир. Ҳар қандай бадий асар муайян даражада, мангу ҳақиқатларга даҳл қилади, лекин фақат айрим-ларидигина улар ҳиссий жозиба ва гўзал гоҳ тарзида намоян бўлади. Одам қалбини бир нур чулғаса, билингики, бу асардан туғилган ва асарда мавжуд бўлган самовий қувват таъсиридан. Шундай қувват “Қирол Лир” да мавжуд. Шундай қувват “Ўткан кунлар” та ҳам бегона эмас.

XX асрнинг буюк эзотерик олимларидан Е.И.Рерих ўзининг “Махфий билим. Агни Йога назарияси ва амалиёти” китобининг “Кинотнинг ягона қувват асоси” бобида ёзди: “Кинотда ҳамма нарса яхлит режа асосида яратилган. Табиатнинг турли оламлари ўртасида кузатиладиган буюк мутаносиблик шундан”⁸⁷.

Инсон табиат яралмаларининг гултожи саналади ҳамда ўзининг миллион жихати билан бошқа табиат жисм ва ҳодисалари билан узвий боғланган. Зеро одам вужуди табиатнинг буткул асосини ташкил этувчи чор унсур – сув, ҳаво, олов ва тулпардан иборат бўлиб, улар доимий оқим ва ҳаракатда. Одам ушбу оқим ва ҳаракатнинг бир қисми, фаол қисмидир. “Ўткан кунлар” романи, ундаги катор етакчи мотивларни жаҳон бадий контекстида ўрганиш, уларни жаҳон адабиётидаги буюк бадий обидалар билан чотиштириш хайрли самара

бериши тайин. Зеро, М.М. Бахтин ёзганидек, “Бир маъно бошқа, бегона маъно билан учрашиб, тўкнашиб ўз теранлигини намоян қилади: улар ўртасида гўё **диалог** (таъкид Бахтинники – С.М.) бошланадики, бу нарса ушбу маънолар, ушбу маданиятларро биқиқтик ва бирёқламалikka барҳам беради”⁸⁸.

Қаҳрамон қалбда кечадиган отир, зил-замбил кечинмаларни ифодалаш учун табиий ҳодисалар қулай рамз, яхши нусхата бўла олади. Пейзаж, яъни бадий асарда тасвирланадиган табиат ҳодисасини асар аркоғига санъаткорона сингдириб, унга янги ўлчов – самовий микёс бахш этиш фақат буюк ижодкорларга насиб этадиган амалдир. Шу маънода Абдулла Қодирий ҳам шекспирмонанд санъаткордир.

Алиб ўз романида Шарк ва Фарб адабиётларининг етук анъаналарини уйғунлаштирган. Зеро, икки ёки ундан ортиқ ҳодиса – адабий йўналиш, оқим, услуб ва ҳ.к.ларни бир-бирига узвий равишда қўшиб, бир-бирига сингдириб юбориш ва натижада сифат жиҳатидан ўзига хос янги ҳодиса ҳосил қилиш – бадий синтезга шундай таъриф бериш мумкин. “Ўткан кунлар” шу маънода Шарк-Фарб бадий синтезининг кўркем намунаси, том маънодаги шарқона реалистик романдир.

Хулосаларимиз:

1. Буюк бадий асарларда юз кўрсатадиган самовий микёс бутун кинотда ҳужма бўлган яши конуният – буюк мутаносибликнинг бадийлигига ҳосиласидир.

2. “Қирол Лир” трагедияси ва “Ўткан кунлар” романида катта бадий куч билан намоян бўладиган самовий микёс ҳар икки асарда ўхшаш ҳодиса – бўрон ва қушлик ел воситасида яратилган. Яратилган қушчи таассирот ҳар икки асарнинг бутун вужудига ўзининг ваҳмкор, шу билан бирга гўзал ва улғувор шуъласини ташкил қилади. “Ўткан кунлар” даги яқка бир тасвир асар учун буткул умумийлик қасб этади; мамлакат, ҳудуд қушлик бир ел домида қолганидек ҳиссий уйғонади.

⁸⁷ Р е р и х Е.И. Сокровенное знание. Теория и практика Агни Йоги. М.: Эксмо, 2013. С.94.

⁸⁸ Б а х т и н М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. С.154.

3. «Ўткан кунлар» ва «Қирол Лир»ни муайян нуктада со-
лиштириш ушбу нукталардаги маъноларнинг диалогта киришув
имкониятини яратди. Биз буни маънолар «чертилиши» деб атай-
миз ва бунда янги устама маънолар туғилишига тўғрив бўлаемиз.

3. Ойбек ва Чингиз Айтматов

1

Машхур икки номнинг ёнма-ён қўйилиши, яъни қисслани-
ши унча ўринли эмасдир. Зеро, бу авлодга шотирд макомиди
бўлган Чингиз Айтматов Ойбек тўғрисида бирор нарсга ёзгани
ёки дегани ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Ойбек домла ҳа-
ётининг охириг йиллари ёш киргиз адибнинг жаҳонга доврқ
солган пайтига тўғри келган эса-да, ул зот ҳам ёш адиб ҳақи-
да бирор нарсга деганидан бохабар эмасмиз. Лекин икки буюк
адиб руҳоният бобида якин, яъни руҳлош бўлишганига ҳар
икки муаззам ижод далил-исбот ва материал бериши шубҳа-
сиз. Бинобарин, Ойбек ва Чингиз Айтматов қалб қурилиши,
кўнгли жабҳаси, одам ва ижтимоий воқеликка ғовий-эсте-
тик муносабати талай жихатдан муштарак эканини илгаш
ва талқик этиш мумкин. Айни шу ўринда барҳаёт Ҳамид
Олимжоннинг буюк адиб ҳақидаги қуйидаги қуйма сўзлари
ёдга келди: «Ойбек прозада шоиру поэзияда прозаниқдир. У
энг майда иқир-чиқирларни шеърда қуйлай билалган талант-
ли шоирдир. У кишилар портрети, кўз ва кош ҳаракатларини
жулда аниқ тасвирлаб беради. Шу билан бирга, унинг прозаси
лирик поэзия даражасига кўтарилди. Ойбек кишининг қал-
бига қира олади, юракнинг нозик пардаларини чертиб ўтади,
«Ўч» ҳамда «Бахтигүл ва Соғиндик» каби ажойиб поэма-лар-
нинг автори бўлган Ойбек прозага қўчиб, «Қутлуг кон» ва
«Навойи» деган иккита дирабо роман яратди»⁸⁹.

Қўчирмадаги икки нукта ҳозир бизга зарур. Биринчиси,
«унинг прозаси лирик поэзия даражасига кўтарилди», деган
фикр ва иккинчиси, буюк адиб романдари ҳақидаги «иккита

дирабо роман» иборасидир. Дирабо - кўнглини жалб этув-
чи, дилтортар, мафтункор дегани. Ажабо, бу сўз нафакат Ой-
бек насрини, балки Чингиз Айтматов ижоди, айниқса, унинг
илк налласини аниқ тасвирлайдиган гап-ку! Бунинг устига
навиқрон киргиз адибнинг жаҳонга доврқ таратган илк қис-
салари «лирик поэзия даражасига» кўтарилгани, айни шундай
дилтортар лирикаси, қувончи ва мунги, севгиси ва нафрати
билан китобхонлар кўнглини ром этгани шён ҳақиқат-ку!

2

Бадий асардаги образда вужуд, моддий маънодаги вужуд
йўқ. Лекин унда ҳаёлий-тамсилий тарздаги вужуд бор. Ва унда
руҳ бор Туркистон жадидлари пешвоси Махмудхўжа Бехбў-
дий «Туркистон вилоятининг газети» (1908 йил, 13 июнь)да
босилган «Абул Ала Ал-Маарий» мақоласида буюк араб шо-
ирининг шундай сўзларини келтиради: «Рух ақл ила билиниб
бўлмайдурган нимарсудурки, баданга қарор толар»⁹⁰. Лекин
нисонни тавдалантирадиган бадий образда қарор топадиган
бадан, вужуд йўқ. Лекин вужуднинг ҳаёлий проекииси, та-
хайлолда тикланадиган аниқ қиёфа бор. Рух ушбу ҳаёлий қиё-
фада қарор топади, ўрнашади.

Ҳар қандай образ ортида, аниқроғи вужудда уни яратган,
дунёга келтирган одамнинг руҳи қайсидир даражада жойла-
шди. Ушбу руҳ образ руҳини яратди. Агар Ойбекнинг улғу
романи «Қутлуг кон»ни ўқий бошласангиз, унинг бош қаҳра-
мони Йўлчинин минбаъд бевасовд, содда кишлоки йигит, деб
ўйламанг. У буюк Ойбекнинг қалб яратиги, кўнглиг проекии-
сидир.

Балки, муайян руҳоний маъно кесимида Йўлчинга руҳ си-
фатида қарармиз. Тоғлар бағридиган чиқиб, Тошкентдай шаҳри
азим ҳаётига кириб борган руҳ, руҳоният тарзиди.

Атоқли француз адиби Луи Арагон томонидан «Жаҳонда
энг гўзал севги қиссаси» дея шарофланган «Жамилла»даги уч-

⁸⁹ Ҳамид Олимжон. МАТ. Ўн томлик. 6-том. - Т.: Фан, 1982. - Б. 280-281.

⁹⁰ Бехбўдий М. Танланган асарлар. Икки жилдик. 1-жилд. - Т.: Академнашр, 2018. - Б. 319.

лик қаҳрамондан (Жамила ва Сеит билан бирга) бири Дониёр Йўлчи каби ҳам руҳ, ҳам кучли руҳоний қувватга эга образдир.

Мен бир мақоламда Йўлчи ва Дониёр образларини ҳар икки асарда ушбу қаҳрамонларга нисбатан айтилган ва асли манбаи Исо алайҳиссаломга бориб такаллаган «Бошқа оламдан эди» («Қутлуғ кон») ва «Не от мира чего» («Жамила») код-жумлалар орқали қондош, руҳдош образлар сифатида талқин этган ва ёзган эдим: «Икки адабий қаҳрамон - Йўлчи ва Дониёрга ислом динимизда ҳам эъзозланадиган Исо алайҳиссаломга хос тавсиф берилиши асло тасодиф эмас ва бундай богланиш (буёқ богланиш!) ҳар икки қаҳрамонни янги юкса-қроқ меҳварга олиб чиқади»⁹¹.

Шу ерда ва мақолада айтилган фикрни янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга илмий эҳтиёж бор. Ўйиним, «Бошқа дунёдан бўлиш» одам ва образнинг атрофдиганлардан ўзгача сийрат ва ўзгача кучга эга бўлиши демакдир. Уларда нимадир борки, бошқаларда шу хислат йўқ. Ҳақилиқ - шундан. Ҳақилиқ, демак кўпчилиқ кўниккан, одатланган қоидаларга бўйин бермайдиган хулқ ва тийнатга эга бўлишдир. Бу ўзгача хулқ ва тийнат образга руҳоний қувват ва руҳоний жо-зиба бахш этади.

«Қутлуғ кон»да Шокир ота тилидан «Дуруст, Йўлчибой эр ўтги - эр эди, у бошқа оламдан эди» дейилар экан бунда: у бу дунёнинг одами эмас деган маъно борки, бу одамлар дунёсида ўрнатилган тартиб-интизом, зулм ва эрк, эзгулик ва ёвузлик қоида-ришхўр ҳолатга кўпчилиқ кўникади, умргузаронлик қилаверади, лекин Йўлчи каби одамлар бунга кўникамайди. Дон Кихот каби, нима бўлишини ўйлаб ҳам ўтирмай исён қилади, ўрнатилган ноҳақ ҳолат билан қелишолмаслигини фаол билдиради.

Нисбийлик назарияси асосчиси Альберт Эйнштейн ўзининг «Таржиман ҳолга оид қайдлар»ида «Ўзаробоглиқли-

қилирни янада чуқурроқ тушуниш»⁹² ҳақида гапириб, бу оламнинг физик манзарасини янгича аниқлашда катта аҳамият касб этишини таъкидлаган эди. «Ўзаробоглиқлиқлар» типологик кўрсаткич асосли дейиш мумкин. Юзада, яққол кўзга ташланадиган бошқа яна ёпик, яширин ички боглиқлар маажуд-ки, кўрсаткичсини аниқлаш унча осон кечмайди. Бунда асар ва образнинг моҳияти, аиникса, руҳоний жиҳатларига эътибор қаратиш лозим бўлади.

Ўзаробоглиқлиқни аниқлаш ва талқин этишда қандай бел-ги тавиқ қилиб олинлиши муҳим. Йўлчи ва Дониёрни типоло-гик кўрсаткич унча танлар эканмиз, уларни яқинлаштирадиган эзо-терик код - «Улар бошқа дунёдан эди» бизни аини шу тавиқ белгига олиб чиқади. Ўйиним ҳар икки образни боглайдиган та-вир белги - *образларнинг руҳоний қувватидир*.

Йўлчи руҳоний қувватининг манбаи унинг тоза қалби ҳам софот ҳақпарварлигидир.

3

Йўлчи тоғ қишлоғидан чиқиб шаҳри азим Тошкентга ва ро-мансга бир пайтда кириб келади. Бу кириш қутлуғ бўладими, кон-ли бўладими, буни келажак кўрсатади. Лекин биз хозирча ҳали унинг исминини билмасдан, «бизнинг йити» (3-бет) эканлини би-лимиз, ҳолос. У чойхоначи билан бир чойхўрнинг сўз олишувига «бошларча жигмайиб йўлга тушди»⁹³ дейилади асарда.

Қўтқи кўртан, илонни ёғини ялаган Миражакаримбой «бу йити ақлли кўринади, ҳам улутвор, вазмин йити...»⁹⁴ дея ҳаёл қилади.

Адиб қаҳрамонини ғоят табиий равишда кўрсатиб ва тав-сифлаб боради. Унинг қалби нозик, кўнгли санъатга ҳам бе-ноамас: «Йўлчи найни лабига кўйиб, бутун завқи билан ча-ла

⁹¹ Эйнштейн А. Собр. соч. В 4-х т. Т. IV. М., Наука, 1967. - С. 270.

⁹² Ойбек. Тапалланган асарлар. Тўрт томлик. 2 - том. - Т., Ўзбекистон Давлат билим адабиёт нашриёти, 1957. - Б. 7.

⁹³ Ойбек. Тапалланган асарлар. Тўрт томлик. 2 - том. - Т., Ўзбекистон Давлат билим адабиёт нашриёти, 1957. - Б. 15.

⁹⁴ Суюнов Мели. Адабиёт филологияси ёзуви қўзғатадиган кўнгли // Ўзбек адаби-ётшунослигининг долзарб муаммолари. - Т., Фан, 2018. - Б. 105.

кетди, Най садосининг майин тулкилари тип-тиник хавода ёйиларкан, гўё ҳаммаёк жонланган каби туолди»⁹⁵.

Салимбойвачча кистови билан ресторанта кириб қолган йўлчи ҳолати: «У атрофга қараб, юзларча одам орасида ўзи *каби* (таъкид бизники. - С.М.) биронта кишини кўрмади. Бу ерда хурсандчилик қилган одамлар ҳар бир жихатдан унга беғонадирлар»⁹⁶. У ердати касалардан кўра унга тилсиз-забонсиз жонивор от яқин ва қондош: «Қоронғида сокин турган отнинг бўйнидан қучоқлади, бармоқлари билан ёлини таради ва бошини силди: Совуқми, совуқми? Айналай!- деди»⁹⁷.

Романнинг манфий қаҳрамонларидан бири Тантйбойвачча йўлчини ўз йўлига солмоқчи, унга ақл бўлмоқчи бўлади: «Камбагал бўлсанг ҳам ўлгудек олмисан, баландда юрсан, билман. Бу феълнинг ташла, ука! Ман сента икки отиз тапрай: биринчидан, пулнинг қадрини бил, дўлнинг эшагини суғор, пулнинг ол Санга ярашадди, неаки, камбагалсан. Бу замонда фаршгага ҳам пул керак. Иккинчидан, пулдорларга эгил...»⁹⁸.

Бу гапларда ҳаётинг мантик йўқ, деб бўлмайдми. Минглаб одамлар, жумладан, йўлчи каби талай камбагаллар ҳам шундай мантиска бўйсуниб яшайдилар. Лекин бу мантик ҳақуи, хувори йўлчи учун эмас. Йўлчи жавобан дейди: «Балли бу насихатга! Йигитнинг юраги, номуси, одамгарчилиги пулдан азиз, пулдан юқори эмасми? Эгилувчи билан тиланчи орасида нима фарк бор»⁹⁹.

Бу - қуруқ гап эмас. Йўлчининг дили билан сўзи - бир. У ҳақиқат ва адолат йўлида ҳеч нарсадан қайтмайди. Шулардан бир нечасини эсласак:

1. Маст Тантйбойвачча ўйинчи болани отмоқчи бўлганида:

⁹⁵ Ойбек. Танланган асарлар. Тўрт томлик, 2 - том. - Т., ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, 1957. - Б. 41.

⁹⁶ Ойбек. Танланган асарлар. Тўрт томлик, 2 - том. - Т., ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, 1957. - Б. 95.

⁹⁷ Ўша бет.

⁹⁸ Ўша асар. - Б. 167.

⁹⁹ Ўша асар. - Б. 168.

2. Синглиси Унсинга кўз олайтирган Салимбойваччани қатлақсатганда:

3. Уни қамоққа олган полиция бошлиғига қарата деганида: «Сан одам эмас, чўчкасан! У қамчинини, йўлчи эса чўқмоқдай мушгини кўтарди»¹⁰⁰

4. Ва ниҳоят, мардикор олишга қарши исён кўтарган халқ несида мардларча ҳалок бўлганида.

Айни шундай хислатлари учун унинг қони - Қутлуг қон. Йўлчининг маънавий падари Шокир ота таъбири билан айтганда, «Йўлчининг қони беҳуда кетмайди, сира беҳуда кетмайди. Бу ҳикматли, қутлуг қон. Унда сир кўп»¹⁰¹.

Ойбек ғайритабиий, авлиёсифат, инсон бўлгани, шон ҳақиқат. Адбонинг турмуш ўртоғи, йирик кимётар олма З. Сидноспрова «Ойбегим менинг» хотира китобида ёзди: «У ани шундай бир жаҳонга арзийдиган ажабовур табиатли, бошқа дунёдан келмиш киши эди». Адбонинг ўз яратиги йўлчи билан руҳан нақадар яқинлигини кўрсатадиган бир мисол. «Қутлуг қон» фильмида йўлчи ролини ўйнаган актёр Санъат Денонов хотирлайди:

«...Фильмни суратга олиш авжида. Сценарий бўйича йўлчининг отлик аскарлар хибса олиши керак. Устимга киргизча отлик бостириб келатганида, Ойбек домла: «Тўхтат! Тўхтат!» деб бақириб юборди. Съёмка бир зумда тўхтатилди. Ла-тиф ака: «Нима бўлди. Тинчликми?» деб Ойбекнинг хузурига ошди. Ойбек: «Керак эмас, бу сахнани олманглар. Йўлчини майиб қилиб қўйишадди бўлар» дермиш»¹⁰².

Бу шунчалик жиддий ва чуқур маъноли ҳаётинг сахнаки, унинг асл моҳиятини туйқусдан англаш қийин. Демак, муаллиф на қаҳрамон бир вужудга, яхлит руҳоний вужудга айланишган, йўлчи килинган таҳдид унга, муаллифга қилинган таҳдиддек. «Тўхтат! Тўхтат!» деган ҳайкирик ғайришуурий, шу боис қийма-

¹⁰⁰ Ўша асар. - Б. 285.

¹⁰¹ Ўша асар. - Б. 354.

¹⁰² Липши Макон. октябрь, 2008. - Б. 34.

ти жулда баланд. У калб тўйдан келатган овоздир.

Йўлчи адибнинг бадиий образга эврилган алтер егоси, яъни иккинчи «мени»дир. Умуман, адиб калб жавҳаридан яралган икки буюк образ бор, булар - Навоий ва Йўлчи. Алишер Навоий-ку, адибнинг буюк романидан анча олдин ҳам ўлмас асарлари билан ўзининг буюк руҳоний кифасини яратиб кетган. Ойбек эса ўз романи билан ул зотни бизга аниқ кўримли ва яқинрок қилиб қўйди. Унга калб кўрини берди. Йўлчи эса бошқача, у тамомига Ойбек даҳоси маҳсули, адиб калби ва руҳиятидан бино бўлган образдир.

Айни шу омил Йўлчи образининг руҳоний қуввати ва маънавий қучини белгилаб берган десак, янглишмаймиз.

4

Дониёр, юкорида айтилганидек, «Жамила» қиссасидаги уч бош қаҳрамондан бири, аммо руҳоний қувват ва туртки жиҳатидан етакчиси. Ёш умидли мунаққидларимиздан Иброҳим Азиз «Луи Арагон ва Сеитнинг севгиси (Чингиз Айтматовнинг «Жамила» қиссасини ўқиб)» мақоласида қизик ва янги бир гоани олға суради, яъни қиссанинг оламшумул шухрати-га боис факат Жамила ва Дониёр ўртасидаги мухаббат эмас, балки Сеитнинг Жамилага бўлган соф, бегубор мухаббатидир. Мақолада ёзилганича, Сеит «Дониёрнинг Жамилага бўлган мухаббатини ўз мухаббатининг тимсоли сифатида қабул қилди. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларини яхши кўриб қолди. Шунингдан уларга хайрихоҳ бўлди. Буларнинг ҳаммаси гарчи ғайритабиий туюлса ҳам нақадар гўзал»¹⁰³. Демак, мухаббатта мухаббат, яъни ходисанинг қадрати.

Яна ёш мунаққиддан эшитсак: «Асар ҳам Сеитнинг ғайритабиий, бегубор, илоҳий ишқини тараннум этувчи жумлалар билан якун топади.

«Чизган суратларимнинг ҳар бир бўёғида, ҳар бир чизигида Жамиланинг юраги уриб турсин!». Ана шунинг учун ҳам

бундай гўзал мухаббат тарихи Луи Арагоннинг юрагини энттириган, калб тўйдан ўрин эгаллаган ва дунёдаги энг гўзал севги қиссаси, деб баҳолашга сабаб бўлган»¹⁰⁴.

Бундан чиқадиган хулоса шунки, ўспирин Сеит кўнглида ёлғиз Жамилага қаратилган севги эмас, балки Жамила ва Дониёр севгисига нисбатан мухаббат бор. Айни шундай кўштарифлама мухаббатгина, ёш мунаққид зукколик билан айтган «Сеитнинг ғайритабиий, бегубор, илоҳий ишқи» аниқ маънога эга бўлади ҳамда Луи Арагонни мафтун этган нарса ҳам ушбу кўштарифлама, илоҳий ишқ даражасига юксалган мухаббатдир, десак янглишмаймиз.

Ушбу фикрлар ўрамида «Жамила» қиссасида Дониёр образининг алоҳида руҳоний вазифаси кўзга ташланади. У худди романи бошида Йўлчи Тошкентга кириб келгани каби ўз овулга қайтиши билангина асарнинг хозирги шакл-шамойили яради. Дониёр, таъбир жоиз бўлса, қиссанинг моторидир. Сирдан қараганда, у асарнинг энг пассив, бўшанг қаҳрамони, ҳаминча «жабрланувчи» ролида намоён бўлади. Лекин аввалбўшданок, Сеит «гарчи Дониёр улғусифат бир одам бўлмасда, унинг шундай ҳеч қим билан гапиришмай, вазмин юршида қандайдир бир хосият (русча нашрда «что то недо-стало» - С.М.) бордай»¹⁰⁵ лигини қайд этади.

Дастлаб уни назар-писанд қилмаган шўх-шадлод Жамила аста-секин унинг жозиб майдонига тушиб боради, айниқса, «каттакон қора қоп» воқеасидан кейин Дониёрнинг руҳий-маънавий мавқеи ортади. Юрак-юракдан кўшпик қуйлаётган Дониёр эса нафақат Жамила, балки аввалроқ «Жамилага бошқалар қилиб, Дониёрбой («бой») кўшимчасидати маъно қочирмига эътибор беринг, она тилимиздан бошқа ҳеч бир, на рус, на киргиз тили бунга кодир эмас - С.М.) кўз тикса-я» деб тижиниб юрган Сеит калбини ҳам заёт этадики, энди у (Сеит

¹⁰³ Шу ерда, -Б. 450.

¹⁰⁴ Чингиз Айтматов. Сарвақомат либбарим. Повестлар. ЎзССР давлат бадиий нашриёти, Т., 1964. - Б. 145. А.Рашидов таржимаси.

¹⁰⁵ Ёшлар китоби, Назм. Наср. Таржима. Адабий талқикотлар. - Т., Шарк. 2008. -Б. 450.

ровий экани, яъни кисса унинг тилидан сўзланаётганини унутмайлик) «меров одамдай элга кулги бўлиб юрган» Дониёрни «... энди бир қадар тушуна бошлаган эдим. У - қалбида юксак инсоний мухаббат туғён урган бир инсон эди! Менимча, унинг севги сири бирор кишига ишқи тушиб, ўша одамга ато қилинган севги эмас, балки инсонни яратиб, уни қамолга етказган кенг оламга, ёруғ дунёга бўлган чексиз, жўшқин севги эди»¹⁰⁶.

Дониёرنинг кўшини, унинг замиридаги куй ва сеҳр-жозибасарнинг хиссий-семантик маркази ва кульминацион нуқтаси, дейиш мумкин. Таниқли адиб ва публицист Аҳмаджон Мелибоевдан эшитганим бор, киссанинг кирғиз тилидаги илк номини «Обон» («Кўшик») бўлган. Бу сўз кейинчалик асар номиди қолмаган бўлса-да, унинг қалб замирида яшаб турганига ҳар сафар ўқиган чоғимизда туювх бўлдимиз. Ушбу кўшиқда Дониёرنинг руҳоний қуввати баралла намоён бўлди ва бу қувват Жамила ва Сетини ўз меҳварида ушлаб туради. Ашулани тинглаб бораётган Сет дейди: «... мен ўзимни худди *бошқа бир оламга* (таъкид бизники. - С.М.) кириб бораётгандай ҳис қилардим»¹⁰⁷. Яна бир жойда: «Қандайдир, сеҳрли бир куч бизни Дониёр сари етакларди»¹⁰⁸.

5

XX аср 70-80 йиллар ўзбек адабий онгида Чингиз Айтматов марказий ўринни иштол этганди, дейилса, муболағга эмас. Унинг ҳар бир асари чанқоклик билан кутилди, тил билганлар рус тилида, бўлмаса худлик билан қилинган Асил Рашидов таржимасида ўқиб чиқишар, улар муҳокама жабҳасига айланди. Адиб собиқ иттифок китобхоналарини ўзининг бетакрор асарлари билан ром этар, безовта қилар, улардаги маъно-мазмун билан ҳаёл ва изтиробга соларди.

Эсимда, ўтган асрнинг 1982-83 йилларда бўлса керак, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ўтган бир йигинида йирик

олим ва драматург Иззат Султон кирғиз адиби ҳақида чуқур ва гўзал бир тамсил айтгандилар. Аллома гапни узоқдан, ривоятдан бошлагандилар:

Бекйис гўзал маликага ошиқ бўлган меъмор улуг бир иморатни қуриш эвазига ундан бир ўпич сўрайди ва максалдига эришади. Сир фаш бўлгач, таъкибдан қочиб баланд минорага чиқиб беркинган меъмор ва унинг шогирди ўзларига қанот исаб, ўқишга чоғланидилар. Устоз йиқилиб ҳалок бўлади, шогирд эса учиб кетиб, омон қолади. Чунки у қанотга дум боғлаган, устоз эса буни унутган эди.

Домла гапни шундай яқунланадилар:

- Чингиз Айтматов учун ўзбек адабиёти устоз. Макомиди. У ўша шогирд қаби қанотга дум боғлашни унутмади ва юксаларга парвоз қилади.

Ҳамон кечагидек эсимда, зал шодон қулгу ва гулдурос қарсикдан дарзата келганди. Ҳозир ўйлайман, қанотга боғланган ўша дум нима? Қандай хислатки, кирғиз адибининг ер сайёраси бўлиб юксак парвозини таъмин этди. Бу жиддий масала бўлиб, ечимини анча-мунча машаққат ва илмий изланишни тилаб қиларди, албатта.

Иккинчи хотира ҳам академик Иззат Султон билан боғлиқ. Домла анча кексайган пайтлари эди. У киши Тил ва адабиёт институтига қамдан-кам келар, лекин ҳар келганда туртинчи қанатдаги (ҳозирги ИНХ биноси) узун коридордан бир бора юриб ўтар, эски қадрдон сафдошларини бир-бир йўқларди. Домланинг овози эшитилиши билан, дарҳол чиқиб, «Домла, бир пиёла чойимиз бор, илтимос кинин!» дея тақлиф қилар ва ҳамхонам раҳматли Мели Холиёр билан Иззат аканинг суҳбатларини олар эдик. Шу сафар, йилги аниқ эсимда, буюк қозок адиби Мухтор Авезов таваллудининг 100 йиллиги, яъни 1997 йил эди. Бир ҳафтача олдин ушбу санага бағишланган ЎзР ФА Президиуми биносида бўлиб ўтган катта йигинида домла сермазмун ва таъсирчан маъруза қилган эдилар. Мен домлани ажойиб маъруза билан табриқлаб, у боқилмай қолди кетмасин,

¹⁰⁶ Ўша асар, -Б. 159.

¹⁰⁷ Ўша асар, -Б. 160.

¹⁰⁸ Ўша асар, -Б. 165.

албатта бирор журналга бериш керак, дедим. Балки, меннинг гапим, балки Домланинг ўзлари аввалдан шундай қарор қилганларми, маъруза «Жаҳон адабиёти» (1997. 2-сон.) журналинда «Улкан адиб сабоқлари» номи остида чоп этилди. Маърузада келтирилган буюк адибнинг «Ёзувчи адабиётни севиши керак, лекин бу кифоя эмас, адабиёт ҳам ёзувчини севиши керак» деган гапи кўпчиликка маъқул бўлган эди.

Одатда суҳбатимиз шундай кечарди, мен савол берардим, Меливой ака суҳбатга ҳалай бермай тинглар, ўрни-ўрни билан йўналтирувчи савол бериб кўяр, асосан, Иззат ака сўзлар, биз тинглар эдик. Гап айланиб Мухтор Авезов ҳақида, унинг буюклиги, ўзини Абдулла Қодирийнинг шогирди деб ҳисоблаши ҳақида, Чингиз Айтматов истеъдодини илк бор илғаб, асарларини А.Твардовский бош муҳаррири бўлган «Новый мир» журнали ва Луи Арагонга тавсия этган зот ҳам Мухтор Авезов бўлгани ҳақида кетди. Шунда қалламга бир фикр келди ва «Нозикрок савол берсам майлими, Домла» дедим. «Майли» деди Иззат ака.

-Мана, Чингиз Айтматовни Мухтор Авезовнинг шогирди, дейсиз, бу тўғри, албатта. Саволим, у устози даражасига етдимин?

Домла узоқ, ўн дақиқаларча ўйландилар. Ҳаёлан қайси кўчаларга кириб чиқдилар, бу ёлғиз Яратганга аён.

Жавоб эса қисқа бўлди:

-Йўқ.

Аллома Иззат Султон савол нотўғри қўйилган, демадилар, демак уни ўринли ҳисобладилар. Бу ерда фақат икки буюк адиб эмас, XX аср бошларида шаклланиган авлод ёзувчилари билан 50-60 йилларида адабиёт майдонига кирган авлод киёсланди ва нисбатан катта авлодга юқорилик баҳо берилди. Абдулла Қодирий, Мухтор Авезов ва Ойбеклар ҳамда Чингиз Айтматов, Одил Ёқубов ва Пиримқул Қодиоровлар авлоди **бадний константа** (ўзгармас бадний микдор) бўйича киёсланганда устозлар голибдир, ҳойнаҳой.

Чингиз Айтматов мансуб бўлган авлоднинг ижодий баҳ-

ти шунда эдики, улар мустабид тузум дохийиси Сталин вафот этиб, унинг машъум кўланкаси бирқадар маъв этилган замонда адабиёт майдонига кириб келишди. Кўнгилидаги гапни, қисман бўлса-да, айтиш имкони туғилиб, улар бундан унумли фойдаланишди. Ойбекларнинг кат-кат дардлари эса ичиди қолиб кетди. Абдулла Орипов «Мағомат тошлари» шеърда ёзганидек:

Не деб сўзлаганкин, боқиб биз сари,

Безабон Ойбекнинг хорган кўзлари.

Безабонлик Ойбеклар авлоди учун ҳам ҳаётий, ҳам рамзий майдонда қулоғат эди.

Ойбек - Мухтор Авезов қалғибридаги ёзувчи.

6

Йўлчи ва Дониёр. Тўйқу қараганда муштараклик топиш кинини бўлган икки образни киёслар эканмиз улар орасидаги бир-икки қондош чизгига таянлик, ҳолос. Шу ўринда адабиётшунос Исроил Ёқубовнинг «Ўта ўхшашликдан кўркиш керак, у шалғат бўлиши ҳам мумкин», деган гапи ёдга келди. Бундан бир хулоса чиқади, ўта ўхшаш образлардан кўра қисман ўхшаш образларни киёслаш самаралироқдир. Ўхшамайдигандини ўхшашлик топиш (ўхшашлик-ку маълум), қизиқаришроқни илмий самаралироқдир.

Йўлчи ва Дониёр - қисман ўхшаш образлар. Маънавий бутунлик, ахлоқан софлик, руҳоний қувват уларни ёнма-ён ва бикимти қўйишга имкон яратди. Тўғри, Йўлчи образидаги кент қишлоқ, монументал микёс «Жамила»даги Дониёрда йўқ. Бу табиий, чунки «Қутлуг қон» бутун бир халқ ҳаётининг муайян диврини қамраган улкан роман. «Жамила» эса қичик бир қирғиз овулида юз кўрсатган ажиб муҳаббатнинг инжа тасвиридир.

Икки образ вужудидати биз урғулаган таянч нуқталар уларни яратган буюк қалб соҳиблари - Ойбек ва Чингиз Айтматов кўнгли жавҳаридан тўқилган дурлардир. Зеро, буюклиқдан буюклик туғилади, майда қалб ҳеч қачон буюк қадрият ярата олмайди.

Қалб яқинлиги, кўнгли ёвуқлиги кондошлиқнинг кўзга кўринмас латиф кўринишидир.

Глобал талқин: адабиёт фалсафаси

1. Адабиёт фалсафаси ёхуд кўзга айланган кўнгул

Нафис адабиёт, буюк Чўлпон тавбири билан айтганда, “хисли кўнгул тарихи”дир. Бу тавбир биз туйқус ўйлагандан анча чуқурроқдир. Тарих фани ўтмишта оид факт ва ҳодисалар мажмуи, кечмиш воқеалар жамулжавми экан, хисли кўнгли тарихи бундан-да поёнсиз ва тубсиздир. У инсон кўнглида пайдо бўлмиш хис-туйғуларнинг муайян вақт ва масофа давомида кечиб ва оқиб ўтиши ва бу оқимнинг хисли тарзда қайд этилишини англатади. Инсон, инсоният барҳаёт экан бу оқим мангу. Оқим садолари бизга нотаниш бўлган оламларда қайсибир даражада, қай бир ҳолатда сезилади, “Қуръони карим”да айтилган Лавҳул-Махфўз, ўчмас лавҳда муҳрланади, лекин одми онгимизда ёруғ оламдаги хисли кўнгулнинг қувонч ва изтирооблари қалб тебранишлари борлиққа (йўқлиққа) сингиб, исиз йўқлиб кетадигандек туюлади. Ушбу исиз йўқотишлик санъат томонидан маълум даражада инстисно этилади. Санъат, жумладан сўз санъати, яъни адабиёт бани одам кўнглида кечадиган туйғулар, рўй берган воқеа-ҳодисалардан туғилдиган таасурот ва тасаввурларни концентрациялашган ҳолда сўзга, каломга муҳраб ҳо-зирги ва келажак авлодларга мерос қилиб қолдиришга жаҳддир. Асар яратиб ўзидан, ўзи мансуб бўлган, тувох бўлган замондан из, белги қолдиришидир.

Сўз санъати бўлмиш адабиёт, табиийки, бу жараёнда ўзининг асосий қуроли сўз билан иш кўради — хисли кўнгли тебранишларини сўзда муҳрлайди.

Сўз чинакам санъат асарида, яъни сўз санъати — том адабиёт пайдо бўлганда — сەхр қасб этади. Сўзнинг ўзи ва у орқали

инсондан турли инсоний ҳолат-манзаралар, муносабатлар, ҳушшу-в-тўқнашувлар шундай хос маънолар келиб чиқишига имкон яратадигани, бундай маънолар мажмуи, теранлиги ва юксаклиги адабиётшунослик учун торлиқ қилиб, янги бир термек — адабиёт фалсафасига зарурат пайдо қилади тўғр. Сўз сەҳри, сўз алқимёси унинг хос майдони бўлса ажабмас.

2

Кўнглилик кўзни мукаммал авзо, деб ишонади, кўз билан кўр-пинини том ҳақиқат деб ўйлайди. Чиндан ҳам кўз мукаммал яратилган. Аммо у оламнинг бор сир-синотини кўриш даражасида мукаммал эмас. Ҳодиса, жараёнлар борки, кўрилмайдди, хис эти-лди. Кўрилмайдди, лекин кўнгли ангтайди. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг машхур “Кўзни юмтил, кўзга айлансин кўнгли” деган ҳикмати борлиққа, оламга ўзгача қараш, инсон ўзини ва борлиқни янги кўз, кўнгли кўзи билан қашф этишга ҳам оташин дивият, ҳам илмий йўлламадир.

Бадний адабиётни том маънода англаш ва англаштиш учун китобхонда ва талқикотчида (талқикотчи ҳам китобхон, фақат хос китобхон) “хисли кўнгли” соҳиби бўлиши лозим. Худди шу нарсга бадний адабиёт, умуман санъатни мантика изчи бўйсунувчи бошқа соҳалардан ажратлади. Адабиёт хисли кўнгли маҳсули ва фақат шундай кўнгли ёрдамидигина ўз кал-бини талқикотчида очади. “Ўткан кунлар” романидаги “Наво куйи” бобида шундай тасвир ва талқикот бор: “Дуторнинг нозик торларидан, тилсимлик юракларидан чиқган “Наво” куйи ўз ноласига тушунгучи Отабекдек йигитларга жулда муҳтож эди. Ўз дардига тушунган бу йигитка борган сайин дардини очиб ёўзлар, йиглаб ва инграб сўзлар эди... Эшиткучи эса дунёсини унутиб йиглар, кучини йигштириб йиглар ва ҳасрату аламини кўз ёши билан тўкиб йиглар эди...”

Бу оддий тасвир эмас. Бу санъат, мусика кучини кўрсатишда сўз ожиз қолган нуқтада яна сўз ва туйғу ёрдамида ҳопнинг қайта тикланиши, яъни жулда ноёб тасвирдир. Бу хис-ли кўнглининг бадний портрети дейиш мумкин.

Адабиёт фалсафаси биз биладиган табиат, жамият ва тафаккур тарақиёти, умумий қонуниятлари ҳақидаги фан, яъни фалсафа ёки унинг бир бўлаги эмас. Ушбу қонун-қоидаларни адабий асарларга қўлланиш, улар мазмунидан фалсафий қатъо-риядларни излаш ва топиш ҳам эмас. Айтиш жоизки, шундай йўл ҳам мавжуд бўлиб, у айтарли илмий ва амалий натижа бермайди. Чунки бундай мажбуран қўлланган фалсафий қоидалар баъдий асарга сингишмайди, унга заҳа етказилади. Адабиёт, баъдий асар қалбини очмайди, у четдан суқилган ғоя ва қоидаларни хуш кўрмайди. Ўзини ўзида кўришни истайди.

Мангу ҳаётнинг қат-қатига "ҳали онасидан туғилмаган ҳамма"¹⁰⁹ қалби ва вужудида жо-бажо ва чеқсиз тақорланувчи оламий ҳиссиёт ва шу ҳиссиёт соҳибларини жонли, худди ўзидай, тириклардан тирикрок қилиб тасвирлашга, кўрсатишга фалсафанинг тиши ўтмайди, инсоф билан айтганда, бундай чўнг амал унинг зиммасида ҳам эмас.

Ўтаётган, кечаётган ҳар бир вақт зарраси ўз киймати ва маъносига эга бўлган, ҳар бир тирик нафас оламча маъно-маъмул ташийдиган воқеалик факат санъатда — баъдий адабиётда тикланади. Донгдор шoirимиз ёзди:

*Бир онинг баҳосин ўлчамоқ учун
Олтиндан тарозу, олмосдан тош оз.
Нурлар қадами-ла чонган секундининг
Барини туртолмас айҳанос овоз.
(Ғафур Ғулом, "Вақт")*

Тирик нафас баҳосига ёлғиз санъат, баъдиёт ва интуитсия, ғайри шуурий йўл билан етиш мумкин. Жаҳон адабиётининг шох асарларида бот-бот қилинадиган таъналар фалсафанинг ушбу борадаги ожизлигига ишорадир.

¹⁰⁹ "Қобуғнома"даги "Ҳамма нарсани ҳамма билди, ҳамма ҳали онисидан туғилган эмас" деган буюк ҳикмати ишора.

Шекспирнинг "Ромео ва Жульетта" трагедиясида роҳиб Лирентий сўрунга жўнаётган Ромеога "фалсафанинг ғоят ширин шарабидан ич" дея ўғит беришида, у дейди:

*Мен сўрунга кетар бўйсан, фалсафани бир нул!
Жульеттани фалсафани ярати олур?
(М. Шайхзода таржимаси)*

Ушбу сўзлар русча таржимада янада қучирик жаранглайдиган: "Вся философия мира не стоит Джульетти" (Бутун дунё фалсафаси Жульеттанинг тирноғига арзимайди).

Лекин баъдий адабиёт Жульеттанинг мукамал тимсолини ярати олади, ўлмас трагедия бунга мисол. Асарда ҳаёти дунёдан ўтгани билан Жульетта жисмоний ҳаётдан беҳад юксак маъно-мангулик бағрида. Унинг ва бошқа буюк тимсолларнинг мангу тириктик сирини очиш адабиёт фалсафаси зиммасида. Бу фалсафа Жульеттанинг тирноғига арзиши лозим. Ушбу шoirимиз тили билан айтганда, даврнинг "бутун кўполлигини, бутун нозиклигини, бутун совуқлигини, бутун ҳароратини Сенинг гунчадек нозик лабларингга жо қилимкин тайман, севгилим..." (Абдулла Орипов). Бундай нафис назокат, инжа маҳобат факат адабиётнинг, буюк шеърининг қўлидан келади.

Яна Шекспирнинг "Ҳамлет" трагедиясида ўлган қирол ар-ноҳини кўриб ақли шошган ҳамроҳига қарата Ҳамлет дейди: "Хорацио, дунёда кўп нарсалар борки, Фалсафанинг тушинга ҳам қирмаган ҳали" (Жамол Камол таржимаси).

Ромео қалбиди ёнаётган севги оташи машуқанинг "гунчадек нозик лабларига жо" бўлган, Ҳамлет айтмоқчи, фалсафанинг тушинга ҳам қирмаган сир-асрорлар қаши — адабиёт фалсафаси зиммасидаги улкан ва ёқимли вазифалардандир.

Баъдий адабиётнинг шохона намуналарига кўзга айлانган қўнғил билан боқиб ва шундай кўз билан таҳлил қилсак, қила олсак адабиёт фалсафасига ёвуқ борсак ажабмас.

Адабиёт фалсафаси Сўз, унинг олд-орт ва қаридати кичик ва катта оламлар фалсафасидир.

Бадий фалсафа кўзи билан қаралса, муайян асардаги олд-дий, туйқус кўзга ташланмайдиган жумла, қаҳрамонга берилган тавсиф катта маъно юки ташиб, худди сеҳрлар таёқчасидек бадий асарга янги қиёфа қасб этиши мумкин. Мумтоз романимиз “Қутлут кон”да Шокир отанинг “умурча шакли кичкина ховлиси” ёки шу қаҳрамон тилидан роман бош қаҳрамони ҳақида “Дуруст, йўлчибой эр ўгли — эр эди, у бошқа оламдан эди” деган гапи бўлун асар ва етакчи қаҳрамон йўлчи образига бошқача, ирфоний кўз билан қарашга ундайди, шунга йўл очади. Бу тавсиф замирида йўлчи бу дунёнинг одами эмас, деган маъно борки, кизити шундаки, шу гап романининг русча таржимасида мутлақо йўқ. Таржимон бу гапнинг кучини англатан, “хушёрлик” қилган чоғи.

Чингиз Айтматовнинг машхур “Жамила” қиссасидаги бош қаҳрамондан бири Дониёр ҳақида “Странний человек, не от мира чужого”¹⁰ (Ўзбекча таржимада кейинги гап акс этмаган) деган тавсиф уни ҳам худди йўлчи сингари илоҳиётга қоришқин қиёфасини тиктайди.

Гап шундаки, икки адабий қаҳрамонга берилган бу таъриф асос эътибори билан муқаддас китоб “Инжил” дати Исо пайгамбар сўзига бориб тақалади. Исо ўзи ва умматлари ҳақида дейди: “Мен бу дунёдан бўлмаганим қаби, улар ҳам бу дунёдан эмаслар” (Юханно, 17:16)¹¹. Яна шу жойда у “Сен яхудийларнинг Подшоҳимисан?” деб сўраган римлик ҳукмдор Понтий Пилатга: “Менинг шохлигим бу дунёдан эмас” (Юханно, 18:36)¹² деб жавоб беради.

Икки адабий қаҳрамон — йўлчи ва Дониёрга ислом динимизда ҳам эъзозланган Исо алайҳиссаломга хос тавсиф берилиши асло тасодиф эмас. Ва бундай боғланиш (буюк боғланиш!)

¹⁰ Чингиз Айтматов, Повести гор и степей, Изд. “Хул. лит”, М., 1971, С. 21.

¹¹ Инжил, Туркия муқаддас китоб жамияти, 1995, 263-бет.

¹² Шўх ерда, 267-бет.

ҳар икки қаҳрамонни янги, юксакроқ меҳварга олиб чиқади. “Жамила” қиссасини оламга машхур қилган Луи Арагон томонидан “Жаҳонда энг гўзал севги қиссаси” дея баҳоланишига илк бонс Дониёрнинг бу дунёдан эмаслиги, унинг юраги олис оламлар мавжби билан ҳамоҳанг тепилишидан эмасмикан? Жамиладай исов ва матрур аёлни ўзига ром қилган айни куч шу бўлса-чи?

Буюк романимиз “Қутлут кон”га келганда, асар етакчи қаҳрамонини Исо алайҳиссаломга элтиб боғловчи бу таъриф, назаримизда, улут адиб томонидан романга жойлаб қўйилган **эзотерик код** шубҳасиз. У шунчалик мохирлик билан Шокир ота сўзлари орасига жойлаштирилганки, илк нитоҳда мутлақо кўзга ташланмайдиган. Ўқувчилик йилларим асарни бир неча марта ўқиганман, лекин ушбу жумла факат 90-йиллар бошидагина эътиборимга тушди, кўзимга кўринди.

Ушбу эзотерик коднинг хизмат вазифаси, бадий энергияси нимада? У, биринчидан, йўлчи образига янги кўлам, ўзгача фасоҳат бахш этади. Йўлчи потенциал йирик шахс, у табийий ёмбик эгаси. Инсоний юксаклигини айтмаганда ҳам у асарда таъсирланган барча бойлар ва ўқимини жайид Абдушукурдан ақл жиҳатидан устун. Ўзини туттиши, маънавий тозаллиги, ҳар қандай хайф-хатирга қарамай ҳақиқат, адолат тарафиди туриши, у — гайриоддий одамлигидан, бошқа оламдан келган, бўлган одам эканидан далолат бермайдими? Йўлчинини Исо пайгамбар шўъласида тутиб, романини қайта ўқинг ва ҳар бир хатти-ҳаракати ҳақида қайта фикр юритинг — шунда йўлчи, демакки роман ҳам беҳад юксалишига имон келтирасиз. Мен бунга аминман.

Иккинчидан, ушбу эзотерик код йўлчинини унинг маънавий отаси — асар муаллифи Ойбек билан боғлайди, боғлаганда ҳам мустаҳкам боғлайди.

1994 йилда йирик олим ва адиб Нам Каримов масъул муҳаррирлигида буюк ёзувчимиз рафикаси Зарифа Саидносованинг “Ойбегим менинг” хотиралар китоби нашр этилди, 2005 йилда иккинчи наشري ҳам босилди. Бу ҳеч шубҳасиз, улут адибимиз ҳақидаги ноёб китобдир. Унда шундай бир воқеа хи-

қоя қилинади. Ойбек трамвай ўтириғида ўтириб аллақандай бир қуйни хиртой қилиб кетмоқда. Қуй жуда вазмин бўлсаки, рўпарада ўтирган бир аёл жаҳл билан “Даре в трамвае нет покой! Едешь под похороннем маршем!” дея юқларини кўтариб трамвайнинг нариги бошига кетади. Энди китобдан аниқ кўчирма олайлик:

“Мен ҳам Ойбекка бир оғиз сўз котмадим. У ҳеч нарсани сезмади, эшитмади, кўшигини айтиб ўтираверди. Кўзларидан англар эдимки, у узокда, бошка дунёда... Хулас, ТошМита едик. Трамвайнинг сўнгги бекаси. Ҳамма кўзгалашти, аммо Ойбек ҳамон ўтирарди.

-Туринг энди, едик, - дедим елкасига секин кўлимни кўйиб. -А? Қачон чикдинг? — сўради у таажкубланиб.”

Худди шу ерда мухтарам отамиз Ойбекни йўлчи билан ва Исо алайҳиссалом билан боғловчи тапни ёздилар:

“У ана шундай бир жаҳонга арзийдиган ажабтовур табиатин, *бошка дунёдан келмиш киши эди*”¹³ (таъкид бизники. - С.М.).

Айтилган мазкур ҳолатлар адабиёт фалсафасида қиёс ва қиёсий таҳлил методининг мустақилови ўрнини кўрсатади ҳамда баъдий асарда потенциал мавжуд яширин маъновий контактлар излаш, топиш ва уларни амалда қўллаш, яъни улар намояндаларни янги маъноларни очиб хал қилувчи аҳамиятга эга эканини таъкид этади. Маънолар туташган жойда пайдо бўладиган янги маънолар фасоҳати адабиёт фалсафасининг заруриятини урғулайди.

5.

Эзотерикага оид мўътабар бир китобда ёзилади: “Биз ўзимиз ҳақида билганимиздан анча-мунча улканмиз. Буни шунчаки унутганимиз, ҳолос”¹⁴. Тап бу ерда жамий инсон, унинг битмас-туганмас ботиний имконияти ҳақида кетмоқда. Ушбу фикр тўлиғича баъдий адабиётга ҳам тегишли. Инсон қалби

¹³ Саидносова З. Ойбекнинг менинг: Тошкент, “Шарк”, 2005. - Б. 191.

¹⁴ Друнало Мельхиселек. Древняя тайна Цветка Жизни, М., “София”, 2012.

ни тафраккурининг хос маҳсули бўлмиш адабиёт ҳам биз билганимиздан анча-мунча улкан, унинг сир-асрори ҳам тасаввур кинганимиздан мўлроқдир. Ушбу ҳақиқатни англай ва тинглай оласак, яъни улканлигимизни эслай оласак, балки ҳозиридан сирлироқ, улутворроқ Адабиёт, унга оид янада теранроқ илм ярита олармиз, балки.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Сади Искандарий” достони б.з.бобида Искандар билан устози Арасту ўрғасида “Чун инсон дарси мақсули аслий ҳақиқати идрокидин муародур, негасеинир хайвонотдин мустақодур” (яъни модомики инсон фикрни мақсулдининг асл ва тўлиқ ҳақиқатини идрок қилишдан олжа экан, ўзга хайвонлардан не фарқи қолди?) деган мазмунда суҳбат кечади. Саволга Арасту, яъни Ҳазрат Навоий, шундай жавоб беради:

*Вале мулча билмишқи, билмайдурр,
Бу мақсуд даркни қилмайдурр.
Ўзи билмаси англагон сўз дард,
Ани барча махлукдин қилди фард*¹⁵.

Мумтоз матннинг соддароқ баёни шундай: лекин инсон ўнгла беркитилганини билмагани, ўз мақсад ва муддаоларини етарлича идрок етмагани ҳолда *шулчалик кўп нарса билдики, ўзини-ўзи яхши тушулмагани ҳолда англагон сўзлари* (таъкид бизники. - С.М.) — уни барча махлуклардан ажратиб, улутлаб туради.

Демак, буюк Навоий наздида инсон шунчалик мукамал ирткики, ундаги барча билим, сир-асрор унинг ўзида-вуҷудда ва қалбиди. Достоннинг шу бобида яна инсон ҳақида “Ки ҳақ сирри зотида пинҳон эрур” деган мисра ҳам бор. Яъни инсон шундай сирли ва мукамал битикики, бу битикни инсоннинг ўзи ҳам осонлиқча ўқий олмайд. Инсон вуҷуди ва

¹⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдик. 8-жилд. Тошкент, 2011. 397-бет.

кўнглида коинотнинг сир-асрори, битмас-туганмас маънолар илохий қалам билан битиб кўйилганки, бани одамнинг буюк сиймолари яратган шох асарларда ушбу илохий қалам мутасил нур таратиб туради.

Айни шу нуктада адабиётга кўчамиз. Адабиёт инсонни ҳар хил кўринишда, турли алфозда тасвирлайди. Ҳар бир яратилган образга, манзара ёки ҳолатга муаллиф муносабати сезилиди, бу муносабат уларнинг муайян талқини ҳам. Лекин инсоният яратган буюк бадиий обидаларда тасвир ва ифода этилган ҳолатлар, инсоний киёфалар шунчалик кўз ва акл илғамас мавж ва тўлқинларга эгаки, уларни бирдан, узил-кесил тушуниш, талқин қилиш мутлақо имконсиз. Шундай бўлганда улар асрлар, минг йиллар давомида яшаб қолмаган бўларди, албатта.

Ушбу обидалар, улардаги ранг-баранг образларда Ҳазрат Навоий айтмиш “Ўзи билмаси англагон сўзу дард” нафис адабиётнинг сеҳрли кучи билан бир қадар англанади, бадиий сўзда тажассум топади, яъни ифода белгисига эга бўлади.

Даҳо шоиримиз “Ҳамса”нинг сўнгги достониди олға сурган бу буюк ҳақиқат ҳозирги замон физикаси ва эзотерикасида ўз илмий тасдиғини топомоқда. Япон олими ва шифокори Масаро Эмато ўзининг “Сувдаги махфий мактублар” (“The Hidden Messages in Water”) китобида машҳур назариётчи физик Дэвид Том тадқиқотларига суяниб, шундай ёзади: “Ҳар бир одамда, ҳатто унинг ҳар бир ҳужайрасида коинот ҳақидаги ахборот сақланади”¹¹⁶.

Мана сизга Навоий бобомиз юқоридати бобда топиб айтган “Ки, инсон эрур мудриқи кулбиёт” (Инсон ҳамма нарсани идрок этувчидир) ва “Ўзи билмаси англагон сўзу дард” (Ўзи билмагани холда англаган сўз ва ишқ)нинг илмий тасдиғи. Инсон ўзида, ҳар бир ҳужайрасида жойланган билимини, ахборотни англайди, аниқроғи, муайян ҳол ҳолатларда англайди. Бадиий адабиёт эса

инсон ўз-ўзини ўқиш, ўзида, ҳужайраларида битилган битикларни қисман бўлса-да (чунки бу махфий ва муқаммал битиклар), маъносини чақиш, англаш воситасидир.

Буюк немис файласуфи Фридрих Шеллинг ўзининг асосий “Трансцендентал идеализм системаси” асарида борлиқни англашда “санъат абадий ва ҳақиқий курул (органон) ва бир пайтнинг ўзида фалсафий ҳужжат”¹¹⁷ деб ёзади ҳамда санъат асари ҳақида гапириб, “Асл санъаткор яраткичларга бехиётёр тўбсиз тералик бахш этар экан, ўз ниятини каттиқ ўйлаб, пинҳонлигига қарамай, бу теранлиқни унинг ўзи ҳам, бошқа бирон ҳам тўлиғича англаб етолмайди”¹¹⁸.

Бунинг асл сабаби, бу ҳақда Шеллинг гапирмайди. Ҳазрат Навоий айтган – инсон зотида “Ҳақ сирри” пинҳон этилган, яширилгандир. Акл-идроқда эмас, зотида, жавҳарида. Бадиият даҳолари яратган асарларда пинҳон этилган сирлар тўлиқроқ намоён бўлади, шекилли.

Чинакам бадиий асарни идрок этиш ҳеч қачон нукта кўйилмайдиган абадий жараён, яна Шеллинг таъбири билан айтганда, “Санъат асарининг асосий хусусияти – ғайришуурий чекизлик”¹¹⁹ дир, лекин ундаги чекизлик, тўбсиз теранлиқни англаш ва қайд этишга уриниш ҳам худди шу каби абадий жараёндир. Демак, буюк адабиёт Парвардигор инсонга тухфатган сирли хилкат, ноёб ярамалдир. Яралганга яратиш лаёқатини берган Тангри таолога ҳамду санодалар бўлсин!

6

Демак, адабиёт фалсафаси ҳисли кўнгил кўз билан кўрилган буюк бадиий кашифотлар, улар ҳақидаги илм, янги даврдаги илми бадеъадир.

Адабиёт фалсафаси – бадиий образ фалсафасидир.

У бадиий асар қалбига кириш, ундаги фикр ва туйғунни муштарақ кўриб, бадиий туйғу замирига кириш, яъни адабиёт

¹¹⁶ Эмато Масаро, Скрытые послания воды. Тайные коды кристаллов льда, М., “София”, 2008, с. 75.

¹¹⁷ Шеллинг Ф. В. Й. Соч. В 2-х т., Т. I, М., Мысль, 1987, с. 484.

¹¹⁸ Шу ерда. 477-бет.

¹¹⁹ Шу ерда. 478-бет.

ним...". Ёхуд "Ўлтургуси" рафили ғазали мумтоз куй, маком йўлида ашула қилиб айтилар экан, матндаги ғазал бир неча бор қучайган ҳолда, ундати таниш сўз ва иборалар сеҳр-жолу-га бурқаниб, сўзлар чўтланиб сирли жиголарини намён ва на-мойиш этади гўё. Масалан ҳалқимизнинг сеvimли санъаткори Муножат Йўлчиева:

Майдон аро, эй ахти дун, курманг таллошасунаким,

Юз кўрагининг ул кофиди чобукувор ўйтраруви.
дея ўзининг сеҳрли овози билан куйлар экан, байтдаги
“майдон” бир неча бор кенгайтадй, “тамошо” каломи олам-
шумул кўлам касб этаётгандек туюладики, сўзининг асл на-
войдона микёси хакикатдан ҳам шундай. “Туюлмок” феъли-
нинг ўзаги “туй” (хатто “ту” бўлиши мумкин) бўлиб, у жу-
дадимий туркий сўзимиздир. “Туйгу” сўзи ҳам ушбу ўзакдан.
“Туймок” англамок ёки тушунмоқдан юксакроқ (балки бу бо-
шқа ўлчамдаги тушунчадир) поғонада туради. Англашда ақл-
ва манттиқ ишласа, “туймок” да одамнинг бутун вужуди, бор-
лиғи, кўнгили ҳаракатда бўлади.

Шундай қилиб, ўқилган, мутоалла қилинган ғазал билан мумтоз куй жўрлигида ижро этилган айни шу ғазал, яъни англаш ва туйиш жихатидан тўғи икки бошқа-бошқа ҳодисага – китобдаги ғазал ва куй оғушидаги ғазал – ўхшайди. Бундан шундай хулоса чиқарилки, демак, мумтоз куй ва соҳир овоз ғазал, ундаги сўз, ибора ва тинимлар замирида потенциал мавжуд маънолар ва ҳиссиётлар мажмуини юзата чиқаради, намоён этади ва инсон зехинияти учун кўрмилли ва сезимли юксакликка кўтаради.

Бундай фикрлар тугилиши ва айтилишидан мақсад шەър тахлил ва умуман тахлил (агар у бадний асар қалбита дахл қилувчи чинакам тахил бўлса, албатта) ва буюк ғазал мумтоз куй қанотида парвоз қилиб, зиминида мавжуд бор-буд куч юзата қилиши — бир-бирига монанд ҳодиса эканини қайд этилди.

Энди шу ўринда таҳлил сўзига синчковрок нигоҳ қаратайлик. “Таҳлил (тарқалиш, курак ёзиш; текшириш, суриштириш; ҳал қилиш, очиш)”. Бу сўзнинг лугавий маъноси, бизга янгурур хос маъноси бундай: “Нарса, ҳодиса ш.к.ларни моҳият, қонуният ва бошқа жиҳатлардан текшириш, ўрганиш иши” ва инда “Бирор нарсанинг тарқибини белгилаш ва унинг моҳиятини талқик этиш” (Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, Бешинчи тадқиқ этиш” (Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, Бешинчи тадқиқ этиш”, Тошкент: 2008, 41-42 бетлар). Агар сўзнинг тарихий илдиэларига бокадитан бўлсак, у “тарчалаш, майдалаш, йўқ қилиш; эритиш; очиш, ҳал қилиш” (Алишер Навоий дивани, 1984, 216-бет) каби маъноларни ҳам англатиши маълум бўлади. Агар ушбу маъноларни бир нуктага жамлайдиган бўлсак, таҳлил бирор нарса ёки ҳодисанинг қилини кирк ёриши

Яна бир мулоҳаза. Келиб чиқиши адабий бўлган таҳлил
ми хилол бизнесингча уялош сўзлардир. Агар ушбу икки сўзни
маъно томондан қуйидагича боғлаш мумкин: эндигина кўрин-
гангичка ой, хилол секин-аста тўлишиб, доира шаклидаги
тўлган ойга айлангани каби бадиий асар ҳам синчков таҳлил
жараёнида бор бисоти, имконидаги маъно потенциал билан
иккол намоён бўла боради.

Агар тахлил тўғри ва ҳассос бўлса баъдий асар тахлил жараёнида — ҳилол ҳам пайти келиб тўлин ойна айлангани каби — тўлин, ёришади. Асар ҳам тахлил жараёнида тўлишади тўё.

Демак, таҳлил кенг маънода оғанда бадий асарнинг
чилигин кўзгусида инъикос этиши, жилавланиши бў-
либ, шундан кейингига сўз, матн либосида юз кўрсатишидир.
Яқинда “Ёшлик” журнаlining 2017 йил, 2-сонида “Кулёз-
ма” руқни остида камтарин ва ўзига хос шоир Азиз Абдура-
ззоқнинг икки шеъри муаллиф кўлёзмасида эълон қилинди.
Дурдона икки шеър – “Оқликка шафкат” ва “Эхтиёт шарт”.
Хар иккисига “1988” санаси қўйилган. Аввал биринчисида
тухталмак.

Оқликка шафкат

Майи, ёзмай турақолгин, қор,

Брга тушсанг тоғтар одамлар,

Бўлажасанг кўру хору зор,

Эзар поку ноню қадамлар,

Майи, ёзмай турақолгин қор,

Оқлигинча қолақолгин қор,

Поклигинча қолақолгин, қор.

Австриялик машхур рухшунос олим Виктор Франкл “Мавно кидираётган инсон” китобида ёзади: “Санъаткор илҳом оғушида яратади, шу боис унинг ижод маншави коронгилити-ча қолади, онг у ерни тўлиғича ёрита олмайд” (Франкл В. Чеповек в поисках смысла. М., 1990, с. 99). Яхшиям ёрита олмайд, акс холда биз, яъни инсон ижоднинг сеҳрли сир-синоатидан мовиво бўлардик. Онг ижоднинг гайри шуурий оқимига конун-қондалар киритиб, уни мантик ўлчовлари билан занжирлаган бўларэди. Балки бунда бадий ижод ҳам мутлақо бўлмасди, хойнахой. Шу ерда Оскар Уайльдининг бир гапи ёлга келди: “Санъатни севмаслигининг икки усули бор. Бери – уни шунақаи севмаслик. Иккинчиси – уни ақл орқали, рационал севиш”.

Ушбу шеърнинг маншави, пайдо бўлиш ўрни қаерда?

Буни, юкорида рухшунос олим ёганидек, аниқлаш кийин, лекин юзарок тафсилотларни қайд этиш мумкин. Қор ётаётган манзарани кўз олдингизга келтиринг. Сон-саноксиз оппоқ зарралар (геометрик шакл бўйича, кристаллар)¹²⁰ ерта, пастта

¹²⁰ Шу ерда бир изох: Оламнинг эзотерик структурадига бағишланган Друнвалдо Мельхесселекнинг “Хаёт Гўлининг кўҳна сир” китобида кристаллар ҳақида шундай дейилади: “Улар тирек ва онгга эга. Мен улар билан, улар мен билан мулоқотга киришдилар. Ушбу ўзаро фикр алмашувдан кўлаб муаммоларга ойдинлик киритдим... Кристаллар фанкулда иккилорга эга. Улар барча турли-туман усуллар билан одамларга таъсир ўтказадилар” (Мельхесселек Друнвалдо, Древняя Тайна Цветка Жизни, М. Изд. “София”, 2012, с. 242-243).

Муз зарралари бўлган қор ўзининг кристал шакли ва ирфоний онгига билан одам, яъни шор шуурига шеърда айтилган ушбу тоғни, маънони жойлаб кўйган бўлса, не ажаб. Умуман қор ётишининг инсон калбига солдиган сеҳр-жолдус айнан кристаллар билан боғлиқ бўлса нима дейсиз?

бегиним ётилади. Бундай шиддатдан, еру кўкни тутган оқликдан завқланасиз. Лекин айни шу завқ тўйқусдан, кутилмаганда алдамта, отрикка эврилади: шундай мухташам оқлик завоғта юз тутмоқда, охир. Лекин шеър номида “алам” эмас, “шафкат” бўли бор. Нета “Оқликка шафкат”? Шафкат алам ва отрикдан устуғми ёки уларнинг пайдо бўлиш манзиллари бошқа-бошқани? Отрик ва алам асосан кузатувчининг ахвол-руҳиясига тегишли бўлса, шафкат кузатилган нарсатга дахлдордир. Яъни қорга, унинг бекиёс оқлигига. Шафкат ашш, раҳм қилиш қис-тўйғуси бўлиб, бунга биринчи навбатда одамнинг ўзи, қор ётишини кузатаётган одам муносиб эмасми? Демак – шорни ётаётган қор. Сирли бир эврилишга кўра ётаётган қорга, оқликка шафкат ортга бурилиб, шафкат билдираётган одам, кузатувчига ҳам дохил бўлиб қолади. Бу – айни табиий, оқлик ўзига, вужуду кўнглида бўлмаса, оқликка мунча сажда (шу сўз қаламга келди ва уни ўзгартирмадим) қилармиди шор. Буни олдга қаратилган тўйғунинг ортга қайтиш конуни, деб айтасамкикан, ёки хиссийетнинг умумлашма конуни? Аммо хонирча хиссийет кузатувчидан жабҳатга, қорга томон оқмоқда:

Майи, ёзмай турақолгин, қор...

Сатрни уч нукта (...) билан сийлаймиз, бу бизга унга шеърдаги давомдан холи, нисбатан мустақил бўлак сифатида нигоҳ ташлашга, алоҳида кўз-кўз қилишга имкон яратади. Мисрада тин оний лаҳзалар ҳақида кетмоқдаки, катъий мантикни ишга солиб ҳолатга боқсак, бу ҳеч қачон амалга ошмайдиган иш экани аён бўлади, ётаётган қорни қандай тўхтатиб қолиш мумкин. Бу имконсиз. Яна, “майи” деганига ўлайми? (кўполроқ сўз, лекин моҳиятта мос). Ундан буни ҳеч қим сўраётгани йўқ. Лекин. Мумкин бўлмайдиган нарса айтилмоқдаки, демак нимдир муҳим нарса бор ва шу нарса мантикни орқага суриб ташлайди. Мантиксизлик юксакроқ мантик томон йўл очади.

Бу сатр шеърнинг илк мисраси бўлиши қаторида унинг лейтмотиви, ўк илдиридир. Одатда мисра шеърда ҳам автоном, яъни ҳолда, ҳам бошқа мисраларга боғлиқ, жаммо тарзда вази-

фа бажаради. Баъзан шевъдан ажратиб олинган алоҳида мисра янги, қўтилмаган қиёфада намоён бўлиши мумкин. Агар "*Майи, ёмай турақолгин, қор*" сатрини кейинги мисралар билан жўровозликда қўзатсак, шoir нега бундай демоқда, деган саволга жавоб оламиз:

Ерга тушсанг топтир одамлар,

Бўлажаксан киру хору зор.

Эзар поку нопок қадамлар.

Чунки, ернинг қонунлари ўзгача, тартиботи бошқа. Ерга тушдими, энди бунда у тушадиган осмоннинг поклиги йўқ. Қор тоғталиши аниқ, у шунга маҳкум ва бу учун ҳеч қим айбдор эмас. Азаллий илоҳий тоамил шундай. Қорнинг ерга тушиши муқаррар бўлганидай, унинг тоғталиши ҳам муқаррар. Унинг "киру хору зор" (ифода ва тасвирнинг аниқлигини қаранг) бўлиши, "поку нопок қадамлар" эзиши ҳам муқаррар. Бунда қадамларнинг эзгу-ёвузлиги ҳам, эрк-ихтиёри ҳам йўқ. Муқаррарият шунчалик мутлақ экан, унда бу қадар жонбозликка боис не?

Боис оқликнинг, эзгуликнинг, гўзалликнинг илоҳий сеҳрида, жаннатий жозибасида. Оний гўзалликдан сеҳрланган кўнгли уни шу қадар қизғанадики, ўз табиий йўли — ерга энишини хоҳламайди. Охириги мисраларда шевъ оҳангида тезланиш рўй бериб, ҳиссиёт гўё портайди. Лейтмотив мисра бошчилигида охириги уч мисра шевъни кескин, фoже ва бир пайтнинг ўзida нозик зарб билан якунлайди:

Майи, ёмай турақолгин қор,

Оқлигингча қолақолгин, қор,

Поклигингча қолақолгин, қор.

Француз бастакори ва мусика назарийчиси Жан Филипп Рамо (1683-1764) шундай ёзганди: "Мусика математик фанлар сирасига кирмайди, аксинча, аниқ фанлар мусиканинг бир

қисмидир, чунки улар асосида мутаносиблик ётади, мутаносиблик эса — бу жарангли вужуд ҳосиласидир" (Золотое сечение, М., 1990, с. 299)

Демак, неки жарангли вужуд бўлар экан, у қайбир даражада мусикийликка дахлдордир. Мисралар сони, уларнинг турокларга бўлиниши, сўзлар хижоладан ташкил топиши, уларнинг сони, кофиланиш тартиби ва яна бошқа катор омиллар мусикий тийнат ва мусикий сифатга эга. Банд неча мисрадан ташкил топиши, уларнинг ўзаро муносабати, қайтариқ мисралар — булар ҳам мусикий аҳамият касб этади.

Буюк комусий олим Абу Наср Форобий бобомиз ўзининг "Мусика ҳақида катта китоб" ("Китоб ал-мусика ал-кабир") асарига кирган "Мусикий уйғунлик ҳақида" мақоласида ёзган: "Ундан ташқари, мусика жорий тилнинг синтаксисига бўйсунган. У шу даражада риторика ва шевърият қонунларида, яъни диалектика билан боғлиқ санъатнинг ушбу икки тури қонунларига амал қилади" (Аль-Фараби, Естественно-научные трактаты, Алма-Ата, 1987, с. 218). Мусика миллий тил синтаксиси, яъни тап тузилиши ва гапда сўзларнинг бирикуви билан ҳамбарчас боғлиқ экан, у санъат асарига айланган ҳар бир шевъ, ҳар бир мисра ҳужайрасида яшамогни тайин.

Шевъга қайтиб, ундаги сўнги мисралар қаврига басират нигоҳи билан боқадиган бўлсак,

Оқлигингча

қолақолгин, қор.

Поклигингча

Эминида ёлворилган қоришқил алам борлиги сезилади.

Мумтоз ашулалчиғимизда нола деган атама бор. "Нола — (инглаш) — ашула айтганда сўзнинг бир бўғинида овозни тратиб чўзиш" (И.А. Акбаров, Музыка лугати, Тошкент, 1987, 231-бет). Қогозга битилган шевъ ёки газал ҳали ашула эмас, албатта. Лекин сўз ва маъно ички талаффузи билан ялпи нола оҳангини вужудга келтирадими, буни потенциал ашула дейиш мумкин.

Агар шеърға кайтсак, гап факат ёғаётган корда эмас. (Ёғаётган корда ҳам албатта, чунки шеър кор хакида-ку!) Ёғаётган кор осмондан ерта охиста тушуга кадар ўтган сониялар оралигида — оламдаги жәмми окликнинг, харакатдиги окликнинг тими соли, оклик эса — гўзаллик тими солидир. Ва у шу билан бирга жәмми оклик (оклик балки гўзалликиннинг энг олиғи даражасидир) Ерта, хаёт атамниш талотўтга тушгач, лат ейлиши, заха тортиши, оклигидан, покнигидан факат бир қисм колишини шоир билади, ҳамма билади. Лекин хеч ким, хеч бир куч уни “киру хор зор” лиқдан саклаб кололмайди. Чунки “хору зор”лик — бу хаёт, хаёти дунё дегани. Лекин ҳамма шу синоатта, ёғаётган кор каби хаётта интилади. Хаёт эса... факат окликдан иборат эмас.

Балки мутлак окликда хаёт йўқдир. Хаёт синов дунёси, кир-чирлик унинг ажралмас бўлаги, азалий конунитининг мохиятидир, балки. Лекин оклик — оклик, поклик — поклик-да. Унинг мавжудлиги улуг тасали-ку, мунис ва муңлуғ одамга.

Шеър минбардан ўқилганими ёки ўзича овоз чиқариб, ё овоз чиқармасдан кўз югуртирилганими — хар кандай ҳолатда муайян мусикий такт, бўлакка бўлинган холда талаффуз этилади. Бундай хол шеър ичда ўқилганда ҳам сакланади. Мисра шу тахит мусикавий идрок этилади, шеър мисралар йиғими ва кетма-кетлигидан ташкил топади экан, улар кай тартибда ва кай йўсинда кофияланиши, кандай банд хосил этиши, банд-дан мисралар сони, тўла ва чапа бандлар — барчаси бириккан холда шеър мусикасини яратади.

Агар мазкур шеърға банд нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак, дастлаб илк тўрт мисра банд хосил қилади, бешинчи қайтарик мисра эса устама тарзда бешлик бандни ясайди. Унинг структур вазифаси шундаки, у ҳам тепага, ҳам қуйига ишлайди. Ўзидан қуйидаги икки мисрага тирлак вазифасини ўтайди ҳамда бириктиб учлик, яъни ток бандни хосил қилади. Айрим ўзгариш билан такроланган, шакл ва маъно жиҳатидан қондош мисралар акс-садо, эхо жаранги яратиб, туталган-

миган туталлик хосил қилади.

Ушбу мисралар ва бутун шеър дунёи дуннинг қосир зидлигидан, шифакатсиз заруриятидан (одатда шифакат шифакатсизликдан сўралади) нола чекади гўё.

4

Иккинчи шеър:

Эҳтиёт шарт

Юрмоқ учун яралиши оёқ,

Темок учумас.

Бу бир оддий ҳақиқат, ўртоқ,

Тенган тушумас.

Эҳтиёт бўй,

Бу дунёда бор ҳисоб-қитоб,

Бир кун келиб берурсан жавоб,

Бедароза хеч шаҳар бўлмас.

Ажалидан анча эртароқ,

Тенган ўлар,

Тенган ўлмас.

Бу шеър юкоридигидан тамом ўзгача. Олдингида юракни орактирувчи лирика, фоже бир рух етакчи бўлса, бунда каттиқ ва золимга таҳдид бор.

Асар уч структур бўлақдан иборат: 1. Сарлавҳа. 2. Илк банд — шеърға кириш, “ўртоқ”қа, яъни шеърхонга мурожаат. 3. Асосий қисм — бу энди “тенган”, жобирга мурожаат.

Шеър сарлавҳаси бежиз илк структур бўлак сифатида белгиланмади. Зотан, сарлавҳа мисли уй ёки ховлига олиб қиралган эшик ёки дарвоза. Бу ўхшатиш янги бўлмаса-да, масала мохиятини аниқ ифодалайди. У нафақат эшик ёки дарвоза, балки маъновий йўлқўрсаткич ҳам. Сарлавҳа, ном бадий асарнинг ажралмас ва муҳим унсуридир. (Айрим шеърларда сарлавҳа бўлмайди, айни шу ҳолат ҳам маъно ташийдиги, сарлавҳасизлик ҳам шеърдаги муайян конунитни урғулайди.)

Ушбу нуктаи назардан сарлавҳа ва бутун шеър ва улар оралиги муносабатта (киёс принципи шу ўринда ҳам амалда)

синчков диккат каратсак, “эхтиёт шарт” жумласида яширин ва аччиқ киноя мавжудлигини фахмлаш мумкин. Кинонинг бош хусусияти, маълумки, ҳодисага берилган баҳонинг атай нотўғрилигидир. Эҳтиёт шарт, одатда, бировнинг эҳтимолий хавфдан олох этишни билдира, сарлавҳадаги бу гап “тепган”-га қаратилган. Ахир у тепонгчи бўлса, эҳтиётни кўча-пўчасидан ўтмаган бўлса, эҳтиётнинг назар-писанд қилармиди? Айни шуниси билан, сарлавҳа – биринчи қатламда киноя, юқориюқ ёки теранроқ қатламда – олохлантириш, ҳатто таҳдид.

Шеърдаги илк банднинг оҳанги, мусикаси ўзгача – кескин ва кўпол. Тўққиз хижоли (4+5) мисра беш хижоли қисқа сатр билан давом этади ва “мас” (эмас) инкори билан туталланган қисқа мисралар жаҳл ва ғзабни жонли тарзда ифода этади. Қундалиқ ҳақиқат – “Юрмоқ учун ярамлиш оёқ” шу қадар одмики, агар гап шу ерда туталланганда, ҳўш, нима бўлти, дея елка қисилимиз мумкин эди. Лекин қисқа ва силтов билан битилган сатр “Тепмоқ учунмас” анграши биланок манзара бирдан ойдиллашади. “Юрмоқ” одатдаги хол, “тепмоқ” аҳёнда бўладиган фавқулоддаги воқеа. Савол туғилади: неча бу икки хол қаршилантирилимоқда? Шунда асарнинг салбий бош қаҳрамони – “Тепган” шеър майдонига чиқади. Унинг бош белги – хусусияти ақлсизлик, ғофиллик, юксак маънодаги олохсизлик – “Тепган тушунмас”.

Асосий қисм кескин ва шиддатли бўйруқ майли – “Эҳтиёт бўл” билан бошланади, у сарлавҳанинг сал ўзгарган, мурожаат шаклидир. Муҳими, шу ердан бошлаб, шеър қайфиятида, ритмикасида кескин бўрилиш содир бўлади. Бошда “ўрмоқ” қа қаратилган сўз тўсатдан (рус адабиётшунослари Достоевский асарларида “вадуг” (тўсатдан) сўзининг постикасини махсус тадқиқ этишганки, кескин бўрилишни англатувчи ушбу сўз ва ҳолат махсус эътиборга лойиқ эканини кўрсатади) йўналишини ўзгартириб, инвектива (бирор шахс ёки воқеага қарши қаратилган кескин қораловчи нутқ) тусига қиради. Бу нутқ шеър-

рининг сўнгги уч сатрида ўз ҳалди аълосига чиқади:

Ажалидан анча эртароқ,

Тепган ўлар,

Тепилган ўлмас.

Фақат шу ер, охириги мисраларга қелибгина жабрдийда жобир билан ёнма-ён ҳолда юзага қалжиб чиқади. Тирик жон борки, барчаси ўлади. Мақолда айтилганидек, синмасни қуллол, ўлмасни Худо яратмас. Лекин ўз ажали билан ўлмоқ иборасига эид бўлган ажалидан бурун ўлмоқ, деган тушунча борки, унинг сир-асорини, қасофатини, моҳиятини банданинг-тиник билмайди. Лекин унинг юзада турган бир сабаби қайсидир даражада тушунарлидай. Бировга ноҳақ зулм, жабр қилиш, ахлоқ-одо, одамийлик қоидаларини кўпол тарзда бузиш, Яратганга шак қелтириш қаби гуноҳи қабирлар...

Шу бонс биринчи банддаги “мас” алпи инкорлар бу ерда тасдиқ – инкор (ўлар-ўлмас) билан алмашади. “Тепган” “ажалидан анча эртароқ” ўлади, “тепилган” эса вақти-соати етиб, ўз ажали билан тўшагида тинчгина омонатини топиради.

Охириги икки сатрда бироз ёпик парадокс бор. Одатда тепган зарб беради, тепилган жароҳат олиб ҳатто ўлиши ҳам мумкин. Тепишда ўлдирлишга, махв этишга ғайри шуурий интилиш бор. Лекин шеър хотимасида нақ тескариси – “Тепган ўлар, тепилган ўлмас”. Бунда оддий ҳолатдан юксак ахлоқий ахлоқ ҳосил бўлмоқдаки, терслик, парадокс ушбу ҳолатта кўч-қувват ва жозиба бахш этмоқда.

Олий адолат қарор топади, худди Лермонтовнинг машхур “Шоирнинг ўлими” шеъри адоғида айтилганидек – “Тангри ҳукми бор...” (Но есть и божий суд...). Шу тариқа ҳажман қичик, аммо улкан маъно қамровли шеър якунланади.

5.

“Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да “тепмоқ” сўзининг олти маъноси (шулардан иккитаси “кўчма” белгиси остида) қайд этилган. (Қаранг: 4-жилд, 69-бет). Лекин биз таҳлил қи-

лаётган шеърда юз кўрсатган маъно лутғатда акс этмаган. Агар “тепган” ва “тепилган” сўзлари маъносига шўнғийдиган бўлсак, улар аниқ ва кўчма маъно англатишини кўраимиз. Бундаги тепиш, биринчидан, бевосита оёк билан зарба беришни англатади, лекин шеърда кўчма катлам ҳам борки, бу муҳимроқ. У бировга каттик жабр қилиш, иссиқ ўрнидан мажбуран, кўпол тарзда кетказиш, ожиз одамни ерга уриш, ҳақорат қилиш каби кўчим маъно тармоқларига эгаки, ушбу кўпмаънолилик, турли ҳиссий-эмоционал маънолар босими шеър жозибаси ва баъдий теранлигини тайин этади.

“Ёшлик” журналида босилган кўлғезмадан кўринадики, ушбу икки шеър бир варақдан олдинма-кетин ўрин олган. Бу — тасодиф эмас, хойнаҳой. Демак, уларни бирлаштирадиган кандайдир муштарак жихат, қизил ип бор.

Қорнинг оклиги, поклигини қизганиб, бу шаффоф туйғуни шафкат деб атаб (“Оқликка шафкат”), “*Майли, ёзмай турақолгин, қор*” дея мунглинг оҳ тортаётган кўнглиг оқ ва пок қор қора ерга тушгач, уни кандай кўргилик, тоғташ ва тепкилар қутиб турганини иккинчи “Эхтиёт шарт” шеърда ҳам тасвирлаб, ҳам ҳимов этмоқда гўё. Агар биз икки шеър орасида ботиний боғлиқлик, маънавий робита излайдиган бўлсак, қор — *тепилган (odam)* қаторини ҳосил қилишимиз мумкин. Қор барибир ерга тушди, уни “поку нопок қадамлар” тоғтайди. Атайдан эмас, оёк остида бўлгани учун. Лекин... Атай эзишлар, топташлар, ожизни тепкилашлар, қутурган зўравонлиқлар...

Шундай қирдиқорлар ҳақидаги “Эхтиёт шарт” шеъри ушбу нукталарда “Оқликка шафкат” шеъри билан кесишади ва ҳар иккаласи биргаликда гўзаллик ва эзгуликни ҳар бири ўз йўлида, лекин яхлит маъновий маҳражда тараннум этади.

Оқлик ва поклик ғалаба қилади — “Тепган ўлар, тепилган ўлармас”. Балки бундай бўлмас ҳам, Тепганлар ажабли етгунча тиррик юрарлар балки. Лекин шеър “тепилган”нинг таҳлил шаклига кирган илтижосиким, таниқли адиб С.Сиевнинг “Аҳмад Ясавий” романида улғу авлиё бобомиз тилидан айтилгани-

дек, “Мазлумнинг илтижоси ҳаргиз мустажоб бўлмай... Бир тирбони йиғлатган золимнинг қулиб юришини Аллоҳ хуш кўрмай”.

“Тепилган” факат одам бўлиши шарт эмас, у тоғталган қиккат, писанд этилмай четта итқитилган улғу ғоя, ҳақорат қилинган пок туйғулар ҳам бўлиши мумкин. Уларга қарши ҳасланган қуч алаг-окибат зору забун бўлишга маҳкумдир.

Ҳар кандай баъдий асар ўзига хос сир маскани, яъни ҳомин роздир. Ундаги баъдий сир ва сехрни охиригача очиш имконсиз, бунинг устига, очилган сир — сир эмас. Айни шундай сир ва сехр баъдий асарни ўзи яратилган давр аҳли учунгина эмас, келгуси авлодлар учун ҳам таъсик бўлишини таъмин этувчи илк омилдир. Чинакам баъдий асар ҳомили роз бўлар экан, унинг ботиний оламида сайр этиб, сир-асорини очишга жазм этган одам кашфи роз, яъни сирларни кашф этувчи бўлиши лозим ва тайиндир.

Ҳан адоғида икки шеърни ёруғликка чиқариб, эл-юртга кўз-кўз қилгани учун “Ёшлик”чилар, хусусан шоир Элёр Муродга ташаққур айтаимиз. Шу эълон бўлмаса, бу шеърлар ё кўнга тушарди ё йўқ.

Баъдийлик — абадийлик, дегучи эди марҳум устозимиз Мели Холиёр. Устоз шоир Азиз Абдураззоқ ушбу икки шеър биланок абадийликка дохилдир, Деймизки, жойингиз жаннатдан бўлсин, Азиз ота.

Икки отғиз хулоса.

Таҳлил ва мусика. Туйкус бир-биридан жуда узоқ ходисаларга ўхшайди. Лекин масала зимнига боқиб фикр қилсак, аён бўладикки, аёл баъдий асар ижодкор қалбига Яратган жойлаган мусикадан (хоҳланг уни илҳом деб атанг) тугилади ва бу мусика сўз ва оҳанг санъати бўлиб ярагган асарга кўчиб ўтади. Ушбу мусика вужудига қайбир даража қирмай, уни тингтамай туриб баъдий асарни тўлақонли таҳлил қилиб бўлмайди. Айни шундай таҳлилда эса сўз санъати мусикасидан таҳлил

мусликаси яралса ажабмас.

Тўлақонли таҳлил — глобал илмий-бадний таҳлил белгиларидан биридир.

3. Вақт фалсафаси

1

Вақт феномени, ҳодисаси бир йўла бир неча — физика, математика, астрономия ва бошқа катор фанларда ўрганилади. Чунки бу фанлар дунёвий жараёнларни тадқиқ этади экан, вақт иштирок этмаган жараённинг ўзи йўқ, қайсидир даражада вақтга тўкинади. Вақт бадний адабиёт отлиғи яраткининг ҳам зарурий ингредиенти, масаллиғидир. Лекин ўта нозик, кўз илғамас, аммо ҳаминша ҳар ерда ҳозир у нозир масаллиғидир.

«Тарих — бу вақт доирасида кечадиган жараёнларни ўрта-ниш бўлиб, лекин вақт нима эканини ҳеч ким билмайдиган»¹²¹.

Вақт каби юзаки қараганда жўн, замирига боқилса ўта тилсим ва мавҳум нарсани, уни нараса деб ҳам, нараса эмас ҳам деб бўлмайди, поэтик мавзу қилиб олиш, уни муносиб тарзда юксак поэтик мезонларда очиб бериш учун бу ишга кўл урган шоир унча-мунча шоир бўлмаслиги, бир вақтнинг ўзида (яна вақт!) ҳам улғу шоир, ҳам файласуф бўлмоғи, яъни мавҳум фикрдан шеър яратмоғи, фикр қаридиғи шеърят, жозибани кашф этмоғи керак.

Буюк донишманд Аристотель ўзининг «Физика» асарида вақт ҳақида тўхталар экан, масалани «вақт мавжуд нарсалар сирасига қирадими ёки номавжуд нарсалар сирасига, сўнг унинг табиати қанақа»¹²² тарзида қўяди. Бино-барин, вақт қайси, физикавий аниқ ёки поэтик ҳиссий шаклда ўрганилмасин, ҳаминша сирли ҳодиса бўлиб қолаверади.

«Вақт» шеъри яралишидан сал ўтиб, 1946 йили (шеърта 19.9.45 са-наси қўйилган) «Ҳозирги ўзбек адабиётидати тизма сўзининг чуққиси»¹²³ дея баҳолаган.

¹²¹ Гумилев Л.Н. Отношения и биосфера Земли. М., 1993, с.351.

¹²² Аристотель. Соф. в 4-х т. Т.3. М., 1981, с. 143.

¹²³ Қаҳҳор А. Асарлар. Беш жилдилик. 5-жилд. Т. 1989. 77-бет.

Шеърнинг пайдо бўлишига туртки бўлган воқеа сарлаҳа

осида аниқ қайд этилиб, «Менга соат тақдим этган жияним Ҳамидулла Ҳусан ўлига бағишланган» деб ёзиб қўйилган¹²⁴. Бу шунчаки оддий бағишлов бўлмай, уни семиотик очкич деб баҳолаш мумкин. Бағишловда бошқа тафсилот йўқ. Лекин шоир ва таржимон Александр Наумов шоир тилидан ёзиб олган «Йўл тутмайди» («Путь не кончается») деб номланган суҳбатда шоир ўзининг катор асарлари, жумладан «Вақт» шеъри ҳақида кимматли маълумотлар беради. Бунда айтилишича, шоирга зобит жияни тақдим этган соат оддий, яъни дўкондан харид қилинган янги соат эмас, балки трофей соат бўлган. Соат азал-азалдан вақт ўлчовчи асбоб, лекин трофей соатнинг бошқа қўшимча бел-гиси ҳам бор, у тутилган, душмандан ўлжа тарзда олинган бўлм. Бунга қайд этиш муҳим.

Шоир ушбу суҳбатда ҳам хассос ижодкор, ҳам теран адабиётшунос сифатида, зеро академик-шоир ибораси фақат Фафур Гўломга ярашади, «Вақт»нинг тутилмишидаги икки жихатин аниқ қайд этади.

Биринчи жихат. Шоир совга ҳақида гапириб келиб, дейди: «Уни олдим у сал ижирандим, соатни кўриб оқ улғидим, уни қандайдир немис, фашист таққан, бунинг устига у ҳалок бўлган... Шундай қилиб, соат 45-йил майитига қайтади ётди. Байрам тантаналари авжи қизиган пайт тасодифан олдимдан чиқди. Онгимда аниқ шаклланган фикр бўлмаса-да, мен уни энди тақшим мумкин, деб ўйладим. Бир тўйда қадах сўзи айтилар эканман, дедим: менинг билалгимдаги трофей соат бежизга эмас, илғари у душман учун вақтнинг ўлчаси, энди у бизнинг нақтин кўрсатмоқда! (Аслиятда: рангше они отсчитывали время врагу, а теперь считают наше время!). Бизнинг вақт... Лекин бу ўта умумий рамз бўлиб, у ҳамма нарсани ўзига сиқдириди. Шеър зарурияти онг-да пишиб етилганиди; лекин Вақт образи худди бепойн сув сатҳидек эди: мен бир соҳилда

¹²⁴ Гўлом Ф. Асарлар. Беш жилдилик. 1-жилд. Т. 1964. 207-бет.

турар, иккинчи соҳилни эса кўра олмасдик...»¹²⁵.

Иккинчи жихат. Яна алломанинг сўзлари: «Бир кунни, ча-ла-ярим уйкусиз тундан кейин тонгда шаҳар айланништа чикдим, кўчада сайр килиб юриб, наприёт эшитига келиб қолибман. Адабий тахририятда икки киши бор эди — муҳаррир дўстларимдан бири ва корректор киз. Мен беихтиёр саломлашдим, беихтиёр саволга жавоб бердим; киз мента ёнлаб турарди, мен унинг узун майин китриқларига боқдим. Улар худди тунги капалак канотидай кўтарилиб-тушарди... Мен яна қарадим: капалак яна канотларини ёзди. Кўзини пирпиратди... ва мен ушбу оний лаҳзани аранг илтай олдим. Мана сизга мангуликнинг иккинчи чегараси, ибти-долар ибтидоси! Айни шу эмасми лаҳзанинг жонли образи... кўз очиб юмгулик лаҳза? Ва илк калит банд, мени узоқ кийнаган, уни топиш амримаҳол мўъжиза, худди ҳаводан моддий нимарса хо-сил килишдай туюлган тансиқ банд тўсатдан ўз оёғи билан келди ва худди байрамда отиладиган мушак каби менинг тасаввурим осмонда поргладди»¹²⁶.

Ушбу сўзлар ғоят ноёб далиллар бўлиб, уни ёзиб олган Александр Наумовдан миннатдор бўлишимиз лозим. Бунда аллома ўзи яратган муаззам шеърнинг куртакланиш наларини, таъбир жоиз бўлса, бадий эмбрионини кўрсатмоқда. Масала ечимининг (шеър тахлили ҳам масала, Низомий Ганжавий ёз-ганидек, шарҳи суҳан бештар аз суҳан, яъни сўзнинг шарҳи унинг ўзидан муҳимроқ), илмий аниқ калитини бермоқда. Фақат бу калитни шеърнинг дил кулфига солиб, назокат билан бураш қолади, холос.

¹²⁵ Биография замисла. Беседа с мастерами узбекской литературы, записан-ные Александром Наумовым. Т.: Ёш тавриш, 1974, с.28-29. Мазкур китобта Г.Гу-ломдан ташкари Ойбек, Уйғун, А. Қалхор ва Зулфия билан килинган суҳбатлар, аниқроғи, уларнинг ўзи ва ижоди ҳақидаги монологлари кирган. Бу мўъжиз китоб XX аср ўзбек адабиётини ўранишда муҳим манба (бу фирини китобга сўз боши ётган академик Иzzат Султон алоҳида таъкидлаган) дейиш мумкин. Уни тўлиқча ўзбек тилига ўттириш зарур. Зеро йирик адибларимиз яратган асарларни уларнинг ўз пиноҳи орқали ўраниш ажиб ёқимтой амалидир.

¹²⁶ Ўша ерда, 28-29 бетлар.

Шоирнинг тасаввур осмонида порглаган илк бандга назар солсак, кўрамизки, шеър икки ҳодиса киёсидан бошланади: «Гўнча очилгунча ўтган фурсатни Қапалак киёсидан бошланади: «Гўнча очилгунча ўтган фурсатни Қапалак киёсидан бошланади...» Юқорида келтирилган суҳбатдан биламизки, аллома ҳодисанинг иккинчи соҳилини бежиз изламаган. Агар киёсла-нувин нуқта, маҳраж — Лаҳза топилмаसा, умуман «Вакт» шеъри учун киёс принципи етакчи принцип сифатида кашф этилма-са, шеър туғилмаган, дунё юзини кўрмаган бўларди. «Киёста синмас таккос» (болаларнинг катта шоири Т. Адашбоев шеъ-ридан мисра) дейилганидек, ялпи киёс «Вакт» шеърининг структур яхлитлигини таъминлайди, унинг бадий-структур киёфасини тайин этади. Шеърда доминант сўз ва доминант тушунича — лаҳза. Унда қадам-бақадам лаҳза ва унга марнодош сўзлар фурсат, нафас, дам, он, секунд узоқ вақтта (мангулик, чекизлик қадар) бақамти кўйилиб, лаҳзанинг қадр-қиммати («Бир оннинг баҳосини ўлчамоқ учун, Олтиндан тарозу ол-мосдан тош ози») шундай куйма мисраларда таъкидлана бора-ди. Поэтик фикр тантанаси, апофеоз охирдан олдинги бандда юз кўрсатади:

Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,

Асрилар тақдирини лаҳзаларда ҳал.

Умрдан умасдек ҳар лаҳза учун,

Қуфратини кўл билан кўйлик ҳайкал.

Лаҳза учун кўйилган ҳайкални лаҳзага кўйилган ҳайкал деб ҳам талқин қилиш мумкин. Лаҳзага ҳайкал кўйиш уни тўх-татишга уриниш, ҳеч бўлмаса, шунга илинж демасдир. Ушбу нуқтада «Вакт» шеъри инсониятнинг буюк бадий обидала-ридан бўлмиш Гётеннинг «Фауст» трагедияси билан фикр-ғоя жиҳатидан кесишади. Фаустнинг Мефистофель, иблис билан тузган шартномаси айнан лаҳзага оид эди:

Агар мен бир онни унутар бўлисам,

«Тўхта, эй сония!» — деб айтсам агар,

Сенинг тутқунингман майли ўша дам!»¹²⁷.

¹²⁷ Гёте И.В. Фауст. Т. 1985. 52-бет (Э. Вохилов таржимаси)

Икки ўртадаги кесишув нуқтадан маъно чиқариш махсуслимий изланишлар мавзусидир. Лекин бир фикрни айтиш жоиз. Нета Мефистофель, иблис ўзига ишонган ҳолда бундай шартномага жўрват қилади, у инсон, яъни Фауст ҳеч қачон лаҳзани (аслиятда Det Augenblick, яъни лаҳза) улуғламайди, тўхта, эй сония деб айтмайди, яъни ҳаётдан шу даражада маънавий лаззат топа оли шита ишонамайди, шекилли. Дастлаб бунга Фаустнинг ўзи ҳам ишонамайди. Ҳётнинг реалист санъаткорлиги шундаки, асар охирида унинг Фаусти бундай бахтга (бахтли онга) тўлиқ эришмайди, у факат инсон қачондир етиши мумкин бўлган бахтли онларни тасаввур қилибгина, яъни насия тариқасида дейди:

Ушш сонияни сезиб ололмидан,

*Энг олий лаҳзада турибман бу дам!*¹²⁸

«Вакт» шеъриси эса «Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун» ҳайкал кўйишта даъват этилади. Бу инсонни тинимсиз ижодда, яратишта, лаҳзани бўйсундиришга ундаш демасқидир. Бинобарин, инсон яратган буюк маънавий обидалар ушбу «энг олий лаҳзада» дунёга келган ва ўткинчи, чопагон вақтга кўйилган собит ҳайкаллар эмасми?

2

Шеърнинг ички оламига янада чуқурук киришга имкон бералдиган бир ҳолат бор. Бу асар яратилган пайтда ҳокими мутлақ бўлган, шу боис шеърта суқилиб кирган Сталин номи билан боғлиқ.

«Вакт» шеърининг илк нусхасида Сталин сўзи икки қарра учрайди. Жами ўн беш банд, олтмиш мисрадан иборат шеърнинг дастлаб 7-банди-да, сўнг 14-бандида. Кейинги ўринда бу сўз бир оз ноқуя ишлатилгандек туюлади: «Ҳар лаҳза Сталин умриддек узун...». Бу бағлики Сталин тирикчилигида ўзини оқлар, лекин шеър ёзилганидан етти ярим йил ўтиб «халқлар отаси» ва-

фот этади, у бор-йўғи (абадиятта нисбатан, албатта) етмиш тўрт йил умр кўрганини эътиборга олсак, абадиёт томон интиляётган «узун» сўзи бу ўринда анчайин хайф экани аниқ бўлади. Шунинг учун Шоирининг ўзи Сталин сўзи ўрнига бандга ва шеърта узукка кўз кўйгандек ярашган «замонлар» калимасини кўйиб, асар потенциасидаги асл маънони тўғ қайта тиклайди. Шу жойда Сталин замонлар олдиди ким бўлибди, дегинг келлади.

7-банддаги учинчи мисра кейинчалик анча эврилишларга учрайди. Дастлаб мисра «**Тирик Сталиннинг нафасдоши-миз**» бўлган, сўнг уни Шоирининг ўзи «**Барҳаёт Лениннинг авлодларимиз**» дея ўзгартирган¹²⁹. Истиклол даврида чоп этилган «Танланган асарлар» (Тошкент, 2003)да мисра «**Ўзбекининг барҳаёт авлодларимиз**» шаклини олган. Шонр таваддулининг 100 йиллиги муносабати билан босилган, «Вакт» шеъри ўрин олган бўклетда мисра «**Барҳаёт Навоий авлодларимиз**» тарзида берилган. Диккат қилинса, кейинги ўзгартиришларда муаллиф изидан борилган. Лекин, бизнингча, бу ўринларда илк нусхада мавжуд бўлган ва шеърнинг маъно-мазмун меҳваридан мустаҳкам жой олган бир маъно қурбон қилинган. Бунга аниқлаш учун бандни тўлиқ келтирамиз:

Бебоҳо дамларнинг тирик жони биз,

Ҳар онг ўтмишнинг юз йилга тенг.

Тирик Сталиннинг нафасдошимиз,

*Нафаски, мазмунли фазолардан кенг!*¹³⁰

Одатда, банд, жумладан ушбу банд ҳам нисбий туғал бўлганлик бўлиб, ўз архитектоникаси, тўқилмасига эга. Иккинчи, мисрадаги «тирик» сўзи учинчи мисрадаги шаклдоши «тирик» билан учрашади, яна шу мисрадаги «нафасдош» охириги мисрадаги «нафаски»ни талаб қилиб, сўраб олиб, мураккаб маъно тармотини ҳосил қилади. Кейинги нашрларда учинчи, Сталин бор мисра тамом ўзгартирилган эса бундай маъно уй-

¹²⁸ Ушш ерда, 342-бет

¹²⁹ Ғулом, Ғ. Танланган асарлар, Тўрт томлик, 2-том, Т. 1957, 15-бет.

¹³⁰ Ғулом, Ғ. Танланган асарлар, Т. 1953, 128-бет.

ғуналиғига путур етади. Натикада сўнги мисрадаги «нафаски» «Хар нафас»га айланиб, негата унинг «мазмунни фазолардан кент» эканлиги бир қадар ёпик қолади, чулки у ўзидан олдинги мисрадаги таянч маънодан маҳрум бўлган, етим мисрага айланган эди.

Энди илк нуҳадаги банднинг бадийий-фалсафий маъноси-ни чакишга уриниб кўрайлик.

Дамлар бебаҳо, аввал айтилгандек, «Бир оннинг баҳосини ўлчамоқ учун. Олтиндан тарозу, олмосдан тош ози» бу маълум, лекин бу бандда маънонинг янги ўрами ёки тарамини юз кўрсатмоқда. Яъни дамга жон бағишловчи, уни тириштирувчи биз, яъни инсон. Тирик вақт, оний лаҳза ўтмишининг, ўтиб кетган вақтнинг юз йилига тенг. Юз йил бу ерда кўпلىкни билдирувчи бир белги ҳоло, уни ўтмиш томон чексизлик қадар чўзиши мумкин. Лекин бу унча муҳим эмас, муҳими — биздан, нафас олаётган вақтимизда кечаётган вақт, ҳозир — лаҳза ўтиб кетган, ўтмишга айланган лак-лак вақтдан беҳад қиммат. Ўша ўтмиш вақт ҳозир — лаҳзага тобе. Лекин ҳозир — лаҳза тизгинсиз, чопанон, уни тўхтатиб бўлмайди. Шеърда куйма тарзда айтилгандек, «Нурлар қадами-ла чопган секунднинг Барини тутолмас айҳаннос овоз». Лекин уни тўхтатиб бўлмас-да, у хар лаҳзада (бежиз у лаҳза эмас) янгилашиб тураверди ва ҳозир — лаҳза сифатида ҳаммаша ҳукмрон мавқеда туради: Дам шу дамдир, ўзга дамни дам дема. Ўзга дам эса энди ўтмиш, у ҳам-ма томонга чексиз йўналган бўшлиқ — фазога сингиб кетади.

Айни шу лаҳзада, мен ҳам бўни ҳозир англадим, банд бошидаги «дам»сўзи («Бебаҳо дамларнинг...») мутлақо бежиз эмаслиги, бу сўз фақат фурсат, лаҳза ёки вақтни аниқлаб қолмай (Ўзбек тилининг беш жилди изоҳли луғатида сўзнинг бешта маъноси кўрсатиб ўтилган) у нафас, тин маъноларини аниқлаштири, шу туфайли учинчи ва тўртинчи мисрадаги «нафасдош» ва «нафас» сўзлари юқоридаги «дам» билан топишиши маълум бўлади. Нафасдош, яъни ҳамнафас бир хил ва бир пайтда нафас олувчини аниқлаб, ҳозир — лаҳзада нафас олаёт-

ган, яъни барча тирик одамлар қайси бир оламий нуқтада қондош ва қариндошдир. Шунинг учун «Тирик Сталиннинг нафасдошимиз» мисрасидаги Сталин сўзи деврли аҳамиятта эга эмас. Мисрада таянч сўз-тушунчалар «тирик» ва «нафасдош»-дир. Янги даврда фақат Сталин сўзини ўзгартириш керак, ҳоло, бизга қолса, мисрани «Тирик буюкларнинг нафасдошимиз» тарзида ўзгартириши, шеърнинг янги нашлаарида айнан шундай ёзишни тақлиф қилган бўлардиқ. Биз бир пайтлар Шoirнинг «Тошкент» шеъри ҳақида ёзган мақоламизда шеърдаги «совет» сўзини «башар»га алмаштирган ва сўнг дейилган эди: «Бунда мен ҳақиқатта эид бордим ёки тарихийликни бўлдим, деб ҳисобламайман, аксинча, ҳақиқат қарор топди, дейман. Бу қоби ўзгартирилган бир қонунийт мавжудлигидан даяқ беради: таги бақувват, асли бутун шеърлар, улар қандай қандам яратилган бўлмасин, худди тирик организм қоби янги шароитда ҳам яшовчанлик иқтидорини намойиш этади. Бидийий бутунлик шундай мустанкам иморат эканки, у жузъий тирмидан лат емайдиғина эмас, ҳатто қуяв ҳам экан. Бундан асрлар асл тикланиш замонини қутиб ётар, балки»¹³¹. Бу фикр «Вақт»га ҳам тааллуқли.

Яна кўриб ўтаётганимиз бандга қайтиб, айтиб ўтайликки, учинчи мисра «Барҳаёт (Лениннинг, Ўзбекнинг, Навоий) яллодларимиз» деб ўзгартирилганидан кейин унинг кейинги мисра билан боғловчи ип узилган ва хар икки мисра яқора мисрага айланиб, «Хар нафас мазмунни фазолардан кент» тасолиф, туйхус айтилган фикрга ўхшаб қолганли.

Лекин яна банднинг илк ҳолатига қайтамиз. Тўртинчи мисра юқоридаги маъно — ҳозир — лаҳзанинг (нафас ҳаммаша ҳозирдир, бўни қайд этиш муҳим) ҳукмрон мавқеини тасдиқлашдан ташқари, XX аср физика фанида инкйлобий ўзгариш ясаган нисбийлик назарияси ва қвант физиканинг фазо ва

¹³¹ Мели С. Тонг. Тошкент ва Ғафур Ғулом // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2000. 5-май

вакт хакидаги оламшумул ғояси томон кўприк ташлайди.

Маблумки, инсониятнинг ушбу улуг кашфиётларида уч ўлчамли фазо ўрнига тўрт ўлчамли фазо (тўртинчи ўлчам — вакт) тушунчаси етакчи мавқега кўтарилди. Мазкур ғояни илк марта немис физиги Г. Минковский «Фазо ва вакт» (1908) мақоласида исботлайди. У катъий қилиб шундай ёзди: «Бундан кейин фазо ўз-ўзича ва вакт ўз-ўзича йўқликка юз тутиб, энди факат уларнинг нозик бирикмаси (сине Арт Union)гина ўз мушакчилигини сақлаб қолиши зарур»¹³². Буюк физик, нисбийлик назарияси ижодкори А.Эйнштейнга бағишланган китобда ёзилишича, «Нисбийлик назарияси фазо ва вакт орасидаги боғлиқликни очиб берди». Яна шу ерда ёзилишича: «Оламнинг энг оддий унсури — бу воқеа деб аталмиш нарсаси. У худди зум ўчиб-ёнадиган чирокнинг оний чакнаши монанд «холо» ходисага ўхшайди»¹³³. Нисбийлик назариясида оламнинг фазо — вакт структураси хақида гап кетганда унга шундай таъриф берилади, яъни фазо — вакт оламидаги барча ходисалар тўплами бўлиб, бунда бир ходисанинг иккинчи ходисага таъсир этиш нисбати алоҳида эътиборга эга.

Воқеа-ходисалар хол-хол бўлиб рўй бераверади, бётўхтов ўтаверади. Вакт кечаверади. Шерда айтилганидек,

Замона соати энг урар муҳом,

Минглаб ҳодисалар мингларга қайд.

Қаҳрамон тугида, шаҳар олтида,

Бир гигант куришди шарофти бу пайт»¹³⁴.

Илк нашруда биринчи минерадиги кўчимсиз аниқ «Кремль куранти» ўрнига кўйилган кенг камровли метафорик жумла «замона соати» (буни «вакт соати» тарзида ҳам талқин қилиш мумкин)

¹³² Кўчирма кўйилган китобдан: Фришман А.А. Мир как пространство и время. М.: 1965, с. 49.

¹³³ Александров А.Д. О философском содержании теории относительности// Эйнштейн и философские проблемы физики XX века. М.: Наука, 1979, с. 120; 133.

¹³⁴ Ғулом, Ғ. Танланган асарлар, Т. 2003, 60-бет.

шернинг ялши руҳига ортик даражада мос. Биз бу ўринда яна юқорида айтилган кучайиш феноменига туюқ бўламиз ҳамда жуъбий таъмирчининг бадийий дидига таҳсин айтмамиз.

Яна «Бебаҳо дамларнинг тирик жони биз...» деб бошланган 7-бандга қайтамиз. Ундаги «Нафаски, мазмунни фазолардан кенг» мисрасида юқорида сўзлаганимиз фазо — вакт ўзаро учрашади ва тўқнашади. Бунда ҳам шерда етакчи бўлган киёс принципти ёлпирок тарзда мавжуд, яъни дахза (нафас) фазолар билан киёсланмоқда ва фазолардан кенг эканлиги таъкидланмоқда. Бунинг устига, бу нафас тирик буюкларнинг нафаси.

Эзотерик илмларга онд китобларда айтилганидек, «Вакт уч ўлчамли фазо четарасидан ташқари чиқади. Биз хис қиладиган вакт тўртинчи ўлчамдир». Вакт фазодан ташқари чиққач, ундан ажратилган холда фазога таъсир ўтказади, унга ҳаракат, кенг маънода олганда ҳаёт бахш этади. Зеро, фазо вақтда, вакт орқали ва таъбир жоиз бўлса, вакт вужудида яшайди. Ана шу ерда ёзилишича, «Агар биз вақтни чизик деб тасаввур қилсак, ушбу чизик ҳар бир нуқтасида абдийлик чизиги (вертикали) билан кесишади. Абдийлик вақтдан бир ўлчамга ортик. Шунинг учун агар вакт тўртинчи ўлчам бўладиган бўлса, абдийлик бешинчи ўлчамдир».

Бундай тўхтамга, айтиш жоизки, квант механика, яъни замонавий физика келмаган. Бу унинг эзотерик илмлар олдига ожизлигини кўрсатмайди, физика фани аниқ илмий асос ва далилларга таяниб иш қўришини аниқлатади, холос. Абдийлик, яъни бешинчи ўлчам хақида гап кетганда яна бир ҳолатни айтмоқ лозим. Янги физика асосларини яратган олимларнинг барчаси ботиний жихатдан, қалбдан диндор бўлишган, яъни ўн саккиз минг оламини яратган Тангрини тан олишган. Абдийлик эса Қодир Оллоҳ изми ва ҳузуридиги сир-синоатдир.

Нетонгки, «Вакт» шери ҳам абдийликка дохил муаззам банд билан якун топади.

Шоир ижодидиги замонасозлик хақида гапириб, баязан

«Вакт» шеърини ҳам шу оқимга қўшиб юборишади. Замона-созлик замонга, давр талабига қараб иш тутишликни, ижод қилишни англатса, унда «Вакт» шеъри бундай замонасозликдан анча юқори туради. Умуман, бу каби асарларга оддий мезон билан ёндашиб ҳам, бундай мезонларни «Вакт» каби шеърларга қўллаб ҳам бўлмайди. Шеърни замонасоз асарлар сира-сита қириттандарни унда жорий замонага оид воқеа-ҳодиса ва шахслар тилга олинishi чагиттан бўлиши мумкин. Лекин сиз ижодкор ўрнига ўзингизни қўйиб кўринг, вақт ҳақида ёзиб, ўша вақтдаги, замонадаги ҳодисаларни тилга олмаслик мумкинми? Вакт фақат вақтдан улги олади, бошқа ҳеч бир нарсадан эмас. Шу боис замонасозлик билан замонавийликни фарқлаш лозим. «Вакт»га юқсак замонавийлик, яъни замон билан, ўзи нафас олаётган он, лаҳза билан биралик, ҳамнафаслик хос. Савол тутилади, қайси замон билан, шеър яратилган ва мустабид Сталин ҳуқмрон бўлган замон биланми ёки биз ҳозир шеърни таҳлил қилиб турган истиқлол даври билан? Муайян бадий даражага эришган асар ҳамма даврлар учун замонавий, барча даврларга замонадош. «Вакт» шеърита келсак, у узлуқсиз, мутлақ вақт ҳақида, замона эса шу вақтнинг бир парчаси, абадиёт нитохидан қаралса, у мутлақ вақтнинг бир лаҳзаси, холос. Шу боис «Вакт» шеърини замонасоз асарлар сирасига қиритиш унинг моҳиятини англамасликдан бошқа нараса эмас. Зеро, «Вакт» зоҳиран содда, ботинан тушунилиши қийин шеърлардан. Мисралар сиртдан оддий бўлиб кўринади, уларнинг билгува маъноси бирдан англашилмайди. Маъно англашмагунча онгда поэтик образ шаклланимайди. Бир тур шеърларда аввал образ яккол кўзга ташланиб, образ билан маъно деярли бир пайтда намоён бўлса, «Вакт»да аввал сўз ва мисрадаги маънони чақиш лозим бўлади, шундан кейингина образли тасаввур ишлай бошлайди. «Вакт» шеъри чагитувчи соддаликни босиб ўтиб, замида эл маънолар яширинган мисраларни англашга уринган, шундай уринишдан завқ туя оладиган, интеллектуал китобхон мулкидир. «Вакт»ни юзак

ўқиб вақтни бесама қарғаш демасдир.

4

Қаҳрамон адибимиз Саид Аҳмад «Вакт»нинг туғилиши (бир шеър тарихи)» хотира-мақоласида ёзишча, охириги банд унинг давлати билан битилган. Нима бўлганда ҳам мазкур банд бутун шеър каби илҳомнинг юқсак онларида туғилган; ундаги ҳар бир сўз ўз ўрнида қиммат. Бундай пайтда сўз қуйилиб келади, бундай сўз қаъридан ҳеч қутилмаган маънолар тими-тимир қилиб чиқиб келаверади. Бунда маъно автономияси дейиш мумкин бўлган ҳодисага дуч келамиз. Маъно муаллиф ихтиёридан ташқари ҳаракат қилаётгандек туюлади гўё.

Ҳаёт широбидан бир қушум юмай,

Дамлар гиниматидир, умрзоқ соқай.

Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди.

Умримиз боқийдир, умримиз боқий.

Саид Аҳмад юқорида тилга олинган мақолада ёзди: «Шу билан тонготар пайтда Фафур Ғулом номини жуда узоқ элларга олиб борган шеърга нукта қўйилди. Бу шеър улкан шоирнинг фалсафий қудратини, сўз санъаткорлигини, ҳаёт ҳодисаларини нихотда чуқур билишини намоён қилган эди»¹⁷.

Сўнгги банд нафақат шеърни яқунлайди, у шеърни, шеърдаги яхлит по-этик мазмунни янги орбитага, самовий юқсакликка олиб чиқади. Яъни умр ўтқинчилиги, фонилигини қонот боқийлиги билан мувозанатлайди. Бу табиий ва қонуний ечим эди. Платон «Тимей» асарида вақтни «абадиётнинг ҳаракатдаги монанди»¹⁸ деб атайди. Чунки абадиётда ҳам ҳаёт бор, фақат бундаги ҳаёт собит ва бутун. «Вакт» шеъри лаҳза билан абадиёт орасига қўприк қўйиб, абадиёт бекатида собит қолади гўё.

Йирик шарқшунос олим Е.Э.Бертельс ўзининг машҳур «Навой ва Аттот» мақоласида сўфизмининг бош ғояси «инди-нидул «мен»нинг қосмик «мен»га қорилиб кетишидир»¹⁹ деб таъкидлайди. Ҳар қандай ижодкор, агар у чинакам катта шахс бўлса, ҳеч қачон инди-нидул «мен» доирасида қолмай муқаррар қосмик «мен» маснадида қўтарилади. Бинобарин, фалсафий-эзо-

терик таълимотлар, суфизм ҳам шундай таълимотлар сирасига киради, ҳаминша вақт муаммоси билан шуғулланишган, ушбу муаммога тўқнаш келишган. «Суфий - ибнул вақт» (Суфий – вақт фарзанди) деган ҳикмат бежиз кенг тарқалмаган.

Бунинг устига, охириги банди жажжи соқийнома дейиш мумкин. Лекин ўзига хос, бошқа давр соқийномаси. Масалан, «Фарход ва Ширин»даги «кетур соқий» байтлардан бири шундай: «Кетур, соқий, шароби ошкона Ки, бўлмишмен хирад бирла фасона»¹³⁵. Айтилик, шунинг охириги банд билан ўхшаш ва фарқли жиҳатларини қиёсланишнинг ўзи алоҳида бир илмий мавзу. Бунда юкорида тилга олинган Саид Аҳмад мақоласидаги «Вакт»нинг сўнги банди ҳақидаги гап ўзига хос йўриқ бўла олади: «Ғафур ака ўйланиб турди-да, дарров ручкани олди. – Ғафур Ғуломники бошқача бўлади. Ғафур Ғуломники Ғафуровский бўлади. – У шундай деб ёзишга тушиб кетди».

Аввал айтилган «Вакт»ни структур бўтунилик сифатида тутиб турган қиёс принципи сўнги бандда ҳам бор кучи билан ишлайди. «Бир култур» лаҳзанинг бошқа бир шакли, «нафас»нинг шаробга боғлиқ эквиваленти. Нафас олинади – чиқарилади. Шароб эса ютилади, култур ҳолида. Бир култур ҳам бир лаҳзадир. Лаҳза яна ғанимат дамлар сифатида «умрзоқ соқий» билан қиёсланмоқда. Ўта нозик ишора билан «ғанимат» «умрзоқ»ка, «дамлар» мантулиқнинг ҳозир нозир вақили «соқий»та қаршилантирилмоқда. Лекин икки ҳолатнинг – ғанимат дам билан умрзоқ соқий мувозанати ярим, аммо тўлиқ тасалли эмас. Шунинг учун мантулиқка собит тимсол керак, мана у: «Кўёш-ку фалакда кезиб юрибди...». Кўёш эмасми, мантулигимиз кафолати. Чинданам, «Умримиз боқийдир, умримиз боқий». Яна бир сезги бор шу ерда. Кўёш аниқ, шоян ҳолиса бўлиши билан бирга у янада юксақроқ хилқатта ишорат қилаётгандек... Зеро ҳозирги фалакит ёт илми исботлангандек, кўёш ҳам манту эмас. Хар бир яратик

каби у ҳам бир кун келиб ўлади, яъни сўнади. Манту – ёлғиз ўзи. Хуллас, «ғунча» билан очилган шеърый майдон «фалак» билан, қонинот қадар кенгайган фазо билан яқунланмоқда.

«Куръони карим»да «миқдори – узунлиги эллик минг йил бўлган бир Кун» (фи явмин кана миқдаруху ҳамсина алфа сонатин) деган оят (Маориж, 4) бор. Бунда Кун дейилганда, маълумки, Қиёмат куни кўзда тутилган. Қўринадик, улут қалимада айтилгандек, вақтнинг миқдори ҳаминша бир хил эмас, ўзгармас эмас. Эллик минг йилни ўзига сиғдирган бир Кун, қиёмат фавқулодда ҳодиса. Лекин бунда буюк бир қонуният ҳам бор ва бу қонуният «Вакт» шеърисидаги «Бир лаҳза мазмуни бир бутун баҳор» сатри-да баъдий инкишоф этилади. Яъни шеърда ҳам қайд этилгандек, вақтнинг узун-қисқалиги, миқдори муайян ҳолатларда кескин ўзгариши мумкин. Вакт муттақ турғун ҳодиса эмас. Ва бу қонуният ҳам ҳаётий, ҳам фалсафий аҳамиятга молик.

Шоир яшаган, ҳусусан, «Вакт» шеъри яратилган пайт («Вакт»нинг вақти!) ғоят мураккаб, шарқона-ўзбекона фикр чекланган, фикр-мулоҳаза маржча-ленинча даҳрий ақидалар билан тангитиб ташланган давр эди. Шоир ушбу ақидалар чингидан ташга чиқиб хавфли эканини билар, лекин шу доира ичида туриб ҳам «Вакт» каби муғтоз шеърни яратолган эди. Нобор давр қаршичилигини енгитиб ўтиш ботқоқда туриб парвоз қилишга уринишдай қийин амал экани аён. Шу ўринда ёзувчи Омон Мухторнинг қуйидаги сўзлари айни мўлдо: «Ҳали айтганимиз, минбардаги (яловбардор) шоир сифатида танилган Ғафур ака аслида файласуф, мутафаккир эди. Давр имкон берса, у **факат** (таъкид бизники - С.М.) фалсафий, умуминсоний шеърлар ёзарди. Зотан, ХХ аср ўзбек шеърлигида Ғафур акага етказиб, «энг кичик заррадан Юпитергача...» дея кенг нафасда сўзлаган бошқа шоир учрамайди»¹³⁶.

¹³⁵ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жиллик. 8-жилд. Т. Фар, 1991. 1993-бет.

¹³⁶ Мухтор Омон. Йигирмачи аср Насридинни // Мухтор О. Бухоро ҳаёти ёки дабировуладани туғилар. Т. 2004. 63-бет.

Юкорида вақтнинг сирлилиги, унинг асл моҳиятини ҳеч ким билмаслиги айтилди. Ҳақиқатдан ҳам шундай. Чунки вақт Оллоҳ таоло измидати сир-синаовдир. Вақт ҳақида шунчалик муқаммал шеър ёзган Шоири шу ҳақиқатни билмасмиди. Биларди. Лекин шеър битилган пайтда бундай гапни айтиб бўлмаслигини ҳам биларди. Шoirнинг кизлари Олмос опа ўз эсдаликларидида ул зотнинг дўст-надимлари (эътиборини шундаки, уларнинг барчаси эскича таълим олган, мадраса кўрган миллий эиғилилар) ярим тунда аллақайси радио-тўлқинлардан Куръон тиловатларини тинглаб, йиғлаб ўтиришганини кўргани ҳақида ёзган. Бу тоталитар даврда яшган маърифатли ўзбек эиғилиси иккиёқлама, авра-астар ҳаёт кечирганидан даълолат. У қобикда, аврада шўро ғояларини қабул қилгани ҳолда астарда, ичда асрий зотий ўзакдан воз кечмаган, аниқроғи, воз кечолмаган. Бинобарин, «Куръони қарим»даги «Оятул курси»да илоҳий қалам билан битилган «Факат Унинг ўзи бордир. У тирик ва абадий турғувчидир» (Бақара, 255) қаломи Шoirнинг тизгин, аммо чилгин онгида «Қуёш-қу фалакда кезиб юрибди, Умримиз боқийдир, умримиз боқий» бўлиб жаранлаган бўлса ажабмас. Шунда У, яъни Оллоҳ, ҳаминша тирик экан, асл маърифатли, иймонли инсоннинг умри боқийдир, деган янгиланган маъно ўрами қуча энди.

Фаслни шундай ҳулосалар билан якунласак:

1. Шoir ижоди, назм ва насрида вақт бадий-фалсафий концепция мақомига эга.
2. «Вақт» шеърида вақт фалсафаси лаҳза фалсафаси тарзида намойён бўлади. Бинобарин, лаҳза фалсафаси ялпи вақт фалсафасининг хусусий кўриниши дейиш мумкин.
3. Шеърда дарж этилган Вақт глобал микёс, фалсафий-эзотерик моҳият ва қават физик асосга эга. Ушбу омиллар синтезлашиб «Вақт» ни вақтдан холи ҳодиса, яъни ўлмас бадий ҳодисага айлантиради.

Глобаллашув инсониятта Яратган томонидан жўнатил-

ган бўюк Синов бўлса ажабмас. Бунда инсониятнинг ё чанги чиқади ё донги. Истаймиз ва умид қиламизки, донги чиқади.

Зеро, глобаллашув инсоният янги онг сатҳига чиқиши учун имконият ҳам бўлиши мумкин. Ҳозирги дунёнинг бўюк эзотерик олимларидан бири Дурунвалло Мелъхиседек “Ҳаёт Гўлининг кўҳна сир” китобида ёзди: “Ғайбга боққан устозлар кўрдиларки, биз, яъни Ер руҳоний бирликка эришамиз ва янада юксакроқ онг даражасига кўтариламиз”¹³⁷

IV БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ВА АДАБИЙ ЖАНРЛАР ПОЭТИКАСИ

Ҳикоячиликдаги анъана ва янгиланишлар

Глобаллашув ҳозир биз яшаб турган дунёнинг ялпи ҳолати экан, у ижтимоий ҳаётнинг барча жаҳадларига таъсир ўтказгани сингари, бадий адабиётимиз, унинг тур ва жанрларига ҳам муайян ўзгаришлар, ўзгача руҳ ҳамда янги талкин ва драматургиясида содир бўлган ўзгаришлар, глобаллашув таъсирини пайдо бўлган янги тамойиллар ҳақида сўз юритилади.

Жаҳон тамалдундида бўлаётган ўзгариш ва ривожланиш бизга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Чунки ҳеч бир халқ, мамлакат ёки миллат ўз қобилига ўраллиб яшай олмаслиги биз учун сир эмас. Худди ана шу маънода ўзбек ҳикоятнавислари ҳам Ғарб адабиётидан таъсирланиб, унга хос бўлган тасвир ва ифода усуллари турли усуллар билан адабиётга олиб кирдилад.

Бугунги кун насрида ҳикоя жанри ўзининг тезкорлиги, даррининг ижтимоий-сиёсий қарашларида бўлаётган ўзгаришлар ва бу ўзгаришларнинг инсон онига таъсири масалаларини бадий ифода этишда етакчи ўрин тутди. Бу давр ҳикоячи-

¹³⁷ Мелъхиседек Д. Древняя тайна Цветка Жизни. М.: ООО Изд. “София”, 2012. С.395.

лиги гоат мураккаб ва хилма-хил фикрларга бой бўлиб, турлича тасвир, турли йўналишларни ўз ичига олади. Бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётда мисли кўрилмаган тарихий воқеалар бўлмоқдаки, бу воқеалар инсонлар ҳаёти, руҳиятига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Булар барчаси инсоннинг дунёга бўлган муносабатини ўзгартириб, дунёни янгича чуқурроқ англаш ва таҳлил қилишга ундамоқда. Айни пайтда инсоннинг жамиятда тутган ўрни, моҳияти, ўзини ва ички дунёсини тўлароқ ўрганишга имконият яратилган экан, ички дунёсини ривожда ҳам ўз аксини топтоқда. Инбу адабиётшунослик ривожда ҳам ўз аксини топтоқда. Инсон, ҳусусан, унинг ички дунёси, руҳияти, борлиги моҳияти ва унинг бадий, фалсафий-диний таҳлили каби масалалар жаҳон адабиётшунослигидаги долзарб муаммолардан биридир. Шу билан бирга жаҳон адабиётининг бир қисми ҳисобланган ўзбек адабиётида ҳам бугунги кунда сайёрамизда рўй бераётган турли табиий ўзгаришлар, экологик, ижтимоий, аср вабоси саналмиш гиёҳвандлик, терроризм каби муаммолар акс эттирилган асарлар яратилмоқдаки, улар турли услуб ва йўналишларда бадий адабиётда акс этмоқда. Худди мана шу даврда юз берган тарихий воқеалик замонавий адабиёт олдига ҳам янги мақсад ва вазифаларни қўйди. Соғда ва равон тилда ифода этилган бадий воқеалик ўз таъсирини бироз йўқотди. Дунёда юз бераётган глобаллашув китобхон бадий тафаккурда ҳам ўзгаришларга олиб келди. Бу ҳолат ижодкор масъулиятини янада ошишга сабаб бўлди. Энди воқеаларни фақат баён этиш усули билан тасвирлаш орқали эмас, турли рамзлар, тасвир услублари бадий асарни ўқувчига етказиш инсоннинг фалсафий-руҳий ҳолатларини таҳлил қилиш бугунги ҳикматликнинг асосий мақсадига айланди.

Мустақиллик даврита келиб ўзбек зиёлилари учун Ғарб маданияти эшиклари кенг очилди. Ёзувчилар жаҳон адабиёти билан ҳамнафасликни ҳис этдилар. Табиий равишда, Ғарб адабиёти ютуқларини ижодий ўзлаштириш ўзбек адабиёти учун расмга кирди. Бир сўз билан айтганда, ўзбек адабиёти ва

Ғарб бадий дунёсининг синтези асосида ўзбек адабиёти янги кўринишда шаклланди.

Адабиётда кўринган ушбу янгилашни адабиётшунослар, ижодкор-зиёлилар томонидан ҳар хил қабул қилинди. Матбуотда бу борадаги турли баҳслар давом бўлди. Ёзувчи Ш.Холмиев "Кечирасиз жаноб Корпентер, вақтим зикр" деб сарғайхалданган мақоласида мустақиллик даври ёшлар прозаси ҳақида атрофлича фикр юритди. О.Мухтор, Н.Эшонқул, Ш.Ҳамро, С.Вафо каби модерн услубда қалам тебратётган ижодкорлар ҳақида мулоҳаза юритиб, анъанавий услубнинг янги услубдан устунлигини исботлашга уринди. "Бу борада реалистик йўллага адибларнинг ютуғи кўп", деган ҳулосани илгари суради.¹³⁸ Филология фанлари номзоди С.Мелиев Ш.Холмиев фикрини тўла-тўқис қувватлаб: "Анчайин ишонч билан айтиш мумкинки, модернизм Ғарб ҳодисаси сифатида ўзбек маънавий муҳитида нашъу намо топа олмайди. Модернистик қора ва тушқин кайфият бизда илдиз ота олмайди. Шарқона исломий маънавияту ўзбек маънавияти бунга йўл қўймайди"-деб ёзди.¹³⁹ Ижодкор Хусан Карвонли реалистик ва модернистик услубнинг уйғунлашувидан юзага келатган янги адабиётни ёқлайди. "Молюмики, барчамиз ўзбек адабиётининг буюк адабиёт бўлишини хоҳлар эканмиз, корпенторларни, ўзбек "корпенторлари"ни, анъанавий йўналишдаги адабиётимиз - Ш.Холмиев, М.М.Дўст, Э.Аъзам, Т.Мурод асарларини ўқидан эринмайлик", деб ўз позициясини билдиради.¹⁴⁰ Н.Эшонқулнинг фикрича: "Бу давр насрида инсон руҳиятига чуқурроқ киришга, уни теран таҳлил этишга уриниш яққол сезилмоқда".¹⁴¹ Ёзувчи Ш.Бўтаев эса: "Адабиётнинг олдига қўйган мавзулари ҳамма даврга хос. Адабиёт бит-

¹³⁸ Холмиев Ш. Кечирасиз жаноб Корпентер, вақтим зикр. // Ўз. АС. 2000. №31.

¹³⁹ Мелиев С. Асл адабиёт энтузиастика хизмат // Ўз. АС. 2000. 18 авг.

¹⁴⁰ Карвонли Х. Икки йўл синтези // Ўз. АС. 2000. 1 авг.

¹⁴¹ Эшонқул Н. Ёшлар насри ўз йўлидан борди // Ўз. АС. 2000. 4 авг.

та йўналишдан кетса, адабиёт ҳисобланмайдиган¹⁴², деб ёзади.

Матбуот саҳифаларида давом этаётган баҳсларнинг тўлиқ тафсилотини бериш бизнинг вазифамизга кирмайдиган. Бирок бутунги ҳикоялар ҳақида фикр юритишдан олдин ушбу масалага муайян муносабат билдиришимиз жоиз деб ўйлаймиз. Давом этаётган баҳс-мунозараларнинг бир гуруҳ иштирокчилари модернизмга услуб ҳақида фикр юритиб, бу услуб ўзбек адабиёти учун хос эмас, деган фикрни илгари сурадилар. Ҳўки бу билан нафақат адабий таъсир қонунларига, балки ҳаёт қонунларига қарама-қарши борадилар.

Бутунги ўзбек адабиётида кўринаётган модерн услуби ўзининг ижтимоий, иқтисодий ва ижодий, амалий омилларига эга. Бир асрдан зиёд мустамлақа бўлиб яшаш, октябрь тўнғариши қаби ғайринисоний воқеалар ўтиш давридаги иқтисодий қийинчиликлар, руҳий тушқунликлар адабиётда акс этмаслиги мумкин эмас эди.

Профессор Н.А.Гуляев: “Модернизм буржуа идеологиясининг кризисидан дунёга келди”, деб ёзади.¹⁴³ XIX аср охири XX аср бошларида юзага келган бу адабий оқим, ҳақиқатдан, кризисга учраган буржуазия жамиятидаги тушқун қайфитни ифодалайди. Ҳаётда ўз оруз истақларига эриша олишга қўзи етмаган, оқибатда ҳаёт яншага арзимайди, деган ҳулюсага келган қиёфасиз шаҳс образи модерн услубининг маҳсулоти ҳисобланади. Бу йўлда яратилган образлар, ф.ф.н. С.Мелиев тўғри таъкидлаганидек, турмушни фақат тушқун ва қора рангларда кўради. Яратувчи қаҳрамон сифатида ўз қиёфасини йўқотади. Лекин ҳаёт фақат эзгуликдан иборат эмас. Шундай экан, адабиёт фақат эзгуликни тарғиб этмайди. Қарийб бир ярим асрлик мустамлақа ҳаёти, ғайринисоний муносабатлар ўзбек адабиётига ҳам тушқун қайфит, қиёфасиз қаҳрамонлар образини олиб кирган экан, бунинг ажабланишли жойи йўқ.

¹⁴² Буттаев Ш. Ёшлар наври ўз йўлидан боради // ЎзАС. 2000. 4 авг.

¹⁴³ Гуляев Н.А. Модернизм / Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Москва: 1970. С.260.

Шу билан бирга модерн услуби бизнинг адабиётимизда бутун кўринаётгани йўқ. XX асрнинг 70-80 йилларидан бошлаб реалистик услуб билан ёнма-ён модерн услуби ҳам яшаб келляпти. Проф. У.Норматов шундай фикрларни олдинга сўради: “80 йиллар охирига келиб аср одамлари умри ва фаолиятининг беъаънилигини ўзинга хос тарзда дадил ва яққол акс эттирувчи бир роман дунё юзини кўрди. Бу Мурод Мухаммад Дўстнинг “Юлазор” иди. “Юлазор” орқали ўзбек романчилиги, қолаверса, миллий адабиётимизга абсурд тўйғуси ва ғожи кириб келди. Роман бутун умри пуч ғоялар асосида юртни юлазорга-бўстонга айлантириш орузида ўтган одамнинг адашган қинларнинг аянчли қисмати ҳақида баҳс этади. Истиқлолдан анча бурун роман муаллифлари ўз қаҳрамонлари таянган акидлар абсурд - маънисиз, ўлимга маҳкум эканини фавқулодда бир маҳорат билан очди: бутун бошли роман саҳифаларида маъж уриб турган поэтик оҳанг, киноқ-кесатиклар орқали ўзининг бадиий ҳукмини ўқийди.

“Юлазор”да намён бўлган абсурд тўйғуси ва ғожи 90-йиллар бошларида бирин-кетин эълон қилинган эпик асарлар ў.Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар”, Ш.Ҳолмировнинг “Олабўжи”, Т.Муроднинг “Отамдан қолган даладар”, О.Ўкубовнинг “Адолат манзили” ва нихоят О.Мухторнинг “Минг бир қиёфа”дан бошланган янги турғум романларида турли-туман кўринишларда изчил давом этди”.¹⁴⁴

Дарҳақиқат, У.Норматов таъкидлаган ҳолатларни бутунги ўзбек ҳикояларида ҳам кўриш мумкин. Лекин шунга алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек ҳикоячилигида кўринаётган абсурд ва экзистенциализмга доир жиҳатларни бевоҳита Ғарб адабиётига тақлид сифатида қабул қилиш тўғри эмас. Юқорида таъкидланган ижтимоий, иқтисодий омиллар ўзбек адабиётида шаклланаётган бундай жиҳатларнинг бир сабаби бўлса,

¹⁴⁴ Норматов У., Куронов Д. Романнинг янги умри // Жаҳон адабиёти. 2001. №3. 174-бет.

иккинчи ва асосий сабаб миллий тафаккурда рўй бераётган ўзгаришдир. Бугунги кун ёзувчиси ўз дунёкараши, ички дунёсидати мураккаблик, услубдати ранг-баранглиги билан шўро даври ёзувчилардан тўрдан фарк қилади. Демак, модерн услуби умумжаҳон адабиётига хос ҳодиса бўлиши билан бирга миллий ҳодисанинг янги кўриниши ҳамдир.

Филология фанлари доктори Д.Қуронов ўзбек адабиётинида юз бераётган янгиликларни сунъий ҳодиса сифатида "таклид" деб атаётган танқидчиларга шундай муносабат билдиради: Дарвоқе, биз осонгина таклид деб атайдиган ва кўпроқ сўзнинг лутғавий маъносидан келиб чиқибок аввалдан бирмунча салбийроқ муносабатда бўладиган ҳодиса аслида жуда мураккаб, адабий бадий жароғида қонунийт мақомидати ҳодисадир. Айтмоқчиманки, баъзан баҳс қизитида "адабий тавсир"ни ҳам "таклид" тушунчасига кўшиб юборамиз, иккисига-да бир куз билан қараймиз. Ҳолбуки, миллий адабиётимизга фарб адабиётига хос қандайдир жихат кириб келатётган экан, демак, шунга эҳтиёж етилган".¹⁴⁵ Олимнинг ушбу фикрлари экзистенциализм фалсафасининг асосчиларидан бири Жан Поль Сартрнинг "Экзистенциализм, бу - ҳаётбахшилик, ҳаракат ҳақиқати таълимотидир", деган фикрлари билан ҳамоханглик қасб этади.¹⁴⁶

Ижтимоий турмуш ва инсон ички дунёсида рўй берадиган салбий ҳолатлар, бу икки кутб - инсон ва жамият аро қарама-қаршилиқлар Эрих Фромм томонидан Франц Кафканинг "Жараён" романи мисолида очиб берилган. Э.Фроммнинг фикрича, роман қаҳрамони Йозеф К. ўлими олтидан "Ҳаётнинг бефойда ва арзимас эканини тўлиқ хис қилган".¹⁴⁷ Бугунги ўзбек адабиётинида инсон ҳаётининг шўро адабиёти кўра билмаган жихатлари бадий ифодасини топди.

¹⁴⁵ Норайтов У., Қуронов Д. Романининг янги умри // Жаҳон адабиёти. - 2001. - № 3. - Б. 176.

¹⁴⁶ Сортр Ж.П. Экзистенциализм тўғрисида // Жаҳон адабиёти. - 1997. - № 5. - Б. 193.

¹⁴⁷ Фромм Э. Душа человека. - М.: Республика, 1947. - С. 286.

Бугунги адабиётимизда тенденцияга айланган «модерн» асарлар ёки унга хос талқинлар қатта қизиқиш уйотмоқда. Бу ҳодисани айрим адабиётшуносларимиз фарб адабиётининг Ф.Кафка, А.Камю сингари XX аср буюк ёзувчиларининг тавсири ёки уларга таклид деб аташмоқдалар. Бу гапда жон бор. Сўнгги йилларда ёш ижодкорлар авлоди орасида ўша адиблар ижодига қизиқиш бениҳоя қучайди. «Модерн» услубидати айрим асарлар ўзбек тилига айнаи шу авлод вақиллари томонидан таржима ҳам қилинди. Шу қаби мисолларга асосланиб, бу тавсир моиллини фақат фарб тавсирга боғлаш, уни таклидчилардан иборат деб қараш тўғри эмас. Миллий адабиётдати хар бир ҳодисанинг сабабинги ташки омиллардан эмас, аввало она заминнинг ўзидан, реал воқелиқдан, замона эҳтиёжидан изламоқ даркор. Бу хусусда ёзувчи Н.Эшонқулнинг ўзи шундай фикр билдиради: «Адабиёт ҳеч қачон яққа ҳолда тараққий этган эмас. Жаҳон адабиёти дунёдати юзлаб халқларнинг адабиёти, шу жумладан бизнинг ҳам. У бизга бегона адабиёт эмас. Шунинг учун жаҳон адабиёти тушунчасига чўшиб, хавотирланиб қараш ноўрин. Анъаналар адабиётдан адабиётга ўтади. Қимда нимата эҳтиёж бўлса, ўшани олади. Мен ҳам ўз эҳтиёжимга яраша олганман. Қимта керак бўлса биздан олади. Мен тавсирни жуда оддий тушунаман, шу сабабли чўчимаيمان. «Бошқача ёзиш» агар ўзига хос ёзиш бўлса бу муқаррар ҳодиса. Агар у чираниш, олифталчилик бўлса, у ҳеч нарсга, хатто таклид ҳам эмас. Таклид ҳам таклид қилинаётган нарсатга мос бўлиши керак. Бўлмаса у қарнай бўламан деб чиранган сурунайнинг ҳолига тушади. Гап таклид ёки тавсирда эмас: гап истеъдодда. Ёзилган асарда истеъдод сезиладими, йўқми? Агар сезилса хавотир ноўрин. У барибир тавсир доирасини ёриб чиқадир»¹.

Ёзувчи ҳақ. Зеро, адабиёт умуминсонийдир. Назар Эшонқул ўз фикрини давом эттириб: «Мен ўта миллий асар Мурод Мухаммад Дўст қаламига мансуб «Дашту даладарда» хикояси ҳам Фолкнернинг «Уош»и ҳам бирдек қадри. Буларда мен на хусусийлиқни, на умумийлиқни кўраман: бу хикоя-

лар истеъдод махсули бўлгани учун жозибалидир. Миллийлик чегара эмас. Аксинча бепойнлик ва сўзга зуҳр этилган миллат-парварликдир», - деб ёзган эди.

Аслида санъатнинг, жумладан адабиётнинг ҳам миллийликдан кўра умуминсоний хусусияти теранроқ бўлади. У ирк, дин, тил каби кишиларни ажратиб турувчи табиий-ижтимоий тўсиқлардан юксакда туради. Мамлакатлар, сиёсий тузумлар, чегараларни буткул инкор этади. Ҳақиқат шуки, хозирги Фарб қадимги Шарқдан ўрганиб олмайди. Эндликда Шарқнинг Фарбдан таъсирланишига ҳам табиий ҳодиса сифатида қараш керак. Ҳаётимиздаги ижтимоий-маънавий бурилишлар туфайли ўзгараётган адабиётимизда Фарб адабиёти таъсирида мавжуд анъаналар ижодий ангиланиб бормоқда. Бу ўзгариш, айниқса, ҳодисаларни ифода қилиш тарзида аниқроқ сезилмоқда. Хусусан, авваллари воқеаларни қаҳрамон тилидан баён қилишга ҳушламайроқ қараларди. Бундай усул кўлланса, албатта қаҳрамон ўзига ён босади, ҳодисалар ҳолис ёритилмайди, дея тушунилади. «Хатто», «Менинг болалик йилларим...» дея биринчи шахс тилидан «ўтмишдан эртақлар» сингари ажойиб асар яратган Абдулла Қаҳҳордек улуғ санъаткор ҳам «Асарнинг биринчи шахс тилидан ёзиш ижодкорни чеклаб қўяди» деб ёшларга маслаҳатлар берган эди» деб хотирлаган адабиётшунос Абдулла Улугов. «Аслида эса асарнинг санъат даражасини ҳодисаларнинг ким тарафидан ҳикоя қилиниши эмас, балки ёзувчининг бадиий маҳорати белгилар экан» деган ҳақли ҳулосага келган.

Глобаллашув жараёнида адабий мулоқотлар, халқаро адабий алоқаларнинг ривожланишида анча силжиш кўзга ташланади. Кўп миллатли ўзбек адабиётида ҳам адабиётнинг энг муҳим муаммолари қаламга олиниб, таҳлил этила бошлади. Шундай қилиб ўзбек адабиётида миллий-маданий, диний-фалсафий муносабатларнинг кўринишлари акс эта бошлади. Фарб ва шарқ кишисининг бир хил жараёнда, бир хил воқеаларга муносабатлари бадиий тасвир этила бошлади.

Ана шундай асарлардан бири Х.Дўстмухаммаднинг “Жим-

житхонага йўл” ҳикоясидир. Асарда Фарб ҳамда Шарқ кишининг ҳаёт ва ўлимга муносабати фалсафий-бадиий талқин этилган.

Алиб асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида шундай изоҳни келтилади: “Кўп йиллар бўлди италийлик машхур адиб Дино Буцаттининг “Етти қават” ҳикояси таъсирида юрман. Ниҳоят, ушбу фикрулода ўзига ҳос ҳикояни эркин таржима қалқиб, унга “назира” ўлароқ ҳикоя битдим”.¹⁴⁸

Изоҳда “назира” сўзи тирноқ ичига олинган. Шунинг ўзи ҳам “Жимжитхонага йўл” асари том маънодаги назира эмаслигидан далолат беради. Мумтоз шеъримизда назира ёзиш анъанаси ўта ривожланган эди. Уларда машхур бир шеърнинг шакли (вазни, қофияси) олинчи унга мазмунан яқин бошқа бир мазмун юкланган. Бунга Умархон шеърлариға Фазлий Намангоний бағишлаган шеърлар ёркин мисол бўла олади. Албатта, назира ёзилишида бирор шеърнинг мазмун ва шакл жиҳатлари ўта мукаммал эканлиги сабаб бўлади. Назира бағишловчи ўша шеърдан каттик таъсирланиши натижасида янги шеър вужудга келади. Х.Дўстмухаммад ҳам “Етти қават” ҳикоясига назира бағишлар экан ундан кўп йиллар мутаассир бўлиб юрганини айтиди. “Етти қават” ҳикоясининг эркин таржимаси билан ўз ҳикоясини кетма-кетликда беради. Бу эса назирачилик анъаналарида учрамайдиган ҳолат. Шунинг билан бирта ёзувчининг бундай кетма-кетликдан кўзлаган мақсади муқоасади. Бутун асар мазмун-моҳиятини, ўзига ҳослигини ҳам муқоаса ташкил этади. Асарнинг бу жиҳати ҳам назира жанридан тубдан фарқ қилиб асарнинг умумий йўналишига, ёзувчи ғоясига хизмат этади. Муаллифнинг бадиий мақсади эса ҳикояни ўқиш, таҳлил этиш давомида очилга боради.

“Етти қават” ҳикояси қаҳрамони Дино Корте, “Жимжитхонага йўл” қаҳрамони Зоҳид Яқин исмли кишилар. Уларнинг ҳар иккиси арзимас касаллик билан касалхонага ётишади. Ҳар

¹⁴⁸ Дўстмухаммад Х. Жимжитхонага йўл // Тарқу. 2001. № 3.

икки касалхона биниси ҳам етти каватги. Факат касалхонада Дино Кортеги еттинчи каватга. Зоҳид Яқинни биринчи каватга жойлаштирилади. Касалхона профессори Дино Кортегининг касали хақида шундай дейди: "Хасталик аломатлари борликка бор, дея тушутирди профессор, - лекин хавотирланарли жойи йўқ, нари бора, икки ёки уч хафтада ўтади-кетди".

Шу бир оғиз дутфининг ўзи Дино Кортеги тетиклаштириб юборди. Демак, уни сўқир хавотир эзётган экан. Мана, ҳаммаси ойдинлашди: икки хафта, жулда чўзилса уч хафта ётади-ю, кишлоғига қайтади".¹⁴⁹ Зоҳид Яқинга бундан ҳам енгилроқ ташхис кўйишади. Касалхонада ишлайдиган қайини-си-ўқтам унга шундай тасаллинома сўзларни айтади: "Биров сизни касал дедими? Профессор ўзимизнинг домла. Бир оғиз айтгандим, мана, тинч, энг жонон палата сизники-да! Одамлар йиллаб навбат кутади, сиз учун эса... Одам дам олиши ҳам керак-да. Ҳа, айтганча, акангизни ўзим даволайман, қаровсиз қолдирмаймиз, деди домла".¹⁵⁰ Демак, бошланишда ҳар икки - Фарб ва Шарк кишининг вазияти бир хил. Дино Корте ҳам Зоҳид Яқин ҳам у қадар хавфли касал эмас. Бундан ҳар ик-кисининг ҳам кўнгли хотиржам. Касалхона шароити, айниқса, палаталардаги тозаллик, осойишталик ва тартиб уларнинг ик-каласига ҳам ёқади. Ҳамшираларнинг муомаласи кўнглиларини тоғдай кўтарди.

Бирок палаталар ўзгарган сари у икки касал руҳиятидаги фарқ очила боради. Дино Кортега бир боғалик хотин келиши баҳонаси билан пастга-олтинчи каватдаги палатага кўчирилишини ўта нозиклик ва сиполик билан хабар қилишганида у кўркиб кетади. Ҳатто норозилик билдиради: "У бўлар иш бўлганини, розилик билдириб кўйганча, аёл киши олдида субут-сизлик қилишга орияти йўл кўймаганини тан олди. Барибир профессорга шикоят қилишни дилига тугиб кўйганида, бир

оркагу бир аёл кириб унинг лаш-лушини саранжомлаб кўчиш-га хозирлаб улгурилди".

Зоҳид Яқин эса иккинчи каватга кўчирилган экан, бунини қушундлик билан қабул қилади. Уни иккинчи каватдаги палата, айниқса, бу кават ҳамшираси Шавқиянинг гўзаллиги ром этади. Дино Корте эса сал ўтиб бешинчи каватга туширилади. Унинг жисми ҳам, руҳи ҳам тоборо оғирлаша боради. Биринчи бор бешинчи каватга келганда унга "сиз каватнинг энг соғлом беморисиз" дейишади. Орадан бир неча кун ўтгач, Дино Корте ўзининг аҳволи яна оғирлашаётганини, оёғига бедаво "қирмизи тошма" тошаётганини сезиб қолади. Врачга мурожаат қилганида шифокор: "Бизнинг шифохонада беморларни даволаш учун барча шароит муҳайё! Факат битта ле-кинни бор. Нокўлайлиги шундаки, Гамма нурлар тўртинчи каватда. Кунига уч маҳал олишингиз учун каватма-кават чиқиб тушинингизни шахсан мен маслаҳат бермасдим."¹⁵¹ Шундай қилиб, яна силлик йўл-алдов билан Дино Корте тўртинчи каватга кўчирилди.

Зоҳид Яқинни учинчи каватга кўчирилганда "Профессор Зоҳид Яқин норозиланишини, ҳатто маломат ёлдиришини кутган эди. Аксинча, бемор заррача отринмади, зорланмади ҳам". Дино Корте ахволдан шикоят қилиб хотинига пайдар-пай хат жўнатиб туради. Зоҳид Яқин эса ўзининг ахволига ачиниш билан қараётган, безовталанаётган хотинига тасалли беради:

Робия, сен барака топ, онаси. Ўғлим анча эсли бўп қолди. Лекин ҳали тепамда одам қараб ўтирадиган ахволга тушмадим. Қайтага руҳим ҳар қачонидан тетик. Худота шукур."¹⁵²

Зоҳид Яқин тўртинчи каватга чиқаришганда ҳам руҳан тетик бўлади. Ҳатто ўз оёғи, ўз ихтиёри билан чиқиб боради. Дино Корте эса иккинчи каватга олиб чиқмоқчи бўлганларида йиғлаб юборади. Врачлар уни зўр бериб олдинида авраш-

¹⁴⁹ Дўстмуҳаммад Х. Жинжитхонага йўл // Тоғбакур. 2001. № 3. 69-71-бетлар.
¹⁵⁰ Дўстмуҳаммад Х. Ўша манба. 69-71-бетлар.

¹⁵¹ Дўстмуҳаммад Х. Жинжитхонага йўл // Тоғбакур. 2001. № 3. 78-79-бетлар.
¹⁵² Дўстмуҳаммад Х. Ўша асар. 78-79-бетлар.

га уринардилар. Рухан ўлимни тан олиб кўйган Дино Корте тамом тушқун ва ғайри табиий равишда сўнги каватдан бир кават юкорига иккинчи каватга тушишга рози бўлади. Очиги, Дино Кортеннинг врачлар тўжиган ёлгонларга, фирибларга бўйсунмасдан иложи ҳам йўқ эди. Каватдан-каватга, палатадан-палатага кўчган сари Дино Кортега нисбатан ўқувчи кўнглида ачиниб туйғуси ортиб боради. Биринчи каватга тушиши муқаррар бўлгач, ўқувчи кўз ўнгиди у трагик тақдир эгасига айланади.

Зоҳид Яқинни бешинчи каватда Мужоҳида, олтинчи каватда Мушоҳида, ниҳоят еттинчи каватда Жозиба исмли ҳамширалар кутиб олишди. У юкорига кўтарилган сари жисман заифлашаётганлигини, моддий дунёда насибаси узайётганини аниқ биларди. Лекин бу унинг руҳини сўндириш ўрнига тетиклаштирарди.

Дино Кортега касалхона врачлари қабрга тиккандек биринчи каватга улоктиришган бўлса, Зоҳид Яқин еттинчи каватга кўтарилганда ҳамма унга ҳавас қиларди. Врачлар уни фаршга киёслашди. Ҳолбуки, у жисман ўлаётган эди:

“Фаришта бўлмаса шу ерғача кўтарилармиди?!” Еттинчи каватга-я! Профессор унинг шахсиятини ҳаммадан кўра юкорирок кўяди. Унинг ўлимини кулфат деб қабул қилишга мойил касбдошларига қарата:

“... Шовқин кўтарманг, биродарлар! (Ўлим) Сиз, биз учун эмас, бемор учун Жозиба. - Профессорнинг бўғик, лекин сабобатли товуши паст-баланд ивир-шивирларни босиб тушди. – Зоҳидбойга-Зоҳид Яқиндек инсонларгагина насиб этадиган жозиба бу.” Ҳикоя муаллифнинг ушбу сўзлари билан яқун топади: “Уша кунга бир-биридан олис Мағриб ва Машрик шаҳрида бир пайтнинг ўзида икки бемор бандаликни бажо келтиради”.¹⁵³ Муаллиф Шарк ва Ғарбга мансуб икки шахс тақдирини ёнма-ён тасвирлар экан, на ҳикоянинг ичиди, на

хотима қисмида бу воқеаларга ўз муносабатини билдирмайди. Ҳулоса қилишни, назира ҳикоя ичиди раамзийликни аниқлашни ўқувчи ҳукмига ҳавола этади. Шу жиҳати билан ҳам бу ҳикоя анъанавий ўзбек ҳикоячилигидан тубдан фарқ қиларди. Қиссадан ҳисса чиқариш, ўқувчини маълум ҳулосага ундатиш ўзбек халқ анъанавий ҳикоячилигига, қолаверса, XX аср ҳикоячилигига ҳам хос хусусият эканлиги сир эмас.

Х. Дўстмуҳаммад Дино Буцати қаби касалхона, ундаги каватларга раамзий маъно юклайди. Ҳар икки ёзувчи касалхона дейилганда ҳаётни назарда тутадилар. Дино Буцати Ғарб кишининг ўлимига томон турмуш алдовларига учиб, ҳаёт лаззатларига ташна бўлиб, тобора тубанлашиб боришини Дино Корте мисолида кўрсатади. Унинг талқинида Ғарб кишини учун ўлим фожиа. Ўлим-абдий қоронғулик, йўқлик. Х. Дўстмуҳаммад эса ҳаёт ва ўлим муаммосига Шарк фалсафаси асосида ёндашади. Маълум даражада тасаввуф таълимотига суянади. Масалан, Зоҳид номи ҳам сўфийна, илк сўфийлар зоҳидлар деб аталган. Зоҳид Яқин ўлим сари борар экан, руҳи янада тетиклашганлигини қалбида бир қувонч пайдо бўлаётганини қайта-қайта такрорлайди. Шу билан бирга, уни ҳар каватда раамзий номга эга бўлган ҳамширалар кутиб олишарди. Иккинчи каватда Шавкия-ҳаётнинг завк-шавқини эканлиги нишора. Бешинчи каватда Мужоҳида, арабча «жаҳд» сўзидан олинган бўлиб, ҳаёт завқидан юз ўтиришга жад қилиш маъносиди. Олтинчи каватда-Мушоҳида, дунё ҳаётига иборат кўзи билан боқилишни билдиради. Ниҳоят еттинчи кават ҳамшираси боқий дунёнинг жозибасини билдиради. Қачон инсон ҳаёт завк-шавқига алданмасдан умрини имон-эътиқод билан ўтказар, ўлим унинг учун фожиа бўла олмайди. У фоний ҳаётдан бақо дунёсига хотиржам ўтади. Ўлимни боқийлик йўлидаги бир поғона, деб қабул қиларди.

Хуллас, Х. Дўстмуҳаммад Шарк ва Ғарб маънавий дунёсини киёслайди. Инсоният ҳаёти ва ўлими ҳақида шарқона тифақкур юритади. Умрининг мазмунини моддий олам жози-

¹⁵³ Дўстмуҳаммад Х. Жимжитхонага йўл // Тифақкур. 2001. № 3. Б. 78-79-бетлар.

багарига кул бўлишда эмас, эзгулик, имон-эътиқодда эканлини бадний асослаб беради. Бир сўз билан айтганда, шаркона ҳаёт фалсафасини замонавий шаклда қайта тирилтиради. XX аср ўзбек замонавий адабиёти учун оригинал талқинга эришади.

Замонавий ўзбек хикоятчилигининг энг сара намуналаридан саналган «Шамолни тўтиб бўлмайди», «Бевакт чалинган бонг» (Н. Эшонкул), «Жажман» хикоялари (Х. Дўстмухаммад) айнан ана шундай асарлардир. Бу хикояларда анъанавий тасвир услуби Ғарбдаги янги оқимлар билан уйғунлаштирилган, уларда жажмон илғор наслининг тавсири сезиларли. Бинобарин, мана шундай бадний тасвир ва бадний моҳият ва мазмун билан бўтулти кун наслида ўзига хос услуб даражасига чиққан ва ёзувчини адабий жамоатчилик кўзи олдида модернистик ёзувчи даражасига чиқарган бир туркум асарлар бунинг исботидир. Жумладан, Н. Эшонкул қаламига мансуб «Бевакт чалинган бонг» асари япон адаби Сюгаро Ямомотанинг «Куритан даракт», «Шамолни тўтиб бўлмайди» асари эса америка адаби Фолкнернинг «Эмилъа учун атиргуллар» асарлари билан муайян уйғунликка эга.

Турли даврларда, турли жамиятда, турлича шароитларда ҳаракатланадиган қаҳрамонлар образи адабиётда, аввало, олдий инсон ҳаётининг кечинмаларини нозик кизил ишта тизади. Ёзувчи маҳорати бирла тизилган баднийат кўринишлари инсон ҳаёти, орзу-интилишлари, яшаш тарзи, тафаккур олами, қалб дунёси, туйғуларининг ранг-баранг фожияси тўғрисида хикоя қилади.

Баъзан наслдаги янгиланган шакл-шамойил бадний тасвир ёзувчи бадний ниятини амалга оширсанда, ўқувчи кўз ўнгидда чалқашлик ҳосил қилади. Албатта бу, ноанъанавий бадний тасвир услубининг ўзига хослигидир. Бу ҳолат кейинги давр наслида, ҳусусан, хикоятчилигида Н. Эшонкул ижодида яққол кўзга ташланади. Шу ўринда адабнинг «Бевакт чалинган бонг» хикояси билан япон адаби Сюгаро Ямомотанинг «Куритан даракт» хикоясини қиёсий таҳлил қилишни жоиз деб билдик. Чунки ҳар икки асарда ҳаракатланадиган қаҳрамонлар сони

ассосан бир кишидан иборат бўлиб, мазмун ва ғоя жиҳатидан бир-бирига анча яқин. Асар қаҳрамони ҳақида гапирар эканмиз, у ким ва қандай одам, унинг жамиятдаги ўрни нимадан иборат, деган савол туғилади. Ҳар икки асар қаҳрамони ҳам жамиятда яшаш учун курашади. Яъни тирикчилик учун майда-чуйда юмушлар билан шуғулланади ва мана шундай ишлар билан қимтадир асқотади. Ҳар икки қаҳрамон ҳам атрофдаги муҳитдан ўзгичлигини ва ўзларини ёлғизлик гирдобига отишини уларнинг яшаш тарзига айлантиради. Улар ғарчи одамлар билан қизикмаса-да, одамлар уларнинг ўтмишини ва ўзлари учун сирли бўлиб қолган кишининг ўй-хаёлини тафтиш қилишга ҳаракат қилишади. Чунки, четдан қараганда уларнинг на оёғи, на мартабаси, на бойлиги, на хотин-болочакаси бор. Бу нарсаларнинг ҳеч бирини уларда кўрмаган атрофдаги одамлар уларнинг яшашдан максатди нима эканлигига қизикишади.

Бўтулти глобаллашган дунёда инсониятни қийнаётган муаммолардан бири руҳий ёлғизлашув муаммосидир. Ҳар икки ижодкор ҳам ўз асарида ана шу муаммонинг бадний ифодасини Коровул чол ва Хей образлари мисолида бадний ифода этади.

Инсон табиатан шундай яралганки, у имкон даражасида ўзиникини беркитиб, ўзганинг сирини қизикиб яшайди ва мана шу қизикиш, сирли нарсани қашф этишга интилиш баъзан худбинликка, баъзан қотилликка ва ҳатто, баъзан ўз умрининг якуни топишга олиб келади. Юқорида келтирганимиз бу қаҳрамонларда қандай сирли нарсалар бор деган саволга ҳақли равишда ҳар икки образда инжа туйғулар, муқаддас эътиқод, сабр бардош ва бўёқ муҳаббат бор, деб жавоб бериш мумкин.

«Бевакт чалинган бонг» асари Коровул чол характери ва қиёфасини тасвирлаш билан бошланди: «Ким унга ўзини яқин тутса, у шунчалар ўз қобилига ўралиб олар ва одамларга қоронғу бўлган ҳаёти қабри бурчакдаги куёш нури тушмайди деган пастаккина хужрасига кириб кун бўйи чекиб ўтиради: хужрага ҳам терчил бадбўй ҳамда тамаки хиди ўрнашиб қолган. Ўзи эмас, ғалати осойишталик ва кун ўзоти шифтда судралиб

юрадитан хиллар унинг ёлғиз ва сўқжабош ҳаётини билдириб, бу бесаришта, ипириски хонага тириклик бағишлаб турар эди: зотан унинг кўникмага айланган сокин ва ёлғиз ҳаётини бу йилларда ҳеч ким билма олмади».

«Қуриган дарахт»да эса ёзувчи қаҳрамонни шундай тасвирлайди: «Унинг кулбаси овлоқ жойда, ўт ҳам аранг ўсади-тан, сопол парчалари, шиша синиклари билан тўлиб кетган ташландик бир ерда. Кулбанинг эшигидан бошланиб хароба-зорни кесиб ўтган билинар билинмас ёлғизоёқ йўл Хейнинг қадамларидан ҳосил бўлган. Хей ҳеч ким билан мулоқот қилмайди, саломлашмайди ҳам, саломга алик ҳам олмайди, ҳеч ким унинг ҳақиқий исмини, ёшини билмайди. Бир қаратган одам уни 50-60 ёшда дейиши мумкин, гоҳида куч-қувватдан қолиб силласи қуриган 75 ёшли чолдек туюларди».

Кўриниб турибдики, ҳар икки асар қаҳрамони ҳам искирт, бадбўй, ташландик хароба маконни ўзи учун яшаш масканига айлантирган. Шу искирт чолларнинг қалбидати сир-синоватни асардаги қаҳрамонлар истатанидек китобхон ҳам уни қашф этишга қизиқади. Лекин ҳар иккала ижодкор ҳам бу сир-синоватни очик тасвирлашдан чекинишган. Асарни ўқиш жараёнида маълум бўладики, қоровул чол ва Хей аёл хиёнатига дучор бўлган шахслар. Улар ўз хатосини англамоқ учун шундай муҳит танлаган бўлса ажаб эмас, лекин ижодкор қаҳрамоннинг аёлга нисбатан нафратини, ишончсизлигини ёки қасд олишини бирон-бир ўринда очик тасвирламайди, аксинча, ўша қибрли ва тўзал аёлларни ҳаётнинг аччиқ сабоқларига дучор бўлган тарзда инсонга ҳос бўлган ҳислатларни унуттаётган қоровул чол ва Хей қаршисига олиб келади. Аёллар уларнинг олдидати кечириб бўлмас гуноҳларини яна бир қарра англаб қайтиб кетишади. Мана шу кечирим сўраб келиш ва гуноҳларни авф этилмаган аёлларнинг қайтиб кетиши ҳар икки асарда мазмун ва моҳиятан бир хил бўлса-да, иккала ёзувчининг ўзига ҳос маҳоратини кўрсатади. Жумладан, япон адабиёти С. Ямата Хейнинг қаршисига келган аёлни шундай тасвирлайди:

«Бу аёл ёлғиз ўзи Хейнинг кулбасига келиб уни қутади ва Хей келгандан «Бу - мен» дея қисиниб-қимтиниб сўзлайди. Эътиборсиз унинг келганида на хурсанд бўлган, на нафратланган, на жажли чиққан Хейнинг уй юмушларини бажариб, у билан яшайверади».

Ҳикоядан маълум бўлишича, у аёл Хейга нисбатан хиёнат қилиши билан бирга ўзга эркакдан фарзандли бўлганлигини сўзлаб беради. У пиширган овқатни еб, у ювган кийимларни кийиб, тўшаган жойда ётиб юрган Хей аёлга энг оғир жазо берганидлик ва бечетиборлик билан муносабатда бўлади. Буни англаган аёл «Жазо муддати ўтаб бўлгандан кейин хатто қонгидан ҳам гуноҳ олиб ташланади, сен нега мени кечиринини нисамайсан? Айтаманг қифоя, ҳамма гапингга қираман» деб иттижо қилади. Аёл нймалар демасин, Хей сукут сақтайди, у ҳеч нарсани эшитмайди. Йўлда ётган тош нима-ю, у нима? Шамол тошини пуфлаб ўтади, тош эса ҳеч қачон шамолга жаноиб бермайди. Аёл кулбада ўн икки кун яшайди, ўн учинчи кунни кетишга қарор қилади.

Н. Эшонқул эса «Аёл 15-16 ёшли боласини етлаб кетди. Аёл қирқлардан ошган, чиройли юзиди хали сўлимлик ва эҳтирос сўнмаган, кўзлари ўйчан, ўзини туттишдан мулоҳазали ва ақлли аёл эканлиги кўриниб турарди. Бола эса гаранг эди. Аёл Омон Жумага совхозда эри ишлаганини ва уни уйга қайтариб беришини сўради. «Неча йилдан бери уйга қадам босмайди, - деди у қурсига ўтирмаёк. - Кунини ичиб ўтказди. Сизга бир она сифатига мурожаат қилаётман». Аёл йиғлашга тушди ва ўзини кўрсатиб: «Бу худо қарган болани ёлғиз ўзим қатта қилдим, энди чарчадим, бунга ҳам ота керак», деди. Аёлнинг йиғисидан тасвирланган Омон Жума қоровулни қанчалик қис-тамасин, у аёл билан бирга кетишдан бош тортди: «Бекорга оғора бўлмаганлар, - деди бошини етган қуйи, биз аллақачон эр-хотинлиқдан чиққанмиз». У аёл билан болага қайрилиб қам қарамади. Омон Жумани танг қолдирганча боғ ичига қириб кетди ва у ерда шохлаб кетган тутларни хотиржам бўтай

бошлади. Аёл унга нисбатан журъатсизгина интилли-ю, сўнг жойида такка тўхтаб қолди”.

Иккала асарнинг қиссидан маълум бўладики, жамиятда нисбатан ишончдан, одамларнинг муҳаббатидан маҳум бўлган шахс жазосини ўз ҳаётидан олади. Ўзини ўзи ёлғизликка, хор-зорликка маҳум қилади. “Бевақт чалинган бонг” қаҳрамони қоровул чол миллат бошига тушган ижтимоий кризиснинг икки қарра қурбони. Биринчидан, уни жамият ўзидан четлаштиради. Мустахлак тузум қонуниятларига кўра қоровул чол “ўтириб” чиқади. Иккинчидан, жамиятдаги шўрча ахлоқ таъсирида ҳаётини йўқотган хотинининг қилмишлари, ўзинга хиёлати унга яна бир оғир зарба бўлиб тушади. Унинг қалби саҳродек қуриб қолади. Шу боис ўзини ёлғизликка маҳум этади. Лекин қоровул чол қалбининг туб-тубидида ягона инсон - онасига бўлган муҳаббат сақланиб қолган. Унинг Хейдан фарқ қилдиган жихати ҳам шунда. Қолаверса, онага бўлган муҳаббат-қоровул чолнинг яқка ягона эзгу илнжги. Сўнгги илнжги ҳам ўзинга ҳомий деб билган амалдор томонидан топптаб ташлангач, қоровул чол учун аёсурутга айланади. У онгли равишда ўз устидан ҳукм ўқийди. Ўзини одам ўлдиршидек оғир жазога маҳум этади. Инсонийлик қиёфасини тамом йўқотади.

Айтишимиз мумкинки, ҳар икки асар шакл ва мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин бўлса-да, уларда ривожланган дунёнинг инсон ҳаётига ижобий ва салбий таъсири бадий бўёқларда таъсирлаб берилади.

Глобаллашув нафакат санъат, адабиёт, маданият ва қўндалик ҳаётимизга ўз таъсирини ўтказиб келмоқда. Гуманитар соҳаларда ва айниқса адабий танқидий нуктан назардан “глобаллашув” атамасининг маданий ёки адабий жараёнга таъсири бошқа соҳаларга нисбатан кескин бўлмасада, замонавий адабиётга глобаллашув жуда фавқулодд равишда кириб келди. XX асрда дунё адабиётининг турли вакиллари асарлари таржималар қилинди ва ўз навбатида бу адабий таъсир масалалари-

нинг юзига келишга сабаб бўлди. Инглиз, рус, адабиёти намуналари билан бирга турк адибларининг асарлари ҳам ўзбек тилига таржима қилина бошлади. Фарб ва Шарк адабиётлари аро ўзаро муштарак мавзу ва муаммолар бадий асарларда акс этиши кузатилди.

Адабиётшунослик илмида маълум бир ёзувчи ёки шоир ижодини миллий ва халқаро анъаналар контекстида қиссий ўраниш илмий-назарий аҳамиятга эга бўлиб, бу ҳолат орқали ёзувчининг ижодий индивидуаллиги, унинг ўз миллий ҳамда жаҳон адабиёти ривожидидаги ўрни белгиланади.

Жаҳон адабиётининг йирик вакиллари ижодини ўрганиш, улар асарларини миллий тилимизга таржима қилиш нафакат адабиётлар ўртасидаги муносабатларнинг мустақамланишига хизмат қилади, балки инсониятга хос бўлган хис-туйғуларнинг ўхшаш ва айро жиҳатларига диққатимизни қаратади. Бу ҳолга турли китъаларда, турли давр ва шароитларда ижод қилган ижодкорлар асарларида умуминсоний муаммолар, ҳолатларни таҳлил қилиш имконини бермоқда. “... кент микёсдаги халқаро алоқалар жаҳон маданиятини чуқурроқ билиш, умуминсоний кадриятлардан баҳраманд бўлиш учун қулай замин яратди”.¹⁵⁴

Дунёда дини, тили, миллати бир-бирига ўхшамайдиган инсонлар турли китъаларда, турли маконларда яшасалар-да, улар ўз миллий турмуши, оила тартиблари, урф-одатлари, туйу-мотамлари, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзига эгадир.

Шундай бўлса-да, уларнинг барчасида инсоний туйғулар, орзу-умид, соғинч, севи-муҳаббат, эрк, адолат, ички кечинмалар, қўнғил изтироблари, меҳр-оқибатни хис қилиш, эзгулик ва ёвузлик, триқлик ва ўлимга бўлган муносабатларида ҳаммоҳанглик, мутаносиблик ҳолати бор. Ана шу инсоний туйғулар ер юзидида барча халқларни бирлаштириб туради. Туйғулар инфоасидаги ранг-баранг кайфият, кечинмалар, инсоний

¹⁵⁴ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўёқлари: халқиятликка таътил барқарорлик шартлари ва тараккиёт қиёфалари. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — Б. 149.

ва ғайринисоний муносабатлар, бадний адабиётдаги талкин ва талкиқлардаги муштараклик инсониятнинг илдизи бирлигини далиллайди. Бундай муштараклик ва ўхшаш жиҳатларни киёсий ўрганиш адабиётшунослик фанининг бадний-эстетик методларидан бири саналади.

Ёзувчилар Дино Бушцати, Робиндранат Тагор, ҳамда ўзбек адаби Сайд Аҳмаднинг мазмун-моҳияти билан бир-бирига яқин турувчи “Ўликлар негга тирилмайди”, “Ўликми тирик”, “Сағана” номли ҳикояларида биз юқорида санаган инсоний туйғулардан бири — тириклик ва ўлимга бўлган муносабат ўзига хос тарзда ифода этилади. “Санъатнинг барча шаклларида воқелик образлар воситасида акс эттирилар экан, бу образлар воқеликнинг айнан ўзидан, нусхасидан иборат эмас. Санъат асаридати ҳар бир образ ижодкор шахсининг хиссий ва аклий идрокидан ўтган воқелик парчасидир”.¹⁵⁵ Бу уч ҳикояда қаҳрамонлар тақдири бир-бирига ўхшаса-да, ҳар бир ижодкор шахсининг шахсий ва хиссий кечинмаларига асосланган ҳолда бадний талкинлар айрича. Винобарин, Р. Тагор асаридида ўликлар ва тириклар ўртасидати муносабат талкини фожевий, Д. Бушцатида фалсафий, С. Аҳмадда эса ҳажвий йўсинда ёритилади.

Р. Тагор “Ўликми тирик” ҳикоясида фожевий тақдир эгаси Кадоминининг инсонлар юрагиди доимо кўрув ўйотадиған тақдирини, яъни ўлиб тирилган аёл киматини хикоя этади.

Р. Тагор асар бошида Кадоминининг ҳеч кими йўқ эканлигини таъкидлайди. У қайин оғасининг хотини вафотидан сўнг унинг ўтлини бор меҳрини бериб тарбиялайди. Ёзувчи “Хотин киши бировнинг боласини тарбия қилдими, тарчи унга муҳаббатдан бошқа ҳеч қандай ҳуқуқи йўқ” дея таъкидлайди. Бу билан Кадоминининг бу дунёда ҳеч қандай меҳрибон кишии йўқ эканлигини яна бир бор исботлайди. Шундоғам бахтиқаролик пешонасига ёзилган аёл тўсатдан вафот этади. Ҳикоядати воқеалар жараёни драматизмга бой лавҳалар билан ривожланади. Мавлўмқи, Хиндлар урф-одитига кўра ва-

фот эттан кишининг жасади куйдирилади. Хуусан, “Ўлди”га чиқарилган аёл аслида ўлмаганлиги, уни ёқмоқчи бўлиб ўтин излаб кетишганда аёл хушита келиб, тақдир сўқмоқларининг синовларига дучор бўлганлиги ифода этилади. Кадомини ўзининг тириклигини аңгласа-да, лекин уйига қайтмайди. Чунки ҳамма унинг ўлганлигига ишонч хосил қилган. Ёзувчи таъбири билан айтганда “Уларни ўлим дарёси бир-бидан ажратиб туради”.

Дино Бушцатининг “Ўликлар негга тирилмайди” ҳикоясида ҳам қаҳрамон худди шундай ҳолатни бошидан кечиради. Скретжачи Тони Апашер вафот этади. Аммо у ҳам худди Кадомини сингари тириклар дунёсига қайтиб келади. Ҳар иккала ёзувчи “марҳумлар”нинг дўстлари, улар руҳиятидати кечинмаларни жууда таъсирчан тасвирлайди. Чунончи, Тагорда : “Жағовманинг кўнгли қандайдир гаш эди, лекин бунинг сабабини ўзи ҳам билмайди... Кадомини парижонроқ кўриган сари, унинг юрагидати дардини билилмай, Жағовманинг тобора жаҳли чиқаверарди”.¹⁵⁶ Бушцатиди эса “... кун бўйи аллақандай ғалати бўлиб юрилман... Назримди худди кечкурун бизникига Апашер кириб келадигандек”.¹⁵⁷ Ҳар иккала асарда ҳам қаҳрамонларнинг тириклиги уларнинг яқинларига сезилса-да, аммо ҳеч ҳам бу ҳақда тасаввур қилишни, чуқурроқ мулоҳаза юритишни истамайди. Ёзувчилар тириклар қалбиди ана шу истакнинг йўқлигини асарнинг асосий нуқтаи деб қарайди. “Хизматчи хотинлардан бири ликобчада салт олиб кирди, Кадоминини кўриши билан кўлидан ликобча тушиб кетди-да, қичкиртанча полга йикилди”.¹⁵⁸ Тагор асариди тириклар оламита қайтган қаҳрамон ҳолати жууда аянчли тарзда берилади. Аёл тириклар дунёсиди саргардон кезар экан, оиласига қайтишни жууда ору қилади. Оилага уни чорлайдиган асосий нарса ундати оналик меҳри, унинг тарбиясидати овсинининг

¹⁵⁵ Б. Саримсов, Баднийлик асослари ва меҳонлари, Тошкент, 2004 й. 4-бети.

¹⁵⁶ Тагор Р. Ўликми, тирик, Т.: “Милланиет”, 1997 й., 12 бет.

¹⁵⁷ Бушцати Д. Ўликлар негга тирилмайди, Т.: “Милланиет”, 1997 й., 22 бет.

¹⁵⁸ Бушцати Д. Ўликлар негга тирилмайди, Т.: “Милланиет”, 1997 й., 23 бет.

боласига нисбатан бўлган хавотир хиссидир. У ўз аҳволини унутиб касал бола ҳақида қайғуради. Аммо ҳеч қим аёл ўлими адашиш, ёки тирикчилиги тасодиф эканлиги ҳақида ҳаёлига ҳам келтирмайди.

Ўлим ва тириклик дунёсида турган Кадоминини ўз уйига қайтиб яқинларини саросимага солишдан кўра бу фожеадан хабардор бўлмаган эски дўстининг уйига боришни афзал билади. Эски дўсти Жаҳомма томонидан унинг яхши кўтиб олиниши билан адиб дўста садоқат туйғусини ифодаласа, эрининг дўтонасига бўлган самимий муносабатидан таъсирланишини эр ва хотин ўртасидаги муҳаббат, бу муҳаббатнинг нафратга айланишини тасвирлайди. "Сиз қанақа одамсиз... Сиз эркаклар ҳаммангиз шунақасиз".

Бундай ҳолат Бушати асарида қуйидагича тасвирланади: "Шу пайтда нима қилиб юрибсан?-дея Жанна эшикни очди ва иссиқкина тўшакка қараб чопқилламоқчи бўлди-ю Апташнинг галати қиёфаси уни ҳайратга солди."

Икки дунё орасида турган қаҳрамоннинг омадсизлиги унинг ўз тилидан шундай тасвирланади: "... Сизлар одамсизлар. Мени сизларга ботлаб турган нарсаним". Асардан кўзланган максад ҳам шу саволга жавоб топишдир. Ўлиб тирилган қаҳрамонларни ҳатто ўз яқинлари даврасига қабул қилмайди. Уларда қувониш ўрнига дахшат ва кўрқув туйғуларини ўйғотади.

Маълумки, ўлган одамнинг қайта тирилиши ҳақидаги афсона ва ривоятлар, хусусан, "Тўрғли" туркумига кирувчи халқ достонларида, ёзма адабиётда ҳам анъанавий сюжет ҳисобланади. Аммо бундай ҳолат бадний адабиётда ҳам, ҳаётда ҳам гайритабиий ҳодиса сифатида қабул қилинган. Юқоридаги иккита асарда ҳам дўстининг дийдорини яна бир бор кўриш учун тайёр қаҳрамонлар уларнинг "тирилиб" қайтгандан сўнг тириклар оламига қабул қилишлари учун ички ҳалик, ётсираш йўл бермайди. Адиб бу билан инсонлар орасидаги меҳр-оқибат ришталарининг нақадар мўрт эканлиги, атрофдагиларга нисбатан бўлган эътиборсизликнинг қандай фоживий оқи-

батларга олиб келиши Кадоминининг аввчли аҳволини ҳикоя этиш билан, яъни қаҳрамон тирикчилигини исботлаш учун ўзини ўлдирлишга мажбур бўлганлигини тасвирлайди. Бундай ҳолат тасвири Бушати асарида фалсафий талқин этилади. Инсон ўлимидан сўнгги маросимлар, кўз ёши-ю армонлар унинг ўзи олдига ўзи учун никоб эканлиги, иккинозламачилик, ички "мен"га кул бўлиш одамзотга хос хусусият эканлиги Тамбурулани образи орқали маҳорат билан очилади. Адиб унинг қиёфасини шундай тасвирлайди: "Тамбурулани ўткир дипломат сифатида ном қозонган, эҳтиёткор, ўз ишига пишик одам эди; шу фазилати (ёки нуқсон) туфайли у жамиятда камтарона хизматлари имкон берган даражадан кўра юқоринок мавқеини эгаллаган эди"¹⁹. Бундай ҳолатлар асардаги Жанна, ҳазрат Раймардо образларида ҳам учрайди.

Юқоридаги ҳар икки ҳикояда тириклик орасидаги тафовут инсонларнинг унга муносабати қаламга олинган бўлса, С. Аҳмадининг "Сағана" ҳикоясида инсоннинг ўлимига бўлган муносабати ҳажвий тарзда баён этилади. Асар қаҳрамони Боки ҳақфани тириклик пайтидаёқ ўзи учун ўлим тадориғи аниқроғи маросимларни ўтказиб қўйиш ҳақидаги фикрлар бевозта қилади. Бунинг биринчи сабаби атрофдагилар ва яқинларга нисбатан ишончсизлик бўлса, иккинчиси унга бу оламда қилинаётган муносабатлар у ўлгандан сўнг қандай бўлишига қизиқишдир. Бу қизиқишлар Боки ҳақфанининг эл орасида кулги бўлишига олиб келади. Асар қаҳрамонининг ўзига мотам маросими уюштириб инсоннинг инсонга бўлган ишончсизлигини аниқлаб, унинг "бошпурти"ни топириб домовоидан ўчганлиги қозғовозликнинг инсон кадр-қиммати билан турлиси бўлган ҳолатларни қиёбоҳон кўз ўнгига тавдалантиради.

Учала асарда ҳам инсон туйғулари, кадр-қиммати улуғланади. Ҳар қандай жамият, тузум, шароитда онанинг фарзандга бўлган меҳри бекиёсизлиги Кадоминини образи акс этти-

¹⁹ Бушати Д. Ўликлар негиз тирилмайди. Т.: "Миллатнинг", 1997 й., 22 бет.

рилган бўлса, иккиозламачилик, “ўлдинг-ўчдинг” кабилгида яшовчилар Жағома, Тамбурлани образлари оркали ёритилганди. Хар учала асарнинг ҳулосаси шуки, мохиятан ўлим ва тирлик орасида катта бир кўприк бўлмаса-да, ўлим сари юз тутган одам тириклар дунёсида қайта ўрнини топа олмаслиги ифода этилади.

Дунёнинг турли бурчақларида турли даврларда яшаган ва турли динларга эътиқод қилган класикларнинг ҳаёт ва ўлимга муносабатларини таққослаш оркали тафаккурларидати муштарак шу билан бирга ўзига хос-айрича муносабатларини ҳам ижтимоий, ҳам диний, ҳам маънавий, ҳам миллий дунёқарашлари нуктаи назардан кузатдик ва ўрганадик. Кузатишларимиз шунни кўрсатдики киёслатганимиз ҳикоятлар қаҳрамонлари ўзларининг тирикликларини ўз ўлимлари билан исботладилар. Бу тасвирлар ёзувчилар айтмоқчи бўлган асосий максадни ифодаловчи восита вазифасини бажарган. Жумладан, Татор ҳикоясида кўтарилган ғойда халқнинг маърифатсизлигига урғу берилган бўлса, Дино Бушати ҳикоясида мистика орқали инсониятнинг ўлимдан узоқроқ бўлишининг ўзиёқ унинг ҳаётсеварлиги эканлиги асар ғоясига сингдирилганлигини, Саид Аҳмад ҳикоясида эса ўлимдан кўрқибнинг ўзиёқ асар қаҳрамонини ўлимга маҳсус тайёргарликни ўзи амалга оширишга сабаб бўлганлигини сатирик тарзда ёритишга эришганини, бу учала асарнинг баъдий киммати, уларнинг китобхонни мушоҳадага чорловчи жихатларини кўрсатиб беради.

Хар учала асар талқини орқали ўзаро меҳр оқибат, инсон қадр-қимматининг йўқолиб кетаётганлигига ишора қилинади.

Адабиётнинг асл дурдоналари муайян тилда яратилса-да, давр ўтиб, улар бошқа тилларга ҳам «ўтиб», турли миллатларни эзгуликка, ўзаро меҳр-оқибатга чорлайверади. Чунки адабиётнинг асл асарларига замонлар, маконлар истехком бўлолмайди. Улар учун диний эътиқодлар ҳам, мамлакатлар ўртасидати чегаралар ҳам ҳеч замон «Хитой девори» бўлолмайди. Негаки, улар сўзнинг илоҳий мўъжизавор қудратини

ўзида мужассамлаштириб олгандир. Ана шундай асл асарлар муаллифларидан бири Турк адаби Умар Сайфиддиндир. У XX аср Турк адабиётида ҳикоя жанри ривожига ўзига хос услубга эга ёзувчилардан.

Ватанпарварлик мавзуси барча халқлар адабиётида етакчи мавзу саналади. Айниқса, ватан озодлиги, уни ташқи қучларнинг таъсиридан асраш миллат ва миллий тилнинг ривож, халқчилик адиб ҳикоятларининг асосий мазини ташкил этади. Рус адабиётшуноси Л.Г. Юлжевичнинг «Адабиётда миллий характер муаммоси» деб номланган тадқиқотида: «Адабиётда халқчилик масаласи сўзсиз миллий характер муаммосининг кай даражада акс эттирилиши билан боғлиқ», - деб ёзди.

Олим миллий характернинг иккиламчи хусусияти деб хар бир адабий қаҳрамонда миллий хусусиятлар етакчилик қилиши, умуминсоний хусусиятлар бевосита миллийликдан келиб чиқиши кўрсатилади. Учинчи хусусият, баъдий қаҳрамоннинг ўз ватанини сеувчи, миллат бахт-саодати йўлида қурашувчи сифатида тасвирланишидир. Тўртинчидан, миллий характернинг тўлақонли чиқиши учун ёзувчи, ижтимоий позициясининг эстетик идеали билан чамбарчас боғлиқ бўлиши лозим. Бешинчидан, муаллиф дунёқарашини ўз миллатининг илгор идеяларини ифода этиши, бундай идеаллар билан бир жон, бир тан бўлиши керак. Олтинчидан, миллий характерни таъсирлаш учун муаллиф тарихийлик тамойилига асосланиши лозим.

Л.Г. Юлжевич миллий характернинг юқоридаги олти хусусиятига қўшимча яна қуйидагича таъкидлайди: «Миллий характер ўзига хослигининг муҳим (бирламчи) белгиси - бу қаҳрамон ички дунёсидир. Шу билан бирга баъдий тил, қаҳрамон нутқи, баъдий тасвир усулларидати миллийлик миллий характер бўтувчиликни таъмин этади».¹⁶⁰

¹⁶⁰ Юлжевич Л.Г. Проблемы национального характера в литературе / Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Москва: Высшая школа. 1970. С. 146-148.

Л.Г. Юлжевичнинг фикрини қувватлаб шунинг таъкидлаш мумкинки, характернинг миллий бўлиши учун унда миллатга хос барча хусусиятлар мужассам бўлиши керак.

Умар Сайфиддин асарлари хусусида гап кетганда Л.Г. Юлжевич томонидан назарий асослаб берилган барча хусусиятлар мужассам эканига амин бўламиз.

“Пушти дур тун” (баъзи таржималарда “Кизил дурли куйлак”), “Бошини бермаган шахид”, “Турзи”, “Ажабо, у не эди?” каби ҳикояларида Ватан ишқи, ватанпарварлик, уни асраш, ҳимоя қилиш каби туйғулар биринчи планда туради. “Пушти дурли тун” ҳикоясида адиб ўз ғоялари ва қарашларини Мухсин Чалабий образи орқали акс эттиради. Бу образ орқали адиб туркий халқларга хос ҳақиқий характерни яратди. Маълумки, адабий характер том мавнода ҳаётни бадий акс эттириш усулига қараб белгиланади. Ҳаётни бадий акс эттириш ўз навбатида ҳаётнинг характердан бадий характер яратишдир. Натижада, инсон шахсияти орқали бадий характернинг тарихий, умумбашарий, халқона ва миллий қирралари юзата келади. Ёзувчи бадий образни турли даврлар, турли руҳий, тарихий вазиятлар тирдобида ташлайди ва бу орқали образ характерига хос жиҳатларни ёритиб беради.

Ҳазинадан бир пул олмасдан, бор мол-мулкни сотиб, ўрнига кимматбаҳо тошлар қадалган чопон тиктирган ва унинг Эрон шоҳи саройида қолдириб қолган мулкдор Мухсин Чалабий тангиллиги ҳар қанча таҳсинга лойиқдир. У Ватанга фойдаси тегishi учун бутун бойлигидан ажраса-да, хизматини ҳеч қачон миннат қилмайди. Ёзувчи Мухсин Чалабийни шундай таърифлайди: “У ҳудожуй, ғоятда ақлли инсон эди. Инсонга таъсир эттувдек салобати ва сирин бор эди. Қарағай ўрмонининг орқасидаги катта ҳўжаликни бошқарар, пешона тери билан меҳнат қилар, ҳеч қимга қайирлиги йўқ эди. Йўқсин ва ғарибларнинг кўнглини олар, дастурхонидан меҳмон аримасди. Динни маҳкам ушларди. Аммо мутаассиб эмасди. Дин, улус, ватан ишқини, мамлакатининг бўёқлиги, муқад-

даслигини юракдан ҳис қиларди. “Тангридан бошқасига сажда этмай, кулга кул бўлмаслик унинг ҳаётдаги максаси эди” – дея таърифлайди. Адибнинг ҳикоядан максаси ҳам ана шу таъриф орқали очиб берилади. Мухсин Чалабий амалдорлар олдига икки бўкилиб, уларга мулозамат кўрсатган, ўз гуруҳини билмайдиган, заифлардек ерга судралайб юрадиган искирт инсонлардан нафратланарди. Ҳатто бундайларни кўрмаслик учун одамлардан узоқда юрар эди. Адиб биргина мана шу таърифлар орқали инсон руҳиятидаги эврилишлар, қадар-қимматнинг йиғилгаси, қаҳрамоннинг “давлатдан нуқул олиш керак эмас... бироз бериш ҳам керак...”, эрон шохига қарата “Саройингизда улут бир подшонинг элчисини ўтказиш учун тилламингиз, кўрпачангиз йўқ экан. Бунинг устига бир турк ерга ёзган нарсасини қайтиб қиймайди” каби сўзлари ҳақиқий ватанпарварликни, инсон гуруҳи, ор-номусини англайди. Ёзувчининг турк миллатининг тақдири, унинг келажакни борасидаги ҳавотирлари “Дўсту нодўстларимиз” ҳикоясида ёрқин акс этган. Ҳикоя қаҳрамони “Тарихи, таълими, адабиётида ўзини бу қадар инкор этган бир миллат ўз миллийлигига асосланган “иттиҳод” бирлик ғоясини ўртага қўйиши мумкинми? Европаликлар бизни яхши ўртанмаганликлари учун бундай ғоя борлигини таҳмин қилиш мумкин!... Орамиздагилар бўлса бу қадар гўл бўлмасликлари керак. Мамлакатимизда “турк, турклик, Туркия туркчи” қалимлари бўлмаганлиги сингари “турк тили” деган бир тил ҳам йўқдир”, дейди. Миллатни миллат сифатида шакллантирадиган, бирлаштирадиган, ривожлантирадиган, биринчи омил тилдир. Тилни йўқотиш миллатни ўлдириб томон етаклайди. Шу боисдан ҳам муаллифнинг ўз она тилининг аҳамияти, унинг софлигини асраш тўғрисидаги ўй фикрлари, ташвишлари бу асарда ўзига хос оҳангда жарағлайди. Адиб қаҳрамонининг бу қарашлари орқали миллий тил ва миллий адабиёт миллий давлатни вужудга келтиради. Деган ғоялар илгари сўрилганлигининг тўғриси бўламиз.

Адибнинг ватанпарварлик ғоялари улуғланган хикояларидан яна бири "Туткун" хикоясидир. Йигирма йил туткунликда яшаган, аммо бир дакика ҳам ватан тупроғи, унинг озодлиги ҳақидаги орзуларидан воз кечмаган, унга ишониб яшган Қора Мамиш образи асарда инсоннинг метин иродаси, эътиқоди қанчалар қучли бўлса, унинг атрофидигиларга, оиласига, ватанига бўлган садоқати ҳам шу даражада самимий бўлишини тасвирлайди. Қора Мамишнинг ўз миллатига, халқига, динига бўлган эътиқодини ёзувчи шундай тасвирлайди: "Факат таҳорат килолмагани учун қайғуради. Доймо кунчиқар томоннинг чап тарафиди туриб, кўзларини қиблага қаратар, беш вақт номозини яширин ишоралар билан адо этарди". Асар қаҳрамони 20 йил туткунликда, 10 йил хўжайиннинг хизматида бўлган энди у қучдан қолган, ҳеч қандай фойдали ишта ярмайди. Аммо унинг хотираси ҳали бақувват. Ёзувчи қаҳрамоннинг ватанни қайта кўриш ҳақидаги орзу истақларини баён этишда туш мотивидан фойдаланади. Бу мотив орқали инсонни яшашга, ҳаётийликка ундовчи восита унинг руҳияти эканлигига ишора қилади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, қаҳрамон бирор ўринда ватанини севади, дея ошкор ифодаламайди, аммо унинг асар сўнгида "Шаҳид бўлсам мени шу байроққа ўранг! Ол байроқ хилпираган ер ватан эмасми, ахир?!", деган фикрлари билан далиллайди. Чунки кека кемачини сўнги дақиқаларгача яшаш истагини сўндирмаган туйғу бу- Ватан туйғуси эди.

Умар Сайфиддиннинг хикоялари орасида аёллар образи биринчи планда кўрсатилган асарлари талайгина. "Баланд пошналар", "Қуриган очочлар" хикояларида аёллар қалбидagi нозик, илғаб бўлмас туйғулар, уларнинг изтироблари тўзал чизиларда ифодаланади. Адибнинг аёллар бош қаҳрамон бўлган хикоялари орасида "Қамалак" хикояси характерлидир. Хикоя бош қаҳрамони Ойша эндиликта ўн ёшга кирган. Шундай бўлсада адиб асарда уни "Паҳлавон Ойша", дея таърифлайди. Паҳлавонлик одатга ўтган болаларга нисбат берилган. Бу

ўринда ёзувчи Ойшани "паҳлавон" дея таърифлашининг ўзбек унинг қурашувчанлигига ишорадир. Ойша паҳлавон бўлиши билан бирга ниҳоятда тўзал киз. Ана шу тўзаллик ва паҳлавонлик ташбеҳларининг бир-бирини қабул қила олмаслиги, яъни киз боланинг от минishi, ўк отishi, қураш туishi мумкин эмас деган эски қарашлар ойшанинг қалбиди исён тўтдилади. Олдиғина ўн ёшли киз бола қалбидати исён орқали адиб ХХ аср бошларидати турк аёллари қалбиди кўтарилган қурашчанликни ифодалайди. Тузумдаги эскилик сарқитлари, аёлларга бир бўюм сифатида қараш, уларнинг кўнгли билан ҳисоблашмаслики ҳаётининг бош мезонига айлантириб олган, динни никоҳ қилиб, ундан ўз мақсадлари йўлида фойдаланаётган қимсалар образини бўри домла киёфасида тавдантиради. Ойшанинг ҳаёллари орқали унинг домла қаби қимсаларга қарши исённи ифодаласа, бўри домланинг ўн ёшли кизга нисбатан нуқул "ҳижобага солинг, ҳижобага. Энди унинг очик юриши макбул эмас", дея қайта-қайта жавраши у яшаб турган тузумнинг узок давом этиши учун исён қилган қимсаларнинг ҳали улғаймасдан илдизини кесиши, улар орқасидан эргашиб кетувчиларнинг кўпайиб кетмаслиги учун бир тушов эканлигининг ифодасидир.

Ёзувчи Ойша ва бўри домла образларини бир-бирларига қарши қўяркан ХХ аср бошларидида бутун туркий халқлар ҳаётида рўй берган ватан озодлиги билан бирга аёллар оозодлиги учун ҳам бўлган қурашлар ҳақида хикоя қилади. Ойша образи аёлларнинг озодлиқка, паранжини ташлашга қарши қураш, эркак ва аёлнинг жамиятда тенг ҳуқуқли эканлигининг намунаси сифатида кўрсатилар экан, бу образ ўзбек адабиётида аёллар озодлиги учун қурашган Чўлпоннинг "Кеча ва кундуз" романидати Зеби, Абдулла Қаҳҳорнинг "Дахшат" хикоясидати Усини образларини эслатади. Аммо Умар Сайфиддин асаридати қаҳрамон Ойша озодликни қанчалик истамисин, "Кеча ва кундуз" дати Зеби, "Дахшат" дати Усин қаби Ойша ҳам ҳақиқий озодликка қурашлар орқали етиш мумкин-

лигини англаб етмайди. У хаёлан бўри домла каби кимсаларга қарши қурашишни ўйласада, унинг қалбидати исён қурашга айланмайди. Бу билан ёзувчи ўша даврдати муҳит бунга имкон бермаганлиги тасвирини чизиб беради.

Ёзувчи хикоялари орасида “Ажинали кўшк”, “Ок юз”, “Васиятнома”, “Жасорат” каби асарлари ҳажв ва сатирага бойлиги билан ажралиб туради. “Ажинали кўшк”, “Васиятнома”, хикояларида адиб жамиятдати зикна, бировнинг хаки эвазига кун кўраётган имонсиз одамлар образини яратди. Рўза ва намозни никоб қилиб олган сохта диндорлари Ҳожи Ниёзий образида ифодадаса, бировнинг хакига хиёнат қилувчиларни Муфти хожи афанди образига сингдиради. “Жасорат” хикоясининг сарлавҳасини ўқиган китобхон асар кимнингдир жасорати хакида бўлса керак деб ўйлайди. Ҳикоя мазмунига кириб борганингиз сари адиб ўзининг ўтқири сатирик тиги билан аслида кўрок, кўлидан ҳеч қандай иш қелмайдиган кимсаларнинг ташки қиёфаси билан бошқаларни кўрқитиб юрган кишини оддийгина жонзот қанага қарши қўйишининг ўзидек асарнинг ўтқири ҳажвга бойлигидан далолатдир. “Васиятнома” хикоясида эса адиб ҳаётнинг мазмунини қайфу сафодан, кимору ичкиликбозликдан, айшу ишратдан иборат деб билан кимсалар устидан кулади. Бу кулгуларни қаҳрамоннинг жиянига ёзган сохта васиятномасида кўрсатиб берган уч қисмдан иборат дастурга сингдиради. Адиб қаламга олган бу хил сатира ва ҳажв нафақат турк халқи ҳаётида, балки бутун инсоният ҳаётида учраши мумкин бўлган воқеа ҳодисалар эканлиги билан ўқимишлидир.

Адиб хикояларининг характерли хусусиятларидан яна бири шундаки, қайси хикояни ўқиманг, унда миллат дарди, ўз халқининг ор номуҳсини улуғлаш билан бирга инсонни инсон, халқни халқ даражасига кўтарувчи ягона тимсол ТИЛга алоҳида урғу берилди.

Бутун дунёда глобаллашув жараёнлари бормоқда. инсонларнинг дунёга бўлган муносабатлари, кийиниш тарзлари,

озик-овқатлари, еб-ичиш усуллари, кундалик юмушларни бажариш тарзи, саёҳат қилиш усуллари, ҳузур-ҳаюват ва кўнглихушлик қилиш тарзлари ва ҳоказоларда сезиларли ўзгаришлар бўлмоқда. Инсоният ўз яшаб турган ҳудудидати анъаналар, маросимлар, одатлардан узоқлашиб, бетоналашиб кетмоқда. Бу ҳолат тил ва мулоқотта жиддий таъсир қилиши илм-фанда қузатилган ҳодиса. Қайсики халқ инглиз исёзлосида ёки рус исёзлосида бўлган бўлса унга шу халқнинг маданияти ва у билан бирга тили кириб қелган. Натижада отзаки мулоқотдати сўзлар ёзма тилга ҳам кириб қелган. Натижада баъзи миллатларда маҳаллий халқ тилининг қарибқолишига себаб бўлган. Бу йиллар давомида халқларни ҳавотирага солиб қелган муаммолардан биридир.

Умар Сайфиддиннинг “Чаноккалбадан сўнг” хикояси айнан шу муаммоларга бағишланган. Қаҳрамони тилидан айтилган: “Ўз исминини билмайдиган, ўз тилида ёзмайдиган, душманларини дўст деб билган бир миллат яшаши мумкинкинми? Бунинг имкони борми? отини билмайдиган, ўз тилида ёзмаган, душманини дўст деб билган бу бечора миллат эртага руслар, французлар, инглизлар қўлида Ҳиндистон халқи каби асир бўлади, уларга молдай хизмат қилади, маданиятдан, яъни инсонийликдан, ахлоқийликдан маҳрум бўлади”, дея тили ва маънавиятини унутган, улар учун қурашмаган кимсаларга қарата “Ўх, асир подалари...” деб хитоб қилади. Адибнинг қаҳрамон тилидан айтилган “-Уйонинг! Ўзлитингизни билиб олинг, Ҳайвон сингари ғоясиз, ташкилотсиз, маданиятсиз яшаманг, миллат бўлинг...” каби хитоби биринчи жаҳон урушининг изтиробли давларида эрк учун қурашаётган ватандошларига қарата айтилган бўлса-да, нафақат кечати кун учун бутунги кунимиз учун ҳам аҳамиятлидир. Ҳар бир халқ, ҳар бир миллатнинг ўз тили ва маънавияти, ватанини зўравонлик, ташқи таъсирлардан ҳимоя қилиш учун қорлаган хитобдир.

Адиб ижодидида ўзига хос фалсафийлик устуни бўлган хикоялар ҳам талқингина. “Ғамтин хикоя” ни биз ана шундай асарлар

сарасига киритишимиз мумкин. Асарни бу тарзда номланишининг ўзбек унинг фалсафийлигига ишора қилади. Ҳикояда аниқ бир қаҳрамоннинг номи тилга олинмайди. Қизикарлиси шундаки, адиб оппоқ қор тимсолида покликни, беғуборликни эмас фожевийликни ифода қилади. “Қор ҳар томондан оппоқ қиз қабри қопланганди. Тупроқ қўринмасди. Тупроқни қўриш учун қорни султириш керак. Ҳолбуки, факат қўчалар султирилади. Қўчаларга тош ётқизилади. Устида ейиладиган ҳеч нарсаси бўлмайди. Емишини ердан оладиган беғубора хайвонларнинг аҳволини энди ўзингиз бир тасаввур қилиб қўринг! Бутун дунёнинг юзини шакарсиз музқаймоқ қоплаган. Бир ховуч есалар шу захоти музлайдилар... Хуллас, ер юзаси ана шундай фожевали аҳволда экан, бир ботнинг ўртасида жажжитина чумчуқ титраб турарди: факат қўркувдан эмас!” (“Бадал” 216 б.) Келтирганимиз иктибосда “емишни ердан оладиган беғубора хайвонлар”, “шакарсиз музқаймоқлар”, “факат қўркувдан эмас” жумлалари ҳикояда ёзувчи фалсафий дунёкарашнинг қай даражада акс этганлигини намоён этади. Қор рамзий дегал воситасида беғуборлик, яхшиликни эмас фожевийликни акс эттирган ҳикояларни ўзбек адиби Хуршид Дўстмуҳаммадининг “Ибн Муғанний” ҳикоясида ҳам учратиш мумкин. “Унинг ховлисига қор қўп ва ҳўп ётади. Яъни қаҳрамон турмуш ташвишлари билан доимо банд. Шу даражада ётадики, оқибат Ибн Муғанний бутун оила аъзолари билан қор остига қўмилиб қолади. Қорга, яъни турмуш ташвишларига тутқунлик узок давом этади. Уларнинг уйлари дунёдан тамом ўзилиб қолади: “Отажон негаси уйимизга ҳеч қим келмайди”, савол сўрайди ўғил. Ибн Муғанний бор гапни ўғлидан яширмайди: “Ҳаммаининг ховлисини қор бостан ўғлим — бошқалар ҳам ўзимиз қабри ўз уйида банди”.¹⁶¹ Бу билан ёзувчи жамиятнинг маънавий ҳолатига ишора қилади. Ҳар икки асарда ҳам оп-

поқ қор муаллифлар эстетик илғали фалсафий мушоҳадаларини қамраган рамзий образларнинг бадиий намуналаридир. Иккала ёзувчининг ўзига хосликлари шундаки, Хуршид Дўстмуҳаммад асардан хулоса чиқаришни ўқувчининг зиммасига юклайди. Умар Сайфиддин эса “факат қўркувдан эмас” жумлаларининг маъносини қиссадан хисса тарзида асар якунида беради, инсон қанчалик булоқ хилқат бўлиши билан бирга энг шайқатсиз мавжудод ҳам деб қарайди. Ва айти пайтда ҳар бир тирик мавжудод ўз яратувчисининг қисмати билан қочиб қутулолмайди, деган хулосани беради.

Адибнинг “Фармон” ҳикояси ҳам ўзига хос фалсафага бой асарлардан биридир. Асар қаҳрамони Тўсинбой умр бўйи подшоҳга садоқат билан хизмат қилган. Подшо унга ўз ҳаётини ҳам ишонган. Адиб оқибат бу ишончини подшо хиёнат билан алоқирган. Асардаги ўқувчи қабрини ларзага соладиган ҳолат садоқатли аскарнинг ўз ўлими ҳақидаги фармонни ўз қўли билан олиб боришидир. Адиб инсоннинг ички хис-туйғулари, ўз-ўзи билан курашишдаги тизгинсиз ҳаётлар ва кечинмаларни Тўсинбой образи орқали маҳорат билан тасвирлайди. “Подшо ва давлат йўлида жонини ҳам аямасликка қасам чинмаганимди. Шундай экан, бу жонини қимдан қарға ва негаси олиб қочини керак” (“Бадал”, 229 бет) Биргина “қасам” Тўсинбойнинг ҳаётдаги иймон ва эътиқоди, садоқатининг нақадар муқтаҳамлигини ифода қилади. Ўз қатли учун тайёрланган фармонни бажармаслик учун имкониятлари бисёр бўлсада эътиқодидан воз кечмайди. Асарни ўқиган ҳар бир китобхон Тўсинбой тақдирига қанчалик ачинад-да, унинг жасоратидан ҳайратланади. Тарихийлик принциплари асосида яратилган мазкур асарда қаҳрамонлар ички дунёсининг таҳлилига қатта эътибор қаратилган. Натигада қаҳрамон характеридаги на-факат зоҳирий (ижтимоий), балки ботиний (руҳий) қирралари ёритилган. Иймон, эътиқод, жавонмандлик, адолатпешалик, ватанпарварлик қабри ҳуусуятлар умуминсоний характерида баъзан бир қисми сифатида талқин этилган. Адиб Тўсин-

¹⁶¹ Дўстмуҳаммад Х. Ибн Муғанний / Жажжит. Тошкент: Шарк. 1995. 221-233-бетлар.

бей характери ни чизар экан чукур психологик тахлиллар бйлан чекланиб колмай, кахрамон психологик холатини китоб-хон таъсирлана оладиган даражада жонли килиб кўрсатади.

Истеъдодли адиб Умар Сайфиддин асарлари бутунги кунда хам китобхонлар томонидан севиб ўқилмоқда. Адибнинг кайси бир асарини ўқиманг ундан кўнглингизга акин бир туйғунни топасиз. Жамиятда, кундлик ҳаётимизда бутун хам учраб турган бирор бир муаммонинг ўртага ташланганлигининг туюви бўласиз. "Бадал", "Валинеъмат", "Уч насихат" каби хикоялари китобхонни ҳало мекнат килишга, иродали бўлишга ундаса, Афрўзбей образи орқали эса сохта ватанпарварларнинг тимсолини яратди.

Умар Сайфиддин хикояларида жамиятнинг хилма-хил муаммолари ёритилди. Ўз хикояларига жасорат ва таассуфни, ёт маданият билан менлигини йўқотиб тубанлашиб бораётган сохта зиёлийларни кахрамон килиб олади. Адиб хикояларида қаламга олинган мавзулар нафақат турк халқи ҳаёти, балки бутун туркий халқлар ҳаётини акс эттиригандек бўлади. Ундаги муаммолар бутун инсониятнинг муаммолари эканлиги билан характерлидир.

Хуллас, адиб асарларидаги ҳар бир образ, кахрамон инсонни инсонийликка, миллатни севишга, ватанни улуғлашга ундайди. Унинг кахрамонлари руҳиятидаги тизгинсиз туйғулар, теран мушоадалар билан бирга китобхон шу асарларнинг кахрамонлари билан бирга яшайди. Бу эса Умар Сайфиддин асарларининг хам миллий, хам умуминсонийлигини ифодаловчи белгиларидир. Ёзувчи асар ёзаётганда бирор бир деталга ургу беради, сабаби детал асарда илгари суритган фойда очувчи қалит бўлиб хизмат қилади. Асар кахрамонлари детал атрофида ҳаракат қиладилар, дунёқарашлари очилади. Асарда деталнинг қанчалар иштирок этиши эмас, балки унинг ёзувчи говий мақсадини амалга оширишдаги иштироки муҳимдир. Ана шундай бадиний воситалардан бири тоғдир. Табиатан тоғнинг баландлиги, бепойлиги, гўзаллиги инсонни ўзинга

мафтун этиб келган. Бу гўзалликдан завқ олган ижодкорлар аста-секин турли кўринишларда уни бадиний асарларига бирор восита, пейзаж ёки детал сифатида кўчиришган.

Адабиётта назар ташлайдиган бўлсак тоғ турли ижодкорлар ижодида турли мақсадларда ифода этилган. Одил Ёкубовнинг "Улғубек хазинаси" асарида хазинани сакловчи восита ва дунёвий илмнинг мангуликка дахлдорлигига ишора қилинса, Шўкур Холмирзаевнинг "Тоғларга қор тушди" эссеида тоққа мурожат қилинмаса-да, ёзувчи ундан рамз сифатида фойдаланади, у халқнинг гурури, ор-номусини тоғдай юксак даражага кўтариб асарнинг номини шундай атайди. Чингиз Айтматовнинг "Қулаётган тоғлар" асарида эса йўқолиб бораётган қадриятлар, Нормурод Норқобитовнинг "Овул оралаган бўри" асарида эса тоғни ҳимоячи, қалқон сифатида келтиради. Демак, бадиний асарда тоғ турли мақсадларда таъсирланиб, халқнинг гурури, ор-номуси, қалқон, сирларни бағрида сакловчи, муҳофаза воситаси, орзу-интилишларни менгзайдиган юксалик сифатида талқин этилган.

Биз ушбу ўринда ана шундай асарлардан саналган Одил Ёкубовнинг "Улғубек хазинаси" ҳамда кирғиз адиби, дунё адабиётида ўзига хос ўрин тутувчи Чингиз Айтматовнинг "Қулаётган тоғлар" асарларида тоғнинг бадиний восита сифатида тутган ўрнини кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Мирзо Улғубекнинг дунё илм-фани йўлида қолдирган мероси тарихдан маълум. Бу меросини бутунги авлодларга қайиусинда етиб келганлиги хам тарихий асарларда ёзиб қолдирилган. Бу мерос ва унинг ижодкори ҳақидаги бадиний асарлар хам талайгина. Ўзбек адабиётида Мирзо Улғубек ва унинг ҳуқмронлик тарихи ҳақида Одил Ёкубовнинг "Улғубек хазинаси" романи каби муқаммал асар бўлмаса керак. "Энг муҳими адиб воқеаларни шундай танлайдики, бу вазиятларда фақат Улғубек яшаган даврнинг муаммоларигина талқин қилиниб, балки бутунги кун учун муҳим бўлган жиддий ахлоқий маса-

лапар ҳам ўртага ташланади”¹⁶². Асар воқеалари Улутбекнинг Моваруннахрдаги ҳукмронлик даврида бўлиб ўтади. Ва унда, асосан, Улутбек ҳаётининг сўнгги кунлари, фарзанд ва ота ўр-тасидаги кўнгилсизликлар, олимнинг умри давомида инсо-нинг учун кашф этган илмий мероси, бу мероснинг кейинги авлодларга етказиш учун қилинган сазойи ҳаракатлар ҳақида хикоя қилинади. Асар воқеалари баёни давомида бир неча бор тоғ манзаралари, тоғдаги горлар, тоғ тизмалари ҳақида сўз бо-ради. Асарда тоғ, асосан, қалқон, мангулик, соқинлик, паноҳ сифатида келтирилади. Бу асарнинг дастлабки воқеаларида шундай ифода этилади: “...ман ўзимнинг чин бойлигим деб то-жу-тахтни эмас, илм-маърифат йўлида қилган хизматларимни, биттан асарларим, тўплаган илм хазинасини билурмен. Бу бе-баҳо хазинанинг тақдирини сенинг кўлингдур, Али. Бу хазина буткул Моваруннахр, эҳтимолки буткул башариятнинг бой-лигидур. Мабодо ҳақ таоло бандан ожизни салтанатдан мосу-во қилиб, элида хурфотки авжга минса... бу хазинани бўлғуси авлодлар учун асраб қолмок сенинг гардинингдур. Эҳтимол-ким, уни тоғларга олиб чиқиб аниқ бир жойга яшиурсен”.¹⁶³ Асар қаҳрамони Мирзо Улутбек томонидан тилга олинган бу-тоғ Уруғ тоғ тизмаларидир. Тоғ асарнинг турли ўринларида турли мақсадларда келтирилади. Келтирилган иктибосда тоғ паноҳ, олимдан қолган илмий меросни авлодларга етказувчи восита вазифасини ўтаган. “Олдиндаги тоғ чўққилари тепа-сида бир ҳафталик ҳилол ногиронгина осилиб турар, унинг заиф шўъласида суви қуриб қолган кенг сой, сойнинг икки ёнидаги ёнғокзорлар, қаршидаги юксак чўғ тоғлар улутвор қорайиб кўринар, айни замонда аллақандай сирли, ваҳимали туюларди.”¹⁶⁴ Иккинчи ўринда эса адиб пейзаж орқали табиат

гўзаллигини ифода этиш билан бирга ҳилолнинг ногиронгина осилиб туриши, сой суяларининг қуриб қолганлиги тасвири орқали салтанатнинг таназзулга йўл тутаетганлиги, олим ҳаё-тини аллақандай сирли, ваҳимали қучлар таъкиб қилаётган бўлса-да, унинг инсоният тарихи учун қилган хизматлари эса тоғдек юксак ва улутворлигига ишорадек кўринади.

Асарда келтирилган тоғ сафариди “Аждар гор” хикоя-ти Мирзо Улутбекдек қонот сирларини билгувчи инсон ҳам ожиз бўлган дунёнинг сир-синаотларга тўла эканлиги, инсон уни қанчалик чуқур билишга интилан сайин тубига ета олма-с-лигидан далолатдир. “... Бу гор биринчидан ҳам кенг ва баланд бўлиб, деворлари хитой чиннисидай оқ мармар билан қопланган, эди. Лекин энг қизиги-горнинг охирида яна бир қоронгу туй-нук кўринар, яна сал юрлса, учинчи гор пайдо бўлар эди. Али Қушчи унга ҳам ўтмоқчи эди, Мирзо Улутбек унамади”.¹⁶⁵ Адиб асарда тоғдан рамзий детал сифатида унумли фойдаланган. У тоғ орқали шох ва олим Улутбекнинг босиб ўтган йўлини ишонарли далиллар билан чиқиб берган. Биргина “Аждар гор” тасвири, ун-даги баҳайбат қоя тошлар инсон умри қанча қисқа бўлса, таби-атнинг умри шунчалик боқийлиги, боқий табиат сирлари олдида инсон ожиз эканлигини ифода этади.

Чингиз Айтматовнинг “Қулаётган тоғлар” (Мангу қайлик) асарининг номланиши жиҳатидан тоғга уруғ берилган бўл-са-да, асар говий-бадий мазмунни бутун дунёда муаммага айланиб бораётган табиатнинг инсон томонидан топталлиши, йўқолиб бораётган ноёб жониворлар, маънавий қадриятлар, инсониятнинг бойлик ва ҳокимиятга интилиш йўлида ўзлги-ни учутиб бораётганлиги ҳақида хикоя қилинади. Асарнинг бошидан охиригача тоғларда саргардон кезаётган “мангу қай-лик” одамларни бундай фалокатлардан, табиатта қилинган ҳар бир шайқатсизлик учун ҳисоб берилишидан огоҳлантириб, тоғларда мангу та дарахлар кезади.

¹⁶² Шерамухамматов П. Тарихнинг руҳий муаммоси // Адибёт ва замон (Мако-ла, адабий ўйлар, суҳбатлар), Тошкент, Адибёт ва санъат нашриёти, 1981, -206-б.
¹⁶³ Олди Ёлубон, Улутбек хазинаси, Г.Гулом номидан Адибёт ва санъат нашриёти, Тошкент -1974 й. 19-бет.
¹⁶⁴ Ўша асар, 100-бет.

¹⁶⁵ Олди Ёлубон, Улутбек хазинаси, Г.Гулом номидан Адибёт ва санъат нашриёти, Тошкент -1974 й. 104-бет.

“Улутбек хазинаси” романида Уруст тоғ тизмаларидаги “Ажлар гор” асосий восита саналса, “Кулаётган тоғлар” да эса Узантилаш тоғ тизмаларидаги “Молоташ гори” бу вазифани ўтайди. Ҳар икки асарда ҳам адиблар китобхонга етказмоқчи бўлган маънавий бойлик, қадриятлар ҳақидаги қарашларини сириги горлар орқали баён этади. “Мен болагитимдан бери бизнинг Узантилаш тоғ тизмаларимизда хозиргача Манту қайлик саргاردон кезиб юради, деб эшитганман, мен бунга қайлик саргاردон кезиб юради, деб эшитганман, мен бунга ишонман”.¹⁶⁶ Манту қайлиқнинг тоғ тизмаларида сарсари кезиб юриши одамларнинг бир-бирларини кўролмасликлари, маккорлик, эл-юрт талашилардан факат шу тоғларгина холис, уларгина эрк ва осудалик манзили эканлигига ишора дир. Асар қаҳрамонининг Манту қайлиқнинг кезиб юришга ишониши ва ҳамроҳини ҳам ишонтриши шундандир. Адиб асарни икки ном билан “Кулаётган тоғлар” ёки “Манту қайлик” деб номлашининг ўзидек Манту қайлиқнинг дунёда юз бераётган қабоҳат ва гуноҳ ишлар, одамзод борлигида доим яшаб келган зўравонликларнинг уқубатига қарши бош кўтараётган инсониятнинг рамзий образидир. Инсон қалбидаги меҳр—оқибат, яхшиликнинг қамёб ходисата айланаб бораётганлиги, ер юзидати энг оғир жиноят-одам ўлдирилдан ҳам жирканмай кўйганлигини, бу жиноятлар учун қурашувчилар сонининг қундан—қунга қамайиб бораётганлиги, локайдликлар асар қаҳрамони Арсен Саманчин образи орқали очиб берилади. Арсен Саманчин асли тоғда туғилиб воғта етган бўлса-да, ўқиб шахар тарбиясини олган. У ўз яқинлари ва қишлоқдошларидан яшаш тарзи ва фикр мулоҳазалари жиҳатидан анча илгари. Аммо дунё цивилизациясидан хабардор бўлган бу қаҳрамон ўз яқинларининг қандай яшаётганликлари, руҳиятида кечаётган ўзгаришлардан мутлақо беҳабар. Тоғ халқларига хос бўлган ғурур, ўз қадр-қимматини, орини барча нарсадан устун қўловчи овулдошлари учун унинг қарашлари

қадри эмас. Уларни дунёнинг иқтисодий-сўсий аҳволи-ю, ишбилармонлик ва тадбиркорлик қизиктирмасди. Чунки бор нарасини бирта баҳам кўриш, яйловларидати архару қолонларни ов қилишни улар фақатгина ўзларига тегишли деб билдилар. Улар ҳатто тоғ дарааларидан йиғилган ёввойи асални бозорга олиб бориб сотишни ишбилармонлик деб эмас, ор деб билдилар. “Ҳатто тоғ дарааларидан ёввойи асални йиғиб, бозорта чиқараётганлар ҳам йўқ эмас, илгари ҳеч бунакаси бўлмаган эди. Асални одатан совға тортиқ қилиб беришарди, савдо-сотикка ҳеч қачон олиб чиқилмасди.”¹⁶⁷ Биргина асал савдоси орқали ҳамкишлоқлар ўртасида йиллар давомида шаклланган меҳр-оқибатнинг йўқолиб бораётганлигини қолларнинг қулаётганлигига мислзатан. Асарда драматизмга бой бўндай ўринларни Тоштанарфон ва Арсен Саманчи ўртасидаги овни ташкил этиш мунозараларида яна ҳам ёрқинроқ кўрилади.

Адиб талқинига кўра, инсон табиат фарзанди; унда қанчаллик ожиклик, зукколик мужассамлашган бўлса, шунчаллик ёвуз ҳамдир. Инсон қомил бўлиши учун эзгуликни, гўзалликни, адиолатни химоя қиладиган фазилат эгаси бўлиши керак. Шу маънода қанчаллик аччиқ ва шафқатсиз бўлмасин, инсонга ўз айбони, ўзи кўра олмаган ва билмаган қалб ҳақиқатини рўй-рост айтиш керак деган фикрни илгари суради адиб. Табиат қолмсалари, ҳолатлари, тоғдаги ёввойи ҳаёт ҳукмдори Жабар билан муқояса асосига қурилган бадиий талқин ёзувчи бадиий нияти ифодасига маънодорлик бағишлайди. Бу бадиий ният Тоштанарғоннинг тоғдаги ёввойи хайвонларни араб шахзодаларига “тортик қилиш” маросимидати ҳаракатларида янада ёрқинроқ ифода этилади. Тоштанарғон тоғдаги ёввойи хайвонларга ўз мулкидек муносабатда бўлган меҳмонларни, уларга йўл кўрсатган ҳамқишлоқларини табиатни харобини, қилиш, инсон кўнгилига, эркига таҳдид қилишда, ўз ҳуқуқ ва қилиш, инсон кўнгилига, эркига таҳдид қилишда, ўз ҳуқуқ ва

Ю. Ю. Айтмагов. Көпмәңгелілік Топрақ. "Ұрбаскеру" - 2011 й. 64-бет.

107 Чингиз Айтматов. Къналдын тогул. Толуктук. "Үзбеккестон" -2011 й., 95-бет.

имкониятларини оёк ости қилишда айблайди. Аммо қаҳрамонимиз бундай иллатларга қарши қуралиш ўрнига ўз манфаатлари йўлида ҳаракат қилишни афзал билади. Адиб бу ўринда инсон ички дунёсининг низоҳатда қилган ва етиб бўлмаг пучмоқлари борлигига ишора қилади. Адибнинг маҳорати шундаки, асар сўнггида қаҳрамонларнинг ўз ҳаётидан олтирган сабоқларига уруғ берадиган ҳар қим ўз ҳатоларидан сабоқ олгани маъқул дегандек тўғўлар-кечинмалар реализмга асосий диққат-эътиборини қаратади. Тириклик сабоқлари қаҳрамонларнинг, хусусан, Тоштанасфоннинг тақдирини тубдан ўзгартиради. Зеро, ҳар қимнинг яшаш тарзи, тирикчилиги, бу қалб ҳақиқатининг намоён бўлиш шаклларида бирдир, дея ишора қилади ёзувчи. Шу боисдан ҳам ёзувчи асар сўнггида қаҳрамонларнинг руҳий дунёсига мурожаат қилади. Улар кўнглида кечган оний тебранишларни ҳам қайд этишга интилади.

Дарҳақиқат, Чингиз Айтматов XX асрнинг катта адиби. Адиб ўзининг "Қиёмат", Муҳтор Шоҳонов билан ҳамкорликда битилган "Чўккида қолган овчининг оху зорлари" каби асарларидагидек "Қулаётган тоғлар" асарида ҳам инсоният учун фавқуллоҳда муҳим бўлган гапларни айтишга муваффақ бўлган. Яъни бугун инсониятнинг иймон-эътиқоди, маънавияти масаласини ўртага қўйган. Унутилиб бораётган кадрлар, уларнинг ҳалокатли оқибатлари шайқатсиз ҳақиқат эканлигини қулаб бораётган тоғларга ўхшатган ҳолда тасвирлаб берган. Инсониятнинг қуруқ демократия ва ширлардан қочинишга, бундай муаммоларни биргаликда ҳал қилишга чорлаган.

Асарнинг "Қулаётган тоғлар" деб номланиши ҳам XXI асрга келиб инсоният асрлар давомида муқаддас билган, тоғлардек буюк қадриятлари бойликка хирс, ҳокимиятпарастлик, жаҳолат ва зўравонлик каби иллатлар қаршида емирилиб бораётганига ишорадир.

Бадий асарнинг баркамоллиги қаҳрамон психологиясининг қанчалик ҳолис ва ҳаётний ёрқин акс эттирилганлиги билан белгиланади.

В.Г.Белинский таъбири билан айтганда "... бадий асарнинг бетакрор ўзига хос таровати уни юзга келтирган санъаткор шахсиятининг бетакрорлиги билан асосланади"¹⁹⁸

Бугунги ўзбек драмаларида замонаш образи

Драма, ижтимоий ҳаётнинг ривожланиши ва ижтимоий онгнинг ҳаракатлари билан ҳамбарчас боғлиқ. Драматик асарнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиши бизни ижтимоий ва бадий фикрнинг эволюциясини мунтазам қузатиб бориш имконини беради. Ҳар бир тарихий даврда драма «вақт руҳи»ни кўтариб, унинг ахлоқий муҳитини намоён қилади, инсон ва дунё, жамият ва табиат ўртасидаги алоқаларни рамзий шаклда тасвирлайди. У ҳаётнинг ўзига хослигини, миллий хусусиятларини ўзида акс эттиради ва доимо замонавий ижтимоий ва бадий онга мос келади, шу билан доимий ривашида ҳаракат жараёнида бўлади. Ривожланишнинг дастлабки босқичларидан бошлаб бугунги мураккаб бадий тузилишга эга бўлган замонавий драмага қадар бу жанр узок йўлни босиб ўтди.

Миллий драманинг яна бир муҳим жиҳати - у ижтимоий онгнинг ривожлантирилишининг ҳар бир босқичида юз берадиган ўзгаришлар, зиддиятлар билан ҳамбарчас боғлиқ. Конфликт ҳар доим драманинг асосий ўнсурларидан бири, чунки «инсон ҳаётининг ҳар бир босқичида ёки инсон ҳаётида энг катта жанжаллар инсон ва унинг эҳтиёжлари ва атрофидоғилар ўртасида табиий ва муқаррар бир-бирига зид келадиган муносабат сифатида намоён бўлади. Масалан, жамоат ва шахс манфаатлари, баъзан табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари..

Замонавий ўзбек драмасынинг бадий ва эстетик асослари

¹⁹⁸ Белинский А.Г. Полное собр. соч. Т. 7.-М.: Наука, 1955.-С. 530.

халқининг миллий табиати ва этник бойлигининг қадимийлигини англашга ёрдам беради. Миллатнинг умумий маданий маконида эстетик тизимга айлантирилиб, унинг маънавий ва ахлокий қарашларини, тарихий ривожланишини акс эттираётган бу жанр бутун ҳам ижтимоий ва тарихий воқеаларни тасвирлаб келмоқда. Драма миллий табиатининг чуқур фазилатларини энг кўп очиб берадиган, турли тарихий даврларда инсоннинг дунёқарашини таҳлил қилувчи жанрдир.

Барча жанрлар каби драматургияда ҳам бугуннинг долзарб муаммолари қаламга олинади.

Сўнгги пайтларда театр сахналарида кўйилётган асарларга эътибор қаратадиган бўлсак, асосан комедия, ижтимоий-маиший асарлар ёки қайта сахналаштирилётган тарихий спектакллар эканлигини тўғри бўлмас. Айниқса, Иззат Султоннинг "Навой" драмасынинг қайта сахналаштирилиши бу асарга иккинчи умр бағишлагани ва халқимизнинг сахнада Навоий сиймосини соғинганидан ҳам далолат беради.

Бугунги ўзбек адабиётида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини акс эттирувчи асарлар унчалик кўп эмас. Борлари ҳам XX асрнинг маҳсули. Ойбек, Иззат Султонлардан сўнг буюк шоир ҳақида сахнабон асарлар яратилмади. Ўзбекистон халқ шоири Икбол Мирзо адабиётимиздаги ана шу кесмиликни тўлдириб "Самарканд сайқали" драмасыни яратди.

Мавлудми, Самарканд кўпгина мутафаккирлар қатори буюк шоир ҳаётида ҳам муҳим из қолдирган. Бу шаҳар Алишер Навоий ҳаётининг энг кийин даҳзаларида ўз бағрита олганлиги тарихдан маълум. Шунинг учун ҳам шоир бу шаҳарни жаннатларга тенглаштириб "Самарканди фирдавмонанд" деб атайдди. Драмата асос қилиб олинган воқеалар ана шу фирдавмонанд шаҳарда бўлиб ўтади. Шоир ҳаётининг Самарканд даври, уннинг ижодига бу шаҳарнинг таъсири ҳақида бир қатор олимларимиз батафсил тўхталиб ўтган.

1460 йилда Султон Абду Сайид ва Хусайн Бойқаро зиддияти кескинлашган маҳал, орадан бир қанча вақт ўтмасдан, Султон

Абду Сайид унинг тоғаси Мир Сайид Қобулқийини қатл этади. Мана шундай бир вазиятда, ҳазрат Навоий Сайид Ҳасан Ардашера мактубида битгани каби: "Қи бўлмоқ ватан ичра душвор эди, Кўнгулга жало дафъи озор эди. Сафар тушти олимга беҳти-ёр, Қазо амрида элга не ихтиёр" ... Мана шу сабаблар туфайли ҳам Алишер Навоийнинг Самарканд сафари кўнгулга нажот ва ором истаб қилинган дейиш ҳақиқатга яқинроқ. Драманинг "Самарканд сайқали" деб номланишининг сабабларидан бирини мана шунда деб таъкид қилиш мумкин. Чунки, Тафту Машҳад каби, адолат ва илму урфон пойтахти бўлмиш Самарканд, жаҳон шеъринининг Навоий деб аталган дуру гавҳарини илм ғархи билан сайқаллагани шубҳасиздир. Айни маҳалда Самарканд доругаси бўлмиш Аҳмад Ҳожининг илгир фоти унинг дардманд қалбига малҳам бўлади

Драманинг муқаддимасида Навоий сиймоси ғамгин, ташвишли тарзда тасвирланади. Уни жавобсиз саволлар қийнайди.

Қачон осойишта бўлган ер юзи?

Қачон тинггай афгон, қачон тинггай дод?

Қачон қомил бўлган жоҳил оломон?

Қачон қолди бўлган қалб ва маърифат?

Қалб ва маърифат қолдириги учун курашган ва уни ҳаёти давомида ахтарган Навоий шу юртда бу каби саволларига жавоб топади.

Драманинг биринчи кўринишидаёқ Навоийнинг ташвишли ва изтиробли кўринишини хайрат эталгайди. Ўз асарларида "фирдавмонанд" деб баҳо бергани шаҳар уни бутунлай ўзига мафтун этади. Ва:

*Афсонавий шаҳар, нажот кўрғони,
Ватинлар макони, тирлар макани,*

— дея ўз хайратларини изҳор этади. Муаллифнинг маҳора-

ти шундаки, у ўрта асрларда Самарканд илм ва маърифатнинг маскани эканлигини таъкидлаб ўтирмайди. Бу фикрларини ўзи танлаган образлар зиммасига юклайди. Барча тарихий, бадиий асарларда Навойнинг буюк шоир ва давлат арбоби бўлиб етишишида Хурсон хукмдори Хусайн Бойқаронинг хизматлари таъкидлаб ўтилади ва доимо бу икки шахс нафакат сабоқдош, балки давлат бошқаруви ва иқоудда ҳаммаслақ деб кўрсатилади. Икбол Мирзо бу драмада шу қарашларга ҳаммоҳанг тарзда, Навойнинг жўшқин ҳаёти ва илмий бадиий тафаккуринг ривожланишида Самарканд маънавий-ижтимоий муҳитининг, шахар ҳокими Аҳмад Ҳожибек, факих аллома Абу Лайс Самаркандий ва бошқа бир қатор фозил кишиларнинг хизматлари ҳам бекиёслигини бадиий ифодалаб беради. Муаллиф драмада Навойнинг йиғиллик йиллари ва Самарканд даврини асос қилиб олишида ҳам муҳим бадиий юк бор. Чунки тарихий манбаларга кўра Навой Ҳиротдан чиқиб кетишида қайси шахарга боришни ўзи танлаган ва ҳаётининг аини йиғиллик давлари шу шахарда кечган.

Бу даврда Алишер Навоий Мовароуннаҳрда нозиктаъб шоир сифатида аллақачон танилиб улгурган, мавлоно Дутфийнинг эътирофи тилларга тушган ва хатто, Машҳадда Навой ихлосмандлари ўзлари унинг шеърларидан девон тартиблаган эдилар. Ёш шоирнинг мамлакат узра ёйида бошлаган шон-шухрати ҳаммага маълум эди. Шоир унинг Самаркандга кириб келишини ўзига хос усулда тасвирлайди.

Алишер Навоий Самаркандда Мавлоно Улоий Шоший, Хожа Хурд, Мавлоно Муҳаммад Олим, Мавлоно Сойиллий, Дарвеш Аҳмад Самаркандий, Мирзобек, Юсуфшоҳ Сафойӣ каби олим ва шоирлар билан мулоқотда бўлади. Драманинг илк қисмидаёқ муаллиф мана шу зотларга ишора қилган ҳолда, Самарканд қираверишида уни қарши олган Мўйсафид овозини яратди. Бу образнинг тимсолийлиги шундаки, тақдир ўнглаб қўйётган ва уни руҳларга қилаётган зотларнинг барчаси ўзининг ҳаётида яхшиликларга сабаб бўладилар. Мўйсафид о-

рази — Яли Яздийнинг, Турбатийнинг, Аҳмад Ҳожибекиннинг, Абу Лайс Самаркандийнинг ва шу сингари бир қанча улуг сиймоларнинг муштарак образидир. Адабиётшунос Лайло Шарипова драмадаги асосий образлардан — яъни тақдир тимсоли бўлмиш бу образга диққат қаратади ва уни Ҳўжаи Хизр деб атаганида мутлақо ҳақ эди...

Навойнинг Мўйсафид билан суҳбатида унинг Самаркандга келиш мақсади аён бўлади:

*Мен бунга маърифат қидириб келдим,
Истаб келдим яна осойишталик,
Инсоний ҳисларни соғиниб келдим.*

Бу шахарга маърифат ва осойишталикни истаб келган шоирни биринчи қадамиданок ёвузлик, ҳаётга қасд қилувчилар шарпадек таъкиб қилади. Драмадаги конфликт Мўйсафиднинг ғойиб бўлиши ва Соҳиб Сиддикнинг пайдо бўлиши билан бошланади.

Замонавий бадиий санъат усулларида келиб чиққан ҳолда Икбол Мирзо мажозий шартли образларни қўллайди. Яхшилик ва ёмонлик зиддияти борасидаги Соҳиб Сиддик ҳам шундай аломат образлардан бири. Ҳар ерда бўлгани каби, бу ўринда ҳам Навоий қаршисида нафеу кабр кутқуси пайдо бўлади. Соҳиб Сиддик риёкор, манфатпараст, на санъатни, на юксак эътиқодларни тан оладиган киши, яъни илм гулзоридаги чакиртикан, қора жаҳолат тимсолидир. Хусайн Бойқаро билан Султон Абу Саид Мирзо орасидаги зиддиятдан ўзича ҳулоса чиқариб, Алишер Навоийга илтифот кўрсатиш Абу Саид Мирзонинг, Алишер Навоийга нисбатан Султон Абу Саид Мирзонинг воқеалари аввалиданок ғайирликлар қила бошлайди. Ваҳоланки, Алишер Навоийга нисбатан Султон Абу Саид Мирзонинг ҳеч ҳукумати йўқ эди. Тимсолий образларни яратиб орқали муаллиф уларнинг зиддиятини сахнага олиб чиқади, бир томонда яхшиликлар тимсоли бўлмиш зотлар сиймоси, бошқа ёнда ёмонлик ва қабохот тимсоли Соҳиб Сиддик қабиларнинг

умумлаштирилган киёфаси намоён бўлади. Соҳиб Сиддик кабилар келажакда туркилар шон-шухратини кўкларга кўтариши аён бўлиб турган шондан хавфсизайди, кин ва гинаси шу қадарки, шахар хокими Аҳмад Ҳожиббек тақаллуф қилиб тургани ҳолда ҳам кирдикорларини бас қилмайди.

Дарҳақиқат, бу фикрлар драманинг иккинчи кўринишида Аҳмад Ҳожиббек билан Соҳиб Сиддик суҳбатига ойдинлашади.

Аҳмад Ҳожиббек:

*Гити кўт чўзасиз, эй Соҳиб Сиддик,
Ўзимни ўзимга таништираёсиз.*

Нима демокчисиз, очикрок айтинг.
Соҳиб Сиддик:

*Абу Саид Мурзо сизни хўй сийлаб,
Самарқанд муждини элмаш тиноят.
Ҳаққин адо этмай бу мудреватнинг
Унинг душманига муруват этмак
Сўлтон гўзабини кўзгаташ шаксиз.*

Аҳмад Ҳожиббек ва Навоийнинг суҳбати, Соҳиб Сиддикнинг бу суҳбатни парда ортида кузатиб туриши ҳам унинг жаҳолат ва кабохатнинг содик кули эканлигини кўрсатиб беради. Драматик ҳолатлар уларнинг суҳбати орқали ривожланиб боради.

Аҳмад Ҳожиббекнинг “Қайси шамоллар учирди сизни?” деб берган саволига Навоийнинг: “Чирпирак учирай қисмат шамолли”, дея берган жавоби орқали “Чирпирак” сўзига юқланган маъно Ҳиротдаги аҳолини тасаввур қилиш имконини беради. Аҳмад Ҳожиббекнинг: “Келажак бўлмайди жанг майдониди”, деган иккори,

Ўки

Сизга кучоқ очар нажот кўргонин.

қабл даллалари бир томондан Навоийга тасалли берса, иккинчи томондан шахар хокимининг адолатгеша, илм ва маърифат ҳомийси эканлигини кўрсатади. Драмада Навоий, Соҳиб Сиддик ва Аҳмад Ҳожиббек образларининг тўқнашуви адолатли давлатни шунчаки барпо этиб бўлмаслиги, унда ҳар доим маърифат ва жаҳолат тўқнашувлари бўлишига ишора қилди.

Драманинг учинчи кўриниши Навоийнинг илм ва маърифат даргалари учрашуви ва суҳбатлари тафсилотларини ўз ичига олади. Шоир зақоси бу кўринишда янада яққолроқ намоён бўлади. Шу ўринда бироз лирик чекиниш қилади. Мушоралар асосига қурилган бу кўринишда шоир Самарқанднинг тинч сойишта, шоири олимларига марҳамат кўрсатувчи шахар сифатида талқин этса, иккинчи бир томондан туркий тилининг улуглиги, унинг гўзаллиги темурийлар давриданок эътироф этилганлигини кўрсатади. Фикр эркинлиги, мантикийлигини кушлар сайрашига ўхшатма тарзида тасвирлайди. “Байна” куши ҳақида тапиракан:

*Ўша қайратдан узмзорларни
Гала бўлиб яшар, уришқоқ, жўён,
Машғулотти фақат майна қилмоқлик.
Ўзгалар тобурати тақдорлар онгсиз,
Гоҳида ўхшатиб кўйлар чунонам,
Минг бор афсуслар, ўз кўйидаги йўқ.*

Шоир шу ўринда бировлар фикри билан юраланган, тафаккур қудрати ноқис, манкуртсифат кимсалар қисмати ҳақида тапиради.

Тўти ҳақида Риёзийнинг:

*Ўзганинг кўйидаги билан бўйсада,
Манзур қила олур дўзаг бир куш бор,
Тўти атагайлар, энда севилган.*

деган эътирозига Навойининг:

*Тўғри, чиройли кўш, ранго ранг, жозиб,
Ваде айни тақдор сатъати урун
Мақони қафасда, қисмати эрмак.*

дея “чиройли” сифатини келтираркан, инсоннинг сурати қанчалик гўзал бўлмасин, унинг қалби, тафаккур қудрати заиф бўлса, бу гўзаллик кийматсиз, инсон кадрсиз бўлишига ишора қилади.

Шоирлар суҳбатига улугъ фақих аллома Абу Лайс Самарқандийнинг кўшилиши, ватаннинг тинч осойишта бўлиши фақат илм маърифатнинг ўзи билан эмас, адолатли оқил ҳукмдор сиёсати билан биргаликда эканлигини англатишдир.

*Насру насобингил унутма асло,
Огоҳ бўй, огоҳ бўй, мудом огоҳ бўй!*

мисралари ўқувчини отоҳликка ундайди.

Навойий сиймосини яратаркан, муаллиф унинг муҳаббатини ҳам унутмайди.

Абу Лайс Самарқандий ховлиси тасвирида Абу Лайсининг кизи Феруза ва жияни суҳбатига ишқ ҳақида сўз юритади. Аммо драманинг бирор ўрнида у муҳаббатнинг ибтидоси ёки якуни ҳақида ишоралар берилмайди.

Драманинг кейинги сахналарида Навойий атрофида эрташиб юрган қора шарпа еттинчи кўринишда Соҳиб Сидлик кинёфасида пайдо бўлади ва унинг қора ниятидан Навойийни яна ўша адолат тимсоли Аҳмад Хожибек асраб қолади. Сахнада Яна Соҳиб Сидлик пайдо бўлади. Энди у Навойига душман эмас унга хушхабар келтирган элчи сифатида. Бу ўрнида ўқувчининг таажжубланиши табиий. Чунки бу шарпанинг қора нияти ошқор бўлгандан сўнг Аҳмад Хожибек навқарлари томонидан қатл этилган эди. Муаллиф маҳорати шундаки, Хусайн

Бойқаронинг Ҳирот тахтини эгаллаганлиги ҳақидаги хабарни айнан шу разолат ва жаҳолат тимсоли бўлган Соҳиб Сидлик зиммасига юклайди. Бу билан бундай буқаламун кимсалар ҳар салтанат, ҳар жамият орасида учрашини, ўзларини маърифатли кўрсатишса-да, аслида маърифатдан узоқ, ўз нафсига ва ниёзларига қул эканлигини таяққилдайди.

Драмада устувор йўналиш — шеър санъатининг барқ уриши, шоир қамолоти, маънавий гўзалликлар салтанатга адолат ва виждон ҳукмронлиги натижасида гуллаб-яшнашига алоҳида урғу берилади. Тарихий воқеалар нуқтаи назаридан қаралса, улугъ Амир Темур салтанати даврида яшнаган илмфан ва санъат маърифатли ва доно кишилар томонидан ҳар доим ҳимоята олинганини ва уларнинг ривожланишига алоҳида эътибор берилганлигини кўрамыз. Алишер Навойий, Аҳмад Хожибек, Абу Лайс Самарқандий тимсолидаги маънавий тақдирда ҳаётбахш ўғаришлар рўй беради: султон Хусайн Бойқаронинг салтанат тахтига келиши билан “тақдирнинг чирпирак шамоллари” тинади. Бу хушхабар нафақат Алишер Навойийнинг, балки бутун ўлка илму маърифатининг тараққиётида улкан мужда қаби жаранглайди. Илм ва санъат кишилари энди адолатли ҳимоя остида бўлишидан дарак беради.

Драманинг энг муҳим жихати ҳам мана шунда. Муаллиф бу ўринда мамлакатда адолат ва барқарорлик ҳукм сурмас экан, илму маърифат бор бўйича яшнай олмайди деган асосий фикрни илгари суради ҳамда бу тарихий ҳақиқатни улугъ шоир Низомиддин Мир Алишер Навойийнинг Самарқандда ўтказган йиллари орқали аниқ далиллаб кўрсатади.

Ижодни кашфиёт дейишади. Кашфиёт қилиш ижодкордан тинимсиз меҳнат, ҳаётини мушоҳадаларни чуқур идрок этиш, янги давр қаҳрамонларининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, аниқлашларини бадиий шаклда ўқувчига етказишни талаб қилади. Бугунги адабий жараёнда кўплаб шеър, ҳикоя, қисса ва романлар орқали бу ҳодисалар китобхонга баҳоли қудрат етказиб бериляпти. Инсон қалби, унинг ички эҳтилошлари

орзу истаклари, энг нозик туйғуларигача тебратилган жанр бу драматир. Адабий жанрлар орасида инсон онги шуури ва тафаккурига драмачилик таъсир этадиган жанр йўқ. Тоғмошабин уни бевоҳита кўриш орқали мушоҳада қилади. Театр сахнасида кўйилган асар тоғмошабинни фикран фаоллаштиради, уни ўз ғояларига эргаштиради. Шуниси билан драма бошқа жанрларга қараганда оммавийдир. Ана шу жиҳатларни инобатга олган ҳолда драматург каламга олаётган ҳар бир мавзунинсон тақдири, жамият ҳаётини қандай акс эттириши билан жуда муҳимдир. Бугун ижодкорларимиз ривожланиб бораётган дунё, кенг камровли ҳаётнинг турли жиҳатларини акс эттирувчи драматик асарлар яратмоқдалар. Бу асарларнинг камрови қаби мавзуси ҳам ранг баранг. Бугун сахналаштирилаётган асарлар орасида тарихий мавзудагиларини ҳам кўп учратамиз. Айниқса, сахналаштирилаётган асарлар орасида замон билан ҳамнафас, давр муаммолари, ҳаётнинг оғрикли нукталарини очикчасига кўрсатиб берилаётганлиги драматургиямизнинг ривожидан дарак беради.

Бугун тарихий воқеаликка, янгиланаётган даврга қарашларимиз ўзгаради. Бу қарашлар барча жанрлар қаби драмада ҳам акс эта бошлади. Усмон Азим, Эркин Аъзам, Кўчкор Норқобил драмалари бугунги реал воқеаликни тоғмошабин кўз ўнгига турли ракурсларда кўрсатиб бермоқда.

Драматург Кўчкор Норқобилнинг яратаетилаётган ҳар бир драмасида инсоннинг моҳияти, глобаллашув замони ва муаммолари билан боғлиқ дардлари, даврнинг ривожланиши билан уйғун барча қарашлари ифода этилади.

Ўзбек театри сахналарида аллақачон ўз муҳлисларига эта “Заминдан олис кетма”, “Кўёшни сен ўйғотасан”, “Беш бева ва бир бошлик” ёки “Тўл олмаган гўзаллар”, “Азизим, табасум кил”, “Закоғ” қаби драмаларида давримизнинг энг долзарб муаммолари каламга олинган. Жумладан, а Ўзбек Миллий академик драма театрида сахналаштирилган “Заминдан олис кетма” драмасида инсониятнинг ташвишта солаётган му-

аммолардан бири — бу экологик муаммоларнинг ижтимоий ва маънавий хусусиятларини каламга олади...

Драманинг “Воқеа шу куннинг гап-сўзлари, оптикча нарса йўқ, тўқимадан холи ҳаёт! Бундай ҳодисалар ҳамма жойда бўлиб турар, эҳтимол! Эччилик-да, яхши-ёмон аралаш ҳаёт бу! Бирок одамийлик, виждон, ор-номус, меҳр-мухаббат устунига дарз кетса, ҳаёт тегиримони тескари айланақан” жумлалари билан бошланиши танланган мавзу муаллиф ҳаётий тажрибалари асосида шаклланиганини далиллайди. Драма олис вилоятларнинг чекка бир ҳудудида содир бўлган воқеалар асосига қурилган. Бу кишлоқ одамлари ҳар кунги турмуш ташвишларига кўникиб кетган, ҳамма ўзини ўйлаб, сен менга тегма, мен сенга тегмайман қабилида яшайди. Замоннинг ўзгараётгани, ривожланишлар уларни қизиқтирмайди, аммо айрим қорчапонлар олдий халқнинг бу соддалиги ва бепарволитидан ғараз мақсадлари йўлида унумли фойдаланишади. Асарнинг ҳарактерли томони шундаки, унда муаллиф даврнинг “замонавий” кишиларини турли бўёқларда тасвирлайди. Драмада адиб табиатни асраш учун олиб борилаётган кураш, инсоният йўл қўйган хато ва камчиликларнинг оқибати, киёр, манманлик, лоқайдлик қаби иллатлар фожиясини бадний далиллар билан тасвирлайди.

Кўчкор Норқобилнинг ҳар бир драмаси ўзига хос мавзунини ёритиши билан бирга, кўтарилаётган муаммолар нуктаи назаридан бири иккинчисини тўлдириб бораётганга ўхшайди.

Жамиятда ҳар бир шахснинг ўз ўрни ва вазифалари бор. Агар шулардан бирортаси вазифасини сидқидилдан бажармаса, бизга сезилмасида секинлик билан мувозанат бузилиб боради. В.Г. Белинский таъкидлаганидек «Шахснинг тақдири бутун дунё тақдири ва Хитой подшоҳининг соғингидан ҳам муҳимдир», деганда ҳақли эди. Чунки миллат, инсоният, дунё тақдирини ҳам фақат шахслар ҳал қилади. Кучли шахс бировнинг таъсирида ўзгарамайди, аксинча, ўз таъсирида бировларнинг ўзгаришига олаётган курашчи хисобланади. Адибнинг “Беш

бева ва бир бошлик" ёки "Тул олмаган гўзаллар" асарида ҳам инсоният пайдо бўлгандан буюн мажҳуд бўлган, аёл, унинг гўзаллиги, дунёни ўзгартиришга қодир ақлу заковати қаламга олади. Драмада бировларнинг тақдирини ўзгартиришга туртки бўлган кучли кишилар фаолияти қаламга олинади. Корхона ва ташиқлотлардаги ишга совуққонлик билан муносабат, айниқса, фаррошларга паст назар билан қараш, аёлларнинг майда-чуйда ғийбатлари орқасидан келиб чиқадиган қатта муаммолар, айрим раҳбарларнинг бошқарувдаги лоқайдликлари қаби масалаларнинг ечими асарда аёлнинг оқилона ва тадбирли иш юритиши билан кўрсатиб берилади.

Драмада бутунги кун аёлларининг оилада ва ижтимоий ҳаётдаги ўрни кичик бир корхонада фаолият юритувчи аёллар мисолида намоён этилади. Сиртдан қараганда драма оддийгина маиший муаммоларга бағишланганга ўхшаб кўринади. Аслида эса унда ижтимоий ҳаётдаги, жамиятдаги қатта ўзгаришларга ишора қилинади.

"Хонани мен келишимдан ярим соат олдин тозаланг. Бугундан бошлаб, энди мутлақо бошқа йўлдан юрамиз, деди. Қандай йўлдан? Кимнинг йўлидан юраркан? Кейинчи..." Асардан олинган мана шу парчанинг ўзиданок маълумки, корхонада ҳаёт қайсидир жихатдан ўзгаради. Янги раҳбарнинг келиши ҳаммадан кўпроқ "беш бева"ни "тул" аёлларга айлантиради. Кечатиноа кунини ғийбат, турли сеҳру жодулар билан раҳбарнинг кўнглини овлашга ҳаракат қилиш билан ўтказган, бутун аёллик гўзалликларини мана шундай қора пардалар остига яшириб яшган бу аёлларни янги ҳаётга олиб қиради. Аёллар ҳаётидаги ижобий ўзгаришлар орқали жамиятдаги ўзгаришларни тасвирлайди, гўё. Кўчкор Норқобилнинг умумий ижодига ҳос бир хусусият борки, у барча асарларида сўз ўйинларидан мохирона фойдаланади. Халқона ифода ва афоризмлар топади. Бу эса ижодкор асарлари тилини янада ўқимшли бўлишига сабаб бўлади.

ЛОЛА (*яна елка учириб, эркаланиб*). Ҳамма эраққ бир хил.

бир гўр деган донишмандлардан бири.

САРВИ (*хоҳолоб*). Бу гапни донишманднинг аёли айтгандир... (*Яна хоҳолоб кулади*).

ГУЛИ (*қош учириб Нозига қарайди*). Янгида, янги. Ҳали хандадаги пишмаган.

САРВИ (*ўзини оёсирликка олиб*). Қачон пишар экан-а, хандадаги! Биринчи бўлиб полизидан ўзим узиб олардим... (*яна кулади*).

Драманинг муваффақиятли ўринларидан бири фаррош хотини монолотидир. Фаррош қалбидати ички кечинмалар кучли драматизм билан тасвирланади. Фаррош хотин бу асарда корхонани тозаловчимас, инсонлар қалбини тозаловчи фаришта мисол бўлиб тасвирланади. Корхона раҳбарининг ҳодимларни алмаштиришни фаррошдан бошлагани ҳам шундан. Бу кечинма аста секинлик билан корхонадаги бошқа аёллар қалбига ҳам кўчади.

"ГУЛИ (*ўридан туриб, хонадошларига аччиганди*). Мен-га қаранглар! Шу одам... шу одам... келди, тинчимиз бузилди. Лекин (*хулди ўзига ўзи гапираётганди*)... монолот айтгандай) лекин ҳаётимизга нимадир олиб кирди шу одам. Шахсан менинг ҳаётимга аллақандай нур кирди, мен ҳам аёл эканлигимни хис қилдим, мен ҳам гўзал кийиниш, чиройли бўла олишимни англадим... Сизлар-чи?"

Драматург қаҳрамонларига исм танларкан уларга ҳам маъно юклайди. Сарви, Нози, Гули, Лола қаби ҳодимларни Дилбар исмли фаррош аёл таъсирида ҳаётга гўзал нигоҳ ва қалб билан қарашлари ҳам драманинг асосий ғоясини белгилаб беради. Ҳаётдаги ҳар бир ўзгариш, яратик аёл ва унинг гўзаллиги билан мантқан ботлик деган фалсафа сингдирилади асарга.

САРВИ (*энди мазахомуз илжашиб*). Бир менинг эмас, ҳаммамизнинг қовушимиз кийшайибгина юрүвдик. Сизнинг ҳам қовушингиз кийшик эди, айланай. Шу одам келди-ю, қовушингиз тўғирланди, айланай. Тўғри йўлга тушдингиз. Воо-е-ей!

Муаллиф муваффақияти шундаки, у маиший муаммолар мисолида қатта бир ижтимоий масалалар ечимини кўрсатиб

беради.

Кўчкор Норкобил қаламига мансуб "Заминдан олис кетма" драмаси эътиборимизни тортди. Бугун инсониятни безовта қилаётган муамолардан бири бу экологик муаммодир. Драматург асарда ана шу муаммони ижтимоий ва маънавий муаммолар билан қоришиқ ҳолда саҳнага олиб чиқади.

"Воқеа шу куннинг тап-сўзлари, ортиқча нарса йўқ, тўқмадан холи ҳаёт! Бундай ҳодисалар ҳамма жойда бўлиб турар, эҳтимол! Элиқлик-да, яхши-ёмон аралаш ҳаёт бу! Бирок, одамийлик, виждон, ор-номус, меҳр-муҳаббат устунига дарз кетса, ҳаёт тетирмони тескари айланаркан", — дея бошланишининг ўзбек тилланган мавзу муаллиф ҳаётий тажрибала-ри анча муқаммал даражада шакллантирилганини далиллайди. Драма олис вилоятларнинг чекка бир ҳудудиди содир бўлган воқеалар асосига қурилган. Бу кишлоқ одамлари ҳар кунги турмуш ташвишларига кўникиб кетган, ҳамма ўзини ўйлаб, "сен менга тегма, мен сенга тегмайман" қабилида яшайди. Замоннинг ўзгараётгани, ривожланишлар уларни кизқирмайдди, аммо айрим қоралонлар оддий халқнинг бу соддалиги ва бе-парволитидан ўз ғаразли максадлари йўлида унумли фойдаланишди. Асарнинг характерли томони шундаки, унда муаллиф даврнинг "замонавий" кишиларини турли рақурсларда тасвирлайди. Драмادا адиб ҳаётдаги иллатларни фош қилиш, табиатни асраш учун олиб борилаётган кураш, инсоният йўл қўйган хато ва камчиликларнинг оқибати, киёр, манманлик, лоқайдлик қаби иллатларнинг қандай фожияларга олиб келиши сабабларини чиройли бадиий далиллар билан тасвирлайди.

Бошқа жанрдаги асарлардан фарқли, драма учун зарур бўлган асосий манба янги бир воқеликни томошабин кўз олдига намоиш этиш ва унинг ишончилигини таъминлашдир. "Заминдан олис кетма" драмасида ҳам бугунги ўзгаришлар, бу ўзгаришларнинг одамлар онига таъсири, янги кунда пайдо бўлаётган "янги тадбиркор"лар, уларнинг моддий ва маъна-

вий қиёфаларини кўрсатиб беришга қаратилган. Асар сюжети конфликтларга бой, воқеалар ўткир тўқнашувлар асосига қурилган, мураккаб ечимга эга. Шу маънода қаҳрамонлар характери ҳам ўта зиддиятли. Тўра билан Гўзал, Гўзал билан Бегам, Бегам билан Олим девона тўқнашувлари, улар характеридаги зиддиятлар воқеаларнинг кескин ривожланишига, бу эса томошабинни қаҳрамонлар билан бирга яшашга, бу ҳаёт ҳақида мушоҳада қилишга ундайди.

Тўра бугунги кун тили билан айтганда — тадбиркор. У тоғдаги боғалар оромгоҳини сотиб олиб, унинг атрофидати азим чинорларни йикитиб мўмай даромад орттириш пайига тушган. У ўз максадли йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайди. Ҳамма нарсани, ҳатто жонни ҳам пул билан сотиб олиш мумкин, деган ўз ақидаси бор. Бирок унинг бу ҳаракатлари кишлоқ одамлари учун аҳамиятсиз. Тўрага ўхшаганларнинг ҳаёти улар учун турмушдаги майда-чуйда ташвишлар. Жисмоний эҳтиёжлар, моддий ва маиший эҳтиёжларнинг қондирлиши учун озгина қулай шароит бўлса уларга етарли.

Тўрага ўхшаганлар учун эса бу айни муддао. Асарни ўқиган киши дастлаб уни табиатни асраш муаммолари, уларнинг ечимини топиш, бутуннинг тадбиркорлари, ёки икки ёшнинг муҳаббати тараннуми деган ҳулосага ҳам келиши мумкин. Асарда ана шу муаммолар тасвири орқали инсон ички дунёси, руҳий кечинмалари тафтиш қилинади. У оддий одамлар ҳаёти ва улар ҳақидаги ҳақиқатларни образларга айлантиради. Драма қаҳрамонлари воҳа одамларига ҳос чўртқесарлик, данталлик билан сўзлайди. Асар қаҳрамони Тўра манфаати йўлида ҳеч нарсадан, ҳатто қотилликдан ҳам қайтмайди. "Бойлик йинтиш учун ҳеч нарсадан, ҳар қандай риёкорлик, зўравонликдан ҳам қайтмайди", деб таъриф беради унга муаллиф. У ёлғиз кизи билан яшайди. Аммо кизининг бахтли бўлиши учун бугун бойликлари ва мартабасидан воз кечишга қодир. Бу эса Тўра образидати ички зиддиятнинг келтириб чиқаради.

У ўта учар бўлса-да, ҳали одамтарчилигини бутунлай йўқотмаганлиги кизи билан мулоқотида намён бўлади. Лекин инсонийлик туйғуларининг ўлмаганлигини ўзи ҳам билмайди. Бу характер эса Ўра образининг ўта мураккаб қурлишига эга эканлигидан далолат беради.

Муаллиф унинг характери янада кенгрок очиш учун асарга Беғам образини киритади. Беғам Ўранинг шотири. Инсоний туйғулар, одамтарчилик деган тушунчалар унинг учун ҳам беғона.

Беғам: *(Яна чинорга яқинлашиб, Ўзалини ситлаб)* – Қоч! Боғ бизники, нима қилсак қиламиз. Сента нима?

Ўзал: *(Ҳамон нафрату ҳансираш билан)* – Оромтоҳни сента ўхшашанларга бериб қўймаймиз.

Беғам: *(Қулиб, қаҳ-қаҳ уриб)* – Макиёнга тож чикса бошига отирлик қилади, дерди отам! Сендай тождор хотиндан ўргилдим. Оромтоҳнинг ўзингга буюрсин! Бола-бақранинг каталакдай катаги кимга керак. Фақат оромтоҳ атрофидати боғ, қўлинг бир қисми аллақачон бизники бўлган!..

Бу образнинг драмата кириб келиш саҳнаси, адабиёт ўқитувчиси Ўзал билан бўлган диалог Беғамнинг характери, чиркин ботиний дунёсини очиб беради.

Муаллиф ёвуз ниятли бу қимсалар билан қуралишга қарши адабиёт муаллими ва савдойи Олимни танлайди. У ҳар бир образга маълум бир вазифа юклайди. Боғ йўқ қилинишининг олдини олиш учун табиат муаллими эмас, адабиёт муаллимининг танланиши ҳам ўзига хос рамзага эга. Биринчидан, қадим чинорларнинг кесилиши воқеаси миллиатнинг узок тарихи, маънавияти ва маданиятини йўқ қилишга қаратилган уринишларга ишора. Муаллимининг айнан аёл киши эканлиги, маълум бир ҳалқнинг аёлларига, яратувчиларига оғизга деган назар билан қарашларига нисбатан жавобдир. Драматург чинорларнинг кесилиши тасвирини бераркан, дастлаб саҳнада адабиёт муаллими Ўзални гавдалантиради.

Аввал мени ўлдир! Мени тилкага! Сўнг чинорни кесасан! – дея чинорларнинг кесилишига қаршилик кўрсатади Ўзал. Асар воқеаларнинг ривожини мана шу ерда кескинлашади. Муаллиф шу ўринда табиат ва аёл ўртасидати мутаносиблик мавжуд экан ёвузликнинг мағлубияти муқарраллигига ишора қилади.

Олим Девона образи асар динамикасини юқори темпта олиб чиққан. У – девона, аслида эса энг ақлли ва виждонли киши. У барча ҳўрлик ва ҳақоратларга чидайди. Аммо бирор марта ҳам яшашидан нолимайди, қилаётган ишларидан орланмайди. Нафақат амалдорларни, оддий халқнинг ҳам ухлаган, мудрок қалбини уйғотишга ҳаракат қилади.

Олимнинг: – Ҳмм... Кесаписизларми? (Уларга яна бир қараб қўяди ва қўзойнагини олиб, талстути билан артган бўлади, сўнгра қўзойнақни қаншарига қўндириб, кўрсаткич бармоғини ҳавога никтайди) – Яхшимас! Яхшимаа-а-а-ас. (Чўзинкираб сўзлайди) – Яхшимас!!! (Дўк уради) – Бир одам умри мобайнида 200 та дарахтнинг бошига етади. (Яна қўлини ҳаволатиб) – Бир одам умр бўйи ўз эҳтиёжи учун 200 та дарахтнинг қурбон қилади, қогоз, бошқа анжомлар, бинолар учун шунча дарахт кетади. Агар у етмиш йил яшаса. Ўтгилганидан бошлаб ҳар йили биттадан дарахт экиб қўпайтирса ҳам одам боғаси, дарахтлар олдидаги ўз қарзи ва заволидан қутилолмайди, деган англатиқлари ўқувчининг ҳам томошабинининг ҳам этини жунжиктиради, мушоҳада қилишга ундайди.

– Биласизми, (яна ўнг қўли кўрсаткич бармоғини ҳавога санчиб) биласизми, осмонни беғуноҳ боғалар билан дарахтлар ушлаб туради... Ўтлаган дарахтни кесиш эса ҳомиладор аёлни ўлдириш билан баробар... Мана, сув. Ичасизми? Йўқ. Ичолмайсиз. Кўркасиз. Ҳа, кўркасиз... Бу диалогнинг ўзи ҳам табиат ва аёл яратувчилиги ҳақидаги ҳақиқатни қучайтиради.

Алибнинг инсоният олдида турган ечилиши лозим бўлган иктимой муаммоларни Олим девона образи орқали ифода-

ши тасвирнинг таъсирчанлигини, драматизмни кучайтиради. Томошабинда беихтиёр Олим девонага нисбатан хайрихоҳлик пайдо бўлади, уни олқишлайди. Тўра ва унинг одамларига нисбатан ўзида нафрат ҳиссини туяди. Драматургнинг бадий маҳорати бу образ тасвирида янада яққол намоён бўлади.

Асар воқеаларининг ривожланишида Тўра ва журналист йигит образлари бир-бирига қарши қўйилиши асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Тўра ҳеч қачон бировга ялпнмаган, бирор марта сўзи синмаган, пичоғи ўткир, олдий муҳбирга бас кела олмаслиги унинг ҳаёлига ҳам келмайди. Журналист йигит таърифича “Тўра кичик ўлжасига қайрилиб қарайдиган кашкир эмас. Унинг катта-катта ўлжалари бор. У китларни, нахангларни овлайди”.

Ёзувчининг ўзига ҳослиги шундаки, у ўз асари орқали ифода этаётган бадий воқеалик орқали ҳеч қим сезмаган, бошқалар кўрмаган, кўнчилиқни қизиқтирадиган, инсон шахсига ҳос хусусиятлар, ҳаяжонга соғадиган воқеаларни бадий ифодалайди. Қўчқор Норқобил асарга ана шу нуктаи назардан ёндашди. Драманинг биринчи қисмида томошабинда Тўрага нисбатан нафрат ҳисси пайдо бўлган бўлса, журналист йигит билан тўқнашувларида бу ҳис орттиб боради. Аммо қизи Лола билан ўртасидати диалоглардан сўнг уни қайта кашф қиласиз. Толибнинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитган Лоланинг отасидан “Борсам майлими?”, дея сўрагани саҳнасида, шундай ақлли ва одобли кишини тарбиялаган ота шу эканлигига ҳайратланасиз.

Инсонни бошқа маъқуллардан фарқлантрувчи хусусияти ҳам нафсига кул бўлмаслиқни, қилган гуноҳларини ақл билан ҳис қилишдир. Ана шу ҳис ўлса у инсонийликдан айрилади. Тўра ҳали бутунлай инсонийлигини йўқотмаган. Лола Тўра қалбидати инсонийликнинг ифодаси сифатида асарга олиб қирилган. Унинг “Шу менинг ёлғизгина суянганим. Қичкинагина жуусаси билан меннинг толдай дард-аламимни ҳам суёб турганга ўхшайди”, деган ифторининг ўзбек инсон тирик экан, ҳали қалбда яхшилик

қилиш бутунлай ўлмаганлиги, табиий офатларнинг, маънавий та-назулнинг олдини олиш учун оғоҳликка даъватдир. Драмадаги ҳар бир қаҳрамон: Тўра, Бегам, Гўзал, Олим, Толиб исмлари ҳам ўзига ҳос рамзий юкни ташитган.

Адиб ҳаётдаги ҳодисалар, қаҳрамонлар ўртасидати муносабатлардан келиб чиқиб, фалсафий умумлашмалар чиқаради, афористик ҳулосаларга томошабин ва ўқувчини жалб қилади. Қизиги шундаки, бу афоризмлар тайёр манбалардан олинмай, муаллиф ҳаётий тажрибалари асосида яратилади. — “Ҳаётнинг йўриғидан юришни ҳам билиш керак одам боласи”, “Пули бор пулдан гулдон, пули йўқ лойдан кулдон қилади”, “Сарик чака-та сарғайиб қарамасдан”, “Макиёнга тож чикса бошига отирилик қилади”, “Пул зарурлигида боғни сотиб, сўнг чўнтагининг йиртиғи ямалгач, айниб қолдинг”, “Элда юрқисиз, юртда туриқсиз қилиб қўяман, киргани гўр тополмай қолсан...” қабилида қаҳрамонлар тилидан айтилган ҳар бир афоризм уларнинг характерини очиб билан бирга воқеаларнинг давомини, натижасини аниқлашга ёрдам беради.

Адиб асарга мос оҳанг топа олган ва бу оҳанг драманинг сўнгига қадар сақланиб қолган. Асарда қаҳрамонларнинг характерига мос совуққонлик, истеҳзо, кино, қайғу, дард, шодлик меъёрида тасвирланади.

Асарда драматург бизнинг кўзимиз билан эмас, қалбимиз билан ҳис қилишимиз мумкин бўлган маънавий таназзулнинг оқибатларини табиатнинг тоғталлиши воқеалари мисолида томошабин шуурига сингдиришга ҳаракат қилади ва ўз максадага эришади ҳам. Бу масалалар моҳитан глобаллашув ҳодисаларидир ва улар ўзбек драмаларида қандай талқин қилингани ҳақида имкон қадар сўзладик ҳолос.

Глобаллашув ва постик идрок микёси

1. Жамол Камол шеъротида дунё образи талқини

Адабиётдаги анъанавий образлардан бири дунё образидир. Сўз санъатида бу образ, асосан, икки хил — олам ва бойлик маъносида қўлланилган¹⁶⁹. Дунё образи олам маъносида фалак, чарх, гардун, даҳр, даврон, ҳаёт, замон каби сўзлар билан ҳам қўллansa, бойлик маъносида мулк, мол, давлат, танж каби сўзлар унга маънодош ҳисобланган. Шарк адабиётида бу образ, асосан, инсониятга баалою офатларни келтирувчи, уни ҳақиқат йўлидан оздирувчи сифатида таърифланади. Шу сабабдан ўзини, ўзлигини таниган инсон дунёни букаламунга, пардозланган хотинга ўхшатади. «Ҳибат ул-ҳаккойк» (Аҳмад Югнакий) да «*Дунёнинг кўркли ташқи гўзалликларини кўриб, унга кўнгли кўймоқ (сenga) хатоликларинг бошлангандир*»¹⁷⁰, — дейилса, Аҳмад Ясавий эътирофича:

*Кеча-кундуз Ҳақ ёдини ойгон ошк,
Машуқ ёдин тилин ҳаргиз қўймас бўлур.
Хорлиқ-зорлиқ машаққатни роҳат билсон,
Бу дунёнинг иззатини сўймас бўлур.*

Ҳақни таниган, унинг висолидан умидвор бўлган ошк учун машуқ (Ҳақ)дан ўзга мақсад йўқ. У ўзининг бу мақсадга етиш йўлида чеккан “хорлиқ-зорлиқ машаққат”и фоний дунёнинг ҳар қандай иззатидан устун, куну туи Ҳақ ёди билан яшаб, Унинг номи билан нафас олади.

Алишер Навоийга кўра дунё мурдор — харом. Ҳақиқий ошк ундан этак силкиши лозим:

*Ҳақ тилар бўлсанг, Навоий, силк дунёдин этак,
Никатинг ўлса пок, ўзини қўйма бу мурдор аро.*¹⁷¹

¹⁶⁹ Алишер Навоий асарлари тилининг ироҳин дугати. IV томлик. I том. Т., 1983, 510-511-б.

¹⁷⁰ Қалбийий ҳикоятлар. Т., 1987. 420-б.

¹⁷¹ Навоий А. Тула асарлар тўплами. Х. жилдик. I жилд. Т.: Ёафр Фудом номон-датч напирёг-матбда ироҳд. ўйи. 2011. 43-б.

Дунё ва унинг кирдикорлари ҳар қайси даврда ҳам шу тақлидда қораланган, қомилликка интилган лирик қаҳрамон ҳеч ҳам унга меҳр қўймаган.

Мумтоз адабий анъаналарни бўлунги ўзбек шеъротида ўзига ҳос тарзда давом эттириб келатган Ҳамол Қамол ижодида ҳам дунё тимсоли ва унга муносабат алоҳида ўрин тутди. Ижодкорнинг «Умидли дунё кўшини», «Машраб монологти», «Шу куннинг шеъри», «Бир жаҳон кўрдим, ажаб...», «Буни, жоним, ҳаёт дерлар», «Бу жаҳонда нақли умринг...», «Дунё йўли», «Илтижо», «Кўзимни тутмангиз айру...», «Мунча кўп...», «Широ, синдир қаламини...», «На хуш бўлгайки...», «Керакдир...», «Аё, ҳақ сўз...», «Ҳар қадам қўйсанг...» каби шеърлари ва кўплаб рубойларида шу мавзу қаламга олинган.

Шоир лирик қаҳрамони дунёни билншта, уни шуурида тасаввур қилишта интилади. Кўз ўнгиди сир-сирноатларга бой дунё олов каби товланади. Унинг яшашдан мақсади ҳаётнинг моҳиятини билнш:

*Қараб турсанг, қараб турмас,
Кўюндек айланар дунё,
Кўринмас бир оловда ўртанар,
Билки ёнар дунё.*

*Ёнар дунё, ёнар дунё,
Шафқдек товланар дунё,
Бу тилсимдин ўзини чин*

*Ҳабардор эмасам, бўлмас.*¹⁷²
Дунёнинг букаламунлиги — мақру хийлаларга эгаллиги мумтоз шэригта кўплаб учрайди. Аҳмад Ясавий “*Вадфоти йўқ ялгончидур ушбу дунё*” деса, Алишер Навоий:

¹⁷² Қамол Ҳ. Яна кўнглимда ул ой. Т., 2010. 100-б. (Кейинги ўринларда шу минбадан олинган парёсидур боти кавс ичида кўрсатилган)

Жаҳони бўққилдун чира тушмиш элга зудоз,
Масарка тосига ўт ёқти чархи шувбадабоз.¹⁷³

яъни: алдамчи дунёнинг тоғорасига ўйинчи чарх ўт ёққани учун халқ куяди – озор чекади, - дейди. Жамол Камол ҳам оламни қанча кўп кузатса, унинг сир-синоатларга бойлигини шунча кўп англайди. Шоирга кўра бу товланишарни тавсиф ва талкин этиш қийин, албатта:

... Оламни ўйладим гаҳи,
Олам синоати
Қошимга келди бош эгиб,
Талқин этолмадим. (57-б.)

Ҳақиқий шеър хайратдан туғилади, дейишади. Шундай экан, шоир ўзгача ушун оддий туқолган нарсалардан ҳам хайратланиши табиий. Масалан, дунё ишларидан хайратланиш. Хайронлик жунунваш шоир Бобораҳим Машрабнинг ҳам «кўнглидаги доимий ҳолат. У хайронликдан хайратгача бўлган ботиний йўлни босиб ўтган»¹⁷⁴. Машраб лирик қаҳрамони хайратлантирувчи дунё ҳам дашти эканлигини англагач, умрининг беҳудда ўтганлигидан афсусланади:

*Тилмагин юрдун бу зам даштида хайронлик билан,
Охир умрум ўтти, сад афсус, нодонлик билан.*¹⁷⁵
«Гардиши даврон»нинг кирдикорлари, адолатсизлигидан фитон чеккан Машраб шеърлари Жамол Камолни ҳам тавсир-

лантиргани шубҳасиз:

Воҳки, дунё йўл босар
Шаҳдодланиб, шиддатланиб,
Мен бокурман ул сари
Хайратланиб, ҳасратланиб, (28-б.)

мисрлари билан бошланади унинг «Машраб монолоғи» га-зали. Мумтоз адабиётда дунёни *алдамчи (дун)*, *бўққилдун*, *келтичак (арус)*, *бозор*, *қажрафтор* каби сўзлар воситасида сифатлаш анъанага айланиб қолгани маълум. Унинг «*шаҳдо-ланиб*, *шиддатланиб*» одимлаши Жамол Камол бадий тафак-курининг ўзига хос маҳсули. Шоир лирик қаҳрамони замонга Машраб нигоҳи билан боқар экан, даҳри дунёнинг иккиноз-ламачилигини – «сувратланиб, сийратлан»ишини машрабона беаёв танқид остига олади:

*Бу замонда аҳли давлат
Эл сотар, ғиймон сотар,
Ғайрилар бирдан мурдом
Хилватланиб, уфатланиб.* (29-б.)

Разолат ботқоғига ботган жамиятда доғу фарёдни ким ҳам тингларди. Дунёнинг бу каби ўйинларидан тўйган Машраб ўз ғазалида ҳар бир сўзини қимматбаҳо таъхир санаб, «бу сўзлар-ни ҳар покаса *нодонлик билан*» айтмаслиқни макул кўради.¹⁷⁶ Жамол Камол ғазалида янтраган иқдор эса мана бундай:

*Маздумо, беҳуда қутма,
Тутма, зотимдан уқид,
Келмагач тисофга у
Раҳматланиб, шафқатланиб.* (29-б.)

¹⁷³ Навоий А. Тўла асарлар тўплами. Х. жиддик. I ҷилд. Т.: Ғафур Ғулом ном-даги нашриёт-матбаа ижод уйи. 2011. 220-б.

¹⁷⁴ Хайрул И. Тасавуф ва шеърлар. Т.: Ғ. Ғулом номдаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1991. 173-б.

¹⁷⁵ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдаман. Т.: Ғ. Ғулом номдаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1990. 129-б.

¹⁷⁶ Бобораҳим Машраб. Ўша асар. Ўша бет.

Лекин бу дунёда ҳар ким қилмишига яраша улушини олиши тайин. «*Ҳар қимқи ёмон бўлса, жазо тортуқусидур*» (Бобур). Донишманд халқ бунни оддийгина қилиб «қайтар дунё» дейди. Жамол Камол наздида ҳам дунёнинг «ибратланиб, ҳикматлан»иши шундан:

Нобакорлар бошида

Ўндек муқаррар бўл, қасос,

Қол, кейин олам аро

Ибратланиб, ҳикматланиб. (29-б.)

Шоир ғазалнинг ҳар байтида дунё азобу-уқубатлари, макр-хийлалари билан боғлиқ ҳатти-ҳаракатларни ифодаловчи феълларни кофиядош қилиб олганки, ҳар қайси байтда ана шу тушунчалар атрофида фикр юритилади. Бу ғазалдаги фикр изчиллигини таъминласа, кофиядош сўзларнинг қўшалоқ, ёнма-ён келтирилганлиги, ҳижолабга ажралишидати ўзаро тенгликка (барча кофиядош сўзлар 4 ҳижодан иборат) катъий амал қилинганлиги ғазалнинг янада оҳандор бўлишига хизмат қилган. Ҳар бир байтга кофиядош сўзларнинг ёнма-ён келтирилиши кофия илмида *мутақаррин кофия* деб аталади.¹⁷⁷ Жамол Камолни бундай ёнма-ён кофиядош сўзларни уюшник бўлақлар тарзида ҳам қўллаганлиги сўз санъаткоридан алоҳида маҳоратни талаб қилади, албатта. Акс ҳолда маъно изчиллигига путур етиши мумкин. Яъни мутақаррин кофияни ташкил этувчи уюшник бўлақли кофия сўзлари бири иккинчисини тақозо этади ва маъно моҳиятини тўлдиради.

Берди охир Қаробалоди

Суврату сийрат манго,

Кўзиаримда даҳри дун

Сувратланиб, сийратланиб. (28-б.)

Даҳри дун – алдамчи, риёкор дунё. Шоир наздида унинг алдамчилиги кўриниши ва моҳиятининг номуносиблигидадир. Шунинг учун даҳри дунга сувратланиш ва сийратланиш сифатининг берилиши унинг маъносини ёрқинроқ ифодалаган.

Ижодкорнинг «Бир жаҳон кўрдим, ажаб...» ғазалида ҳам лирик қаҳрамон дунёда рўй бераётган очкўзликлар, талотўплардан азият чекади. Очкўз кимсалар орасида еру кўк талаш:

Бир жаҳон кўрдим, ажаб,

Инсон билан инсон талаш,

Жумла инсонларга, ё Раб,

Ер талаш, осмон талаш... (118-б.)

Лирик қаҳрамон назарида инсоният тубанлашиб каттадан кичиккача ҳаммаси нафсига қул бўлиб қолган. Ваҳима ва шов-шувга ўч бу дунё қишлари орасида «мансабу майдон талаш». Нега дунё бу қадар разиллик ботқоғига ботган? Улкан салтанатларни ҳам парчалаб юборган, аслида, маккор дунёнинг ўйинлари, молу дунё ҳаваси эмасми:

Гар буғундан чарчасанг,

Ҳозирни кўй, мозиёга боқ,

Бетиним жангу жадаи,

Эрон талаш, Турон талаш. (118-б.)

Нафсига қул бўлиш, молу дунёга хирс кўйиш шу қадар қадди аълосига етганки, ҳатто «*куйин-муқулмонлараро шаймон талаш*». Эзгулик, одамийлик, меҳру-мухаббат тоғталган бундай жамиятда эса кўзбўямачилик, алдов қабиллар иллат эмас, аксинча, ростни ёлгон, ёлгонни рост кўрсатиб иш битириш

¹⁷⁷ Қаранг: Хобованҷиев А. Муштор баъдиғит маълумоти. Т.: Шарқ, 1999. 218-б.

одатий ҳол. Кабоҳат ва разиллик кони оқаттан бу дарёда тирик қолиш учун тап тортмай, виждонни сотиб бўлса-да, жон талашиб лозим бўлиб қолган.

Аммо чин инсон учун яшайдан максад ҳаётнинг моҳиятини англаш, унинг гузалликларидан завқ олиш эмасми? Жамол Камолнинг «Бўни, жоним, ҳаёт дерлар...» шеъри ана шу каби саволларга жавоб тариқасида жаранг сочади. Дунё сир-синоатларга бой – тутанмас мўъжиза. Ундаги тирикчиқдан максад меҳнату машаққат, меҳру муруват, сабру сабот, хикмати эса илму фан, соғлиқ-саломатлик, ҳалол, мардона турмуш, яхши обрў, яхши от. Бироқ:

*Ҳаётнинг суварти бир бошқа эрмичи,
Сиқрати бошқа,
Заҳар-зуққум тутиб иккиннга соҳ,
Қанду набот, дерлар... (121-б.)*

Шунингдек, Жамол Камол шеъритадида лирик қаҳрамон анъанавий одам – дунё образи билан бевосита мулоқотта қилишиб ўз дардларини унга сўзлайди. Натижада таъсирчанлик янада ортади:

*... Нечун, одам, бағур қонинг аталмиш
Ҳазрати Одам,
Ҳамisha қон ютиб жанглар,
Батиллар ичра юлқинди. (32-б.)*

Бу ўринда шоир «*Одам оламинг бағурқонидан яратилган*», деган халқ нақлидан ўринли фойдаланиб инсониятнинг жангу жадаллар, дарду ташвишлар билан кечувчи тақдирини – «қонлар ютишини» далиллаш орқали ҳусни таълил санъатининг янги бир намунасини юзата келтирган.

Шоир ижодида дунё, одам, жаҳон, фалак, чарх, гардун,

дахр, давр, даврон, ҳаёт, замон каби сўзлар мутоз шеъритадизмиздагидек алдоқчи, золим, ўткинчи каби анъанавий маъносидан ташқари реал вақт ва космик макон маъносини ҳам نامоён қилади. Бу тушунча иккинчи маънода қўлланганда шоир унинг атрофида ижобий ҳаракат ва ҳолатларни ифодалайди. Масалан:

*Нечун, айт, оғушингни маскани
Иқбол деганларга,
Муқаррар бол дейиб гардуни даврон
Оғулар сунди... (32-б.) –*

*Ва:
Яхшидур дунё кезиб,
Санъатига бўйсинг ошмо,
Бок, Эгам дунёни қурмиш
Не бўюк санъат ила (123-б.), –*

байтларидаги гардуни даврон асал дея оту берувчи алдамчи бўлиб салбий ифодани акс эттирса, дунё санъат билан яратилган гузал макон – Ерни ифодалаганда ижобий фикрлар доирасида гап боради.

Жамол Камол шеъритадида дунё образи ҳар иккала маънода ҳам глобаллашув жараёнидаги инсоният тараккиётино таълотўпларидан баҳс юритади. Шоирнинг «Аср билан видолашув» достони, «Эльбурс», «Футбол», «Умидли дунё», «Учар тарелкалар», «Йўк, биз аямалик дунёни асло» каби шеърлари, «Шу куннинг шеъри», «Дунё йўли» каби ғазаллари ва бир катор рубойлари шу жиҳатдан эътиборни тортади. Уларнинг ҳар бирида инсониятнинг ўз бошига ўзи келтирган офатлари, ақлий мўъжизалари тилга олинар экан, шеърларда қўлланган дунё образи ҳам ўзининг янги сифат ва талқинларини намоён эта боради. «Аср билан видолашув» достонинда¹⁷⁸ лирик қаҳра-

¹⁷⁸ Камол Ж. Санъатимиз. I жилд. Ё: Фанг. 2007. 325-328-б. (Шу ўриндан олинган)

мон XX асрнинг энг муҳим воқеаларига обзор сарҳат қилади, яъни бу аср инсоният дунёсининг — тақдирининг бир қисми сифатида глобаллашётган жамиятта қилган «ҳади»ларидан сўз юритади:

*Йигирманчи аср... Дунё чарх уриб,
Одамзод бошига ёғишди офат...*

Бу давр инсоният бошига иккита Жаҳон уруши, мустамлақчилик сиёсати каби офатларни ётдириди. «Жаҳоннам элчиси — атомни кўрдик... Исоф, диёнатдан юзни ўқардик, Бутун бир дунёни тутдик гаровда». Шунингдек, XX асрда бир катор ақлий мўжизалар ҳам амалга ошдики, бу дунё юзини «мунаввар этди»: қонот кашф этилди, «дунёни кашф этиб, дунёни билдик». Булар глобаллашувнинг бебаҳо мўжизаси. Лекин лирик қаҳрамонни бошқа ўй хавотирга солади: «Қачон ўзлгининг билгайсен, башар?!» Чунки глобаллашув жараёнида «оммавий маданият» баъоси миллатларнинг йўқ бўлишига таҳдид солаётган бир пайтда миллий ўзлиқни англаш бош ғоядир. Санъат, адабиёт, маънавият қабилар ана шу ўзлиқни англаш, башариёт ва дунёни асраб қолиш нуктан назаридан ҳам аҳамият касб этади. XX асрда истибдодда бўлган халқимизнинг не-не азизлари «Ошиди, чопишди, куйиб, бўйди кул». Глобаллашув жараёни фақат маънавий муаммоларни эмас, балки иқтисодий, экологик, сиёсий муаммоларни ҳам юзага чиқарди. Ҳусусан, Юртимиз табиий ресурсларидан оқилона фойдаланмаслик, уларга туганмас бойлик сифатида қараш натижасида:

*Орол куллигиниз курбони бўйди,
Олам бу шиквонинг ҳайрони бўйди.*

Муаммо шу қадар кенг кўлам ёйдики, Президентимиз Шав-

(кейинги парчада сарҳатини кўрсатилмайдиган.)

кат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Таъкилотига Бош ас-самблееси минбарида туриб дунё нигоҳини назар муаммога қаратиши бежиз эмасди. Муаммонинг юзага келишини Жамоал Камол шоирона маҳорат билан асослайди:

*Бардони беролмади, кўришди буткул
Пешонангга битган битта денгизинг,—*

яъни, Орол мустабид тузумнинг халқимиз бошига ётдириган офатлари дардида халокатга юз тутди. Чунки:

*Олпоҳиш тарк этиб, бўйдиқ юзтубан,
Миллатдан юз буриб, юз қаро бўйдиқ.*

Мустақилликка эришиб, миллий ўзлгимизни англагандан кейингина қалбларда ана умид уйғонди. «Яна тонг нурига қоринишди дунё, Кўзимиз ўнгидан ёришди дунё...»

Глобаллашув жараёни бозор иқтисодиётига ўтишни тақозо этади. Бозор иқтисодиёти эса тинимсиз меҳнат қилиш, яшаш учун куралиш демакдир. Дунёнинг бу шифқатсиз манзарасини Жамоал Камол «Дунё йўли» газалида тасвирлайди:

*Бок, буғун қайдиш келиб,
Кетгай қайи дунё йўли,
Ҳар қадам меҳнат-машаққат,
Ташвишу завоғо йўли... (132-б.)*

Бу йўл Токиодан Лондонга, китъалардан китъаларга чир-маш бўлиб кетган «Нахшаю буғдой, қумуш, газ, Пиллаю тилло йўли». Аммо глобаллашув жараёнида дунё йўллари фақатгина давлату элатларни боғлабгина қолмайди. Бу йўл инсониятнинг ҳам боғлайди. Табиийки, инсонлар турли хил: яхши, ёмон, дунёпараст, қаноатли, амалпарас, қамтарин в.х. Бу турфа ин-

сонлар «дунё йўли»дан турли мақсадда фойдаланилади:

Кимга бойлик манбаи ул,

Кимга ҳаёрат манзили,

Ким бироеларга фароғат,

Ишрату ялло йўли.

Глобаллашув жараёнида ўзаро илмий, маданий алоқалар унинг ижобий жиҳатларини ифодалагаса, мафкурафий таҳдид, босқинчилик каби иллатлар унинг салбий хусусиятларини белгилайди. Бунни чуқур англаган шоир:

Майиға, оқсин бу йўлдан

Илму ирфон, сўзу соз,

Бўлмасин босқин, тасжовуз,

Фитнаю изво йўли, —

дея ният қилади. Хўш, глобаллашув иллатларидан инсониятни қандай қутқариш мумкин? Бунинг учун дину дёнат, маънавият, миллий ўзлик каби тушунчаларни миллатнинг ҳар бир вакили онига синтириши керак. Ҳар бир инсон Ҳакни, ҳақиқатни, яшайдан мақсад нима эканлигини билмоғи зарур. Бу, албатта, осон бўлмайди. Катта ҳаётга — «дунё йўли»га қадам қўяётган миллат ёхуд унинг вакили ана шу ўпконда йўқ бўлиб кетмаслиги учун Ҳазрат Навоийнинг қуйидаги ўғитларини ўзига дастуриламал қилиб олмоғи лозим:

Йўл ёмону яхшиисидин ема эам,

Бисмиллоҳу, дегилу қўйил қадим.¹⁷⁹

Бу борада Жамол Камолнинг ҳулосаси эса қуйидагича:

¹⁷⁸ Навоий А. Ўғил асарлар тўплами. X жилдлик. VI жилд. Т.: Фарур Гулом номидати нашриёт-матбаа ижоз. ўйи. 2011. 9-б.

*Йўл — фақат Оллоҳ йўлидир,
Йўл — фақат Оллоҳ йўли...*

2. Бирдамлик ғоялари глобаллашувнинг баъдий таълиқни сифатида

Бугунги кунда глобаллашув дея кенг тарқалган тушунчанинг илдиэлари аслида қадим-қадимларга бориб тақалади. Глобаллашувнинг ижобий хусусиятларини намён қилувчи эзгулик, тоғувлик, дўстлик қабилар тушунчалар Шарқ адабиётида қадимдан қуйиланб келингани маълум. Чунки булар адабиётнинг бош мақсадларидан ҳисобланади. Жумладан, “Девони дуротит турк”да “қўни қўшилларга яхшилик қил, уларни ҳурматла”¹⁸⁰ мазмунидаги қуйидаги парча учрайди:

Қўни-қўини қариндош,

Қўрсин сендан яхшилик.

Не-не соёға қилшга,

Яхшироғин қил ортш.¹⁸¹

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳам:

Олам аҳли билгингизким, ти эмас душманлиг,

Ёр ўртинг бир-бирингизгаки, эрур ёртинг ти¹⁸², —

дея дўстликни, бирдамликни улуғлайди.

Ўзининг қадимий илдиэларига эга бу ғазилатлар бугунги шеърятимизда ҳам янгича ифодаларини топтоқда. Ўзбекис-

¹⁸⁰ Қошғарий М. “Девони дуротит турк”. III томлик. I том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Мутталибов. Т., 1960. 138-б.

¹⁸¹ Шеърини парванни хозирини ўзбек адабий тилига Н. Раҳмонов ўтартган. Қаринг: Қадимий ҳикоятлар. Т., 1987. 64-б.

¹⁸² Навоий А. X жилдлик. I жилд. Т.: Фарур Гулом номидати нашриёт-матбаа ижоз. ўйи. 2011. 281-б.

тон халк шоири Жамол Камол ижоди фикримизнинг далоли бўла олади. Унинг каламига мансуб “Бу юртнинг” шеъриси шундай мисрағлар учрайди:

*Жаҳл келса, ақл қочгай, дечиллар барча донолар,
Жаҳонингмас, ақлнинг шонли — бирлик, аҳлиликдир...*¹⁸³

“Жаҳл келса, ақл қочгай” мақоли орқали шоир ўз фикрита асос топади. Яъни “бирлик, аҳлилик” бўлиши учун ақлга таанмоқ лозим. Шеърда жаҳлнинг оқибатлари сифатида тарихдан мисоллар келтирилади: Турон, Урганч, Бухорою Кўконларнинг бошига тушган мулҳиш қушларнинг барчаси парокандаликдан! Бу ҳолнинг сабабини А.Фтират шундай изоҳлайди: “...Билим ва ҳунардан юз қайтардик, бирлик ва ахлоқдан айрылиб, оқчага берилдик...”¹⁸⁴ Бу аянчли ҳолатга юз тутмаслик учун:

*Жамол, ким юрт талашмоқ, юрт бўлишмоқни шор эмас,
Дешиким, бу қабохатдир, касофатдир, разилликдир...*

Чиндан ҳам тарих Туроннинг бўлинишдан эмас, бирдамликдан маъдум ва машхур бўлганлигини тасдиқлайди.

Бирдамлик дунёда турли ғавий талотўшлар авж олган бўлуниги таҳликали замонда, айниқса жуда муҳим. Ватанимизга берилган хурлиқни кўз қорачигидек асраш лозим. Бу каби ғояларни ифодалаганда Жамол Камол муҳаммас жанридан ҳам унумли фойдаланади:

*Халқимизга берди бу хурлиқни Оллоҳи Карим,
Кўлласмас ҳеч зўлим ила зўрлиқни Оллоҳи Карим,
Ҳеч қачон кўп кўрмасин бирлиқни Оллоҳи Карим,*

¹⁸³ Камол Ж. Янн кўнгилда ул ой. — Т. 2010. 186-б. (Кейинги ўринларда шу маъбдан олдинги парчалар бети қавс ичига кўрсатилади.)
¹⁸⁴ Фтират А. Танланган асарлар. III жилд. Т. 2003. 215-б.

*То жаҳонда бу Ватанинг эрқу истиқлоли бор,
Халқини олам шарафлар, бахт ила ибодли бор.* (224-б.)

Шоир лирик қаҳрамони юртининг истиқлолга эришгандан масрур. У Оллоҳдан ўз халқига бирлиқни кўп кўрмаслигини тилайди.

Бирдамлик, дўстлик ғоялари тараннум этилиши жихатидан Жамол Камолнинг “Дўстлар, уюшмоқ онидир” муҳаммаси (226-227-б.) ҳам алоҳида аҳамиятга молик. Беш банддан иборат бу муҳаммас қаламқашларга хитоб тарзида янтрайди ва ҳар банднинг охирти икки мисраси шеърининг лейтмотивини белгилаб берган:

*Бизга чин мерос буюқлиқнинг адаб майдонидир,
Парчаланмоқ пайтимас, дўстлар, уюшмоқ онидир...*

Шоир муҳаммасни Темурбек, Улуғбек, Навоийларни эслаб миллий ғурурни ёлга солиш билан бошлайди:

*Бошимиз узра Улуғбекнинг улуг осмонидир,
Пойишизда мард Темурбекнинг азиз Туронидир,
Қалбимизда Мир Алишернинг муборақ қонидир...*

Биринчи мисрада қўлланган “Улуғбек” ва “Улуғ” сўзларидаги тақрор китобхон диккатини жалб қилиб олади.

Муҳаммаснинг 2-, 3-бандларини шоир тарихда ажлодларимиз йул қўйган хато — бир-бирлари билан ёвлаганликларидан, мансаб талашганликларини эслаш билан давом эттиради. Ниҳоят, шеърининг охирида хулоса шундай:

*Бир қаторда сарф чекиб, қарсон бўлайлик барчамиз,
Бошқалардек бир тану бир жон бўлайлик барчамиз,
Шу Ватанинг дордига дордон бўлайлик барчамиз...*

Чиндан ҳам, қалам аҳли миллат маънавиятининг посбонларидир. Агар улар бир тану-жон бўлиб ҳаракат қилса, халқ уларга эргашishi тайин. Яъни “Ватаннинг дардига дармон бўл” ишдек шарафли ишда ҳамма биргаликда ҳаракат қилади. Жамол Камол шеъритидан ижтимоий-фалсафий фикрлар кенг ўрин олган. Унинг лирик қаҳрамони ўзини жамиятдан айри тасаввур эта олмайдди, ўз бахтини ҳалол, адолатли, бир ёқадан бош чиқарган жамиятда кўради. Акс ҳолда:

*Бирор олгай жамиятда
Гуруҳбозлик, тарафқашлик,
Юракларда адолат туйғуси
Ўтмаслашиб кетгай (168-б.)*

Кейин-чи? Кейин “ҳалоллик масҳара, мардонлик, жўмардонлик *даврида кулгу*” бўлиб, “*хўшомад олга босгай*”. Ҳаёсизлик қучайган бундай жамиятда “*Тўғри сўз оворато сарсон*”. Жамол Камол назидида “Замона зайл қилса...”, ана шундай! “Шоирнинг (Жамол Камолнинг – М.Х.) ошкона ғазаллари хусусида, биров у дер, биров – бу. Бирок унинг ижтимоий, фалсафий мазмундаги ғазалларига фикри очик ўқувчи сира-сира юза қаролмайди”¹⁸⁵, - дейди адабиётшунос И. Ҳаққул. Чунки унинг бундай мазмундаги ғазалларида инсонийликнинг олгий фазилатлари: адолат, ҳалоллик, меҳру шифкат, шунингдек, бирдамлик қоби ғойлар улугланиди; разиллик, қабихлик, тубанлик, фисқу фужур, гуруҳбозлик қоби иллатлар қораланади:

*Жаҳонда қилки инсондур,
Йилгиди, анжуман бўлди,
Кўринг, бу ношукрлар*

Анжуман қадрини билимлар. (176-б.)

Шоирнинг, нафақат, ғазалларида, балки, рубойларида ҳам мардонлик, фидойиллик, бирдамлик ғойлари қўйланадики, жанр табиатидаги ижтимоий фалсафийлик хусусияти ўзини тўла намоён эта олган. Унинг шеъряти инсоният тафаккурининг минг йиллар мобайнинда тўлпаган тажрибаларни анъаналарига таянади. Жумладан, Ҳазрат Навоийда ўқиймиз:

*Душманларки, ул баҳрдин айришур,
Биликлик аларнинг суйин ҳам бишур,
Чу бирдур сўе дарё биша наҳр аро,
Эмас тилмида ҳожати можасро.¹⁸⁶*

Яъни: денгиз билан бир бўлган дарё сувининг таъмида фарк бўлмаганидек, бир ёқадан бош чиқарувчи халқ вакилларида ҳам тенглик ҳукмрондир. Жамол Камолга кўра:

*Ҳимматда энёда бўл, сира оз бўлма,
Ҳар қимса чалувчи, қўлма-қўл соз бўлма.
Эл-юртга фидойи бўл ва мардона яша,
Ғийбатчи, айирмачи, гуруҳбоз бўлма... (234-б.)*

Эл-юртта фидойи киши гуруҳбоз, айирмачи эмас, балки уни бирлаштирувчи, шон-шухратини кўкларга кутарувчи бўлмоғи лозим. Ана шунда бу элни ва унинг вакилларини “*ҳар қимса чалувчи, қўлма-қўл соз*” қила олмайд.

Умуман, Жамол Камол шеъритда бирдамлик ғойларини қўйлар экан, мушоз шеърят унсурларига содик қолади. Яъни у мушоз жанрлардан: ғазал, мухаммас, рубойи қабиларининг жанрий имкониятларидан келиб чиқиб ижод этган. Шунинг

¹⁸⁵ Ҳаққул И. Шеърят дур ва умид, демак // Камол Ж. Сайишма. VI жилдлик. I жилд. Т. 2018. 16-б.

¹⁸⁶ Навоий А. Ҳ. жилдлик. IX жилд. Т.: Ёфур Ғулом номидати нашриёт-матбаа ижод уйи. 2011. 461-б.

билан бирга, бундай ғояларни бўлунги кун нуқтаи назаридан ифода этади. Шоир шеъриятида бирдамлик умуминсоний ғоя сифатида муҳим ижтимоий-фалсафий аҳамиятта эга ва глобаллашув жараёнида халқимизни, айниқса, ёш авлодни, ватанпарварлик руҳида тарбиялашда ўзинга хос вазифа бажаради.

Глобаллашув ва сатирик ифода

1

Адабиёт факат баландпарвоз гап, ижодкорлик шу баландпарвозлик орқасидан корин тўйдириш дегани эмас. Агар шундай бўлганида Абдулла Қаҳҳор унинг кучини «ўтин ёриш»та сарфлашни тавсия этиши тайин эди. Жумладан, ўзи ишонгани келмаган шеъри билан шеърхонни ишонтирмоқчи бўлган шоир юксаклик эмас, тубанлик сари ҳаракат қилади. Аксинча, баландпарвозликдан ҳоли, ҳақиқат куйланган шеър ўқувчи қалби ва шуурида бетакрор из қолдиради. Чунки бунда шоир ўқувчи билан ҳамдард, ҳаммаслак. Шеърхон гўё шоирнинг лирик қахрамони.

Омон Матжон шеърияти билан таниш ўқувчи ана шундай хулосаларга келиши табиий. Унинг мактов, фахр, тантанаворлик акс этмаган, сатирик ва танқидий шеърый асарлари ҳам адабиётнинг бош мақсадига хизма қилади — виждон билан ҳисоблашишга, нафсни тийишга, эзгуликни утулгашга, ҳалол ва ҳаромни фарқлашга, инсониятни ўзаро тотувликка, Ватанини севинишга чорлайди. Зеро, бу тушунчалар глобаллашув даврида шахсининг ўзлиги, миллийлигини сақлаб қолишда асосий омиллардир. Гапни чуқураштириб ўтирмасдан мисолларга мурожаат этайлик. Мана, унинг «Бозор ҳазили» шеъри. Шеър 1992 йил — мустақиллиқнинг илк йилларида ёзилган. Дехкон ҳам, хунараманд ҳам — барчаси ўз маҳсулотининг эгасига айланиб ўзи сота бошла-

ди: «*Ўз жойида муҳим нарса қолгани гўмон. Алти-алмиш, айир-бошдаи замони келмиш*». Хўш, эркинлик замонида ҳар ким ўз мулкидан хоҳлаганидек фойдаланса, нима бўйибди? Қолаверса, қадимда ҳам бу ерлардан савдо қарвонлари ўтган, қимматбаҳо буюмларни бизнинг маҳсулотларимиз билан айрибашлашган. Лекин шоир масаланинг бошқа жиҳатига эътиборни қаратади. Ўз мулкига эга бўлиш дегани уни хоҳлаганча ва хоҳлаганига солиш мумкин дегани эмас:

*Наҳот, фойда, тасма яшар миллатсиз, ерсиз,
Катта-кичик алшмоқда не тушса кўлга!*¹⁸⁷

Шоир тиниб тинчиматган халқни болариларга қийслайди. Лекин боларилар «*ўз-тиш-ла банд... Сап хавф сезса, бир-бирига қалқону вобанд*». Ҳаётда ҳам меҳр, одамийлик, бирлик, ўзлик қаби тушунчаларни асраб қолиш жуда муҳим. Уларни йўқотган халқнинг ўзи йўқолишга маҳкум. Шунинг учун шоирнинг қарори қатъий:

*Ҳалқим! Агар истиқболнинг тағин бўлмичи,
Ўтолмасанг олд-сонди, нафдан нарига —
Алтишман, сотворман сени*

*бир кутти,
Бир жамоа, бир аҳли уй асаларига!* (15-б.)

Сўз Омон Матжоннинг миллият тақдир билан боғлиқ сатирик шеърияти ҳақида борар экан, бу жиҳатдан унинг «Ажойиб ғалабабар» шеъри ҳам эътиборни тортади. Шеър собиқ Иттифок халқларининг етмиш йил мобайнида эришган «минглаб ташбеҳлар билан жисми жонимизга томирлаб кетган» ғалабалари, зафарлари хушусида. Лекин шоир улардан гурулданишга

¹⁸⁷ Матжон О. Сайланма. Т. 1995. 15-б. (Бўлган кейин шу мавзудан олинган шеърый парчалар саҳифаси қиссе ичига кўрсатилган).

шошмайди. Моҳият ва натижаларга эътиборни тортади. Ғалаба, албатта, ғолибоник. Мағлуб эса «*басир, кул, ризқи ҳам нимчорак*». Инкилобдан сўнг халқнинг мулкига эгалик қилган дея бойларни кулоқ қилдик. Уларнинг бойликлари эса халққа қайтариллиши ўрнига ташиб кетилди. Шунинг учун бу «ғалаба»дан сўнг ҳам «*қимбағилнинг тўймади қорни*». 30-40-йилларда «*биз элли, илми, олами билган Халқнинг «душман»ларин «ендик» беомон!*» Муштамлақчиларга эиғиларимизни ўз кўлимиз билан тутиб бериб эришган бу «ғалаба»миз эса аввалгисидан ҳам ўтиб тушди. Энди босқинчилик сиёсатини амалга ошираётганларни ҳисоб беришга мажбур қиладиган кишининг ўзи қолмади. Аслида эса ҳақиқий халқ душманларига енгилдик. Жамият факатгина роботдек ҳеч қаршиликсиз бўйруқни бажарадиган бўлиб қолди.

«Ғалаба»ларимиздан яна бири Иккинчи жаҳон урушида «*газанда Гитлерни – қора балони девни чини билан ҳайдаган мисол*» енгганимиз. Ачинарлиси шуки, бу жангга Иттифоклик, хусусан, марказий осиелик жангчилар ҳеч қандай қуролсиз ва тайёрлариксиз киритилмаверган. Инсон қадри билан ҳисоблашини, айниқса, марказий осиеликлар ҳақида гап кетганда, ҳаётга ҳам келтиришмас эди. Қам сонли душманга қарши беҳисоб қурбонларимизнинг дарё бўлиб оққан қонига бўялган «*байроғимиз – ол!*» Бироқ биз яна муштамлақалитимизча қолавердик, мағлублар тараққиётда биздан илдамлаб кетди: «*Еттичи осмонда яшар ҳур, озод!*»

Пахта ҳосилтини ештириш учун чўллар, кўрик ерлар ўзлаштирилди. 1944 йилда Ўзбекистон 820 минг тонна пахта топишди. «*Бу ўзбек деҳқонининг эришган қатта ғалабаси эди*». ¹⁸⁸ Бу «ғалаба»нинг ўзига ҳосилни шундаки, «ҳосилни эгасмас, хашарчи бўлиб» топишди. Унинг тақдирини ва фойдасини бизга бегона.

Ана шунанга ур-сурли «ғалаба»ларни кетма-кет заёт эта-

вериб, факат моддий бойликлариинига эмас, маънавий бойликлариимизни ҳам кўлдан бера бошладик. Миллий байрамларимиз урф-одатларимиз тамомла унитилгаёди. Шунча «ғалаба»га эришган миллатнинг тили Давлат тили сифатида қанотлангилмади. Иттифок аталмиш «қонли кема» бизни минглаб йиллик тарихимиз ва маданиятимиз қирғоқларидан олисларга олиб кетди.

*Во ажаб! Биз қанча зафар қозонсак,
Шунча бор кул, қарам бўлиб қолбимиз! (85-б.)*

Халқимиз пешонасига ана шундай «ғалаба»ларнинг битишига ҳам ўзимиз сабаби. Чунки амирлик ва хонликларга бўлинган ҳолда бир-бири билан эидийтда бўлган учта давлат Чор Россиясига қарши қурашда бирика олмади. Буюк Темур давлати ўрнида ана шу парчаланган ҳокимиятлар ҳукмронлик қилди. Шоирнинг мана бу тўртгилтида ҳолат ўзига ҳос сатик тарзда ифодасини топган:

*Иккига бўлинди бир гуруҳ ўртоқ,
Иттишчи озайди – торайди сўхмоқ.
Бир ялов остида эдишар энди
Чити мунда қолди, мунда – таёқ. (29-б.)*

Бир байроқ остида ҳаракат қилувчи миллат иккига бўлиб мол-мулкни тенг бўлишган. Ҳаттоки байроқни ҳам. Лекин иккига бўлинган байроқ энди оддий латга ва таёқлангана иборат матоҳ. Энди улар миллат эмас, оломон. Оломоннинг бошига эса ҳоҳлаган кўйни солиш мумкин. Даҳо шоиримиз Абдулла Ориповга кўра бу жамият «Машраб осилганда» ҳам «Чўлпон отилганда» ҳам томошата ўч ҳолос. Чунки бу жамият аъзолари иккинозламачилик ва ёлгончиликдан тап тортмайдиган, ўз манфаати йўлида ёлгонни – ростга, ростни – ёлгонга

¹⁸⁸ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ёлқинини китоб. Т. 2000. 449-б.

тўнқариб тураверди. Шу жихатдан Омон Матжоннинг «Бу – ёлгон!..» шеъри эътиборга молик. Шеърда шоир «ёлгон» сўзини турли кўринишда турли шахслар тилидан сўзлатади. Шу биргина сўзни айтиш орқали кимдир «эрка, тўқ», «шераинди кимдир бағри қон», «пишайди биров», «хўракка мушпади кимдир». «Эрка, тўқ»лар ҳақиқат юзига оёқ кўйсалар, «бағри қон»лар ҳақиқат исташди. «Ишайган биров»лар «ифтос виждон билан ғолиб» (А. Қодирий) бўлсалар, кимлардир «хўракка мушпаб» «поқ виждон билан мағлуб», «ҳақиқат йўлида боши кетса, «их» демай» диганлар (А. Қодирий). Хуллас,

*Шундоқ, битта рости сўз айтишунча
Қим қанча жонларнинг умиди сўйди. (317-б.)*

Омон Матжоннинг «Табиатнинг «Қизил китоб»ига» шеърда ҳам экологик муаммолар билан бирга виждон, садоқат, дўстлик каби инсоний туйғулар ҳақида сўз юритилади. Шоирнинг бой поэтик тафаккури бу тушунчаларни «Қизил китоб» билан муносабатга кириштиради. «Қизил китоб»да кирилиб кетаётган ўсимлик ва жонзотлар номи киририлиб, уларни асраб қолишга ҳаракат қилинади. Демак, «Қизил китоб» қайсидир маънода «нажот элчиси бўйса, етди унга кўпган ёзмокнинг пайи!» Биринчи галда самолёту машиналардан чиқаётган захарли туғунлар туфайли ноёб бўлиб қолаётган тоза ҳавони, кейин тоза сувни ёзишни хоҳлайди шоир. Сўнг китобхон диққатини у инсоний муносабатларда йўқолиб бораётган тушунчаларга қаратади. «Кимлар нур-тўқин, Кимлар энг охириги бир кўмакка зор!» Унинг наздига кўра «киймати бўюк» ДЎСТЛИК, «сеобит ЭЪТИКОД», табаррук УДУМЛАРНИ ҳам топиш мушкул.

*Удумлар натижи бир-икки асёрд,
Бир Халқ тақдиридан шаҳодатнома! (143-б.)*

Мана ўз тақдирдан қайгураётган ҳар бир халқ глобаллашув дарида эътиқод ва удумларига содиқ қолиши зарур.

Омон Матжоннинг «Фалончининг фикри», «Гўдак феълли дўстимга» шеърларида жамият ва шахслар характеридаги иллатлар аёвсиз кулгуга тортилади. «Фалончининг фикри» шеърда тама кутувчи амалдорларнинг сансодарчилиги, мансабни суниестеъмои қилиши фош этилган. Янги ихтиро тасдиқдан ўтгани учун ҳакам олдиға қўйилади. Аммо у «лом-или – кут-ғонилиги бир кишини». Иш ҳақида бирор мард фикр билдирмабди. Ихтирочи «баланд»та кўтарилаётганда:

*Фалончи сўз қастирибди:
«Ёш-да... Ёш-да... Алағал... (274-б.)*

— дея уни ишдан ҳам, тақдирловдан ҳам қолдириб юборишадди. Хуллас, унинг «ичган бир култ ароғи»ю бировнинг қизи билан саломлашгани ҳам унинг бошига битган бағо бўлади. Чунки ихтирочи «ўзани мағрур тут»ган, «фалончин»ни эсламатган, «фалончин»га ёқмайдиган қийим кийган. У «Шахс»ларга ёқмиш учун:

*Хушомадни ва «хўн-хўн»ни
Ўзжамат – қасам қилиб ол... (275-б.)*

Муаммолар осон ҳал бўлишини истаган киши шунга одатланиши керак. Иккиозламачи ва амалпарас кимсалар учун истеъдод, қалб — сарик чаката ҳам арзимас тушунчалар. «Фалончилар қилмадунча муруват» икки дунё қоронгу уларга. Айнан шулар — ўз тинчи, қорин ғами учун яшайдиганлар — миллатнинг эрки, гўрурининг тоғталлишига сабаб бўлмаганми? Шулар сабаб Абдурауф Фитрат Миррих юлдузидан:

*Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзги шибўзариар, шайтонлар?*¹⁸⁹

дея нажот тиламаганимиди?

«Ўдак феълли дўстимга» шерьида эса шахслар характериди ки кусурларни болага хос хусусиятта киёслаш орқали каттик кулгу остига олади. Бола килган хатолари учун тез-тез катталардан дакки эшитида, ўрни келганда жазоланади, сўнг йиғлайди, узр сўрайди. Бу ҳолат катталарда йўқ дейсизми?

*Йўқса, ҳар қадарда нечун хатолар,
Нечун шунча йиғи ҳам шибжолар?!* (148-б.)

Болага хос нафсининг кули бўлиш катталарда ҳам бор. «*Йўқса, не учундир бўлча тўймаслик?*» Ёмони шуки, боланинг нафсини бирор етулик ёки ўйинчоқ билан алдаш мумкин, лекин катталарнинг нафси ўпкон мисоли ҳамма нарсани ўз домига тортаверади.

Ёш болада тақлидга мойиллик кучли — катталардан эшитганини такрорлаб юради. Шоир катталардаги лаганбардорлик, «соясига салом бериш» каби иллатларни шунга ўхшатади:

*Йўқса, нима учун катталар эшхор
Не десалар шунчи қилганимиз такрор?!* (148-б.)

Шерь сўнгида кулгунинг салмоғи кулминация талабига кўра ортади. Энди шоир айрим шахсларни эмас, миллатни гўдакка киёслаш билан шерь талабига хос образлиликни яратади. Яъни бирор нимани талаб қилаверган ёки йиғлаётган болани катталар алдашди, овуттишди. Агарда ҳеч имкони бўлмаса, онаси уни ухлатади. Шўро мафкураси таъкиби ва таъсирида ўтган етмиш йилги тасаввуриமிழни ҳам, тафакку-

римизни ҳам гўдакники сингари тутишга уринилди. Миллатнинг Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Файзулла Хўжаев, Усмон Носир каби уйғок вакиллари катагон қилинди. Минг йилликлар оша шаклланган цивилизациямиз таъкибга учради, тарихимиз тўғри баҳоланмади. Бу қилмишларнинг ҳаммасида миллатимиз ўзлигини эсламаслик, мустамлака бўлиб қолиш, ЭРК, ОЗОДЛИК каби тушунчаларни ёдга олмаслик кабилар максад қилиб олинган эди:

*Йўқса, не учундир шунча оғутмоқ,
Шунча алдаб, шунча уйғурда тутмоқ?!* (148-б.)

Шернинг 1975 йилда ёзилганлиги туткич билмас тўлқинларнинг шоир қалбидан ўша мафкура ҳукмронлик қилган даврлардаёқ отилиб чиққалигидан далолат! Чунки ҳақиқий ШОИР қалбиде замон ва макон пойлаб турмас дардли туйлар жўш уради.

Шоир ижодида Ватанини асраш, Юртга содиқлик шу даражада кучлики, унинг поэтик тафаккури «Плайнзликларнинг антика ирими»да ҳам бу борада ўзига хос образлилик ярата олган. Шоир 1979 йили АҚШнинг Плайнз шаҳри дўконларидан бирига кирганида деворда игналар қалаб ташланган хари-тата кўзи тушади. Сотувчи қиз шоирга одатни тушунтиради:

*— Сайёҳ қайси юртга қаймоқчи бўлса,
Ўша жойга мана, игна қадисин!* (230-б.)

Мана шу оддий деталь тўққиз банддан иборат каттагина шерьга таяч — туғун вазифасини ўтаган. Хўш, қаҳрамонимиз игна қадайдики, йўқми? Қадаса, нима бўлади? Қадамасачи? Шоир игна қадашни ватанига хиёнат деб билади ва тақлифни рад этади:

¹⁸⁹ Фитрат А. Таълиқнинг асарлар. Т. 2000. 36-б.

*Юртимиз қатбини бир бор кўрсайдинг,
Найзалир ўрнини минглаб битмаган.
Доро, Исқандарлар тиз урган унга,
Энди мен санчишим ҳўе етмаган. (230-б.)*

2.

Араблару Чингиз баскиларида тўкилган қонларда «Океанлар қосадан чиқарди». «Хатто тож-тахт деб ўз элин» не-не хонлар қон тўкмади бу юртда. Шундай бағри хун ва яра юртига шоир қандай қилиб игна санчсин! Узоққа борма! Иккинчи жаҳон урушини эста олинг – «*Гитлер ўдбек тугроғига олмас-да ўқ*» жангта кетган ватандошларимиздан келган «*хўро-шиндан оғир қоракхиллардан*» ҳар бир оиланинг бағри кесмик. Ўқувчи энди бир тўхтагга келади: қаҳрамонимиз иғнани қадамайди! Йўқ, у иғнани қадайди ва бунга тайинли асос топа олади:

*Юртга исла санчмоқ нечоғлик оғир,
Лекин қайтиб бориш ислаги зўрроқ! (231-б.)*

Араблару Чингиз боскинига қарши ўн минглаб аскарлар жанг қилгандир, тож-тахт талашларида юз минглаб аскарлар қурбон бўлгандир. Иккинчи Жаҳон урушида миллионлаб ватандошларимиз ҳалок бўлгандир, лекин қайноқ қони уларникидан-да устуңроқ жасорат кўрсатишга шай! Шунинг учун ватанига қайтиши, уни миллионлаб аскарларга ишонмасдан ўзи химов қилишни истайди.

Китобхон Омон Матжон шеврийни билан танишар экан, унда сатирик ифода салмоқли мавқега эга эканлигига туювоқ бўлади. Бу шеврийдаги сатира тох у, тох бу кўринишда шахс-ни ҳалоллик, виждонлилик, меҳр-муҳаббатли бўлишга; миллатни жасурлик, гурурлилик, уйноқликка; инсониятни бирдамлик, эзгуликни улуглашга чорлайди.

Омон Матжон ижодида сатира шеврий масал ва шеврий ривоят жанрларида ҳам намоён бўлади. Унинг «Қирқ афсона» туркумига кирувчи «Одамнинг ёши», «Нуржон ботир», «Муаллақ тўрай», «Аждар қудук» каби афсоналари ўқувчи кўз олдига турли хил мажозий кулгуларни яратади. «Одамнинг ёши» шеврий масалида инсон умрни беҳуда ўтказмасликка даъват этилади. Масалга кўра Табиат бобо барча жонзотнинг қамолот ёшини қирқ ёш этиб белгилайди. Қирқ йил ўтгандан сўнг у барча жонзотларни сўроқ қилиб, умрини қандай ўтказганига қизиқсинибди. Мавлуд бўлибдики, қимдир ўтган умридан рози, қимдир норози. Навбат эшакка келибди. Эшак берилган умр жулда кўп эканлигини айтади. Чунки одам уни қуч-қуввати борлигида роса ишлатади. Афсуски, эшак қариганида хору зор бўлади. Шу сабаб эшак йигирма ёш сўрайди. Ит сўроқ қилинганда, у ҳам ёшлигида одамга роса хизмат қилганини айтади. Аммо қариганида у ҳам дарбадар. Хуллас, у ҳам йигирма ёшни талаб қилади. Кейин инсон сўроқ қилинади. Инсон учун «Қирқ ёш – энг зўр ёш экан, Онг – тиниқ, қуч – чош экан, лекин андақ ташвиш қўй, Умр – чоп-чоп, шош экан, де-ки хаммасига улғурмайди. Шунинг учун Табиат бобо эшак ва итдан ортган умрни ҳам инсонга беради. У инсонга асл ёши қирқ ёш эканлигини, «*шуни аъло яшогса, сўнг ҳам эглимас боши*», – дея таъкидлайди. Агар ўз ёшидан унумли фойдалана олмаса, унга эшак ва ит қисмати «сўзсиз бўлур дуч!» Ёшликда вақтни беқор ўтказмай, илму хунар ўрганишга интилган кишининг кексалити ҳам файзу баракотли бўлади. Чунки унинг фарзандлари ва шогирдлари қанотига қиради. Шоир мажозий образлар кўмагида инсон умри мохияти ҳақида ўзига хос хулоса қилади.

Омон Матжоннинг «Нуржон ботир» асари халқнинг эртак ва ривоятлари таъсирида яратилган. Оддий инсонларнинг қаҳрамонлик кўрсатиб, лакма ҳамда гўл боёнлар устидан кулиши, уларнинг очкўзлиги ва тубанлигини фош этиши халқнинг азалий тилати эканлиги ўзи яратган ижод намуналарида акс этган. Ижодкорнинг назарда тутилаган асариди ҳам Нуржон ботир — оддий пахлавон. Ботқоқдан навкарлар чиқара олмаган хонни чиқариб олади. Эвазига хон ундан истак сўрайди. Нуржон ботир хонга кўрган пайтида хол-ахвол сўраб кўйишининг ўзи етарли эканлигини айтди. Хоннинг у билан сўрашганини кўрган тилгўламачи амалдорлар эса ботирга совет-саломлар бериб, хонга якин бўлишмоқчи. Ботир барча совет-саломларни оч-нахор халққа таркатади. Мансаб-парстлар арз қилгач, хон салом ўрнига бошқа тилак сўрашини айтади. Ботир бу гал лакма хоннинг хаёлига ҳам келмаган шамолни хатлаб олади ва кузда бўғдой совуртираётган бойлардан хирмоннинг учдан бирини шамол хакига олиб бечораларга беради. Бойлар ботирнинг халқ орасида обрўси ошиб кетаётганлигини рўқач қилиб хондан фармоннинг беқор қилинишини сўрашади. Нуржон бу гал хондан қаҳқаҳани сўраб олади. Айшу ишратга берилган амалдор ва бойларнинг таъзини беради:

*«Бас қилинсин қулғи!» — дейди Нуржон чиқиб ўртага
Ва бош узра кўтиради хоннинг зарҳат ёрлигини!
Ўртадаги уюм пулни жарима деб олади,
«Энди менсиз кўрсатмайсиз тишингизнинг бир оқин...»¹⁹⁰*

Аламзада бою тўралар илтимоси билан хон Нуржонга яна тилатини ўзгартришини айтади. Тилакларнинг бир неча бор алмашишида хоннинг қатъиятсизлиги, амалдорларга ён босиши ва қалтафохмлиги очиб берилган. Нуржон ботир энди хон-

дан адолатни ушри кафсан қилдириб олади. Хон «*нима десди?* йўқ деса, бу — *адолат йўқ дегани*». Уйга қайтаётган Нуржон бу гал хурсанд эмас. Чунки адолат бўлмаган салтанатда уни ушри кафсан қилишдан не наф?

«Муаллақ тўрғай» шеърини масалида ҳам тарчи хукмдор ва халқ ўртасидаги муносабат акс этса-да, масалата шоир бироз бошқачарок ёндашади. Воқеа оқил хукмдоргамас, ахмоқ йўлбошчига эргашиб хор бўлган тўрғайлар билан рўй беради. Тўрғайлар ўрмонда бахтиёр ва осуда яшаб юрганларида навқирон бир «дахо» тўрғай осмонда бундан-да бахтиёр яшашни орзу қилиб, бошқа тўрғайларни ўзинга эргаштиради:

*Ақлимиз бор, қучимиз бор,
Қам йўқ тилда, забонда.
Шундай экан, бизнинг ўрш —
Ерда эмас, осмонда! (194-б.)*

Бузуққвор тўрғай бунинг хомхаёл эканлигини қанча тушуңтирмасин, ёш дахо уни хуруфотда айблаб, авом халқни ишонтириверади:

*Кўр эмасмиз, хув бўлмишлар
Қандоқ сўзиб юрибди?
Ана, кўжда кўёш, юлдуз,
Ой муаллақ турибди! (194-б.)*

Хуллас, ёш дахо алданган халқ билан осмонда шаҳар қуришга киришади. Хафта-ю ойлар ўтса ҳам у режалаштирган шаҳар осмонда пайдо бўлмади. Халқ алданганини сезиб ерга қайтади, аммо дахо тўрғай «ўз ахлидан қайтмайди». Унинг алови билан халқ қанчадан-қанча ишдан қолиб кетади. «Дахо» тўрғай киёфасида тасдиқини топмаган ва асоссиз фикрларга ёпишиб олган шахслар қулу остига олинган. «Бу сарғузашт етмиш йил давомиди қанчадан-қанча қалтабин «дахо»лар-

¹⁹⁰ Матжон О. Сайёнама, Т., 1995. 191-б. (Бундан кейин шў маълумдан олинган шеърини шайхлар сазифаси қавс ичига кўрсатилган).

нинг беҳуда ташаббуси билан амалга оширилган самарасиз тадбирларга нозик ишора, пичинг-кинов эмасми? 70-йиллар шаронтида «Кизил империя» «даҳо»ларига нисбатан бундай пичинг-кинолар қилиш катта жасорат эди.¹⁹¹ Ҳақиқий сатirik асар ижодкордан ана шундай жасоратни талаб қилади. Қолаверса, бойлик, мансаб, ҳатто юртга эгалик қилиш максадида дин ва ғояларни ўзига нискоб қилиб олган қаллоблар, айниқса, бўғунги давр учун глобал муаммолардандир.

Ҳикоя охирида шоир бадий тўқимани мантикий асослантиради. Яъни воқеани тўрғайларнинг жуда баландда овоз чиқариб учиб айланишига боғлайди.

Шоирнинг «Аждар қудук» масали эртақлардаги сажъ санъати йўналишида ёзилганлиги, халқона услубда яратилганлиги билан ўқимишли. Етти бўғинли вазн асарнинг содда ва раво ўқилишини таъминлай олган. Ижодкор халқ тилидаги қарғиш, ғийбат унсурларидан фойдаланиб, турли хил сатирик ҳолатларни яратган.

*Хуллас, шу атроф жойда,
Тин билмай йида-ойда,
Ғийбат этиб бор эли,
Сира тиёлмай тилини,
Бир кампир яшар экан,
Ҳаёидан ошар экан. (203-б.)*

Бу кампир танноз хотинини «ҳиёнат қилар эрта», кассобини «аввал гўшт саналмаган» «ковурга, ичак-чавак, қалта-пойча, бош-оёқ»ни сотган, баҳшини эса «янги кўшик тўқимас, ўтганлардан ўқимас, кўзи пулда, ҳамёнда, амалдорда, аёёнда, шуларни мадҳ этади, тўтидан ҳам ўтади», – деб ғийбат қилар экан, жамиятнинг шу қатлам ва соҳа вақилларидаги иллатларни танқид остига олади. Кампирни мадрасанинг домласи тартибга чорламоқчи бўлади. Бу ўринда шоир кампир тилидан

мадраса домлағаларининг қирдиқорларини фош қилади:

*Билимниг йўқ – қалдайсан,
Боғаларни алдайсан!
Билмайсан – худо қайда,
Билсан фойда қайда,
Пулис қолсанг, тулғайсан,
Қуръонни ҳам тулғайсан! (204-б.)*

Кампирга бас келолмаган домла боғаларга уни қалака қилдиarmoқчи бўлади. Кампир боғаларни ҳам дангасалик ва текинхўрликда айбонлайди. Домла уни ҳокимга топширади. У ҳокимнинг қирдиқорларини фош қилади:

*Сен бу юртга бўлсанг бош,
Фақат яқин қариндош –
Ҳешларингни тўғладинг... (206-б.)*

Жаҳли чиккан ҳоким уни «Аждар қудук» номли чоҳга ташлатади. Кампирнинг тинимсиз вайсалиш-ю айболовларидан у ердан афсонавий аждар ҳам чиқиб кочиб кетади. Айримлар аждар кампирни олиб кетганлигини, айримлар аждар кампирдан қочиб кетганлигини айтишади. Муаллиф бу билан кампирнинг айрим гаплари ёлгон бўлса, айрим гаплари ҳақиқат эканлигини айтмоқчи бўлади, назаримизда.

Хуллас, Омон Матжон шerryтида сатира салмоқли ва ўзига хос ўринга эга. Уларда халқ озаки ижодининг таъсири салмоқли. Шунингдек, бу шerryлар мавзу ва жанр жиҳатдан ранг-барангдир. Шоир сатирадан Ватан озодлиги, эрки, халқ бирлиги, бағрикенглиги, инсоният тоғувлиги сингари тушунчаларни улғуғлашда фойдаланади. Қаллоб, тубан, қалтафаҳм шахсларни, ярамас иллатларни, жамият тарқоқлиги ва бошбошдоқлиги қаб жиддий нуқсонларни аёвсиз танқид ости-

¹⁹¹ Норматов У. «Ёнинг ўтгаларни ўйротмоқ не бахт» / Матжон О. Сайёпанова, Т. 1995. 374-б.

га олади. Зеро, глобаллашув замонидида қайд этилган ижобий тушунчаларни миллат онгига сингдириш салбийларидан воз кечиш янада долзарблик касб этади. Омон Матжон сатираси замон ва макон чекловларини ёриб чиқа олганлиги билан ҳам муҳим. Аслида, сатира инсоният, жамият ярашарига малҳам бўла олсагина аҳамиятлидир.

ХУЛОСА

Инсоният пайдо бўлиб, муайян онг даражасига етибдики, турли минтакаларда яшайдиган халқлар орасида иқтисодий, савдо-сотиқ ва маданий алоқалар ҳамisha мавжуд бўлган. Бу жараён XVIII асрнинг иккинчи ярмида Ғарбий Европа мамлакатларида илм-фан ва санатда кечган кескин инқилобий ўзгаришлар, техника соҳасида янги-янги кашфиётлар ўзаро алоқа жараёнларини тезлаштирди. Бежиз эмаски, буюк немис шоири ва мутафаккири И.В. Гёте 1827 йилда илк бора “Жаҳон адабиёти” атамасини истеъмолга киритди. Ўша даврда бу тушунча ўзини тўла оқламаган бўлиши мумкин, чунки хали у даврда умумжаҳон янги адабий мулоқотга киришмаган халқлар, элатлар хали кўп эди. Лекин мазкур атама учун буюк даҳога эҳтиромимиз тайин. Зеро, жаҳон адабиёти каби янги бирлик факат эзу мақсадларга хизмат қилиши аниқ эди.

Глобаллашув даврига келиб эса жаҳон адабиёти янада зич ва аниқ кўлам касб этди. Бутун инсоният каби, бадий адабиёт ҳам қўтилмаган янги синовларга дуч келди, турли-туман эврикишларга учради. Таниқли рус адабиётшуноси Юрий Боров глобаллашувнинг бир-биридан тубдан фарқ қилувчи икки шакли кузатишмоқда дея, шундай ёзади:

Биринчи шакли — бу америкача глобаллашув. Барқарор молиявий-иқтисодий қудратига таянган АКШ ўзининг “оммавий маданият”ини жаҳон маданий маконига сингдиришга ҳаракат қилаётти. Бу ҳол Америка адабиётининг дурдона асарлари (У. Фолкнер, Э. Хемингвэй, Ж. Стейнбек ва бошқалар) ёки фильмлари (масалан, “Вестсайд тарихи”, “Титаник” каби) билан жаҳонга танитса, айни пайтда зўравонлик сахналари орқали китобхон ва томошабин қалбини оғритувчи, улар дунёқарашини захарловчи, дилларини заифлаштирувчи юзлаб бетайин асарларни ҳам тарғиб этмоқда. Иккинчи шакли — бу

МУНДАРИЖА

умумбашарий, яқини, турли халқларнинг маънавий ва мадрий кийфаларини бирлаштирувчи, миллий маданиятлар ва кадриятлар билан жаҳон адабиётини бойитишда намоён бўлган глобаллашувдир. Бу шаклдаги адабиёт миллий маданият мустақиллигини, ўзинга хослигини ва бетакрорлигини сақлаган ҳолда, ўз ичига бошқа миллат ва халқлар адабиёти ютуқларини сингдириб олганлиги билан муҳим аҳамият касб этади.¹⁹²

Ушбу мулоҳазада глобаллашув жараёнининг салбий ва ижобий жиҳатлари ўзининг мужассам ифодасини топтиган. Монографияда кўтарилган масалалар, олган сурилган бадиий талқинлар янги давр ўзбек адабиётининг маънавий қудратини намоён этади ҳамда глобаллашув таҳдидларини бартараф этишга, керак бўлса, ушбу жаҳоний жараёнига эзгулик томонга буриб юборишга умид ва ишонч уйғотади.

¹⁹² Холбеков М. Глобаллашув даври жаҳон адабиётинида умуминсоний тамойиллар / "Глобаллашув муаммоларининг бадиий талқини ва замондош образи" маърузасининг халқаро илмий конференция материаллари. 2-китоб. Т.: Mublatir, 2018. 283-б.

КИРИШ.....3

I БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ВА БАДИИЙ АДАБИЁТ

Глобаллашув тушунчаси ва унинг етакчи белгилари.....6	
Адабиётда глобаллашув ҳодисасининг намоён бўлиши.....13	
Замондош образи талқини25	
Аёл қисматининг бадиий тасвири67	

II БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ – ИЖТИМОИЙ-БАДИИЙ МУАММО

Илк бадиий талқинлар.....83	
Миллий қадриятлар синови109	
Драматургияда глобал маънавий-экологик муаммолар...125	
Чингиз Айтматов. Бадиий башоратлар157	

III БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ГЛОБАЛ ИЛМий-БАДИИЙ ТАЛҚИНЛАР

Глобал илмий-бадиий талқин.....170	
Глобаллашув ва типология.....182	
Глобал талқин: адабиёт фалсафаси.....208	

IV БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ВА АДАБИЙ ЖАНРЛАР ПОСТИКАСИ

Ҳикоячиликдаги анъана ва янгиликлар.....259	
Бутунги ўзбек драмаларида замондош образи299	
Глобаллашув ва поэтик идрок микёси318	
Глобаллашув ва сатирик ифода334	

XULOSA.....349

Г 57 Глобаллашув: бадний талкин, замон ва кахрамон —

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«ФАН» нашриёти, 2018 — 352 б.

ISBN 978-9943-19-486-1

УЎК 821:005.44:801.73
КБК 83.3(5Ў)

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

«Фан» нашриёти давлат қорхонаси

Тошкент—2018

Мухаррир

Низомиддин Исмоилов

Бадний мухаррир

Умид Сатиев

Сахифаловчи

Ҳасан Мақсудов

Нашриёт лицензияси АЛ № 266, 15.07.2015 й.

24.12.2018-йилда босишга рухсат этилди.

Қорғоз бичими 60 × 84 ¹/₁₆, «Times New Roman» тарнитураси.

Кетги 12. Шартги босма табағи 22,0. Адади 100 нусха.

Буюртма рақами № 30. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

«Фан» нашриёти давлат қорхонасида нашрга тайёрланди.
100047, Тошкент ш., Яхё Ғуломов кўчаси, 70-уй.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

«Фан» нашриёти давлат қорхонаси босмадонасида чоп этилди.
100047, Тошкент ш., Яхё Ғуломов кўчаси, 70-уй.